

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LX.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XVI.

A Debreceni Egyetem
Történeti Intézetének kiadványa

Főszerkesztő:

Velkey Ferenc

Debreceni Egyetem, Debrecen
2008 (2009)

ISSN szám: 1217-4602 Történeti Tanulmányok

ISSN szám: 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

Szerkesztőbizottság:

Barta János (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Papp Imre (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)
Solymosi László (Debreceni Egyetem)
Szabó Edit (Debreceni Egyetem)

Lektorálták:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézet oktatói

Technikai szerkesztő: Forisek Péter
Készült a Debreceni Egyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 300 példányban
09-133

Tartalom

Erős Vilmos: Történetfilozófiai irányzatok a XX. században.....	7
Bodnár Erzsébet: Az orosz állam modernizációja (1801-1825) a legújabb historiográfiában	31
Takács Levente: Augustus és a földmérés	43
Bradács Gábor: „Heinricus filius Stephani, qui tantis miraculis claruit.” Szent Imre herceg a középkori európai történetírásban	51
Pósán László: A porosz területek mezőgazdasága a német uralom előtt.....	73
Kránicz Mónika Emese: Az angol parlamenti viták és a Török Birodalom válsága 1820 és 1830 között.....	83
Fülöp Tamás: „Én nem ismerek, sem el nem ismerek más alkotmányt, mint az angolt és a magyart” – az alkotmányosság fogalma Széchenyi reformkori politikai értékvilágában.....	101
Czinege Szilvia: Feljegyzés egy iraton: „Az államkancellár úr őfőméltósága utasítására ad acta mennek, és annak idején Széchenyi ellen felhasználhatóak lesznek”	141
Brigovác László: Egy tanulmány értékű napló – Andrássy György angliai utazása.....	167
Velkey Ferenc: Egy „rettentő döntés” háttéréről. Miért „támadt kedve” Széchenyi Istvánnak 1847 őszén „követnek menni”?	189
Szendrei Ákos: „Ezerholdas” nemes vagy polgár? Justh Gyula társadalmi státusai és szerepkörei.....	239
Bagdi Róbert: Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása az 1899-1913 közötti évek alapján	253

Szabó Imre László: Bánffy Miklós Erdélyi Trilógiájának társadalom és kordépe	283
Orbán Marianna: A Kárpátaljai Református Egyház története 1944-1949 között.....	303

Contents

Vilmos Erős: Historical Philosophical Schools in the 20th-century	7
Erzsébet Bodnár: The Modernization of the Russian State (1801-1825) in Modern Historiography	31
Levente Takács: Augustus and the land surveying	43
Gábor Bradács: Heinricus filius Stephani, qui tantis miraculis claruit. Saint Emmerich, Prince of Hungary in Medieval European Historiography	51
László Pósn: The Agriculture of Prussian Territories prior to the German Rule	73
Mónika Emese Kráncz: The English Parlimentary Debates and the Crisis of the Ottoman Empire between 1820 and 1830	83
Tamás Fülöp: „I will never know, and never recognize any other Constitution than the English and the Hungarian” – the Concept of Constitutionality in the Political Value System of István Széchenyi in the Reform Age	101
Szilvia Czinege: Note on a Document: „By the Order of the His Excellency, the Minister of State, These Should Go to the Archives, and When the Time Comes, Can Be Used Against Széchenyi”	141
László Brigovác: A Diary Worth a Study: György Andrassy’s Travel to Britain	167
Ferenc Velkey: The Circumstances of a Terrible Decision: Why did István Széchenyi feel like turning a deputy in the fall of 1847	189

Ákos Szendrei: Magnate or Bourgeois? The Social Statuses and Roles of Gyula Justh	239
Róbert Bagdi: A Comparative Analysis of the Migration History of Bereg and Ung Counties Based on Data From Between 1899 and 1913.....	253
Imre László Szabó: Age and Society as Depicted in Miklós Bánffy's Erdélyi Trilógia [Transylvania Trilogy].....	283
Marianna Orbán: The History of the Carpathian Ruthenian Reformed Church (1944-1949)	303

Erős Vilmos

Történetfilozófiai irányzatok a XX. században¹

A következőkben rövid áttekintést adnék a huszadik század legfontosabb történetelméleti, történetfilozófiai irányzatairól.² Az irányzatokat csak olyan mélységben idézném fel, amennyiben jelentős szerepet játszottak vagy hatást gyakoroltak a történetírás fejlődésére. Ugyanakkor érdemes mindjárt azt is leszögezni, hogy a történetfilozófiáknak roppant nagy szerepük van a huszadik századi filozófiai irányzatokban, sőt éppen az elmélyült (talán minden korábbinál elmélyültebb) történetfilozófiai érdeklődés a század egyik fő jellegzetessége. Áttekintésünk nagyjából időrendben halad, amint azonban majd kiderül, ezek az irányza-

¹ Részlet egy készülő historiográfiai összefoglalóból.

² Az irodalomból általában vö. például KORNIS Gyula: *Történetfilozófia*. Budapest, 1924; Polgári történetfilozófia. I-III. (Szöveggyűjtemény) Szerkesztette: BALOGH József. Budapest, 1964; I. S. KON: *Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts. (Kritischer Abriss.) I-II.* Akademie Verlag, Berlin, 1964; V. F. ASZMUSZ: *Marx és a polgári historizmus*. Gondolat, Budapest, 1973; Arthur HÜBSCHER: *Denker unserer Zeit*. I-I. 2-erweiterte Auflage. R. Piper Verlag München, 1957; *The Philosophy of history in our time. An Anthology*. Selected and edited by Hans MEYERHOFF. Garden City, New York, 1959. KALMÁR Zoltán: *Német történetfilozófia a rövid XX. században*. Veszprém, 1996; *Narratívák 4.* (Szerkesztette és válogatta THOMKA Beáta.) Kijárat Kiadó, Budapest, 2000; Herta NAGL-DOCEKAL (Hg.): *Der Sinn des Historischen*. (Geschichtsphilosophische Debatten.) Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1996; HELLER Ágnes: *A történelem elmélete*. Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2001; *Theories of History*. Edited with Introductions and commentary by Patrick GARDINER. The Free Press, 1959., Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. (Hagyományok, irányzatok, módszerek.)* Szerkesztette BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 11-53; *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Szerkesztette TAKÁCS Ádám. L'Harmattan-Atelier. Budapest, 2004; *Történetelmélet I-II.* Szerkesztette GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás. Osiris Kiadó Budapest, 2006. (A továbbiakban Történetelmélet a kötetszám megjelölésével.); A historiográfiai összefoglalások közül különösen Georg G. IGGERS: *Historiography in the Twentieth Century*. (From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge.) Wesleyan University Press. Hanover and London, 1997; Mirjana GROSS: *Von der Antike bis zur Postmoderne*. (Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln.) Böhlau, Wien Köln Weimar, 1998. Magyarul Ernst BREISACH. *Historiográfia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

tok sok tekintetben egymással szemben vagy egymáshoz képest konstituálódnak, így itt következő részletezésük logikai-heurisztikus jellegű is.

Időrendben haladva először a szellemtörténetet érdemes kiemelni. Itt pusztán csak felidézzük például a neokantiánus irányzatot, főként Windelband és Rickert nevét, akik az idiografikus és nomotetikus megkülönböztetéssel a szellemtörténet egyik alapvető pozícióját adták meg.³ Hozzá kell tennünk, s ez a későbbi irányzatok fényében kap jelentőséget, hogy a neokantiánus irányzat e változata (tehát Rickert és Windelband) – mint ahogy a szellemtörténet általában – alapjában véve egyfajta történelempárti gondolkodásmód, hiszen fundamentálisnak tekinti a történeti-kulturtudományos logika önállóságának, autonómiájának és a természettudományokkal való azonos értékűségének a bizonyítását. A szellemtörténeti pozíció egy másik már említett képviselője a XX. században, aki azonban nem az ismeretelméleti problémákat tekintette a legfontosabbaknak, Arnold Toynbee,⁴ a neves angol történész és történetfilozófus. Toynbee fő műve a „Study of History”,⁵ amelynek első hat kötetét az első világháború előtt írta, míg a második hat kötete azután látott napvilágot. Toynbee munkájának fő differentia specificája az, hogy egy átfogó történetértelmezés, világtörténeti tábló kíván lenni, s alapvetően Spengler nézeteihez, illetve a ciklikus történetértelmezésekhez kapcsolódik. Toynbee fő fogalmai a kihívás és válasz, azaz a civilizációk keletkezésének, növekedésének és megroppanásának alapja, magyarázata a különböző kihívásokra adott és adandó válasz, amelyet mindig egy teremtmő, kreatív kisebbség valósít meg, s ez végül ennek köszönheti a civilizációban betöltött uralmi, vezető pozícióját. E keretek között rá szeretnék mutatni Toynbee alapvető forrásaira, az általa megnevezett szellemi elődökre, hiszen pozíciójára – a lényegét illetően – hermeneutikus, értelmező alapállása roppant jellemző. Toynbee kategóriáinak egyik fő előzményeként például a kínai filozófia Yin és Yang ellentétpárját idézi fel. Azaz a férfi elvet, amelyhez a racionalitás, aktivitás, teremtmőerő, hidegség, keménység fogalmai társulnak, illetve a női elvet, amelyhez a lágyság, az érzelmek, a melegség és a passzivitás tónusai társulnak. Szellemi előzményként említi még Toynbee Empedoklész filozófiáját, amely a Szeretet és Gyűlölet ellentétpárjára épít, azaz a valóságot vagy világot eszerint alapvetően az összetartó, megtartó és a széttartó, diffúz, felbomlasztó erők változása, egymással szembeni küzdelme mozgatja. De elődjeként nevezi meg Toynbee Smuts tábornok holista filozófiáját is, amely szerint a valóság lényege

³ Vö. a korábbiak.

⁴ Ua. E. A. KOSZMINSZKI: Reakcionnaja isztoriografija Arnolda Toynbeeja. In: *Protiv falsifikacija isztorii*. Mockba, 1959. 7-139.

⁵ Toynbee-hoz vö. *Történetelmélet I.* 686-687, illetve az ott megjelölt irodalom. Részletek a *Tanulmány a történelemről* című műből uo. 688-710.

az egység, az egész (whole) létrehozására irányuló törekvés; s Saint Simon elképzeléseit is felidézhetjük, aki szerint a valóság és a történelem organikus és kritikus korszakok váltakozásaként értelmezhető.

(Csak zárójelben említeném Toynbee szellemi előzményei – sőt, majdhogynem kortársai – közül Henri Bergson,⁶ akinek híres intuíció-felfogása is jelentősen inspirálta Toynbee-t. Ez az intuíció azonban nem valamiféle közvetlen valóság, hanem éppen a valóság, az élet legmagasabb foka, egyfajta titokzatos alakulás, életlendület (élan vital), teremtő természet (natura naturans) amely szüntelenül a korábbi formákon, a teremtett természeten (natura naturata) való felülemelkedésre ösztönöz s így általában tartalom és forma egységét is jelenti.)

Toynbee ilyen előzményekre építve alkotja meg a kihívás és válasz logikájára alapító interpretációját, szerinte ugyanis az egyes civilizációk növekedésének, kialakulásának valamiféle belső ritmusa van, amelyet a kihívásokra adott válaszok mozgása határoz meg (ezekkel írhatók le). Így beszél például a görög civilizáció kialakulásával kapcsolatban a herkulesi kihívásról, amely a minoszi társadalom felbomlásából eredő zűrzavarra keresett megoldást. Erre volt sikeres válasz a városállamok kialakulása (szemben a korábbi rurális, falusi társadalommal), ennek pedig egy újabb kihívása az ún. malthusi kihívás, a népesség növekedésének és ezzel kapcsolatban az ipar és kereskedelem nagyarányú kibontakozásának problémája. Az erre adott sikeres válasz lett volna a görög gyarmatosítás, amely azonban magával hozta a más városállamokkal szembeni konfliktust, végső soron egy nagyobb politikai egység (birodalom) kialakítására irányuló törekvést. Utóbbit azonban a görög civilizáció nem volt képes megoldani s így következett be a peloponnészoszi háború zűrzavara, majd Róma uralmának eljövetele.

Mint ahogy korábban erről esett szó, Toynbee filozófiájának nagy különbsége Spengleréhez képest (amellett, hogy pl. 26 civilizációt különböztet meg stb.) az, hogy nála a civilizációk pusztulása nem szükségszerű – s így az európaié sem –, hiszen a civilizációk egy nagyobb politikai vagy vallási egység keretében érintkezhetnek, „átnőhetnek” egymásba. Korának – ez már a hatvanas évek – egyik fő tartalmát is a világcivilizáció kialakulásában látja. Szerinte Európa jövője (s így az atomfegyver által okozott kihívásra adott válasz is) ettől függ első sorban; s e világcivilizáció kialakítását egy új, ezt meghirdető (s a történeti valóságokra építő) vallás megteremtésében látja, amely a világ értelmiségének szerint a legfontosabb feladata.

⁶ Vö. Henri BERGSON: *A teremtő fejlődés*. (Fordította és bevezetéssel ellátta Dr. Dienes Valéria.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1930. Bergsontól még magyarul pl. *Idő és szabadság*. Franklin Társulat, Budapest, 1923.

A huszadik századi történetfilozófiai iskolák egy következő, a szellemtörténettől gyökeresen elütő irányzata a neopozitivizmus.⁷ A neopozitivizmus egyik fő jellegzetessége – és ez egy kapcsolódási pontja a XIX. századi pozitivizmus-hoz –, hogy elutasítja természettudomány és társadalomtudomány megkülönböztetését. S bár nem feltétlenül osztja a történelem olyan optimista értelmezését, mint pl. Comte, alapvetően mégis vallja a társadalmi haladás, a progresszió elvét. Az irányzat emblematikus alakja történetelméleti szempontból Karl Raimund Popper,⁸ aki osztrák zsidó családban született, s csak a harmincas években vándorolt Angliába, és alapvető műveit immár angol nyelven publikálta. Popper egyik legfontosabb eszmétársa a negyvenes évek elején Hempel⁹ volt, aki az ún. covering law tételével azt bizonyította, hogy – a természettudományokhoz hasonlóan – a történelemben is vannak olyan átfogó törvényszerűségek, amelyek minden egyes eseményt lefednek, s a történelemben így akár a predikció, a dolgok vagy események előrejelzése is megkívánható. Hempel szerint ilyen átfogó modellt lehetne megállapítani a különböző népességmozgásokra vonatkozóan. Szerinte pl. a népvándorlás-kori események és a XIX. századi amerikai (egyesült államokbeli) bevándorlás hasonló törvényszerűségek alapján magyarázható. (Itt már feltűnik a neopozitivista pozíció egyik legfőbb gyengéje, Hempel ugyanis saját téziseit sohasem igazolta, s Popperre is érvényes, hogy történeti munkát sohasem írt, sőt általában hiányzik könyveiben a történeti érvelés és a történeti alapú megközelítés.)

Popper szempontunkból számba jöhető fő műve, „*A historicizmus nyomorúsága*”,¹⁰ amelyet a második világháború idején, Új-Zélandon írt, s amely nem választható el (alapjában azonos időszakban is keletkeztek) társadalomelméleti, politikai filozófiai opus magnumától, „*A nyílt társadalom és ellenségei*”¹¹ című könyv gondolataitól. Popper alapvető fogalmai, amelyek szintén toposszá váltak a társadalomtudományi gondolkodásban, az ún. falszifikáció és verifikáció, vagy – mint ahogy „*A historicizmus nyomorúságában*” szerepel – módszertani individualizmus és módszertani esszencializmus. Ez, leegyszerűsítve, azt jelenti, hogy

⁷ A neopozitivizmushoz vö. KON idézett művét például.

⁸ Vö. Karl Raimund POPPER: A történetírás és a történelem értelme. In: *Történetelmélet I.* 745-760. Ugyanitt a 743-744. oldalakon rövid életrajz és műveinek valamint magyar és idegen nyelvű recepciójának ismertetése is olvasható. Hosszabb részlet „A historicizmus nyomorúsága”-ból. *uo. II. kötet.* 464-523. A korábbi marxista kritikákból (nem szerepel a *Történetelméletben*) vö. Maurice CORNFORTH: *A nyílt filozófia és a nyílt társadalom.* (Hogyan cáfolta meg Dr. Karl Popper a marxizmust.) Gondolat 1975.

⁹ Vö. Carl Gustav HEMPEL: Az általános törvények szerepe a történettudományban. In: *Történetelmélet II.* 452-463. Uo. irodalom Hempelhez 451-452.

¹⁰ Karl POPPER: *A historicizmus nyomorúsága.* Budapest, 1989.

¹¹ Vö. Karl R. POPPER: *A nyitott társadalom és ellenségei.* Balassi Kiadó, Budapest. 2001.

a tudományos kutatásban (amelynek persze Popper szerint azért mindig a magyarázatra, nem pedig szellemtudományos-hegeliánus módon megértésre kell törekednie) a fő feladat nem elsősorban az egyes tételek, hipotézisek bizonyítása (adatok, tények gyűjtése az igazoláshoz), hanem sokkal inkább a cáfolatok keresése, azaz olyan tények felkutatása, amelyek ellentmondanak a felállított hipotézisnek, és így annak szüntelen korrekcióját, pontosítását kényszerítik ki. Mind-ebből azután egyértelműen következik, hogy a tudománynak nem feladata az egész, a dolog mögött meghúzódó lényegiség és jelentés (totalitás) megragadása (főleg nem az egész „értelmére”, a Sinn-re vonatkozó, a neopozitívizmus szerint metafizikai rákérdés), tehát a módszertani esszencializmus, hanem sokkal inkább a más, rivális elméletek „cáfolata”, kritikája, s tulajdonképpen az elméletek e versengésében áll a tudományos gondolkodás mibenléte.¹² Mint szó volt róla Popper elmélete nem választható el társadalomelméleti fő művétől, „A nyílt társadalom és ellenségeitől”, ahol a társadalomnak alapvetően két modelljét különbözteti meg: a nyílt társadalmat, amely (a tudományos kutatásban is) a mindennapi aprómunkán, a társadalom fokozatos reformján és megjavításán (social engineering) alapul, miként a nyugat-európai parlamentáris demokráciák is. Ezzel áll szemben a zárt társadalom modellje, amely alapvetően a kész, a további fejlődést kizáró tradíciók, végső elvek alapján működik (amelyeket pl. egy vallási eszme, mint általános és feltétlen világmagyarázat képvisel). Popper

¹² Az egyéb fejezetekben lesz még szó a nevezetes angolszász-vitáról, amely lényegileg kapcsolódik Popper nézeteihez. Mint ismert, a vita autonomista oldalán álló képviselői (például Louis Mink, Walsh vagy akár Peter Winch) egyáltalán nem fogadják el Poppernek (és Hempelnek) a fentiekből nyílegyenesen következő nézetét, miszerint természet- és társadalomtudományok, illetve szociológia és történelem között csupán fokozati a különbség. Mind Mink szinoptikus ítéletről, mind Walsh kolligációs fogalmakról való felfogásának az az alapja, hogy elutasítják Popper nézeteit a módszertani individualizmusról, illetve falszifikációról, hiszen ennek alapján történeti szintézist sem lehetne például készíteni, tehát szerintük a történeti munkákban igenis alapvető lehet az egész megragadására irányuló törekvés.

Ugyancsak diametrálisan szemben áll természetesen Popper nézeteivel Wittgensteinnek a „szabálykövetésről” való elmélete, hiszen a módszertani individualizmus kritikai-racionalista pozíciója helyett a történeti-kulturális tapasztalatok és a hagyományok, akár a közösség-elvig elnyúló szempontjait állítja előtérbe. Vö. mindehhez

Ludwig WITTGENSTEIN: *Logikai-filozófiai értekezés.* (Tractatus logico-philosophicus.) Második, javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1989; NYÍRI Kristóf: *Európa szélén. Eszmetörténeti vázlatok.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 1986; Louis O. MINK: A történeti megértés önállósága. In. *Történetelmélet II.* 710-730; Uo. irodalom is Minkhez 709-710; William WALSH: Kolligációs fogalmak a történettudományban. In. *Történetelmélet II.* 768-781. Mindehhez irodalom uo. 767-768.

Lényegileg a történeti pozíció szemszögéből áll szemben Popperrel Thomas Kuhn paradigmaelmélete, míg mondjuk Lakatos Imre a kettő kibékítésére, vagy szintézisére törekszik Vö. erre újabban *Értelem és történelem.* (Szerkesztők FEHÉR Márta, ZEMPLÉN Gábor és BINZBERGER Viktor) L'Harmattan-Budapest, 2006.

lényegi gondolata; hogy e zárt társadalmak alapvető szellemi kifejezői, exponensei a történetfilozófia képviselői, kitüntetetten Platón, Hegel és Marx, akik között ugyan jelentős különbségek vannak (például Platón ugye sohasem foglalkozott történetfilozófiával), közös bennük mégis az, hogy filozófiai „rendszerük” (már ez is gyanús) az egész, a végső lényeg, az idea, eszme, cél tapasztalatilag, tényekkel sohasem teljesen igazolt s így végső soron mindig az intuícióna építő megragadására törekedtek. Ez a valóság imigyen totális megragadására, az egészre irányuló törekvés (ami a hagyományos, zárt társadalmak korrelátuma és ami – paradox módon – a társadalom totális, forradalmi úton történő megváltoztatásának vagy inkább megváltásának igényével párosul) azután a modern, totális diktatúrák, a fasizmus és kommunizmus kialakulásának legfontosabb előidézője. Így, végeredményben, Popper nem mond kevesebbet, mint hogy az általa ekként értelmezett „historicismus”, tehát a történetfilozófiák (jelesül Platón, Hegel és Marx) – de az ún. pronaturalista, pl. Comte, és az antinaturalista – Hegel és követői, nyilván Collingwood is) a huszadik századi diktatúrák legfőbb szellemi előkészítői, innen tehát művének címe, a pejoratív értelemben vett historicizmus is.

Természetesen Popper felfogásának számos belső ellentmondása van (ezek taglalására a továbbiakban részben visszatérünk), s később jelentős mértékben módosította is nézeteit, itt most egyelőre annak rögzítése szükséges, hogy ez – jóllehet Popper eredeti szándékai ettől eltérők lehettek – alapvetően egy történetellenes, antihistorikus álláspont, amit bizonyít általában is a történeti érvelés szinte teljes hiánya, illetve ennek hibái is (Popper például teljesen félreérti Hegelt, amikor eszméit „törvényeknek” tekinti.¹³) Popper szerint ugyanis a társadalomtudományok közül az általa felállított modellhez a legközelebb a szociológia van, így nem lehet kétséges, hogy visszakanyarodik nagy elődjének, August Comte-nak a felfogásához (amit Popper nem is tagad különösebben): a történelem csak annyiban tudomány, s csak annyiban közvetít megbízható és hasznos ismereteket, amennyiben szociológiává válik.

A huszadik századi történetfilozófiai-történetelméleti irányzatok egy következő válfajának a frankfurti iskolát tekinthetjük.¹⁴ A frankfurti iskola 1923-ban, Frankfurtban alakult, s fő képviselői T. W. Adorno, M. Horkheimer, W.

¹³ Vö. különösen Karl R. POPPER: *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi Kiadó, Budapest. 2001. Popper ilyen felületességeire a később idézendő Fukuyama több helyen is rámutat. Vö. a továbbiak.

¹⁴ J. DAVIDOV: *A frankfurti iskola*. Kossuth Könyvkiadó, 1982. W. Benjaminról vö. *Történetelmélet I.* 661-663. Illetve „A történelem fogalmáról” című írás uo. 664-671; J. Habermasról legújabbban vö. szintén a *Történetelmélet I.* 761-763. (és az ott megjelölt irodalom). Illetve „Egy befejezetlen projektum: A modern kor” című tanulmánya uo. 763-776.

Benjamin, E. Fromm, Ernst Bloch, később Herbert Marcuse, illetve – napjainkig elhúzódóan – Jürgen Habermas.¹⁵ A frankfurti iskola egyik fő jellegzetessége a baloldali, marxizáló irányultság, illetve általában a társadalomelmélet, az ún. kritikai elmélet felállítása, aminek fontos velejárója a szociológiai kutatások középpontba helyezése. Ez az ún. kritikai társadalomelmélet azután – szemben Popper felfogásával (amelyet a frankfurti iskola képviselői alkalmanként a kapitalizmus apológiájának tekintenek) a fennálló társadalom, tehát a kapitalizmus kritikáját, kritikai elemzését jelenti, s egyik központi kategóriája és problémája a már a Marx által is felvázolt, de Max Webernél is döntő szerepet játszó „elidegenedési” (vagy racionalizmus vagy racionalitás) elmélet.¹⁶ Ennek megfelelően az iskola egyik alapvető problémája a modernitás, a kapitalizmus ellentmondásainak elméleti feltárása, ez azonban többnyire abból a célból is történik, hogy megoldást, de legalábbis alternatívát kínáljanak az ellentmondás felszámolására, az elidegenedés megszüntetésére (s ezért aztán történetelméletüknek is egyik fő kérdése például a szubjektum-objektum viszony.)

A frankfurti iskola igen lényeges teoretikus előzményének Lukács György tekinthető, különösen is annak híres-hírhedt műve, a *„Történelem és osztálytudat”*,¹⁷ amely egy komplex kapitalizmus (polgári társadalom) interpretáció, s alternatívát is állít a polgári társadalom ellentmondásainak a felszámolására.

Amint ez ma már közismertnek tetelezhető, Lukács György e műve az első világháború végén, a szovjet, illetve a kelet-európai forradalmak apropójából született elemzés- és cikksorozat s fő kérdése: hogyan lehetséges a társadalmi, szocialista, demokratikus forradalom Kelet-Európában, ahol a munkásosztály kisebbségben van, tehát kérdéses, hogy képviselheti-e a társadalom többségének érdekeit. A teoretikus elemzés kiindulópontja a már a „polgári” filozófusok (ki-tüntetetten Hegel és Kant) által is felvázolt és megállapított elidegenedés folyamata, illetve a szubjektum és objektum szembenállásának rögzítése, ami Lukács szerint a modern, polgári társadalom fundamentális antinómiája – s ami például a kultúra és civilizáció fogalmának szembekerülésében is manifesztálódik. Luk-

¹⁵ Vö. Ernst BLOCH: *Korunk öröksége*. Gondolat, Budapest, 1989. Theodor W. ADORNO: *Wagner*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985; Erich FROMM: *A szeretet művészete*. Helikon Kiadó, 1985.

¹⁶ Vö. mindehhez (pl. Max Weberhez, Lukácshoz, illetve ennek a frankfurti iskolára való hatásáról) Papp Zsolt: A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. In. CSEPELI György – PAPP Zsolt – POKOL Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. (Alfred Schütz, Jürgen Habermas, Talcott Parsons és Niklas Luhmann rendszere.) Gondolat, Budapest, 1987. 51-152.

¹⁷ Vö. pl. HERMANN István: *Lukács György élete*. Corvina Kiadó, Budapest, 1985. A fő művei mellett vö. még Georg LUKÁCS: *Zur Kritik der faschistischen Ideologie*. Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar, 1989; SZIKLAI László. *Proletárforradalom után. Lukács György marxista fejlődése 1930-1945*. Kossuth Könyvkiadó, 1986; Uő.: *Lukács és a fasiszmus kora*. Magvető Kiadó, Budapest, 1981.

ács szerint a „polgári” gondolkodás legfőbb problémája, hiányossága az, hogy – bár helyesen állította fel a diagnózist – ennek igazi okát, magyarázatát nem tudta feltárni (ezért nem is kínálhatott reális alternatívát a megoldásra), mert hiányoztak ehhez a társadalmi és teoretikus alapjai. Az igazi diagnózist ugyanis Marx állapította meg, aki misztikus (mint Nietzsche, Spengler) vagy elvont, csak a filozófus számára megoldást sejtető elméletek (mint Kant és Hegel) helyett reális, „tudományos” gazdasági, közgazdasági kategóriákkal elemzett s az elidegenedés, azaz a szubjektum-objektum viszony egymással szembefordulásának eredendő okát a kapitalista piac létében, a használati érték-csereérték diszkrpanciában látta.¹⁸ Eszerint a kapitalista piacon semmi nem az igazi (használati) értékén kerül forgalomba, hanem áruvá válva. Az érték fő konstituáló tényezője az, hogy mennyi pénzt adnak érte (azaz a csereérték), a művészeti-tudományos művek is például, nem igazi értékük szerint minősülnek, hanem kelendőségük szerint (hogy mennyien fogyasztják és veszik meg), s innen magyarázható a kapitalizmus és a polgári világ általános szellem-, illetve művészetellenessége is. A marxi elmélet döntő mondanivalója, hogy ebben a piac diktálta, általános manipulációban mindenki részt vesz, s így mindenki félrevezetett, akinek tulajdona van (tehát, aki polgár). S a társadalom fő törekvése a tulajdon, a haszon, azaz az áruk csereértéken történő minél bőségesebb, kiterjedtebb továbbadása. Ehhez képest egy társadalmi réteg van, amelynek nem érdeke a manipuláció, a tulajdonnal nem rendelkező proletáriátus osztálya, amely így az áruk, a dolgok használati, tehát igazi értékén történő kezelésében érdekelt. Ezzel azonban a munkásosztály, a proletáriátus általános emberi, humánus érdekeket is képvisel, hiszen a használati érték-csereérték olló antihumánus, negligálja az igazi, az erkölcsi értékeket, ebből következően a munkásosztály a történelem egyetlen igazi szubjektuma, amely érdekelt a szubjektum-objektum ellentét megszüntetésében, tehát az elidegenedés felszámolásában, a társadalom és így az ember felszabadításában.

Eddig a pontig nincs is különösen új a lukácsi (persze megfelelő bonyolultsággal kifejtett) elképzelésben, lényegében a marxi elmélet rekonstrukciója. Ami igazából novum a *„Történelem és osztálytudatban”* az a kelet-európai viszonyokra történő adaptáció: itt ugyanis a társadalmi viszonyok (termelőerők és termelési viszonyok) nem éleződtek ki és álltak olyan tisztán egymással szembe (a tulajdonnal rendelkező kisebbség és az ettől megfosztott, csak a munkaerejét áruba bocsátani tudó többség), mint Nyugat-Európában, tehát a munkásosztály nincs többségben, kérdéses így tehát, hogy a társadalmi forradalom így aktuális

¹⁸ Ismeretes, hogy Lukácsnak ez a felfogása a posztmodern olyan kiemelkedő képviselőire is nagy hatást gyakorolt, mint pl. Jean BAUDRILLARD. Tőle magyarul vö. pl. *Amerika*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986.

és demokratikus-e? Lukács válasza: a forradalomhoz, az elidegenedés megszüntetéséhez (az „ember” felszabadulásához) nem kell a munkásosztálynak többségben lenni az adott országban, elég ennek a tudata is (mármint, hogy ez a kapitalizmus általános ellentmondása, s ez a megszüntetés módja) s egy olyan instancia megteremtése, amely a munkásosztály ilyen „érdekeit” megfogalmazza, ennek letéteményese pedig a kommunista párt megléte. Társadalmi forradalom létezik tehát Kelet-Európában is, még akkor is, ha a munkásosztály, a proletárium kisebbségben van, amennyiben ennek megvan a legfontosabb előfeltétele, a kommunista párt. Nem lehet kétséges, hogy Lukács mindezzel a lenini tézist igazolja (tehát a marxi elmélet lenini módosítását), azaz elmélete végső soron egy kisebbség uralmának, a diktatúrának és terrornak az igazolását jelenti, amit alátámaszt Lukács konkrét politikai szerepvállalása is 1919-ben, de akár „*A bolsevizmus, mint erkölcsi probléma*” című cikke is. (Nem véletlen és roppant módon beszédes mindennek irodalmi megjelenítése a Varázshegy Naphtájában, v.ö. utóbbinak filológiailag bizonyítottan Lukácsra hajazó fejtegetéseit a terror igazolásáról.)¹⁹

Természetesen a frankfurti iskola képviselői nem fogadták el Lukács György ilyenét megoldását (mint később látni fogjuk persze maga Lukács is hamarosan módosított elméletén), de akceptálták az alapvető kiindulópontot, miszerint a társadalomelmélet fő célja a fennálló rend, a kapitalizmus kritikája; illetve azt, hogy ennek fő jellegzetessége az elidegenedés, az egyoldalú, pusztán a természet alávétésére, a természetfeletti uralomra irányuló technikai racionalizmus. E teória egyik fundamentális műve, Adorno és Horkheimer közös könyve, „*A felvilágosodás dialektikája*”²⁰, amely lényegében egy fasizmuselmélet s annyiban is túlmegegy Lukács gondolatain, hogy a marxi elméletet Freuddal is kiegészíti. (Ez utóbbi törekvés, tehát a freudi elmélettel való szembesülés egyébként is jellemző a frankfurti iskolára, például Erich Fromm, de Marcuse műveiben is fontos²¹). Adorno és Horkheimer ugyanis a fasizmust alapvetően e felvilágosodásból vezetik le, azaz abból a törekvésből, hogy az ember az ész, a ráció uralma alá hajtja a természetet, ami azután általában az absztrakt általános, a számszerűség, a kicserélhetőség, tautológia stb. fogalmaiban gondolkodva elnyomja a természetes ösztönöket, az egyéniséget és a vitalitást. Tehát mindezzel éppen nem az emberi felszabadulást, hanem annak sokkal hatékonyabb elnyomását, egyoldalúvá tétel-

¹⁹ Erről vö. pl. NOVÁK Zoltán: *Thomas Mann és a fiatal Lukács*. (A Leo Naphta-rejtély megoldásához.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

²⁰ Vö. Max HORKHEIMER – Theodor W. ADORNO: *A felvilágosodás dialektikája*. (Filozófiai töredékek.) Gondolat. Atlantisz. Medvetánc. Budapest, 1990.

²¹ Marx és Freud kiegészítésének vágya József Attila elméleti írásaiban is megfigyelhető. Vö. erre még pl. MIKLÓS Tamás: *József Attila metafizikája*. Magvető Kiadó. Budapest, 1988.

lét hozza magával, az ösztönök, érzelmek ilyen elnyomásának, „elfojtásának”, „szublimálásának” viszont egyenes következménye az ösztönök lázadása, az érzelmek ellenforradalma, az erőszak, az agresszió és a brutalitás s végső fokon a fasizmus is ennek a lázadásnak a következménye. Megoldási javaslatuk a kultúra e rossz közérzetének orvoslására azután nem a természetfeletti uralomra, hanem a természettel való harmóniára, a természet utánzására, a mimézisre való törekvés.

E gondolatokkal alapvetően párhuzamos pl. Adorno zeneelméleti főműve is, „*Az új zene filozófiája*”,²² amely Adornora roppant jellemző módon az esztétikum, a zene területén mutatja be a polgári, modern társadalom elidegenedéséből adódó konzekvenciákat. Ez az elmélet azután gyökeresen ellentétes Lukács György esztétikai nézeteivel, azt mondja ki ugyanis, hogy saját korának fő tendenciáit leginkább az avantgarde művészet és az avantgarde zene fejezi ki, Adorno tehát elfogadja és helyesli ezt, hasonlóan Brechtnek a V-Effektről való tanításával. A modern, az avantgarde zenének a lényege ugyanis a racionális, kiszámított, elidegenítő, disszonáns és diszharmóniát sugalló elemek előtérbe kerülése és túlsúlya, amely például már Wagner „*Sprechgesang*”-jában is megjelenik, de végső kiteljesedését *Schönbergben* és a 12 fokú zenében éri el. Mindezzel az avantgarde ugyanis csak a polgári társadalom elidegenedését reprodukálja, amiből következően – ha a társadalmi igazságot akarja kifejezni – fő tartalma nem lehet más, mint éppen ezeknek az elidegenítő, racionális eszközöknek, a dallam, a szűzsé, a tartalom, a homogén idő stb. eltüntetésének a végsőkéig való feszítése, a valósággal való minden kibékülési lehetőségnek s így a kiegyezésnek a tagadása, a híres adorno-i „negatív dialektika”, mert – paradox módon – csak az a totális tagadás, a teljes értelmetlenség megformálása lehet az áttörés (Durchbruch), az új, a megoldás eljövételének egyetlen halvány alternatívája. (Ismeretes, hogy mindennek lefordítása az irodalom nyelvére Thomas Mann Doktor Faustusában történik meg, amely filológiailag is bizonyíthatóan, sokat köszönhet Adorno itt fejtegetett zeneelméleti nézeteinek. Adrian Leverkühn zenei törekvéseiben, de egyéni életútjában is, lényegében ezt a negatív [a kierkegaardi kvalitatívra hajazó] dialektikát valósítja meg, aminek végső következménye a kilencedik szimfónia visszavonása, hiszen az befejezésében a valósággal való kiegyezést sugallja a tézis-antitézis-szintézis Hegelhez köthető pozitív dialektikájának jegyében)²³

²² Vö. Th. W. ADORNO: *Philosophie der neuen Musik*. Tübingen, 1940.

²³ Vö. Dr. Faustus a korábbiakban.

A polgári társadalom kritikájának ezen a nyomán halad a frankfurti iskola azután a hatvanas években is, s ekkori reprezentánsai közül Herbert Marcusét²⁴ emelném ki, aki jól jelzi az iskola nézeteinek kontinuitását, de az általános kánonon belül való változását s a konkrét történeti körülményekkel való összefüggését is. Marcuse ugyanis, mint ez úgyszintén közismert, Maoval és Marx-szal együtt az 1968-as diáklázadások szellemi apostola, amelyek egyértelműen a polgári-kapitalista társadalommal szemben álló utolsó nagy politikai lázadás manifesztációi. Marcuse teoretikus munkásságának középpontjában is a polgári társadalom analízise, illetve a társadalom megváltoztatását célul kitűző alternatíva kidolgozása áll. Művei közül itt csak „Az egydimenziós ember”²⁵ című munkáját emelném ki, amely a hatvanas években született, és amely történetfilozófiai érvekkel támasztja alá a szóban forgó problematikát. Marcuse könyvének ugyanis az a fő mondanivalója, hogy az elidegenedésért, a polgári társadalom elsivárosodásáért és kiüresedéséért elsősorban a Galilei-féle, pozitivistá alapon építkező természettudomány a fő felelős. Ez a természettudomány ugyanis híján van az etikus és így kritikus megfontolásoknak (ezt a tudományból egyenesen kizárja), hiszen kizárólag a fennállót, a tényekkel, adatokkal bizonyíthatót, a törvényszerűt tekinti igaznak és valóságosnak. Ezzel azonban tulajdonképpen nem tesz mást, mint a fennállót, a létrejöttet igazolja, sőt azt fetisizálja, (mondhatnánk lukácsi fogalmakkal), ami végső konzekvenciájában a minden fennálló, s így pozitívnak tekintett hatalomnak való behódoláshoz, annak apológiájához vezet. A természettudományos ráció egyeduralmával (ami egyébként egyenlő a hegeli ésszel szembenálló értelemmel) az ember tehát elveszítette második, kritikai, a fennállót bíráló dimenzióját, s tömeg, bábú módjára kiszolgáltatott a fennálló hatalom manipulációinak.

Elvesztette ezt a második kritikai dimenziót Marcuse szerint a modern szociáldemokráciával a munkásosztály is, amely az 1959-ben meghirdetett godesbergi programban (legalábbis a német, de ez nyilván más országokra is vonatkozik) véglegesen lemondott a hatalomnak a parlamenten kívüli eszközökkel való megragadásáról. Ezzel viszont nem tett mást, mint idomult a polgári társadalomhoz, abba beépült, burzsoá (de leginkább kispolgár) lett, s a kritikai dimenzió egyedüli letéteményeseinek, a történelem igazi szubjektumának nem maradtak mások, mint a társadalomból kiszorult, azzal azonosulni nem tudó és nem akaró marginális elemek, így a diákok, az etnikai kisebbségek, a nők, a homoszexuálisok vagy az avantgarde, lázadó értelmiségi elit.

²⁴ Vö. Herbert MARCUSE: *Ész és forradalom*. (Hegel és a társadalomelmélet keletkezése.) Gondolat, Budapest, 1982; Uo. ALMÁSI Miklós „Marcuse rebellis Hegelje” című tanulmánya 483-528.

²⁵ Vö. Herbert MARCUSE: *One-dimensional man*. Boston, 1968.

A huszadik századi történetfilozófiai iskolákat sorjázva meg lehet állapítani, hogy a század közepén, az ötvenes években például, számos alapvetően történetellenes irányzattal találkozhatunk. E történetellenes attitűd természetesen a világháborús élményből is fakadhatott, megjegyzendő ugyanakkor, hogy ezen ahistorikus irányok bizonyos esetekben (vö. pl. a fenomenológia, vagy a strukturalizmus) termékenyek lehettek a történeti kutatásban is.

Ezek közül a lényegükben ahistorikus felfogások közül elsők között lehet megemlíteni a strukturalizmust.²⁶ A strukturalizmus ahistorikus volta főként abban állt, hogy képviselői – a leghíresebbek közül például az etnológus-antropológus Lévi Strauss vagy a nyelvész Noam Chomsky²⁷ – szerint a társadalmi-kulturális jelenségek mélyén bizonyos alapvető szerkezetek, modellek, struktúrák húzódnak meg, amelyekből minden további nélkül, illetve megfelelő és ellenőrizhető logikai eljárásokkal transzformálhatók és így levezethetők a felszíni jelenségek. Különösen az említett etnológus-antropológus Claude Lévi Strauss tevékenysége hatott a történészekre (nem véletlenül fogalmazta meg pl. Braudel Lévi Strauss hatásának tetőfokán a történelem három idősíkját felvázoló modelljét), aki szerint a különböző társadalmakban és kultúrákban számos esetben felfedezhetők alapvető és közös vallási, rituális, művészeti, mondabeli motívumok, s ezek ráadásul több ezer éven keresztül azonosak, változatlanul fennmaradnak, ezért alapvetően meghatározták e társadalmak életét, egészen a jelenkorig elnyúlnak, s így a jelenben is feltárhatók és vizsgálhatók vagy elemezhetők.

Egy másik sok tekintetben ahistorikus, de mindenképpen nagyhatású irányzat az ötvenes-hatvanas években az egzisztencializmus.²⁸ Ha ennek közismert fő képviselőit felidézzük, így pl. Heideggert, Sartre-ot, Camust, Karl Jasperst és másokat (Gabriel Marceltől Merleau-Pontyig), akkor egyértelmű, hogy jelentőségek az egyes felfogások közötti különbségek, sőt az egyes életutakon belül, pl. Sartre esetében is változhat a történelemhez való viszonyulás. Az egzisztencializmus egyik alapvető tétele ugyanakkor, hogy a lét megelőzi a lényegét, azaz az egyén, a véges emberi lét kérdései a legfontosabbak, amire viszont a történelem nem kínál megoldást, sőt az egyén történelemnek való alárendelését – mint azt a

²⁶ *Sztrukturalizmus I-II.* (Válogatta, a bevezetést és az összekötő szöveget írta HANKISS Elemér.) Európa Könyvkiadó, Budapest, É. n.

²⁷ Vö. Claude LÉVI-STRAUSS: *Strukturális antropológia. I-II.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

²⁸ Vö. *Az egzisztencializmus.* (A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta KÖPECZI Béla.) 4. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. A művek közül pl. *Módszer, történelem, egyén.* (Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból.) Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. Valamint pl. Karl JASPERS: A történelem eredete és célja. (Részlet a műből.) In: *Történetelmélet I.* 713-742. Uo. a 711-712. oldalakon rövid bemutatása olvasható a filozófusnak, valamint magyar és idegen nyelvű recepciója.

marxizmus teszi – a modernkor centrális problémájának tekintették. (Nem véletlen, hogy az irányzat egyik ősatya Kierkegaard a maga kvalitatív dialektikájával, amely szerint az egyéni élet szenvedéseit és a végelességből adódó tragikumát semmiféle „ész csele”, tehát a történelemre való hivatkozás nem igazolhatja, ezért isten megragadása, a hit, az egyes emberi életnek a paradoxonhoz való eljutásának kérdése.)

Az egzisztencializmuson belül érdemes megemlíteni a keresztény perszonalizmus irányzatát, amely Kierkegaard fenti, ahistorikus elgondolásához kötődik. Ugyanakkor itt is felvetődik olyan pozíció – pl. az orosz Bergyajev vagy Karl Jaspersé, illetve Jacques Maritainé, amely mindebből nagyhatású és átfogó világtörténeti értelmezést bontott ki. Ehelyütt csak Bergyajevet²⁹ emelném ki, aki szerint a reneszánsztól kifejlődő modernitás és az ebből logikusan következő szovjet rendszer legfőbb bűne az egyéniség, de inkább a Személy elnyomása, illetve valami magasabb rendű instanciának (államnak, nemzetnek, osztálynak) való szubszumálása. Hozzátehetjük, hogy Személyen azután Bergyajev sem a modern, önmagának és a fogyasztásnak élő tömegembert (individu) érti – ez a modern kor terméke – hanem a közösségi, általános céloknak, valamiféle hivatásnak élő, abban magát kiteljesítő, de szuverenitását megőrző személyiséget.

Az egzisztencializmuson belül a legjelentősebb lépést a történelem és a marxizmus felé Sartre tette meg, aki élete második felében fogalmazta meg (és saját életvitelében konzekvensen meg is valósította) az „egyedi-egyetemes” kategóriáját. Azaz olyan megélt gondolatot és értelmiségi-filozófiai magatartást kívánt, amely a társadalmi praxishoz, a cselekvéshez, a társadalom megjavításához és így a politikumhoz kapcsolódik.³⁰

A véleményem szerint történetellenes pozíciók közül említessék meg végül a fenomenológia³¹ és a freudizmus.³² Előbbinek például Edmund Husserl³³ által felvázolt elmélete szerint, egy dolog lényegiségének megismeréséhez szükségtelen a dolog előzményeinek, változásainak, illetve egyedi változatainak (tehát történelmének) számbavétele, sőt az igazi feltáráshoz valamiféle fenomenológiai redukció, azaz a külvilág, más és korábbi ítéletek tökéletes kizárása szükséges.

²⁹ Vö. JUHÁSZ Anikó: *Nyikolaj Bergyajev*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. Valamint Nyikolaj Alekszandroviics BERGYAJEV: A történelem értelme. In. *Történetelmélet I.* 566-611. Bergyajevhez irodalom még uo.564-565; Karl JASPERS: A történelem eredete és célja. In. *Történetelmélet I.* 713-742. Uo. irodalom is Jaspershez 711-712.

³⁰ Vö. *Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean Paul Sartre filozófiai írásaiból*. Gondolat Kiadó, Budapest. 1976.

³¹ Vö. *A fenomenológia a társadalomtudományban*. (Válogatás) Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

³² Vö. *A freudizmus*. (válogatta és szerkesztette Halász László). Gondolat, Budapest, 1988.

³³ Vö. *Edmund Husserl válogatott tanulmányai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.

Hozzátehetnők, hogy élete végén – látván és tapasztalván a fasizmus és kommunizmus embertelenségeit – maga Husserl is jelentős mértékben a történelem, illetve az európai kultúra kérdései felé fordult, azaz olyan tudás megalapozására törekedett, amely kontaktusba kerül a társadalommal és a külvilággal. Az ún. fenomenológiai módszer egyik legismertebb szószólója a történettudományban egyébként a német történész, Ernst Nolte volt, aki a fasizmust főként, mint ideológiai, nem pedig mint társadalmi képződményt elemezte, s fő forrásai is a fasizmus ideológiáját megfogalmazó szövegek voltak. Ennek értelmezésében jutott arra a következtetésre, hogy a fasizmus és kommunizmus lényegében azonosak, hiszen mindkettő a tizenkilencedik századi liberalizmus és kritikai racionalizmus elbizonytalanító törekvéseivel szemben hirdet meg egy sokak számára könnyen érthető, megemészthető új bizonyosságot.

Meglátásom szerint a freudizmus eredeti, tehát Freud által képviselt formájában alapjában véve szintén egy a történelemmel szembenálló, ahistorikus irányzat (nem véletlen, hogy a híres amerikai kultúrtörténész, Schorske³⁴ is így mutatja be). Freud szerint ugyanis a történeti eszmék, vallás, irodalom, művészet stb. mélyén is az emberi tudattalan világa nyilvánul meg, különböző és elfojtott, de mindig és minden korban ugyanaz vagy azonos, így tehát a jelenkorban is reprodukálható indítatások határozzák meg, így pl. az Ödipusz komplexus, a libidó, az öröme, halálösztön, elfojtás, szublimáció stb. Ebben a tekintetben tehát szükségtelen a konkrét történeti-kulturális körülmények megértése, az említett természetes, tehát időtlen, minden emberben azonos vágyakból és fogalmi apparátusból az egyéni és közösségi élet számos (akár őskori vagy ókori) jelensége megmagyarázható. Mint ahogy majd szó lesz erről, ezt az alapjában szintén ahistorikus pozíciót is úton-útfélen használták az elméletcentrikus történészek és szociológusok – Norbert Eliástól, Erich Frommtól, illetve a frankfurti iskolától Eriksonig és Badinterig³⁵ – konkrét történeti kérdések értelmezésére, de maga Freud is megelőlegezett ebből néhány új aspektust például a *„Rossz közérzet a kultúrában”*³⁶ című könyvében. Itt az európai kultúra Spengler által is jelzett hanyatlását (illetve a marxi elidegenedést) a természetes ösztönök és vágyak, a libidó elfojtásával magyarázta,³⁷ a felettes én–nel azonosított kultúrában való

³⁴ Vö. Carl E. SCHORSKE: *Bécsi századvég*. (Politika és kultúra.) Helikon Kiadó, Budapest, 1998.

³⁵ Norbert ELIAS: *A civilizáció folyamata*. (Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.) Gondolat Kiadó, Budapest, 1987; Elisabeth BADINTER: *A szerető anya*. (Az anyai érzés története a XVII-XX. században.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999.

³⁶ Vö. Sigmund FREUD: *Rossz közérzet a kultúrában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1992.

³⁷ Vö. még Karl LÖWTH: *Világtörténelem és üdvtörténet*. (A történelemfilozófia teológiai gyökerei.) Atlantisz Kiadó, Budapest, 1996; Rudolf BULTMANN: *Történelem és eszkatológia*. Atlantisz, Budapest, 1994; Jacob TAUBES: *Nyugati eszkatológia*. Atlantisz, Budapest, 2004.

szublimálási kényszerrel, ami automatikusan idézi fel, indukálja az erőszakot és az agressziót.³⁸

Úgy gondolom, hogy ezekhez az ahistorikus irányzatokhoz képest értelmezhető vagy kap nagy jelentőséget a történelem szempontjából a hermeneutika, amely – legalábbis az itt vizsgált változatában – alapjában revideálta a történeti tudást, illetve a történeti kulturális alapú megközelítést. A hermeneutika a hatvanas-hetvenes évek nagyhatású irányzata, lényegében értelmezéstudományt jelent s ellentétben például a neopozitivizmussal vagy a strukturalizmussal a társadalomtudományokat alapvetően megkülönbözteti a természettudományoktól. Kapcsolódik tehát a korábban már a szellemtörténet (de Hegel is előzmény) által megfogalmazott pozícióhoz, azaz szerinte az okokból-körülményekből-törvényekből-előzményekből történő magyarázat csak a természeti jelenségek vagyis a természettudomány tárgyai esetében lehetséges, a történelemben pl.

³⁸ Itt szeretném megjegyezni, hogy természetesen még számos egyéb alakját és irányzatát fel lehetne sorolni a huszadik századi történetfilozófiáknak, akik jelentős hatást gyakoroltak akár az empirikus történetírára is. Közülük számosat (például Collingwoodot, illetve általában az úgynevezett „angolszász-vita” képviselőit, valamint pl. az amerikai Beard és Becker nézeteit, vagy hozzájuk is kötődően az Amerikában nagy szerepet játszó pragmatizmust, de akár Benedetto Crocét is) az egyéb fejezetekben elemzek, illetve említek. Másrészt (amellett, hogy – mint korábban említettem – a történetírára ténylegesen nagy hatást gyakorló vagy annak megértését segítő irányzatokra korlátozódnék) itt az egyik fő probléma és nehézség annak bemutatása, hogy ezek az irányzatok hogyan vonatkoznak egymásra/illetve hogyan viszonyulnak egymáshoz? Kerülni igyekeztem továbbá a bibliográfiai bűvészkedést is, az internet korában ugyanis játszi könnyedséggel lehet százezrekre idézni az egyes szerzőkre, iskolákra stb. vonatkozó tanulmányokat. A lábjegyzetekben ezért főként olyan művekre hivatkozom, amelyek ténylegesen befolyással voltak koncepcióm kialakítására. Ezért is veszem igénybe igen gyakran a Történetelmélet I-II. szakirodalmi utalásait. Ennek kapcsán inkább azt hiányolom, olyan fundamentális szerző és munka nem kapott helyet benne, mint José Ortega y Gasset, illetve különösen az ő „A történelem, mint rendszer” című, magyarul is olvasható esszéje. Pedig Ortega kitűnően szembeállítható például Popperrel (írásaik is majdnem egy időben készültek) hiszen művének talán legfontosabb mondanivalója a történelem (értsd részben történettudomány, történetírás) melletti kiállítás, mondván, hogy nem a történetfilozófiák s így a történeti alapú tudás a huszadik századi diktatúrák, illetve totalitárius ideológiák és rendszerek előidézői. Hanem éppen ennek (tehát a történeti alapú műveltségnek) a hiánya okozza ezt, s így bármennyire vitatnák és tartanak képtelenségnek ezt filozófus kollégáim, Ortega mindezzel egyfajta neohegelianus, akár Collingwooddal vagy Croce abszolút historizmusával rokon pozíció megformálója.

Az utóbbi évek magyarul kiadott irodalmából lehetne utalni itt persze például Lakatos Imre, Paul Feyerabend, Jacques Maritain vagy a román szellemtörténészek, így Cioran és Eliade munkáira is, de, mint említettem nem a bibliografikus összegzés itt a cél, illetve róluk másutt még esik szó. Vö. Paul FEYERABEND: *Három dialógus a tudásról*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999; Lakatos Imre *tudományfilozófiai írásai*. Atlantisz, Budapest. 1997.

Emile M. CIORAN: *A bomlás kézikönyve*. Atlantisz, 1999; Mircea ELIADE: *Az örök visszatérés mítosza*. Európa Könykiadó, Budapest. 1998; *Pragmatizmus*. (A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből.) Gondolat Kiadó, Budapest. 1981.

azonban alapvető a célok, eszmék, gondolatok és motívumok vizsgálata, a dolgok belső oldalának, a gondolatiságnak, a dolgok „értelmének” és jelentésének kérdése mondhatnánk Dilthey-vel és Collingwooddal együttesen, amit azonban inkább megértünk és értelmezünk. A hermeneutika legnagyobb egyénisége a hatvanas években a német Hans Georg Gadamer,³⁹ aki sok tekintetben Hegelhez, Droysenhez, de Nietzschehez, Diltheyhez vagy Yorck grófhhoz kötődően fejti ki nagy hatású elméletét, amely a megértés módozatait, síkjait járja körül. Gadamer híres hermeneutikai hármas egysége szerint ugyanis a megértésnek három alapvető síkja van: a megértés (*subtilitas intelligendi*), értelmezés (*subtilitas explicandi*) és az alkalmazás (*subtilitas applicandi*). E Hegelre emlékeztető hármas kategóriarendszer jelentése: a dolgok megismerése a közvetlen tapasztalással kezdődik, ami egy szöveg (mondjuk vers) esetében azt az „értelmet” jelenti, amelyet még nem öntöttünk interszjektív, fogalmi formába. Az értelmezés következő síkja a fogalmi elemzés és közvetítés, ami – mondjuk szintén vers, de mindenképpen a szöveg esetében – azt a formát jelenti, amikor mások számára is érthetővé, beláthatóvá kívánjuk tenni gondolatainkat, ami egyúttal a nyelvi közvetítés felbukkanását vagy közbeékelődését is jelenti. Az értelmezésnek mindezeneken felül kell legyen egy harmadik, befejező fázisa, dimenziója is, a fogalmi elemzés ugyanis nem elegendő, ezért Gadamer szerint egy szöveg, egy kulturális kód, üzenet akkor van igazából megértve, ha a gyakorlatban alkalmazni is tudjuk. Ez tágabb összefüggésben azt involválja, hogy a gyakorlati életünkre is kihat, akár mondjuk a Rilke (és Lukács) „Változtasd meg életed” értelmében, akár a Goethei „allein was fruchtbar ist wahr” tanúságának megfelelően. (Végső soron Gadamer úgy is lehet értelmezni, hogy a megértés aktusa igazából az alkotásban fejeződik be, azaz az értette meg leghelyesebben a kódot, az üzenetet, a jelentést, akit a konkrét mű alkotására sarkallt. Ez sokszor a félreértés kockázatát is magával hozza – innen a „termékeny félreértés” jól ismert kategóriája –, s kétségtelenül pl. ahogy Karl Popper félreérti Hegelt, de ezzel egy teljesen új, önálló gondolatrendszert hoz létre, ez sokkal jobban megfelel Hegel eredeti intencióinak, mint ezer tudós értekezés a „Bevezetés a világtörténet filozófiájába” című könyvről.⁴⁰)

Számos egyéb kérdés mellett, Gadamer nagy jelentősége a történeti tudás szempontjából a felvilágosodás „józan eszével” (és így az egyoldalú racionalizmussal) és a strukturalizmussal, a fenomenológiával való szembehelyezkedés. Nézete szerint ugyanis a dolog (szöveg) mögött meghúzódó „értelem” nem tárható fel a korábbi értelmezések („előítéletek”) számbavétele nélkül, azaz a do-

³⁹Gadamerről vö. *Történetelmélet II.* 782-784. Részlet az Igazság és módszerből („Hermeneutika és historizmus” címmel) uo. 784-811.

⁴⁰Hegelről vö. a XIX. századi német historizmusról szóló fejezet a korábbiakban.

lognak (a szövegnek) nincs egy eleve adott, a dolog mélyén meghúzódó lényegisége, hanem ez szellemi-történeti-kulturális közeg által létesített és feltételezett (közvetített), azaz létrejövő lényeg, a hegeli werden értelmében. Ennek megfelelően minden értelmezés, azaz értelemadás is csak egy meghatározott történeti-kulturális közeg által közvetített, az egyes értelmezéseknek például az előző és más értelmezésekhez való viszonyukban tárul fel az értelmük. Az értelmező feladata ennek megfelelően az interpretációnak a történeti tradícióba (előzményekbe, vagy a történeti tapasztalatba) való beleillesztése (ez is az applikáció egyik módja), s mindezzel revideálva van a történeti alapú megközelítés.

Gadamer legnagyobb hatása természetesen az irodalomtudomány úgynevezett recepcióesztétikájában (pl. Jausnnál⁴¹) mutatható ki, de óriási hatása volt az eszmetörténetre, vagy konkrétan Koselleckék „Begriffsgeschichte”-jére is (és persze számos más kultúrtörténeti megközelítésre, amelyekről a maguk helyén lesz szó.) Itt a fogalmakat nem elsősorban társadalmi háttérükből bontották ki, magyarázták, hanem a kulturális-nyelvi-hatalmi kontextust vizsgálták, amiből kiderült a legkülönbözőbb, sokszor magától értetődőnek tűnő fogalmak (mint pl. a demokrácia) nyelvi-kulturális feltételektől való függősége és így változékonysága.

A huszadik század utolsó harmadának legjelentősebb eseménye a posztmodern,⁴² amely persze a hermeneutikával a lehető legszorosabb kapcsolatban és összefüggésben van. A posztmodern fő képviselői azonban inkább az angolszász és francia területekről származnak, így Michel Foucault, P. Ricoeur, J. Derrida, R. Rorty, F. Lyotard, R. Barthes, Baudrillard, Paul de Man, a pszichológus J. Lacan, a nyelvész Kristeva, de Umberto Eco, P. Sloterdijk vagy akár O. Marquardt és Frank Ankersmit nevét is említhetjük.⁴³

⁴¹ Vö. Reinhart KOSELLECK: *Elmúlt jövő*. (A történeti idők szemantikája.) Atlantisz, Budapest, 2003.

⁴² *A posztmodern*. (A bevezető tanulmányt írta és a szemelvényeket válogatta PETHŐ Bertalan.) 2. kiadás, Platon, Budapest, 1996; *Poszt-posztmodern. A kilencvenes évek*. (Vélemények és filozófiai vizsgálódások korszakváltozásunk ügyében.) Válogatta és szerkesztette PETHŐ Bertalan. Platon. Budapest, 1997; Fredric JAMESON: *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája*. Jószöveg Könyvek, 1997; *Magyar Lettre International* 30. 1998/ősz; *The Postmodern History Reader*. Edited by Keith JENKINS. Routledge, London and New York, 1997. Vö. ismertetésem. Reflexiók a posztmodernről. *Klió*, 2001/1. 13-15; Alan SOKAL, Jean BRICMONT: *Intellektuális impostorok*. Typotex kiadó, 2000; GYÁNI Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történelemben. In. Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest 2000. (Ugyanitt még például „Fin de siècle történetírás”, „Történelem, tény vagy fikció?” című írások. 31-47., illetve 48-70.)

⁴³ Vö. Michel FOUCAULT: A szavak és a dolgok (A történetírás.). In. *Történetelmélet I.* 100-105. Uo. részletes irodalom Foucaulthoz 98-100; Paul RICOEUR: Emlékezet-felejtés-történelem. In. *Történetelmélet I.* 108-122. Uo. részletes irodalom is Ricoeurhoz 106-107; Umberto ECO: Interpre-

A posztmodern ismeretesen alapvetően az 1968-as diáklázadásokhoz, illetve a Varsói Szerződés országainak csehszlovákiai bevonulásából, valamint – mondjuk – a vietnámi háborúból nőtt ki. A posztmodern alapvető tézise – természetesen a megfelelő leegyszerűsítésekkel a modernitásból való kiábrándulás, de legalábbis annak kétségbevonása, hogy a felvilágosodással kezdődődő és az ipari forradalommal folytatódó, a tudományt, a racionalizmust és a haladást középpontba állító nyugat-európai kapitalista demokráciák az emberiség felszabadulását és emancipációját vonták volna maguk után. (Jól érzékelhető, hogy a posztmodern egyik legfontosabb előzménye így pl. Nietzsche – vö. erről bővebben Breisach.⁴⁴) Foucault azután egyenesen odáig megy el, hogy a felvilágosodást és a modern kort éppen nem valamiféle emancipációként, hanem az elnyomás és a hatalmi-manipulációs technikák a korábnál sokkal hatékonyabb formái kialakulásának tekinti, s ezért gondolkodásának középpontjában is részben a Gramscihoz is köthető hatalmi, hegemoniális kérdések állnak. Ez határozza meg ugyanis alapvetően a tudást, a megismerést is, amely így mindig hatalmi-uralmi technikák és intézmények által közvetített, részben a baconi „tudás egyenlő hatalom” értelmében, s így az igazi megismerés lényegében nem más, mint a különböző nézetek vagy ideológiák mögötti hatalmi-uralmi technikák, legitimációs törekvések leleplezése, vagy Derridánál éppen dekonstrukciója.⁴⁵ Mindebből következik tehát, hogy a posztmodern tudományt is – mindenféle formájában, így a történettudományt is – a hatalmi-legitimációs törekvések eszközének tartja, s elsősorban annak ideologikus- diszkurzív jellegét húzza alá.

Nincs tér itt a posztmodern általános és egyéni változatainak további taglalására (később még lesz szó mindezekről), fontosabb mindennek a történettudományban való lecsapódásának a bemutatása, amely legjellemzőbb módon Hayden White 1973-as *Metahistory* című munkájával reprezentálható⁴⁶ (jóllehet

táció és történelem. In: *Történetelmélet II.* 949-960. Uo. részletes irodalom is Eco-hoz. 947-949; Roland BARTHES: *S/Z*. Osiris Kiadó, Budapest. 1997; Richard RORTY: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Jelenkor Kiadó, Pécs. 1994; Odo MARQUARD: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Atlantisz, Budapest, 2001; Frank R. ANKERSMIT: Állítások, szövegek és képek. In: *Történetelmélet II.* 963-985. Ankersmithez irodalom uo. 961-963.

⁴⁴ Vö. Ernst BREISACH: *On the future of history*. (The postmodern challenge and its aftermath. / A történelem jövőjéről. A posztmodern kihívás és következményei.) The University of Chicago Press. Chicago and London 2003. 243. Ismertetésem a könyvről vö. A posztmodern kihívás. In: *Klió*, 2006/1. 3-7.

⁴⁵ Derridától magyarul vö. a Jelenkor Kiadónál (Pécs) megjelent számos művét. Például *Marx kísértetei* (1995), *Ki az anya?* (1997, 2005), *A disszemináció* (1998), *Istenhozzád Emmanuel Lévinasnak* (2000) stb.

⁴⁶ Vö. Hayden WHITE: A történelem terhe. In: *Történetelmélet II.* 831-851. Uo. részletes irodalom Whitehoz 829-831. White-hoz kitűnő értelmezés még Alun MUNSLOW: *Deconstructing History*. Routledge, 2006. 2nd edition. (A mű első kiadása 1997-ben jelent meg.)

ő maga nem tekinti művét posztmodernnek). White ebben a munkájában a XIX. századi európai történeti gondolkodását elemzi, de nem lehet kétségünk, hogy a történeti tudás általános mibenlétéről van mondanivalója. Ha Hegelnél (akihez persze White alapvetően kötődik) minden három, akkor White-nál minden négy. Négy különböző filozófust állít egymás mellé ugyanis, ezek Hegel, Nietzsche, Croce és Marx; négy történetírót vagy történészt (Ranke, Michelet, Burckhardt, Tocqueville); négy stilisztikai kategóriát és elbeszélési módot úgymint metafora, metonímia, szinechdoché, irónia valamint tragédia, komédia, románc és szatíra és négy politikai filozófiát vagy ideológiát, úgymint radikalizmus, liberalizmus, anarchizmus, konzervativizmus.⁴⁷ White alapvető kategóriája még az emplotment (cselekményesítés), valamint pl. a szép és a fenséges közötti megkülönböztetés, ami a következő fő mondanivalójába illeszkedik: szerinte a történelem nem tudomány (úgy főként nem, mint a természettudományok), a korábban felsorolt történetírók és filozófusok közül egyikről sem dönthető el, hogy ki vagy melyikük írta meg, illetve értelmezte vagy rekonstruálta hívebben, valóságosabban, helyesebben a történelmet, a saját maga önkényesen kiválasztott szemszögéből ugyanis mindegyiküknek igaza van, mindegyikük értelmezése egyformán igazolható. A történelem úgy egészében egy a Nietzsche módján értelmetlen káosz, ebbe értelmet, rendet csak a történész vagy a filozófus (vagy bárki, aki a történelemmel foglalkozik) saját maga visz bele, ő maga tulajdonít, ad értelmet a történelmi eseményeknek s ez adja meg a történelem elbeszélésének, a narrációnak a lehetőségét is. A „történész” ugyanis az irodalomhoz hasonlóan kiválaszt egy nézőpontot, szemszöveget, amelyből a történelem általános értelmetlensége, káosza (ez a fenséges) értelmesnek tűnik, s ezen értelem alapján mond el erről egy történetet (cselekményesít), amelynek – szintén az irodalomhoz hasonlóan – van eleje, közepe, vége. A történelem mindebből következően az irodalomhoz, a művészethez hasonló fikció, konstrukció, ahol tehát nem a valóság rekonstrukciója történik meg; a történelem így nem más, mint a valósághoz való viszonyulásnak egy módja, amelyet kitűnően reprezentálnak az említett stilisztikai kategóriák (metafora, metonímia... stb.), amelyek ennek a valósághoz való viszonyulásnak a módzatai, s amelyeknek ráadásul még a sorrendjük is fontos, hiszen ebben a sorrendben a valóságtól való eltávolodásnak, az absztrakciónak egy újabb és újabb fokozatát jelentik. Aligha lehet kétséges, hogy White – és sok posztmodern gondolkodó – számára a valósághoz való reláció leginkább szimpatikus módja az irónia, a távolságtartás és a mindenféle tartalmi azonosításon, identifikációs törekvésen való, nietzschei ihletésű kívül helyezkedés. Persze White nem von le feltétlenül ilyen radikális konzekvenciát,

⁴⁷ Northrop FRYE: *A kritika anatómiája*. (Négy esszé.) Helikon Kiadó, 1998.

azt azonban föltétlenül hangsúlyozza, hogy a történelem nem a természettudományok módjára konstituálódik, nem rekonstruál, hanem konstruál és fiktív s így alapvetően esztétikai-nevelő és morális funkciója van (mint ahogy ezt számos történeti elmélkedés már az ókortól kezdve sugallta.)

Érdeemes még ezután rámutatni arra, hogy például White nem tekinti magát a posztmodern képviselőjének vagy szellemi apostolának, nézeteinek ugyanakkor (tudva, tudatlanul) óriási hatása volt a történészi szakma mikéntjére nézve. A történetírásban ugyanis a hetvenes években lezajlott igen lényegbevágó módosulás vagy fordulat (vö. „linguistic turn”)⁴⁸ legfontosabb hozadéka ugyanis az, hogy az egészen a hetvenes évekig uralkodó társadalomtörténeti, szcientista és a modernizációt a középpontba helyező paradigma helyett vagy mellett utat tört a felfogás, amely kétségbe vonta a történelem tudományos jellegét, valamint azt, hogy a progresszió, a társadalmi haladás (a civilizálódás, a polgárosodás) az egyetlen és átfogó vagy általános érvényű narratív kerete a történelemnek. Ezzel szemben sokkal inkább ennek narratív, leíró és elbeszélő (majdhogynem idiografikus) jellegét hangsúlyozzák, kiemelik a pluralitás gondolatát, azaz a történelemnek nem kívánnak átfogó értelmezést (főként nem magyarázatát) adni s mindent sokkal inkább nyelvileg közvetített kontextusban, kulturális-társadalmi közegében és környezetében kívánják értelmezni. A nagy, átfogó struktúrák és modellek helyett egyre inkább előtérbe kerül a kis, jelentéktelen dolgok története, a társadalmon kívül rekedtek, illetve a társadalom peremén, a margón élők (prostituáltak, homoszexuálisok, leszbikusok, de etnikai kisebbségek, vagy Európán kívüliek is) története, ami aláhúzza, hogy korábban nem történt meg ezeknek a rétegeknek a társadalomba történő integrálása, azaz emancipációja és felszabadítása. Szinte általános jellemvonás a történelem alulról történő megközelítése, így a mindennapok története, a szerelem, a szexualitás, a gyerekek, az ünnepek, a halál és a halálhoz való viszony, a betegség, a szabadidő és a sport, a játék, öltözködés, olvasás, időérzékelés ...stb. története, s mindehhez csatlakozik a gender, hiszen jogosan tűnhetett úgy, hogy a korábbi történelem pusztán a férfiak története (his-story), amelyből hiányzik a nők históriája (her-story), tehát számukra a modernitás sem hozta meg az áhított felszabadulást, sőt inkább csak az elnyomás, a kizsákmányolás és a peremhelyzet új formáját és hatékonyabb technikáit. Fontos következménye volt még a posztmodern fordulatnak például az Európán kívüli népek, kultúrák történetének a felfedezése, világossá válva, hogy esetükben lehetetlen a modernizációs narratíva alapján történő történetmondás. Általános következménye még e fordulatnak a történet-

⁴⁸ Vö. KISANTAL Tamás – SZEBERÉNYI Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 413-442.

tudomány vagy történetírás depolitizálására irányuló törekvés, s éppen azért fordulnak ezen témákhoz a történészek (a fentiekén kívül akár a környezetvédelemhez, vagy általában a környezet, tehát a „zöldek” kérdéseihez), mert egyik politikai irányzatnak – tehát sem a jobboldalnak, sem a társadalomtörténethez sok tekintetben kötődő baloldalnak – nem kívánnak politikai muníciót nyújtani, semmiféle jelenkori politikai identitás megteremtésére sem törekszenek, sőt azt inkább leleplezik, s ezért is hangsúlyozzák a történelem diszkontinuitását, azaz múlt és jelen radikális szétválasztását (á la Foucault). Végso soron a valósággal szembeni távolságtartás, az ezen való kívül helyezkedés a fő cél (ennek egyik eszköze alkalmanként az irónia), s mindezek alapján véve a társadalomtörténettel szembeállított, de legalábbis azzal szemben konstituálódó történeti antropológia (vagy új kultúrtörténet) műfajában csapódnak le.⁴⁹ Ezek a történeti antropológiai irányzatok az olasz microstoriától és „la nouvelle histoire”-tól a német „Alltagsgeschichte”-ig alapvetően nem a modernizáció bemutatását vagy a győztesek történetét választják szűzséül, az átfogó nagy narratíva helyett (és mondjuk a kvantifikációs módszerek helyett) történeteket mesélnek el, s egyik fő emblémájuk Clifford Geertz „thick description”-ja (sűrű leírás). (Azaz sok tekintetben visszatérnek Rickerték idiografikus módszeréhez, hiszen a jelentésekkel, értelmezéssel sűrített eseményleírás vagy ábrázolás a fő célkitűzésük.⁵⁰) Mint szó volt róla, egyik jellemzője lehet ennek a pozíciónak az ironikus és polémikus, trivializáló hangvétel, ami például Carlo Ginzburg „A sajt és a kukacok” című könyvének⁵¹ már a címében és témaválasztásában is kifejezésre jut, hiszen minden bizonnyal tudatosan választotta a például a hagyományos politikatörténetnek (de a társadalomtörténet számára is) – provokatívan hangzó címet, amely egy a társadalom alsóbb rétegeihez, a néphez tartozó, s így a fennálló hatalommal szemben magát meghatározó XVI. századi molnár „triviális” történetét meséli el.

⁴⁹ Vö. mindehhez *New Perspectives on Historical Writing*. (Edited by Peter BURKE.) Polity Press, Cambridge, 1991; SEBŐK Marcell (Szerk.): *Történeti antropológia*. Replika Kör Budapest, 2000; APOR Péter: Történeti antropológia. In. *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 443–466; SZIJÁRTÓ M. István: A mikrotörténelem. *Uo.* 494–513.

⁵⁰ Vö. különösen F. Ankersmit értelmezése, de erről vita van a történészek körében s mondjuk G. Lévi nem ért egyet e felfogással. Ankersmithez vö. még Ewa DOMANSKA: *Encounters*. (Philosophy of History after Postmodernism.) University Press of Virginia. Charlottesville and London, 1998.

⁵¹ Ginzburghoz vö. SZIJÁRTÓ M. István: A mikrotörténelem című idézett tanulmánya. Ugyanott bőséges irodalom is a kérdéshez.

A huszadik századi történetfilozófiai iskolák ismertetésének befejezéseként Francis Fukuyama művére utalnék vagy térnék ki⁵², amelynek első vázlata 1989-ben jelent meg, s amelyben többen az ún. „posthistoire”⁵³ megjelenését látják (s így a posztmodernhez kötik). Fukuyama alapvető könyve „*A történelem vége és azt utolsó ember*” az 1990-es évek elején látott napvilágot,⁵⁴ s alapvető mondanivalója, hogy a történelem befejeződött, hiszen saját korában, tehát a huszadik század végén elérte végső már Hegel által is megállapított célját, tehát nincs többé cselekvésre ösztönző, mozgósító ereje. Az alapvetően Kojève⁵⁵ értelmezésére alapozó Fukuyama szerint ugyanis ezt a végső célt már Hegel megfogalmazta, aki szerint – mint láttuk – a történelem végső „értelme” a szabadság tudatában való előrehaladás volt, amit a japán származású politikai filozófus és közíró a másik ember elismerése iránti törekvésként határoz meg (thümosz). Ennek a XIX. század elején megfogalmazott liberális gondolatnak a későbbiekben és a huszadik században két nagy riválisa, kihívója akadt: az egyének helyett a faj szabadságát fontosabbnak tekintő gondolat, amely azonban Hitlerrel végképp diszkreditálódott. A másik nagy kihívás pedig az osztályok szabadságát fontosabbnak tekintő marxi ideológia volt, amelynek csődje azonban a nyolcvanas években, Gorbacsov fellépésével (és később a Szovjetunió felbomlásával) vált világossá. A thümoszra épülő, s az amerikai-nyugat-európai liberális demokráciákban testet öltő szabadság-gondolat így az egész világon (tehát Kelet-Európában, Oroszországban, de pl. Japánban és az ázsiai „kis tigrisek” országai-ban is) elfogadott, egyetemes és közös értékke vált, ami által viszont a történelem elveszítette előremutató jellegét. A történelemnek ezt a jelentés vagy értelemvesztését azután Fukuyama rezignáltan konstatálja, merthogy az ideológiák, az általános célok megszűnése, a fogyasztói társadalom „értékei” (hűtőszekrény, autó, videó, hétvégi ház stb.) iránti általános, egyhangú és sivár hajsztát vonja maga után. Szerző szerint majd talán éppen ez az általános uniformizálódás és elszürkülés, unalom és egyhangúság által gerjesztett feszültség fogja a történelmet újra mozgásba hozni. (Mint ismeretes Fukuyama legnagyobb teoretikus

⁵² Fukuyamához vö. *Történetelmélet I.* 777-792. Itt részlet olvasható „A történelem vége és az utolsó ember” (Budapest, 1994, Európa Kiadó) című művéből valamint rövid áttekintés róla, egyéb írásairól és például magyar recepciójáról is.

⁵³ A posthistoire-hoz vö. CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó: *Történelem-kulcsra készen?* (Veszprém, 2000. Humán Tudományokért Alapítvány.)

⁵⁴ Fukuyamától még magyarul vö. pl. Uő.: *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 1997; *A nagy szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 2000.

⁵⁵ Vö. pl. „A történelem vége és az utolsó ember” című i.m. 213. és passim.

ellenfele a Toynbeera sok szempontból építő Huntington⁵⁶ lett a kilencvenes években, aki szerint a jelen történelem irányát éppen nem az uniformizálódás és az ideológiák megszűnése, hanem a szembenálló és önálló sajátosságaikat megtartó, részben vallásos gyökerű ideológiák összecsapása, a civilizációk harca, a „clash of civilizations” határozza meg.)

Tanulmányom részlet egy nagyobb historiográfiai összefoglalásból, amely a korai újkortól tárgyalja az európai és magyar történetírás történetét. A folyamatok áttekintése érdekében visszautal a korábbi, a szellemtörténetet tárgyaló fejezetre, főként Arnold Toynbeera. Majd a neopozitívizmus, Karl Popper és a Frankfurter Iskola, valamint Lukács György történelemmel kapcsolatos nézeteit idézi fel, Herbert Marcuséval bezárólag. A század közepén több történetellenes irányzat bukkant fel, így az egzisztencializmus, strukturalizmus, fenomenológia, freudizmus, keresztény perszonalizmus. Ezen irányzatok egyik érdekessége, hogy – jóllehet alapjában ahistorikusnak minősíthetők – egyes történészekre igen nagy hatást gyakoroltak. Részben ezekhez képest konstituálódik a század második felében Gadamer és a hermeneutika, majd a posztmodern, mindenekelőtt Hayden White, de Foucault vagy Derrida is. Az áttekintést az ún. posthistoire, legfőképpen természetesen Francis Fukuyama gondolkodásának a felidézése zárja.

Vilmos Erős

Historical Philosophical Schools in the 20th-century

This article constitutes part of the longer historiographical summary of the history of European and Hungarian historiography since the Early Modern Age. In the first part of the paper, the author partly refers back to earlier chapters scrutinizing human science, primarily to Arnold Toynbee. Then, he gives an outline of neopositivism, Karl Popper and the Frankfurt School as well as the views of György Lukács regarding history, concluding with Herbert Marcuse. In the middle of the century, several anti-history schools emerged, such as existentialism, structuralism, phenomenology, Freudism, Christian personalism. One of the most intriguing features of these schools is that – although they can

⁵⁶Vö. Samuel P. HUNTINGTON: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006. Valamint FUKUYAMA: *Az iszlám, amely gyűlöli a nyugatot*; HUNTINGTON: A civilizációk harca megkezdődött. *Élet és Irodalom*, 2002. január 11.

be considered basically ahistorical – they had great influence on some historians. It was in relation to them that in the second half of the century Gadamer and hermeneutics, then postmodern, first of all Hayden White, but Foucault and Derrida as well are constituted. The author naturally concludes his survey with posthistoire, respectively with Francis Fukuyama.

Bodnár Erzsébet

**Az orosz állam modernizációja (1801-1825)
a legújabb historiográfiában**

A 19. század az orosz állam történetében sajátos helyet foglal el. I. Péter és II. Katalin reformjai alaposan megváltoztatták Oroszország patriarchális arculatát, miután jelentős mértékben modernizálták a társadalmi-politikai intézményeket, az államigazgatás rendszerét, a kultúrát és az ideológiát. Ugyanakkor a 18. század reformereinek erőfeszítései az orosz állam fejlődésének fő fékezőjét, az abszolút hatalmat nemhogy korlátozták volna, hanem ellenkezőleg, még jobban megerősítették.¹

A 18. század folyamán a polgári viszonyok kialakultak Európában, fejlődésnek indult a kapitalizmus. Ezek a folyamatok Oroszországot nem, vagy alig érintették. A 18-19. század fordulóján egyre jobban észlelhetővé váltak azok a tünetek, amelyek azt mutatták, hogy az orosz állam a meglévő állapotában a kor követelményeinek nem felel meg, s az előtte álló belső és külső feladatokat nehezen tudja megoldani. A nemesi privilégiumokon nyugvó társadalmi-gazdasági, politikai rendszeren a kormánynak változtatnia kellett, hogy növelhesse bevételi forrásait, hogy működőképesebbé tegye az államapparátust.² A felvilágosodás és a francia forradalom Európában nagy népszerűségnek örvendő eszméi – különösen a személyi szabadságjogok és a polgárok egyenlőségének eszméje – eljutottak Oroszországba is. Az orosz kormányzat

* E tanulmány Az állam és nemzet történelmi formaváltozásai Oroszországban és Közép-Kelet-Európában a 10-20. században a legújabb historiográfia tükrében c. nemzetközi konferencián – 2008. május 19-20. ELTE Ruszisztikai Központ – elhangzott orosz nyelvű előadás magyar nyelvű változata

¹ SESZTOPALOV, A. P.: *Pravityelsztvennij konsztitucionalizm i rosszijszkaja goszudarsztvennoszty v nacsale 19 veka*, Voproszi Isztorii, 2006. 9. 125.

² SZAFONOV, M. M.: *Problema reform v pravityelsztvennoj polityike Rosszii na rubezse 18 i 19 vv.*, Moszkva, 1988. 236.

nem engedhette meg magának, hogy ne válaszoljon ezekre az új politikai jelenségekre.³

A francia forradalom átalakította a nemzetközi kapcsolatok rendszerét is. Az Orosz Birodalom nagyhatalommá vált a 19. század elejére, és ambíciói a nemzetközi küzdőtéren megnöttek. A kormányzati politika már emiatt is működőképesebb államot kívánt megteremteni.⁴

A 18. századtól kezdődően az orosz állam átalakítása a kormányprogram része lett. Az orosz modernizáció a 19. század elején, I. Sándor trónra lépésével (1801) új lendületet kapott.⁵ A cár uralkodása idején, 1801 és 1825 között mindvégig arra törekedett, hogy modern adminisztrációt hozzon létre, az abszolút hatalmat törvényekkel korlátozza, a nyugati liberális normát és elveket az orosz gyakorlatban meghonosítsa.⁶

A 19. század reformokban gazdag első két évtizedének története hamar a kutatói és tudományos érdeklődés középpontjába került. M. I. Bogdanovics 1866-ban az Európai Hírmondóban (Vesztnyik Jevropiben) közre adott tanulmányában az orosz történetírásban elsőként összegezte I. Sándor uralkodása idején lezajlott átalakítások, változtatások problémáit és eredményeit.⁷

Azóta – a 19. és 20. század folyamán – számos monográfia, tanulmány, forráskiadvány látott napvilágot. Megállapíthatjuk, hogy az 1801 és 1825 közötti aránylag rövid időszak története gazdag orosz és nemzetközi szakirodalommal büszkélkedhet.

A 19. század második felében a téma iránt érdeklődő orosz történészek – A. N. Pipin,⁸ N. K. Silgyer,⁹ Nyikolaj Mihajlovics nagyherceg¹⁰ – még főként I. Sándor személyiségével, illetve uralkodása kezdetén bevezetett átalakításainak társadalmi fogadtatásával foglalkoztak. Jelentéktelen mértékben érintették az orosz állam intézményrendszerében végbement változásokat, az államigazgatást

³ SESZTOPALOV, A. P.: i. m. 125.

⁴ HARTLEY, Janet: *Alexander I.* London, 1994. 58.

⁵ KAMENSZKIJ, A. B.: *Ot Petra I. do Pavla I.* Moszkva, 2001. 479.

⁶ BODNÁR Erzsébet: I. Sándor: reformer és diplomata. In: *Orosz arcképcsarnok, Kelet-Európa és Balkán tanulmányok* 3., Pécs, 2004. 83.; Kazakov, I. I.: Poszleszlovije. In: VALLOTON, H.: *Alekszandr I.* Moszkva, 1991. 375-376.

⁷ BOGDANOVICS, M. I.: *Pervaja epoha preobrazovanyij imperatora Alekszandra I. (1801-1805).* Vesztnyik Jevropi 186. 1. 155-210.

⁸ PIPIN, A. N.: *Obscsesztvennoje dvizsenije pri Alekszandre I.* Szpb., 1871.

⁹ SILGYER N. K.: *Imperator Alekszandr Pervij. Jevo zszizny i carsztvovanyije.* Szpb., 1897-1898. t. 1-4.

¹⁰ NYIKOLAJ MIHAJLOVICS, velikij knyaz: *Imperator Alekszandr I.* Szpb., 1912.

átformáló reformokra alig fordítottak figyelmet.¹¹ Hasonló tartalmú munkák születtek az angolszász szakirodalomban is.¹²

A 20. század elején M. N. Pokrovszkij¹³ világított rá a téma új összetevőjére. I. Sándor által követett politikai gyakorlatnak a társadalmi-gazdasági folyamatokkal való összefonódására, melyek előzményei már a 18. század második felében kifejlődtek, hívta fel a figyelmet.

Szomorúan állapíthatjuk meg, hogy a 20. század folyamán a téma iránti kutatási kedv és érdeklődés csökkent a történészek körében, illetve a korszak történetével foglalkozó csekély számú munkában a vizsgálódás középpontjában továbbra is I. Sándor életének és ellentmondásos személyiségének olvasmányos bemutatása maradt.¹⁴ Ez alól kivételt képez A. Je. Presznyakov könyve.¹⁵ Tehát néhány magányos kísérlettől eltekintve¹⁶ a történetírás hosszú ideig alig foglalkozott a témával. I. Sándor reformtevékenységének és reformjainak kutatása a 20. század utolsó negyedében bontakozott ki ismét.¹⁷

Azóta a téma tartalmilag több elkülönülő kérdéskörének, részproblémáinak elemzése kapcsán levéltári kutatásokon alapuló munkák egész sora jelent meg. Előtérbe került az orosz reformok és modernizáció kérdésének tisztázása, amely egyébként kedvenc témává nőtte ki magát. De mellette hangsúlyt kapott I. Sándor személyének, valamint a reformfolyamatban betöltött szerepének, illetve reformereinek, elsősorban M. M. Szperanszkij tevékenységének kutatása is. Továbbá a történészek jelentős figyelmet szenteltek az adott időszak társadalmi-politikai gondolkodása vizsgálatának, és terítékre került a megvalósult és

¹¹ Ezek a kérdések főleg a jogtörténeti irodalomban kaptak kellő megvilágítást.

¹² SCHNITZLER, J. H.: *Secret History of the Court and Government of Russia under the Emperors Alexander and Nicholas*. London, 1847; JOYNEVILLE, C.: *Life and Times of Alexander I. Emperor of all the Russias*. London, 3. vol. 1875. (Új kiadása 2004-ben jelent meg.)

¹³ POKROVSKIJ, M. N.: *Alexandr I. Isztorija Rosszii v 19 veke*. Moszkva, 1907.

¹⁴ PALEOLOGUE, M.: *Alexander, The Enigmatic Czar. The Life of Alexander I of Russia*. London, 1938. (Magyarul: Uő.: *A titokzatos cár. I. Sándor*. Budapest, 1939.); VALLOTON, Henry: *Le Tsar Alexandre I*. Paris 1966. (Oroszul 1991-ben jelent meg: Uő.: *Alekszandr I*. Moszkva, 1991.)

¹⁵ PRESZNYAKOV, A. Je.: *Alekszandr I*. Peterburg, 1924.

¹⁶ PREDTYECSENSZKIJ, A. V.: *Ocserki obscsesztvenno-polityicseszkoj isztorii v pervoj csetvertyi 19 v*. Moszkva-Leningrad, 1957; MCCONNELL, A.: *Alexander I.: The Paternalistic Reformer*. New York, 1970.

¹⁷ JEROSKIN, N. P.: *Krepsztnyicseszkoje szamogyerzsavije i jevo polityicseszkoje insztituti*. Moszkva, 1981; MINAJEVA, N. V.: *Pravityelsztvennij konsztyitucionalizm i peredovoj obscsesztvennoje mnyenyije Rosszii v nacsale 19 v*. Szaratov, 1982.

megvalósulatlan reformok keletkezéstörténetének, tartalmának, hatásainak alapos feltérképezése is.

Jelen tanulmányomban az említett kérdéskörök 1980-as évektől publikált meghatározó kutatási eredményeinek szolid áttekintésére töreksem.

Az orosz reformok történetének, az orosz modernizáció kérdésének bemutatására először N. Ja. Ejdelman vállalkozott A „forradalom felülről” Oroszországban¹⁸ című munkájában, 1989-ben. A főleg népszerűsítő/ismeretterjesztő jelleget magán viselő írásában tulajdonképpen arról adott számot, hogy miként vélekedik az orosz történelemről. De a kérdés új szempontú megközelítésével vitát gerjesztve a történészek körében számos tanulmány és kötet írását ihlette és inspirálta. Hozzá kell tennünk, hogy a kérdésfelvetésnek tudományon kívüli (a peresztrojka) aktualitása is volt. Szép számban jelentek meg olyan történeti munkák Oroszországban és külföldön egyaránt, amelyekben a történészek az orosz reformok és modernizáció sajátos összetevőinek, jellemzőinek a megvilágítását tűzték ki célul.¹⁹ Azokban a fogalmak elvi tisztázásán túl az orosz történelem adott időszakában bevezetett reformok kérdése és az orosz modernizáció helyzetének elemzése is terítékre került.²⁰ 1996-ban Hatalom és reformok címmel történész berkekben jelentős szakmai visszhangot kiváltó mű jelent meg.²¹ A tanulmánykötet szerzői világossá tették, hogy saját elképzelésüket adták közre, azaz nem törekedtek az orosz reformok történetének egységes koncepcióját megalkotni.

A szakirodalomban a reform fogalmi értelmezésének, megközelítésének, a reform orosz sajátosságainak számos változatát lehetjük fel. A reformok orosz történelemben játszott szerepének kérdésével foglalkozó történészek közül Sz. V. Mironyenko,²² A. N. Medusevszkij,²³ J. V. Anyiszimov,²⁴ A. B.

¹⁸ EJDELMAN, N. Ja.: „Revoljucija szverhu” v Rosszii. Moszkva, 1989. (Magyarul: EJDELMAN, Natan: *Forradalom? Felülről?* Budapest, 1989.)

¹⁹ *Reformi v Rosszii 16-19. vv.* Moszkva, 1992.

²⁰ *Rosszijszkije reformatori 19-nacsalo 20 v.* Moszkva, 1995.; MEDUSEVSKIJ, A. N.: *Utverzsgyenyije abszolutizma v Rosszii.* Moszkva, 1994.

²¹ *Vlaszty i reformi: Ot szamogverzsavnoj k szovetszkoj Rosszii.* Szpb., 1996. A kutatók reflexiójáról ad képet az *Otyecsesztvennaja Isztorija* 1998. 2. száma, valamint a témának szentelt nemzetközi konferencia előadásait közre bocsátó konferenciakötet. (*Vlaszty i reformi v Rosszii: matyeriali kruglovo sztola.* Otyecsesztvennaja Isztorija, 1998. 2. 3-26.; *Reform in modern Russian History. Progress or Cycle?* Cambridge-New York, 1995.)

²² MIRONYENKO, Sz. V.: *Szamogverzsavije i reformi. Polityicseszskaja borba v Rosszii v nacsale 19 v.* Moszkva, 1989.

²³ MEDUSEVSKIJ, A. N.: *i. m.*; Uő.: *Formirovanyije grazsdanszkovo obszcsesztva: reformi i kontrreformi v Rosszii.* In: *Reformi i reformatori v isztorii Rosszii.* (Szbonyik sztatyej), Moszkva, 1996. 69-78.

Kamenszkij,²⁵ A. Ny. Szaharov²⁶ mellett M. Raeff,²⁷ J. Hartley,²⁸ S. Dixon²⁹ szereztek elévülhetetlen érdemeket, kutatási eredményeik meghatározóak és mérvadóak lettek.

A nagyobb vita a reformok orosz történelemben játszott szerepe és a jellegük megítélése, illetve az orosz modernizációnak a kormányzati politikában betöltött szerepe és helyzete körül bontakozott ki.

Jelen tanulmány szűkös kerete pusztán néhány elképzelés és álláspont – Kamenszkij, Szaharov, Dixon – vázlatos megjelenítését teszi lehetővé.

Kamenszkij a munkáiban a 18. század folyamán (1694 és 1796 között) bevezetett reformokat egy folyamatos, egységes egészet alkotó reformtevékenység eredményeinek tünteti fel. Szerinte I. Pál szakította meg ezt a folyamatot, aki trónörökösként megfogalmazott haladó nézetein a francia forradalom hatására radikálisan változtatott.³⁰ Kamenszkij hangsúlyozza a 18. századi reformok haladó és modernizációs jellegét, illetve kiemeli, hogy a szakirodalomban erőltetett ciklikusság erre az időszakra nem alkalmazható. Koncepciója szerint a reformok az I. Péter által elkezdett modernizációs folyamatot vitték tovább, I. Pál az orosz fejlődés más, ettől eltérő alternatíváját valósította meg, és uralma a katalini időszakhoz képest visszalépést eredményezett. Véleménye szerint Pál eltávolítását és megölését csupán az udvari nemesség kis csoportjának elégedetlenségével kevés megvilágítani, annak ennél mélyebb és objektívebb okai voltak.³¹ Kamenszkij nagy ívű összefoglaló munkájában arra is keresi a választ, hogy a 18. században bevezetett reformok miként hatottak az orosz állam sorsára a 19. század folyamán. A témánkat érintő megállapításai közül a következők kiemelendők: I. Sándor saját átfogó

²⁴ ANYISIMOV, Je. V.: *Vremja Petrovszkij reform.* Leningrad, 1989; Uő.: *Rosszija v szereginye 18 v. Borba za naszlegyije Petra.* Moszkva, 1986.

²⁵ KAMENSKIJ, A. B.: *Rosszijszkaja imperija v 18 veke. Tragyicii i modernizacija.* Moszkva, 1999; Uő.: *Ot Perta I. do Pavla I. Reformi v Rosszii 18 veka. Opit celosztново analiza.* Moszkva, 2001.

²⁶ SZAHAROV, A. N.: *Alekszandr I.* Moszkva, 1998; Uő.: *Az orosz történelem új terminológiája.* Budapest, 2000; Vonatkozó tanulmánya in *Rosszijszkije reformatori 19-nacsalo 20 v.* Moszkva, 1995.

²⁷ RAEFF, M.: *Plans for Political Reform in Imperial Russia 1730-1905.* New Jersey, 1966.

²⁸ HARTLEY, J.: *Alexander I.* London, 1994; Uő.: *A Social History of the Russian Empire 1650-1825.* London, 1999.

²⁹ DIXON, S.: *The Modernisation of Russia 1676-1825.* Cambridge, 1999.

³⁰ KAMENSKIJ, A. B.: (2001), i. m. 523-524. Megjegyzi, hogy I. Pál néhány egyéni újítása fennmaradt és a bevezetésükre is sor került a későbbiekben.

³¹ Uo. 511.

programmal rendelkezett, amelyet uralkodása időszakában igyekezett is megvalósítani, és amely a lényegét tekintve az ország politikai rendszerének a megváltoztatására irányult. Kamenszkij úgy véli, mivel Sándor ilyen globális cél megvalósítását tűzte maga elé, nem tartotta fontosnak, hogy a II. Katalin által megalkotott igazgatási rendszert restaurálja, a trónra lépése után ezért megelégedett a struktúra I. Pál által szétzilált részének helyreállításával.³²

Szaharov az orosz reform történetével foglalkozó tanulmányában, amelynek egyébként magyar fordítása is napvilágot látott,³³ azt hangsúlyozza, a 19. század Oroszország történetében olyan korszakot jelentett, amikor a társadalmi lét megújításának eszméi a társadalmi gondolkodásban is megjelentek. Elterjedtek a liberális eszmék, és az állami liberalizmus – amely a kormányzó politikai elit szűk körében alakult ki a 18. század utolsó harmada és a 19. század első negyede között – támaszra lelt a liberális társadalmi mozgalomban. Az orosz reformmozgalom valamennyi tapasztalata azt mutatta, hogy keletkezésüktől fogva tükröződött bennük Oroszország általános civilizációs lemaradása.³⁴ Az uralkodók voltak a reformok ihletői, támogatták a reformerek kezdeményezéseit, de a reformerek sorsáról, a menesztésükről is ők döntöttek, ami nem jelentett feltétlenül egyet a reformokról történő lemondással. I. Sándor, bár feláldozta Szperanszkijt, de uralkodása idején mindvégig kitartott liberális eszméinek a megvalósítása mellett. Ezt tanúsítja a finn és a lengyel alkotmányok bevezetése, és ezt igazolják azok a jobbágyrendszer felszámolását célzó tervezetek is, amelyek elsősorban A. A. Arakcsjev nevéhez köthetőek. Sándor miután megértette, hogy Oroszországban a jobbágyfelszabadítás és az alkotmány kérdése megvalósíthatatlan, reformjait a Birodalom olyan területein (Lengyelország, Baltikum) vezette be, ahol a társadalom politikailag és gazdaságilag érett volt annak elfogadására.³⁵

Simon Dixon Kamenszkijhez hasonlóan, egy hosszú időintervallumban, az 1676 és 1825 közötti időszakban követi végig az orosz reformok sorsát. Munkája témánk szempontjából azért fontos és érdekes, mert egy általa kimunkált, sajátos modernizációs modellt alkalmaz az orosz történelemre.³⁶ Dixon megfogalmazásában/meghatározásában a modernizáció „gondolkodási attitűd”, amely a szellemi és az anyagi erőforrások teljesebb és kreatívabb felhasználására irányul. Szerinte az oroszországi modernizáció legfőbb oka az

³² Uo. 479.

³³ SAHAROV, Andrej: Az orosz reformmozgalom rögzös útja. In: *Az orosz történelem új terminológiája*. Budapest, 2000. 95-123.

³⁴ Uo. 99.

³⁵ Uo. 113.

³⁶ DIXON, S. i. m. 5-7.

orosz cárok nemzetközi ambícióiban keresendő. Az erős szomszédos államokkal folytatott hatalmi versengés ösztönözte a kormányzatot a reformokra, amelyek társadalmi következményekkel jártak, gazdasági változásokat eredményeztek és kihatottak az ideológiára, a politikai gondolkodásra is.

Elmondhatjuk, hogy egészen az 1980-as évekig a történészek a reformokban a kormányzati politika olyan eszközét látták, amelyek segítségével a feudális viszonyok közepette fejlődésnek induló tőkés gazdasági-társadalmi változásokhoz az állami apparátust hozzá igazíthatták. Abban a kérdésben, milyen motivációi voltak annak, hogy a kormány a reformok ügyét felvállalja, eltérő vélemények fogalmazódtak meg. Korábbi munkáira támaszkodva jelentős empirikus anyag elemzésével az elsők között M. M. Szafonov járult hozzá újra a 19. század elején Sándor által kezdeményezett reformok kutatásának fellendítéséhez. A reformok kidolgozásában és bevezetésében kulcsszerepet betöltő szervek – az Államtanács és a Titkos Bizottság – fennmaradt iratainak a feldolgozása alapján rekonstruálta és követte végig az 1798 és 1803 között végbement történéseket, rajzolt pontos képet arról, milyen helyzetben volt és milyen nehéz feladatot vállalt magára a fiatal uralkodó a 19. század elején.³⁷ Szafonov egyrészt annak bemutatására törekedett, miként formálódott ki I. Pál uralkodása idején azon kör magja, amely majd I. Sándor hatalomra kerülését követően, 1801 és 1803 között főszerepet kapott az átalakítási reformok kimunkálásában. De másrészt azt a küzdelmet is igyekezett láttatni, amely a reformok hívei és ellenzői között folyt Sándor trónra kerülésének első éveiben. Szafonov szerint az állam vezetésében meghatározó szerepet játszó konzervatív nemesség befolyásának csökkentése I. Pálnak és I. Sándornak is komoly nehézséget okozott. Pál egyeduralmának megerősítésével, az államigazgatás centralizálásával, a bürokrácia szerepének növelésével próbálta megoldani ezt a problémát. Kísérletei végül a nemesség ellenállását váltották ki és odavezettek, hogy a kormányzó politikai elit köreiben is felmerült az uralkodói hatalom korlátozásának szükségessége.³⁸ Sándor uralkodása kezdetén azonnal hozzálátott az orosz állam átalakításához, és programja egyik fontos elemének, az egyeduralom korlátozásának megvalósításához. Ez jellemezte politikáját mindaddig, míg meg nem szabadult hatalomra segítőitől, a palotaforradalom

³⁷ SZAFONOV, M. M.: *Problema reform v pravityelsztvennoj polityike Rosszii na rubezse 18 i 19 vv.* Moszkva, 1988. Korábbi munkái: *Protokoli Nyeglasznovo komityeta. Voszpomogatyelnije isztoriceszkije diszciplini* (VID) Leningrad, 1976. 7.; Uő.: *Konsztyitucionnij projekt P. Zubova-G. Gyerzsavina.* VID. Leningrad, 1978. 10.; Uő.: *Zapiszka A. Bezborodko o potrebnosztjah imperii Rossziszkoj.* VID. Leningrad, 1982. 14.

³⁸ Uo. 237.

szervezőitől és kivitelezőitől. A későbbiekben, miután másodszor kezdett bele nagyszabású reformprogramjának végigvitelébe és ismét a nemesség ellenállásába ütközött, hagyott fel hatalma korlátozásának megvalósításával.³⁹

McConnell amerikai történész Szaferovval részben azonos álláspontot fogalmazott meg ezzel kapcsolatban. A már jóval korábban megjelent munkájában azt állapította meg, hogy Sándor csupán uralkodásának kezdetén és egy rövid ideig, amíg meg nem szabadult azoktól a személyektől, akik uralomra juttatták, és akiktől egyébként tartott is, gondolta komolyan azt, hogy hatalmát törvényekkel korlátozza.⁴⁰ M. Ráeff viszont olyan konzervatív reformerként mutatta be Sándort, aki az átalakítás irányításának folyamatát a kezében tartva másképpen, sajátosan értelmezte az alkotmány fogalmát.⁴¹

A vizsgált témánk egy másik részproblémája kutatásának, az alkotmánytervezetek elemzésének kiváló összegzése N. V. Minajeva könyve, amely 1982-ben jelent meg, és azóta is alapmunkának számít.⁴² A 19. század eleji társadalmi-politikai gondolkodás ilyen alapos vizsgálatát máig nem múlták felül. Minajeva azokat a reformtervezeteket veszi számba, amelyek az abszolút hatalom korlátozását célul tűzve a 19. század fordulóján születtek meg és formálódtak a kormányzati körökben. Nemcsak azt kutatja, hogy a felvilágosodás és az alkotmányosság eszméi miként hatottak a haladó nemességre, hanem azt is nyomon követi, hogy ezek az eszmék a hatalom politikai tervezeteiben milyen formában és mértékben tükröződtek. Az udvari körök képviselőinek tervei és a Titkos Bizottság tevékenysége mellett Szeranszkij nézeteinek és munkásságának szintén kiemelt figyelmet, és nyomon követi N. M. Karamzin politikai elképzeléseinek fejlődését is.

Az orosz alkotmánytervezetek – benne a 19. század elején született projektek – első válogatásának publikálására M. Ráeff vállalkozott 1966-ban.⁴³ Az orosz alkotmánytervezetek teljes tárá 2000-ben, orosz együtműködéssel az IRI RAN adta ki.⁴⁴ A. N. Szaharov, a forrásgyűjtemény egyik szerkesztőjeként a kötet előszavában többek között azt emelte ki, a projektek arról árulkodnak, és azt hivatottak bizonyítani, hogy a történelme során Oroszország számára más történelmi alternatíva is megfogalmazódott és kínálkozott.

³⁹ Uo. 242-243.

⁴⁰ MCCONNELL, A.: *Alexander I.: The Paternalistic Reformer*. New York, 1970. 29.

⁴¹ RÁEFF, M.: *Plans for Political Reform in Imperial Russia 1730-1905*. New Jersey, 1966. 6.

⁴² MINAJEVA, N. V.: *Pravityelsztvennij konsztyitucionalizm i peredovoj obscsesztvennoje mnyenyije v nacsale 19 v. Szaratov*, 1982.

⁴³ RÁEFF, M. i. m.

⁴⁴ *Konsztyitucionnija projekti v Rosszii 18-nacsalo 20 v.* Moszkva, 2000.

Az államigazgatás központi intézményeinek és az orosz adminisztráció szerveinek történetével számos új munka foglalkozik az utóbbi években. Egyébként a téma színvonalas és gazdag irodalma egyben arról is tanúskodik, hogy ennek a részproblémának a kutatása iránt mindig kellő érdeklődés mutatkozott.⁴⁵ A legfrissebb eredményeket közre adó munkák közül M. A. Prihogyko érdemel figyelmet, aki a minisztériumi reformok előkészítésének és kidolgozásának reformfolyamatát 1802 februárjától szeptemberéig követi végig.⁴⁶ A kutató érdeme, hogy a Titkos Bizottság eddig nem publikált protokolljainak, illetve tervezeteinek kéziratanyagát is elemzi, nemcsak magát a reformszöveget. A 19. század fordulóján bevezetett reformok bemutatása az adminisztratív szféra átalakításának szentelt monumentális monográfiában is helyet kapott, amely 2006-ban jelent meg.⁴⁷ Prihogyko megállapításaival egyetértésben a fejezet szerzője is azt hangsúlyozza, hogy az államigazgatás rendszerében a 18. század folyamán jelentkező válságjelenségek, amelyek a 19. század elején még intenzívebb formát öltöttek, indokoltá tették, hogy a hatalom saját ésszerű megújítását keresve lánsson hozzá az államigazgatási és az adminisztratív rendszer korszerűsítéséhez. A bevezetett újítások, a fennmaradt negatívumok mellett is, modern minisztériumok rendszerét, gördülékenyebb államigazgatást, átláthatóbb ügymenetet eredményeztek.

A. P. Sesztopalov mindezekkel megegyező megállapításai mellett azt is kiemeli tanulmányában, hogy a Szenátus átszervezése és a minisztériumok felállítása a bürokratikus gépezet tökéletesítésén túl az előzőeknél jóval pontosabb kompetenciával rendelkező szerveket keltett életre.⁴⁸ A felelősségük meghatározásában pedig szerinte a nyugati minta másolása is tükröződik, és az állami struktúra reorganizálásának következő lépései Szperanszkij tevékenységéhez kapcsolódnak. Sesztopalov is felveti a 19. század elején Oroszország számára adódó/kínálkozó „történeti alternatíva” gondolatát, és arra a következtetésre jut, hogy a kormányzat az állam következetes átalakításával ledolgozhatott volna valamennyit a fejlett országoktól való lemaradásából.

⁴⁵ JEROSKIN, N. P.: *Isztorija goszudarsztvennih ucsrezsgyenyij dorevoljucionnoj Rosszii*. Moszkva, 1968; Uő.: *Krepsztnyicseszkoje szamogverzsavije i jevo polityicseszkiye insztituti (pervaja polovina 19 v.)* Moszkva, 1981; JEFREMOVA, N. N.: *Minyisztjersztvo jusztjicii Rosszjiszkoj imperii 1802-1917*. Moszkva, 1983; ORLOVSKY, D. T.: *The Limits of Reform. The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia*. Cambridge, 1981.

⁴⁶ PRIHOGYKO, M. A.: *Podgotovka i razrabotka minyisztjerszkoj reform v Rosszii (fevral-szentyabr 1802 g.)* Moszkva, 2002.

⁴⁷ *Adminyisztratyivnije reformi v Rosszii: isztorija i szovremennoszty*. Moszkva, 2006. 117-138.

⁴⁸ SESZTOPALOV, A. P. i. m. 127.

Viszont a belpolitikai (és külpolitikai) helyzet változása nem kedvezett a liberális átalakulásnak, 1825. december 14-i események után az állami alkotmányosság kísérleteit évtizedekre „befagyasztották”, és csak II. Sándor idején kerültek elő ismét.⁴⁹ Az orosz történetírásban több munkában is megjelenő kérdésről témánk szempontjából Sz. A. Ekstut által választott vizsgálati modell segítségével nyerünk teljesebb képet. Ekstut a könyvében azt kutatja, hogy az orosz történelmi fejlődés új alternatíváinak kijelölésében milyen szerep jutott I. Sándornak, valamint közvetlen munkatársainak és a dekabristáknak.⁵⁰

I. Sándorról elég sok monográfia jelent meg az elmúlt három évtizedben, a személyiségével és reformtevékenységével foglalkozó munkák közül kettőt, J. Hartley és A. N. Szaharov művét emelném ki. Az angol történész a reformer uralkodónak és a diplomata cárnak arányosan kellő figyelmet szentel a könyvében.⁵¹ Bár az uralkodó életrajzának és személyiségének bemutatásakor a szokásos sablont használja, de azzal a megállapításával egyet érthetünk, hogy a Sándor által kezdeményezett reformok és megvalósulásuk, azaz a tények nem igazolják a kortársak és a történetírás által róla kialakított véleményt, mely szerint gyenge egyéniség lett volna. Hartley nem osztja azt a modern történelmi irodalomban eluralkodott nézetet sem, hogy Sándornak az abszolút uralmi rendszer iránti gyűlölete csupán fiatalkori idealizmusának volt a gyümölcse.⁵² Szaharov a monográfiájában Sándor személyiségének és tevékenységének komplex bemutatására törekszik, ami igen szimpatikus.⁵³

Elmondhatjuk, hogy Sándor reformerei közül a történészek M. M. Szperanszkij életének és munkásságának szentelnek nagy figyelmet⁵⁴, a többiekkel mostohán bánt a modern történetírás. Ez az aránytalanság N. N. Novoszilcev és A. A. Arakcsjev esetében igazán szembeszökő, róluk máig csekély számú elemzés született, a 19. század eleji modernizációs politikában

⁴⁹ Uo. 131.

⁵⁰ EKSTUT, Sz. A.: *V poiszke isztoricseszkoj alternatyivi. Alekszandr I. Jevo szpodviznyiki. Gyekabriszti.* Moszkva, 1994.

⁵¹ HARTLEY, J.: *Alexander I.* London, 1994.

⁵² Uo. 7-8.

⁵³ SZAHAROV, A. N.: *Alekszandr I.* Moszkva, 1998.

⁵⁴ RAEFF, M.: *Michael Speransky: Statesman of Imperial Russia 1772-1839.* The Hague, 1969; CSIBIRJAJEV, Sz. V.: *Velikij russzkij reformator. Zsizny, gyejatyelnoszty, polityicseszkiye vzgljadi M. M. Szperanszkovo.* Moszkva, 1989.

betöltött szerepükről és helyükről vajmi keveset tudunk meg,⁵⁵ és ez a megállapítás Sándor politikai ellenzékének kutatására is igaz.⁵⁶

A magyar történetírásban az orosz állam modernizációja (1801-1825) szintén kevésbé kutatott, nem büszkélkedhet nagy monográfiákkal. Saját kutatásaim mellett a témához kapcsolódó munkáik alapján Niederhauser Emil, Köves Erzsébet és Szergej Filippov nevét lehet kiemelni.⁵⁷

Megemlítendő még, hogy a témánk jelentős reprint kiadással is gazdagodott az utóbbi években.⁵⁸

Összegzőképpen elmondható, hogy az elmúlt három évtized új tudományos eredményei, amelyek egy-egy részprobléma alapos feltárásának gyümölcsei, azt mutatják, hogy az orosz állam modernizációjának 1801 és 1825 közötti időszaka bőven ad munkát a történészeknek.

Erzsébet Bodnár

The Modernization of the Russian State (1801-1825) in Modern Historiography

At the beginning of the 19th century, the Russian Empire became a Great Power and her ambitions on the international stage grew. For this reason, the government, desiring to create a more effective Russian Empire, beginning in

⁵⁵ FJODOROV, V. A.: *M. M. Szperanszkij i A. A. Arakcsjev*. Moszva, 1997; SZAHAROV, A. N.: *Alekszandr i Arakcsjev*. Otyecsesztvennaja Isztorija, 1998. 4. 24-39.

⁵⁶ DAVIDOV, M. A.: „Oppozíció jevo velicsesztva” *Alekszandra I. Dvorjansztvo i reformi 19 veka*. Moszkva, 1994.

⁵⁷ NIEDERHAUSER Emil-SZVÁK Gyula: *A Romanovok*. Budapest, 2002; KÖVES Erzsébet: *I. Sándor cár és reformjai*. Valóság, 1988/9, 50-66; FILIPPOV, Szergej (szerk): *Az újkori orosz történelem forrásai. 19. század*. Budapest, 2007; Uő.: N. M. Karamzin: *A régi és új Oroszországról (forrásközlés)*. Aetas, 2003/1, 94-112; BODNÁR Erzsébet: *Oroszország a 18-19. században*. Budapest, 2000; Uő.: I. Sándor: reformer és diplomata. I.m. (2004)

⁵⁸ NYIKOLAJ MIHAJLOVICS, velikij knyaz: *Imperator Alekszandr I.* Moszkva, 1999; DUBROVIN, N. F.: *Piszmá glavnyejsih gyejatyelej v carsztvovanyije imperatora Alekszandra I. (1807-1829 gg.)* Moszkva, 2006; *Plan goszudarsztvennovo preobrazovanyija grafa M. M. Szperanszkovo. Vvegyenyije k ulozsenyiju goszudarsztvennih zakonov 1809 g.* Moszkva, 2004.

the 18th century made the reorganization of the Russian state an important part of the government program.

In the early 19th century, the Russian modernization got a fresh impulse, the new policy fit in the reform movement started by Peter I and Catherine II, at the same time, had the requirements of the era (the ideas of Enlightenment and the principles of the French Revolution) in sight. The reforms, which depended mostly on the feelings of Emperor Alexander I, dealt with several problems including the modernization of the administration, the abolition of serfdom, and the initiation of a Constitution.

In historiography special attention has been paid to the modernization process of the Russian state at the beginning of the 19th century, with primary focus on the personality of the Emperor and on the reformers themselves. Academic works studying the modernization of administration, the abolition of the serf system, and the initiation of a Constitution appeared only in the 1970s and 1980s.

Russian historiographers N. Eidelman, N. Minaieva, M. Safonov, S. Mironenko, A. Saharov, B. Mironov, A. Medushevskii, R. Eimontova had prominent works regarding this subject and a brand new school was founded based on the results of their archival research. The credit is theirs that the research concerning this subject became picked up, and is still in the center of attention up to this day. The young generation of researchers (M. Prihodko, S. Ekshtut, A. Shestopalov), have gone beyond the analysis of the established reforms, and they also examine the role of these provisions in determining the alternatives of the Russian historical development.

In the Anglo-Saxon historiography the fundamental research of this subject is associated with M. Raeff, J. Hartley and S. Dixon. In Hungary, the works of Emil Niederhauser and Erzsebet Koves are noteworthy.

Takács Levente

Augustus és a földmérés¹

A római földmérés egy olyan egymást derékszögben metsző tengelyekre és a köztük lévő többnyire egyen méretű földterületekre (*centuria*) épülő rendszer volt, amelynek nyomai mind a mai napig könnyen felismerhetők, manapság főleg a légi felvételek révén. A római földmérés és kataszterizáció a hódításokból és a római népesség fölöslegének stratégiai célokat is szolgáló levezetéséből alakult ki. Az igénybe vett területek egyforma elvek mentén történő felosztása és kialakítása egyúttal a romanizáció folyamatának látható jele is volt. Az elfoglalt vidékeken a rómaiak coloniákat létesítettek.² A művének címeről általában *Gromaticus*nak nevezett Hyginus a határok vagy mezsgyék kijelöléséről írott munkájának 5. *caputjában* történeti áttekintést nyújt a rómaiak *colonia* alapításairól. A rövid ismertetésben 4 paragrafus jut a köztársaság idejére, majd Iulius Caesar kap egy paragrafust, végül a vázlat végén szintén 4 paragrafusnyi szöveggel *divus Augustus* áll, aki katonákat telepített le részben Itáliában, részben a tartományokban (*milites colonos fecit, alios in Italia, alios in provinciis*).³ A szöveg mennyiségi megoszlása jól jelzi, hogy a császárkori földmérők számára Augustus ez irányú tevékenysége valami módon kiemelt jelentőséggel bírt.

¹ A VIII. Magyar Ókortudományi Konferencián (Szeged, 2008. május 23.) elhangzott előadás szerkesztett változata. Hozzászólásaikért köszönet illeti Havas Lászlót, Grüll Tibort, Rihmer Zoltánt és Vilmos Lászlót. A tanulmány létrejöttét az OTKA K 68813 sz. pályázata tette lehetővé.

² Vö. HAVAS L. – HEGYI W. Gy. – SZABÓ E.: Római történelem. Osiris, Budapest, 2007. 267-269.

³ Hyginus *Constitutio limitum* (= HG) és Frontinus *De controversiis* c. munkáját a GUILLAUMIN, J-Y.: *Les Arpenteurs Romains*. (Les Belles Lettres, Paris, 2005) szövegkiadásból, a többi szerzőt és munkát a BLUME – LACHMANN – RUDORFF (hrsg.): *Die Schriften der Römischen Feldmesser* (Berlin, 1848) (= L, lapszámmal) kiadásból idézzük és hivatkozunk.

Az első princeps a társadalmi élet több szegmensét szabályozta hosszúra nyúlt pályája során. Nem számítva egy új politikai rendszer kereteinek kiépítését, többek között jogi úton is próbálta megoldani a család és a házasság intézményének korábban felmerülő problémáit. A *lex Iulia de maritandis ordinibus* és *de adulteriis coercendis*, valamint a Kr.u. 9-ben hozott *lex Papia Poppaea*, jóllehet nem tekinthetők Augustus legsikerültebb alkotásainak, mégis jelzik, hogy eltökélten és részletekbe menően iparkodott megoldani egy általa problémának tekintett társadalmi jelenséget. Ugyanígy fordított figyelmet a rabszolgaság intézményére: a Kr.e. 2-ben hozott *lex Fufia Caninia* és Kr.u. 4-es *lex Aelia Sentia* egyaránt akadályokat gördített a rabszolgafelszabadítás elé, amelyet Augustus a formális feltételek megszüntetésén túl adóval is megterhelt.

Actium után Augustus egy olyan problémával szembesült, amely sem az ő pályafutásában, sem a római történelemben nem tekinthető újnak, ám mindaddig – mondhatni – megoldatlan volt. A veteránok letelepítésének kérdése már a triumvirátus időszakában súlyos konfliktusokhoz vezetett, amelyeket Suetonius (Aug. 13) vagy a földfosztottak szemszögéből Vergilius eklogái is tanúsítanak. A földosztás témája az utcán hevert, hiszen Horatiust is úton-útfélen kérdezték: „Caesar veteránjainak hol / oszt majd földet? Itália lesz-e? Szicília inkább?”⁴ A kiszolgált katonák jutalmazása körüli bizonytalanságot és elégedetlenséget teljes mértékben persze Augustus sem tudta megszüntetni, ahogy kitűnik Tacitus közléséből. A princeps halálakor katonái elégedetlenségüknek adnak hangot: „És ha valaki túléli a megpróbáltatásokat, akkor is távoli vidékekre hurcolják, hogy ott nedves mocsarakat vagy művelhetetlen hegyoldalakat kapjon földek címén.”⁵

Mégis alapos reformerhez méltóan Augustus ezt a kérdést is igyekezett megoldani, hiszen hatalmi bázisának egyik legfontosabb eleméről: katonáiról volt szó. A *Res gestae* 16. fejezetében maga sorolja fel azokat az igen tetemes összegeket, amelyeket itáliai és tartományi földek megváltására fordított. „Az összeg, amelyet az itáliai földekért kifizettem, körülbelül 600 000 000 sestertiusra, a tartományi földekért kifizetett összeg pedig körülbelül 260 000 000 sestertiusra rúgott.”⁶ Suetonius (Aug. 46) adata alapján Itáliában 28 coloniát telepített. Az összegekből és a coloniák számából is világos, hogy Augustus idején nagyméretű „földmozgásokra” került sor. Ezeket meg kellett valósítani a kiszolgált katonák parcelláinak kijelölésével, szabályozni kellett az új birtokhatárok tisztázásával és biztosítani kellett a kiépülő rendszer folyamatos

⁴ Hor. *Serm.* II. 6. 55-56. (Kőrösi Imre fordítása)

⁵ Tac. *Ann.* I. 17. (Borzsák István fordítása)

⁶ RgdA 16. (Borzsák István fordítása)

működését. A megvalósítás mikéntjéről részben a földmérők munkáiból alkothatunk képet. Az *agrimensorok* munkáiban Augustus a legtöbbször említett személy, ami nem pusztán annak köszönhető, hogy igen sok coloniát alapított. Ha alaposabban szemügyre vesszük a szövegeket, kiderül, hogy a földmérés és földosztás számos apróbb gyakorlati kérdését rendezte.

Maga a rendszer főbb vonásaiban már régóta készen állt. A *cardo* és a *decumanus*, mint fő tengelyek mentén kialakított *centuriatio* régi gyökerekre nyúlik vissza. Hyginus Gromaticus is a *disciplina Etruscá*ból eredezteti (HG 1, 4). A kereteket természetesen Augustus is megtartja, ahogyan pl. Caudium esetében a *Liber Coloniarum* is mutatja (232 L). A földterületet kiosztották a veteránoknak *postea mensuratus limitibus est censitus*. Colonia-alapítóként egyedi esetekben meghatározhatott olyan dolgokat, mint az egyes centuriák nagysága. A baeturiai Emerita esetében ez egyenesen 400 *iugerum*ra rúgott a szokásos 200 helyett (HG 1, 26).

Augustus azonban átfogóbb szabályozásra törekedett. Olyan viszonyokat akart teremteni, amelyek a letelepített veteránok és a vidéki közösségek számára is megnyugtató módon rendezték a földkérdést. A szakmunkákban legtöbbször emlegetett intézkedése a határkö-állításra kötelezés volt. Hyginus (HG 2, 3) tudósítása szerint a *limites* számának megjelölésével a centuriák minden sarkára jelölőkövet kellett tenni. A *Liber Coloniarum* (242 L) pedig arról tájékoztat, hogy Augustus felülvizsgálta a Gracchusok, Sulla és Caesar földkijelöléseit és új határköveket rakatott. Konkrét esetet is találunk az idézett munkában. Az itáliai Cales municipium földjét korábban a Gracchusok idején osztották fel, de Augustus parancsára a felosztást az ő nevét viselő határjelekkel újrarendezték.⁷ Intézkedéseinek hatása nemcsak az *agrimensorok* munkáin mérhető le, hanem a feliratos anyagon is: a hispaniai Bletisa és Mirobriga határát egy *terminus Augustalis* választotta el, amelyet Imp. Caesar Aug. 13. consulságára datált a feliratállító.⁸ Az Augustus nevét megörökítő határjelölő-kövek nem korlátozódnak a provinciákra. Az ILS 5935-ös számú mára már elveszett felirata Rómában is tanúsítja olyan *cippusok* létezését, amelyek területeket választottak el egymástól, ráadásul Caesar Augustus nevét hordozták. A jelölőkövek kihelyezésének elsődleges célja egészen világos, amint Hyginus is elárulja: *inter acceptas ne roborei deessent termini* (HG 2, 3), vagyis a jogbiztonságot szolgálták. A határjelekre fordított figyelem nem véletlen, hiszen Frontinus *De controversiis* című munkájában a jogviták 15-ös felosztásában az első helyet a

⁷ Lib. Col. 232 L.: *limitibus Graccanis antea fuerat adsignatus, postea iussu Caesaris Augusti limitibus nominis sui est renormatus*.

⁸ Dessau ILS 5970.

határkövek elhelyezése foglalja el, de gondolhatunk a vitatott korú *lex Mamilia* részletes – s úgy tűnik, hatástalan – szabályaira is.⁹ A széleskörű társadalmi megbékélésre törekvő princepsnek szem előtt kellett tartani a földosztásokban érintett rétegek érdekeit, emellett azonban remek lehetőség kínálkozott, hogy saját propaganda céljaira is felhasználja az említett intézkedéseket. Minden határkövön ott állt a neve, sőt részben talán ebből a motivációból cseréltette le a régi jelöléseket is. Katonái, bármilyen birtokukkal kapcsolatos teendőjüket intézték, minden alkalommal egykori parancsnokuk nevét látták a birtokhatárokon, így nem felejtették el, kinek köszönhetik jólétüket.

Frontinus említett munkájában egy másik vitás pontot is felvet: a szolgalmi utakét. Szerinte a parcellákat elválasztó mezsgyék közútként használatosak a coloniát létrehozó törvény alapján.¹⁰ A szolgalmi utakról már a tizenkét táblás törvény is szólt, meghatározva egyúttal szélességüket is (7, 6). A triumvirátus alatt hozott intézkedések¹¹ után Augustus szabályozta a *limites* szélességét. A *decimanus maximus* 40 láb, a *kardo maximus* 20 láb, az *actuariusok* 12 láb, a *subruncivi* pedig 8 láb szélességű lett.

Miután a földmérő minden centuriát írott határkövekkel megjelölt, Hyginus (HG 13) tudósítása szerint a térképkészítés következik. Zlinszky János ezt írja: „külön mérték-e ki a szántókat és mit mértek ki annak, külön a legelőket és mit annak, azt nem tudjuk pontosan.”¹² A neves jogtörténész, úgy tűnik, figyelmen kívül hagyta a földmérők írásait. Hyginus ugyanis leírja, hogy a térképen fel kell tüntetni az erdőket, a közlegelőket, valamint a *fundi excepti* vagy *concessi* kategóriájába tartozó területeket. A térképről másolat készült, amit Rómába is elküldtek, ráadásul ilyen térképek eredeti példányai is fennmaradtak.¹³ A *fundi excepti* és *concessi* említett típusait Hyginus szerint Augustus alakította ki. Az előbbit a *bene meriti* megjutalmazása végett mentességekkel ruházta fel. Az utóbbi a *gromaticus* tudósítása alapján azoké a birtokosoké, akiknek megengedték, hogy a meghatározottnál nagyobb földterületet kapjanak a colonia alapításakor. Kik lehettek ezek a kiváltságokkal felruházott személyek? Egy

⁹ A *lex Mamilia* datálásáról I. HARDY, E.G.: *The Lex Mamilia Roscia Peducaea Alliena Fabia. CQ* 19, 1925, 185-191. A földméréssel kapcsolatos jogvitákról bővebben: CUOMO, S.: *Technology and Culture in Greek and Roman Antiquity*. Cambridge Univ. Press, 2007. 103 skk.

¹⁰ Frontin. *controv.* 16.: *Omnes enim limites secundum legem colonicam itineri publico servire debent.*

¹¹ Vö. Lib. Col. 211 skk. L

¹² ZLINSZKY J.: *Ius publicum*. Római közjog. Osiris, Budapest, 1998. 139.

¹³ Vö. pl. RICHMOND, A. – STEVENS, C.E.: *The Land-register of Arausio. JRS* 32, 1942, 65-77. DILKE, O.A.W.: *The Roman Surveyors. G&R* 9/2, 1962, 178-179.

lehetséges választ kapunk erre a *Liber Coloniarum*ból. Puteoli coloniáját Augustus telepítette, s területét veteránoknak és a legiók tribunusainak osztotta ki.¹⁴ Valószínűnek látszik, hogy a tribunusok több vagy kedvezőbb jogi helyzettel kiemelt földet kaptak, mint az egyszerű közkatonák. Augustus nyilvánvalóan a hozzájuk hasonlóan fontos szolgálatot ellátó rétegek jutalmazása céljából hozta létre a *fundi excepti* ill. *concessi* kategóriáit. Az Augustus általi kiváltságolással hosszú ideig számoltak. A talán a 2. századra datálható M. Iunius Nipsus (295 L) azt írja, hogy a földmérőnek, mielőtt egy területet a szabályos parcellákon kívül fennmaradó terület, a *subseciva* körébe sorolna, meg kell vizsgálnia, nem adott-e valakinek arra a területre Augustus *beneficiumot*. A *subseciva* kapcsán közbevetőleg utalhatunk itt a földmérésnek egy olyan aspektusára, amely az állam szempontjából minden bizonnyal a földmérők tevékenységének leghasznosabb részét képezte. Ez pedig az adóztatás áttekinthetőbbé tétele. A *subseciva* nyilvántartása azért volt ilyen fontos, mert pl. Vespasianus ennek adóztatásából remélt addig eleső bevételekhez jutni.¹⁵

Ez csupán néhány olyan kérdés felvillantása volt, amelyet Augustus a kiszolgált katonák földhöz juttatása érdekében a társadalmi harmónia megőrzése céljából rendezni kényszerült. Az *agrimensores* arra is választ adnak, milyen módon adta ki a szükséges instrukciókat a princeps. A források erre vonatkozóan az *edictum*, *constitutio*, *lex* kifejezéseket használják, s utalnak Augustusnak egy beszédére is, amelyet a *municipiumok* jogállásáról mondott.¹⁶ Pontos tartalmuk és egymáshoz való viszonyuk rekonstruálása, amennyiben egyáltalán lehetséges, meghaladná a terjedelmi kereteket, ezért csupán egyetlen hipotézis felvetésére teszünk kísérletet.

A jogforrási hierarchia különböző fokait reprezentáló többféle megjelölés, akár a kora császárkori jogalkotási felhatalmazás bizonytalanságából, akár a szerzők *varietasra* törekvő stilizálásából ered, egyetlen nem említett kifejezéssel még kiegészítendő. A határkövek elhelyezéséről és a *fundi excepti et concessi*-ről szóló szövegrészekben Hyginus a következő módon utal forrására: *in adsignationibus suis divi Augusti*. A *Liber Coloniarum* a következő címet is viseli: *liber Augusti Caesaris et Neronis* (209 L). Később (239 L) szintén előfordul az Augustus és Nero császárok könyve kifejezés. Ugyanebből a munkából tudunk egy bizonyos Balbus *mensorról*, aki Augustus idejében elkészítette minden tartomány és város térképét; ezeket, továbbá a földméréseket *commentariusaiban* foglalta össze. Ismerve Augustus írói tevékenységét (Suet.

¹⁴ Lib. Col. 236 L: *ager eius in iuguribus veteranis et tribunis legionariis est adsignatus*.

¹⁵ Frontin. 54 L.

¹⁶ HG 11, 14, 15, 1. Frontin. *controv.* 10.

Aug. 85) talán megkockáztatható, hogy akár a princeps, akár instrukciói nyomán valaki összeállított egy kézikönyvszerű *Adsignationest*, amely útmutatóul szolgálhatott a későbbi korok földmérői számára.

A földmérők hivatása régóta közismert volt Rómában. Plautus *Poenulus*ának elején (46-49) a darab *argumentum*át a földmérők *terminus technicus*aival, mint *finitor* „méri ki”. Az Augustus korában lezajlott változások hatását a szakirodalom annyiban regisztrálja, hogy a földmérők hivatása elindult a bürokratizálódás útján, s feliratok alapján úgy gondolják, hogy a területet kezdetben felszabadítottakból állítják fel.¹⁷ Augustus az addigi esetleges és politikai motivációjú colonia-alapításokat viszonylag rendszeressé tette azzal, hogy a kiszolgált katonák földet kaptak. A rendszeressé válás valamint a kérdés kiemelkedő jelentősége egyaránt igényelte, hogy a kivitelezéssel megbízott szakemberek is elismerésben részesüljenek. Talán nem véletlen, hogy az első század második felében már egy háromszoros consul sem tartotta méltatlannak, hogy ilyen kérdésekről írjon. Az *agrimensorok* azonban nem hagytak maguk után *praefatiókat*, így személyüket, motivációikat illetően nem sokat mondhatunk. A földmérők összességéről mégis képet adnak a források.

A földmérőket minden bizonnyal fokozatosan bevonták az államgépezetbe, ahogy kitűnik pl. Plinius és Traianus levelezéséből (Plin. Ep. X 17b és 18). A helytartó a provincia egyik anyagi gondjának megoldásához földmérőt kér a császártól, aki azonban azzal utasítja vissza, hogy a *ensorok*ra Róma környékén van szüksége. A földmérőknek feladataik közben elhagyatott területeket kellett felkeresni, egymással vitában álló felek közé kellett kiszállni. Olykor veszélyeknek voltak kitéve. A Kr.u. 2. századból egy felirat tudósít arról, hogy Észak-Afrikában egy földmérőt rablók támadtak meg, megfosztották ruháitól és megsebesítették. Ilyen viszontagságok után kellett neki az ügyet az eljáró *procurator* elé terjeszteni.¹⁸ A veszélyes megbízatások szintén maguk után vonták, hogy végrehajtóikat a hatalom kiváltságokkal ruházta fel.

Ennek végső hatása jól mérhető a késő császárkori jogi források tükrében. Iustinianus egy 405-ös rendeletre visszautalva már a földmérők eljárójának (*primicerius mensorum*) tisztségét említi (CJ 12.27.1). Theodosius perbe bocsátkozás előtt szükségesnek tartja meghallgatásukat (CTh 2.26.1), s ezt az utóbbi rendelkezést Iustinianus is megerősíti (CJ 3.39.3pr). Megbecsültségüket mutatja, hogy Ulpianus (Dig. 11.6.1pr) tevékenységüket nem a *locatio conductio* szerződéstípusba sorolja, hanem beneficiális jellegűnek tekinti, amiért

¹⁷ DILKE, O.A.W.: *The Roman Land Surveyors*. 1971. 37-39. CAMPBELL, B.: *Shaping the Rural Environment: Surveyors in Ancient Rome*. *JRS* 86, 1996, 95 skk.

¹⁸ Dessau ILS 5795.

*honorarium*ot kapnak. Tevékenységük során felelősségük a legkisebb mértékű volt, csak a *dolus*ra terjedt ki, ami bizonyos értelemben szintén privilegizált voltukat mutatja. A Kr.u. 4. századi *fragmenta Vaticana* (150. fr.) egy sorban említi a földmérőket azokkal, akik a *ius civile*-t oktatják, jóllehet a gyámság kötelezettsége alól egyik csoportot sem mentesíti. Végül a Codex Theodosianus *immunitasszal* (CTh 13.4.3) ruházza fel a földmérőket.

Ahogy Augustus egy jól ismert paradigmaváltást hajtott végre a hatalomgyakorlásban, az általa szabályozott fent említett részletkérdések és általános iránymutatások alapján valószínűsíthető, hogy ő indított el egyfajta átalakulást a földmérők hivatása körében is, amelynek eredményeképpen egy államilag fenntartott, előjogokkal rendelkező szervezet alakult ki a földmérőkből. Augustus reformja, jóllehet elsődlegesen saját politikai és propaganda céljaira használta fel és reformálta meg a földmérést, korántsem vált öncélúvá. Az érintett rétegeknek a lehetőségekhez képest jogbiztonságot teremtett, s a késő ókori forrásokból kitűnően a végrehajtók számára sem volt előnytelen.

Levente Takács

Augustus and the land surveying

Besides his political reforms Augustus tried to reorganize some aspects of the contemporary social system (e.g. marriage, slavery). This included the division and allocation of land for veteran soldiers and land surveying, respectively. The setting up of boundary stones served the protection of legal security and provided propaganda for the interests of the princeps. He created the category of *fundi excepti et concessi* for the privileged (e.g. *tribuni legionis* – cf. Lib. Col. 236 L). Augustus perhaps gave detailed instructions *in adsignationibus suis*, which could serve as a handbook for later surveyors. His reforms resulted in social mobility for surveyors that is mirrored in late-ancient juridical sources.

Bradács Gábor

„*Heinricus filius Stephani, qui tantis miraculis claruit.*”

Szent Imre herceg a középkori európai történetírásban

A Székesfehérvári Egyházmegye a 2007. évet Szent Imre-emlékévvé nyilvánította. Az esemény apropóját Szent Imre herceg születésének feltételezett ezredik évfordulója adta.* Tanulmányunk ennek kapcsán kíván rövid áttekintést nyújtani az első magyar trónörökös élettörténetének középkori európai historiográfiai hagyományairól. A vizsgálandó anyag sajnálatosan kis terjedelmű, és nem igazán bővelkedik konkrét történelmi adatokban. Épp ezért nem célunk egy Szent Imre-életrajz felvázolása, törekvésünk inkább arra irányul, hogy megvizsgáljuk: milyen kép élt a középkori nyugat- és közép-európai történetírásban Szent Imréről, és ez mennyiben egyeztethető össze a hazai hagyományokkal. Habár számos tanulmány foglalkozik Imre herceg életének forrásaival, ezek leginkább egyes dokumentumokat, elsősorban a Szent Imre-legendát (*Vita S. Emerici ducis*) vettették vizsgálat alá.¹ Magyar Zoltán a herceg kultuszának kulturtörténeti vonat-

* A tanulmány a *Schola Europaea: Európa értékei – az értékek Európája* (2007. november 21-23.) című konferencián elhangzott előadás átdolgozott változata

¹ *Legenda Sancti Emerici ducis*. In: SRH II. 441–460, valamint AA SS Novembris II/1. Ed. Albert PONCELET. Bruxelles, 1894. 477–491; néhány, a kérdéssel foglalkozó munka a teljesség igénye nélkül: BOLLÓK János: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: FÜGEDI Erik: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1986. 61–75; Uő.: A Szent Imre-legendája. In: *Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve. I-III* (Szerk. TAKÁCS Imre). Pannonhalma, 1996. I. 341–355; La Hongrie par Gábor KLANICZAY et Edit MADAS. In: *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550*, I-II. Ed. Guy PHILIPPART. Turnhout, 1994-1996. II. 114–117; MACARTNEY, Carlile Aylmer: *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*. Cambridge, 1953. 170–171; MADZSAR Imre: Szent Imre herceg legendája. *Századok* 65 (1931) 35–61; MAGYAR Zoltán: *A lilomos herceg. Szent Imre a magyar kultúrtörténetben*. Budapest, 2000. 133–152; TÓTH Sarolta: Magyar és lengyel Imre-legendák. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 11 (1962) 1–71; TÖRÖK József: Szent Imre a történelmi kutatások világánál. In: *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok*. Szerk. TÖRÖK

kozásairól szóló munkájában részletesen bemutatja a Szent Imre életére és a hazai művelődéstörténetben játszott szerepére vonatkozó szakirodalmat, az érdeklődő olvasók figyelmét is inkább erre a munkára szeretnénk felhívni a további tájékozódás céljából.²

Figyelmünket a már nyomtatásban megjelent, publikált források felé fordítottuk. Számos lehetőség kínálkozik a különböző elbeszélő források csoportosítására, mivel azonban a műfaji kereteket a középkori történetírás nem mindig a legkövetkezetesebben tartja meg,³ a magunk részéről legcélszerűbbnek a régiónkénti felosztást láttuk. Tartalmi szempontból leginkább Tóth Sarolta osztályozására támaszkodtunk, aki a Szent Imre-források három csoportját különíti el: az elsőbe azok tartoznak, amelyekben Szent Imre herceg erényeiben a felesége is osztozik (pl. Werner Rolevinck), a másodikba tartoznak azok az elbeszélő források, amelyek – tévesen – XX. János pápa korába helyezik Imre herceg életét (pl. Troppauai Márton, *Corpus chronicorum Bononiensium*, Hermann Körner stb.), a harmadikba pedig olyan források, amelyek a magyar krónikai hagyományt követik (Mügelni Henrik, Andrea Dandolo).⁴ Részben Tóth S. nyomán mi a Szent Imre-életrajzok következő típusait különböztetjük meg: 1. életrajzi források (az Altaichi és a Hildesheimi Évkönyvek); 2. a magyar krónikai hagyomány (az „ösgeszta”, a Kálmán-, valamint a II. Géza- és III. István-kori interpolátor; ezek összessége a 14. századi krónikakompozíció, közismert nevén a Képes Krónika); 3. a magyar krónikás hagyományra támaszkodó külföldi források (a fent említett Mügelni Henrik és Andrea Dandolo); 4. legendai hagyomány (a *Vita S. Emerici ducis* és ennek nyomán az itt tárgyalt külföldi források túlnyomó többsége).

Beszélnünk kell a Szent Imre-legendáról, keletkezésének idejéről és körülményeiről, ez a mű ugyanis döntő hatással volt az európai történetírásban uralkodó Szent Imre-képre, ott szinte kizárólagos szerepre tett szert. Két nézet van a legenda keletkezési idejével kapcsolatban: az egyik vélemény szerint Álmos herceg, Könyves Kálmán király fivére 1108-ban ellátogatott Konstantinápolyba, amelyre utalás történik a legendában is,⁵ ez alapján a kutatók egy része a 12. század elejére teszi a legenda keletkezési idejét, 1116-ot (a bevezetésben még előnek nevezett Könyves Kálmán király halálának évét) adva meg *terminus ante*

József (Studia Theologica Budapestinensia 10). Budapest, 1994. 199-211; SZOVÁK Kornél tanulmánya az SRH reprint kiadásában a Szent Imre-legendáról (Budapest 1999, 777-779.)

² MAGYAR, *Liliomos herceg* (2000) 159-170.

³ JANSEN, Max – SCHMITZ-KALLENBERG, Ludwig: *Historiographie und Quellen der deutschen Geschichte bis 1500*. Leipzig-Berlin, 1914. 2-3.

⁴ TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 43-44.

⁵ SRH II 456.

quem-ként.⁶ Mások inkább a 12. század derekát valószínűsítik, Álmos herceg második, 1125-1127-es látogatását tekintve *terminus post quem*-nek⁷. A szerző minden bizonnyal bencés szerzetes, a 11-12. század fordulóján kibontakozó gregoriánus szellemű egyházi reform elkötelezett híve, pannonhalmi kötődése nagyon valószínű.⁸ A legenda egyik kiadója, a francia Albert Poncelet, valamint Madzsar Imre is felismerték, hogy Szent Imre szüzi házasságának mintája a nagybátyja, II. (Szent) Henrik német-római császár életrajzában található.⁹ Nem csak ez, hanem a Henrik és Imre lelkéért haláluk után, az angyalok és ördögök között lezajlott küzdelem is bizonyíthatja a német-római császár és a magyar trónörökös kultusza közötti kapcsolatot.¹⁰ Madzsar Imre említést tett a Monte Cassino-i kolostorban keletkezett II. Henrik-életrajzról, mint a kolostor történetének egyik, *Leo Marsicanus* által írt fejezetéről.¹¹ Leo Marsicanus arról a csodá-

⁶ MADZSAR, *Szent Imre-legenda* (1931) 56; BARTONIEK Emma előszava a *Vita S. Emerici ducis*hoz. In: SRH II 443; HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954. 153; Uő.: A Gellért-legendák keletkezése és kora. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. (Memoria Saeculorum Hungariae. I.), szerk. HORVÁTH János – SZÉKELY György. Budapest, 1974. 161; TÖRÖK, *Szent Imre* (1994), 202; BOLLÓK 1986, 72; Uő. 1996, 349; SZOVÁK Kornél, in: SRH II 777, bár Szovák Kornél nem veti el Fulco szerzőségét, és a 12. század derekán való keletkezést sem.

⁷ ERDÉLYI László: *Szent Imre legendája*. Budapest, 1930; TÓTH 1962 (lásd 22. jegyzet), 52-54; CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. században*. Budapest, 1967. 200-201; KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest, 2000. 308; MAKK Ferenc: Álmos (2) In: *KMTL* 40.

⁸ BOLLÓK, *Szent Imre-legenda* (1996) 342-345; MADZSAR, *Szent Imre-legenda* (1931) 57.

⁹ Albert PONCELET: *Vita Sancti Henrici ducis*. In: *Acta Sanctorum. Novembris II/1*. Bruxelles, 1894. 477-491, S. 491; MADZSAR, *Szent Imre-legenda* (1931) 40; II. Henrik nem csak a legendájával járult hozzá a Szent Imre-kultuszhoz, hanem a nevével is, az Imre név ugyanis a germán Henriknek a magyar nyelvben használt változata. Lásd: DÜMMERTH Dezső: *Az Árpádok nyomában*. Budapest, 1977. 193; KRISTÓ Gyula: Imre herceg (és király) nevééről. *MNy* 96 (2000) 355-357; az Imre név germán eredetét cáfolja VEKERDI József (Endre, Imre. *MNy* 95 [1999] 465-467.)

¹⁰ KLANICZAY, *Uralkodók szentsége* (2000), uo.; BOLLÓK, *Szent Imre-legenda* (1996) 350; ugyanitt hívja fel a figyelmet Bollók János arra a tényre, hogy a II. Henrik és Szent Imre kultusza közti kapcsolatot már *Leibitzi Márton* apát is észrevette: „...*exemplo avunculi sui sancti Henrici imperatoris*” (Gombos CFH II. n. 3629, p. 1572; *Pez SSA* II. p. 667); MADZSAR, *Szent Imre-legenda* (1931) 40-41.

¹¹ MADZSAR, *Szent Imre-legenda* (1931) 40; *Leonis Marsicani et Petri Diaconi Chronica monasterii Casinensis* (ed. Wilhelm WATTENBACH) II. 47, in: MGH SS VII (ed. Georg Heinrich PERTZ), Hannover, 1846. 658-659; *Chronica monasterii Casinensis*, in: MGH SS XXXIV (hrsg. von Hartmut HOFFMANN), Hannover, 1980. 254-255

ról számol be, amikor II. Henrik lelkéért a halála előtt angyalok és ördögök vették, és a mérleg nyelvét, amely ingadozott a császár erényei és bűnei között, végül Szent Lőrinc vértanú döntésével Henrik császár a mennybe jutott, az ördögök pedig elbuktak. Madzsarnak szerint azonban a Henrik-életrajzot nem használhatta fel a magyar Szent Imre-legenda szerzője.¹² Kevésbé ismert ugyanakkor az a tény, miszerint II. Henrik házassága nem szüzi, hanem egész egyszerűen gyermektelen volt. Ez az értesülés nem a későbbi hagyományból és a hagiográfiai irodalomból, hanem a kortárs történetírótól, *Merseburgi Thietmártól* származik: krónikájában a gyermektelen császár elmondja a frankfurti zsinaton (1007) azt, hogy semmi remény nincs már arra, hogy a Kunigunda császárnéval kötött házasságából gyermeke születik.¹³ Véleményünk szerint tehát szó sincs önként vállalt szüzességről, aminek a követését Imre herceg célul tűzhetne volna ki maga elé. Ettől még persze semmiképpen sem szabad a herceg jámbor, vallásos életvitelét pusztán késői, minden alapot nélkülöző legendai hagyománynak tekintenünk, hiszen a szentté avatásának ténye egy ilyen hagyományt örökíthetett meg.¹⁴ Maga a szenttéavatás azonban sokkal inkább Szent László király tudatos politikai manővereit és legitimációs törekvéseit szolgálta Szent István és Szent Gellért kanonizációjával együtt.¹⁵ A II. Henrikhez hasonlóan szintén utód nélkül meghalt magyar trónörökös alakja pedig lehetővé tette, hogy kultuszát összekapcsolják a 12. század derekán divatos szüzsies életvitelű uralkodók (mint II. Henrik, vagy *Hitvalló Edward*) tiszteletével.¹⁶ Ha a szentté avatásának idején Szent Imre még nem volt a cölibátus eszméjének népszerűsítője,¹⁷ a 12. század derekára már egyértelműen az önmegtartóztatás hősi fokon való gyakorlatának példaképe lett. E kép megformálásában pedig mindenképp szerepet játszott az

¹² MADZSAR, *Szent Imre-legenda* (1931) 41.

¹³ Thietmari *Chronicon*, libri VI, c. 31. In: MGH SS rer. Germ. IX. (ed. Robert HOLTZMANN, Berlin 1935) 311: „*Quia in sobole acquirenda nulla michi spes remanet, ob recompensationem futuram Christum heredem elegi et, quod precipuum habui, meipsum cum omnibus acquisitis seu acquirendis rebus Patri omnipotenti iam dudum secreto mentis...*”

¹⁴ BOLLÓK, *Szent Imre alakja* (1986) 75.

¹⁵ Ebben a témában igen alapos és a nemzetközi párhuzamokat is bemutató tanulmányt írt KLANICZAY Gábor (Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. Modellek, minták, kultúrtörténeti párhuzamok. In: FÜGEDI, *Művelődéstörténeti tanulmányok*, 15-32, főleg 31-32.)

¹⁶ KLANICZAY, *Uralkodók szentsége* (2000) 142.

¹⁷ Karol GÓRSKI Szent Imrét egy sorba helyezi az uralkodók azon csoportjával, akiket ő az egyház és az ország védelmezőinek nevezett (*défenseurs de l'Église et du pays*): a svéd Erikkel, a 12. század számos orosz hercegével, Szent László és a 12-15. századi szerb királyokkal (Le roi-saint: Un problème d'idéologie féodale. In: *AESC* 24 [1969] 374.)

1147-ben szentté avatott II. Henrik kultusza, az ebben az időszakban keletkezett életrajza pedig hatással lehetett a magyar legendára, amely szintén ekkoriban, vagy valamivel láthatott napvilágot.¹⁸ Véleményünk szerint azonban a fennálló nézetkülönbségek inkább csak látszólag ilyen élesek: a legenda szerkesztésének ugyanis még a 12. század közepe előtt be kellett fejeződnie, ha elfogadjuk, hogy a magyar krónikakompozíció ún. II. Géza- és III. István-kori folytatója már ismerte, bár nem használta fel a legenda szövegét.¹⁹ A Szent Imre-legenda ma ismert legrégebbi kézírata a stájerországi Reun cisztercita kolostorában található, melyről tudjuk, hogy a legendát is tartalmazó első fele Magyarországról származik.²⁰ Ez a ma meglévő kézirat már szoros kapcsolatban lehet a *Vita s. Emerici* eredeti szerkesztésével. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a 12. századtól ez a legendai Szent Imre-kép szinte egyeduralkodóvá vált a középkori európai történetírói hagyományban, kiszorítva ezzel a krónikai hagyományt nem csak Magyarországon, de az egész kontinensen. Részünkről nem osztjuk azokat az optimista véleményeket, miszerint a rendelkezésünkre álló elbeszélő forrásokból és hagyományokból egy hiteles, par excellence Szent Imre-életrajz akár csak nagy vonalakban is felvázolható lenne.²¹ De nem fogadhatjuk el azokat a véleményeket sem, melyek szerint a Szent Imre-legenda pusztán a cölibátus és a gregoriánus eszmerendszer értéktelen propagandaműve lenne: ha a történeti forrásértéke csekély is, kultúrtörténeti értéke felmérhetetlen, hiszen ez tekinthető a korai magyar monachizmus és szerzetesi élet egyik – talán a legfontosabb –

¹⁸ MIKLÓS Péter: A monachizmus és a tisztaság erénye Szent Imre herceg legendájában – Kultuszának eszmetörténeti háttéréhez. *Aetas* 18 (2002) 96; a II. Henrik-kép változásához lásd SCHIEFFER, Theodor: Heinrich II. und Konrad II. Die Umprägung des Geschichtsbildes durch die Kirchenreform des 11. Jahrhunderts. *DA* 8 (1951) 419; PONCELET, *Vita Sancti Henrici* AA SS, 491; nem mindenki fogadja el azt a nézetet, hogy Szent Imre szüzi életvitele utólagos, propagandacélokat szolgáló betoldás lenne: DÜMMERTH Dezső: *Az Árpádok és a magyar szent-kultusz kialakulása*. Budapest 1989, 65.

¹⁹ Tóth Sarolta szerint a 11. századi „ösgesztát” már felhasználta a nagyobb István-legenda, melynek forrása részben a szájhagyomány is lehetett. Az ösgesztát később ez alapján egészítette ki a krónika Kálmán-kori interpolátora és írta meg Hartvik Szent Imre-jellemrajzát. Ezt követte a Szent Imre-legenda, amely a már ismert hartviki részek átvételén túl a cölibátus és az önmegtartóztatás gregoriánus szellemiségű apoteózisa (TÓTH, *Imre-legendák* [1962] 43.)

²⁰ Reuni Kódex, 12. sz. vége –13. sz. eleje: Reun, Stiftsbibliothek, cod. 69, 38^r–41^r; BARTONIEK Emma bevezetője a Szent Imre-legenda kiadásához in: SRH II. 445; TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 3; ZALÁN Menyhért: Árpád-kori magyar vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kéziratáraiban. *Pannonhalmi Szemle* 1 (1926) 60–62.

²¹ TÖRÖK, *Szent Imre* (1994) 207.

forrásának és a hazai gregoriánus mozgalom és eszmeiség legfőbb megnyilvánulásának.²²

A vizsgált historiográfiai anyag legrégebb, és egyik legértékesebb rétege a német történetíráshoz köthető. Ennek túlnyomó része latinul íródott, német nyelvű elbeszélő forrással mindössze egyetlen két esetben találkozunk: *Mügelni Henrik* (*Heinrich von Mügeln*, 1300 k. – 1369 után), a szász mesterdalnok, történetíró és fordító középfelnémet nyelvű magyar történeti krónikája, a prózai *Chronicon*, ami végső soron nem más, mint a Budai krónikacsalád egy kéziratának és a Hartvik-legendának az átdolgozása és német nyelvre való átültetése.²³ Beszámol Szent István, Gizella királyné és Szent Imre herceg Óbudán tett látogatásáról, a herceg kegyes adományáról és haláláról. Mintájául egy, a Budai Krónika családjához tartozó kézirat és a Hartvik-legenda szolgált.²⁴ Ugyanezeket a történeteket beszéli el Mügelni a latin nyelvű rímes krónikájában is.²⁵ Mügelni Henrik egy sajátos színfoltot képvisel nem csupán a német, de az egész középkori európai történetírói hagyományban, ugyanis ő a magyar krónikai hagyomány, nem pedig a legenda Szent Imre-képét használja fel és ülteti át német nyelvre. A másik német nyelvű elbeszélő forrás, amit meg kell említenünk, az *Johann Statwech* 1440-es években keletkezett krónikája, mely Ádámtól 1441-ig tárgyalja a világtörténelmi eseményeket.²⁶ Szent Imréről két helyen találunk bejegyzést: először az 1008-1010 közötti eseményeknél, amikor II. (Szent) Henrik – a krónikás elbeszélése szerint – keresztény hitre térítette Szent István királyt (és feleségül adta a magyar uralkodóhoz testvérét, Gizellát).²⁷ Ebből a házasságból szüle-

²² MIKLÓS, *Monachismus* (2002) uo.

²³ *Chronicon Henrici de Mügeln germanice conscriptum*, ed. Eugenius TRAVNIK. In: SRH II. 87-223; STACKMANN, Karl: Heinrich von Mügeln. In: *VL* 3 (1981) 815-827; SZOVÁK Kornél: Mügelni Henrik. In: *KMTL* 470; MACARTNEY, *Medieval Hungarian Historians* (1953) 144-146.

²⁴ Ld. a táblázatot a tanulmány végén.

²⁵ *Chronicon rhythmicum Henrici de Mügeln*, in: SRH II. (ed. Alexander DOMANOVSKY) 257-258.

²⁶ HONEMANN, Volker: Johann Statwech. In: *VL* 9 (1995) 238-240.

²⁷ Ez a történetírói toposz a *Vita Henrici II imperatoris et miracula*, II. Henrik szentté avatásának alkalmából készült életrajz nyomán terjedt el az egész középkori német történetírásban: „*Boemiam vicit ac subiugavit, Burgundiam in dedicionem recepit, Pannoniam quoque fidei catholicae et Romano imperio adunavit. Victor autem aliarum nationum apostolus fit Ungarorum. Cum enim omnes adhuc infideles essent, Heinricus imperator ad fidei catholicae confessionem illos adtraxit. Quod ut facilius fieret, sororem suam Gisela Stephano regi eorum matrimonio copulavit...Stephano itaque rege baptizato, universa Pannonia verbum vitae suscepit et mira rerum novitate per reges apostolos sanctae catholicae aecclesiae incorporata est...*” (Georg Heinrich

tett Szent Imre herceg.²⁸ Az 1026 és 1030 közötti évekhez Szent Imre életét mutatja be Statwech, ezt azonban már a Szent Imre-legendából megismert Imre-kép alapján teszi, hiszen a legfontosabb mondanivalója neki is a herceg szüzi házassága és a halála után történt csodás események.²⁹

A Szent Imre herceg életéről beszámoló források közül csupán kettő van, amelyek valóban hitelesnek és életrajzinak tekinthetők: az egyik a szászországi Hildesheim kolostorának évkönyve, az *Annales Hildesheimenses* 1031-hez írt bejegyzése: „Továbbá István király fia, Imre, az oroszok hercege, akit egy vadászaton vadkan hasított fel, siratni való módon szerencsétlenül meghalt.”³⁰ Ez a rövid, szinte távirati stílusú bejegyzés számos vitára és találgatásra teremtett lehetőséget a tudományos Szent Imre-kutatás elmúlt kétszáz éve során: elég például *Pray Györgyre* utalnunk, aki azon az alapon utasította el – néhány egyéb megjegyzése mellett – a Hildesheimi Évkönyv eme híradását, mert a vadász-szenvedély összeegyeztethetetlen Szent Imre már szinte éteri, világtól elforduló szüzi alakjával, és mert az más forrásban nem fordul elő,³¹ de gondolhatunk

PERTZ, MGH SS IV) Hannover 1841, S. 810, c. 29-30); a II. Henrik apostoli szerepét kiemelő történetírói hagyományt ismerteti GERICS József: Politikai viták hatása a magyar nép kereszténységre térítésének korai hagyományára. In: GERICS József (szerk.): *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban* (Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség-könyvek 9.). Budapest 1995, 72-75.

²⁸ GOMBOS CFH II. 1349 (n. 3215); LEIBNITZ SSB III. p. 268: „He bekarde Könnig Steffen van Ungerem und gaf ome syne süster, van der he teilde sünte Henrik”

²⁹ GOMBOS CFH II. uo.: „In dussem tyden vvas sünte Hinrick Könnig, Stephens sone van Ungern, und levede mit syner brutt in kusheit und in groten dogeden. Darumme Gott vele vvunderteken by ome dede”

³⁰ *Annales Hildesheimenses*, a. 1031 (ed. Georg WAITZ, MGH SS rer. Germ. VIII. Hannover 1878): „Et Heinricus, Stephani regis filius, dux Ruizorum, in venatione ab apro discissus, periit flebiliter mortuus”

³¹ *Dissertationes historico-criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae*, Posonii 1774, 57; hasonló érveléssel, valamint a balesetnek a magyar nemzeti hagyományban mutatkozó hiánya miatt utasítja el az *Annales Hildesheimenses* tudósítását VARGHA Damján (*Szent Imre herceg legendája*, in: uő.: *Szent Imre-émlékkönyv születésének kilencszázados jubileumára*, Budapest, 1907, 147. oldal, 1. jegyzet); az évkönyv tudósítását kortársnak és elfogulatlannak, ennél fogva hitelesebbnek tartja KARÁCSONYI János, aki szerint Szent István kemény, férfias életre szoktató nevelése ellentétes Szent Gellért kontemplatív életvitelével, így a vadászat ténye sem utasítható el (*Szent Imre része hazánk kormányzásában*, in: VARGHA Damján: *Szent Imre-émlékkönyv születésének kilencszázados jubileumára*, Budapest, 1907, 152); Dümmerth Dezső nem tekinti összeegyeztethetetlennek a nemi önmegtartóztató és a harcos életvitelt (DÜMMERTH, *Magyar szent-kultusz* [1989] 66)

ezen kívül még a Thonuzoba-monda és a vadkan összekapcsolására,³² illetve az „oroszk hercege” (*dux Ruizorum*) cím körüli vitákra.³³ Bármilyen legyen az egyes részletkérdésekkel, az vitán felül áll, hogy az *Annales Hildesheimenses* bejegyzései az 1000. évtől hitelesek, különösen II. Konrád korától kezdve rendelkeznek jelentős forrásértékkel, 1022 után pedig egy és ugyanazon szerző munkája.³⁴ 1041-ig pontos, 1101-ig azonban nagy kihagyás van az évkönyvben, melyet a mainzi Szent Albán-kolostor évkönyvéből pótolnak.³⁵ Imre herceg halálát ugyan csak 1031-re helyezi Szent István Nagy legendája, valamint a Hartvik-féle legenda, és az *Annales Posonienses* is.³⁶ – Meglepő az a tény, hogy a magyar történelmi hagyomány nem tud semmit a herceg halálának körülményeiről, így e

³² SZEGFÜ László: A Thonuzoba-monda. In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. Szeged, 1974, 275-285; Uő.: Megjegyzések Thonuzoba históriájához. *Századok* 116 (1982) 1065-1077; Uő.: Szent István családja. In: *Az államalapító*. (Szerk. KRISTÓ Gyula) Budapest, 1988, 39-41. Szegfű érveit rendkívüli filológiai felkészültséggel támadta BOLLÓK János: A Thonuzoba-legenda történelmi hitele. *Századok* 113 (1979) 97-107 és Még egyszer Thonuzobáról. *Századok* 116 (1982) 1078-1090. című munkáiban.

³³ PAULER Gyula egész egyszerűen félreértésnek tartja a *dux Ruizorum* címet (*A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.* Budapest, 1893. 530. oldal, 152. jegyzet); GYÖRFFY György az orosz-varég nemzetiségű harcosokból álló testőrség parancsnoki (*dux exercitus regis*) címet azonosította a *dux Ruizorum*-mal (A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. In: GYÖRFFY György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959. 86-92.); markánsan ellentétes véleményen van ezzel KRISTÓ Gyula, szerinte ugyanis az orosz népnév foglalkozásnévi jelentése csak a 16. századra alakult ki, az orosz etnikumú ajtónállók intézménye csak a 13. század első felében alakult ki, ráadásul a feszültté vált magyar-német viszony miatt a nyugati országrészben határvédelem céljából egy tömbben telepítettek le – és a vármegyei szervezetből kiemelték – keleti szláv eredetű népcsoportokat (*marchia Ruthenorum*), amelynek a vezetője volt Szent Imre herceg (Oroszk az Árpád-kori Magyarországon. In: KRISTÓ Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. 199, 202-206; FONT Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek* [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.]. Szeged, 2005. 93, 128.)

³⁴ MANITIUS, Max : *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, 2. Teil. *Von der Mitte des zehnten Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Kampfes zwischen Kirche und Staat* (*Handbuch der Altertumswissenschaft* 9.2.2.). München, 1923. 284; BRESSLAU, Harry: Beiträge zur Kritik deutscher Geschichtsquellen des 11. Jahrhunderts (Mit Handschriften-Tafeln II-V zu pag. 566). In: *NA* 2 (1877) 539-596; Wilhelm WATTENBACH: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*. Berlin, 1858. 178-179, 229-230.

³⁵ WATTENBACH, *Geschichtsquellen* (1858) 230.

³⁶ SRH I 125; SRH II 391, 428; TÖRÖK, *Szent Imre* (1994) 199.

tekintetben abszolút a hildesheimi hagyományra vagyunk utalva. Szent István nagyobb legendája a következőket írja: „Az ilyen és ehhez hasonló ismeretekben oktatott kiváló ifjú engedelmeskedve az örök végzésnek, amelynek mindennek alávetetnek, az Úr megtestesülésének 1031. évében ezt a múltó életet az örökre cserélte fel, csatlakozván a mennybéliek társaságához”³⁷ (Kurcz Ágnes fordítása). Szinte szóról szóra idézi ezt a legendahelyet Hartvik győri püspök, Szent István nagyobb és kisebb legendáinak compilátora a következőkben: „Az ilyen és ehhez hasonló ismeretekben oktatott kiváló ifjú engedelmeskedve az örök végzés intésének, amelynek mindennek alávetetnek, az Úr megtestesülésének 1031. évében ezt a múltó életet az örökre cserélte fel, csatlakozván a mennybéliek társaságához. Lelkét angyalok vitték az ég palotájába; ez még halála órájában egy szent életű görög püspöknek feltáratott”³⁸ (Kurcz Ágnes fordítása). A Szent Imre-legenda, bár részletesebb, mint a két István-legenda, a hangsúly nála a már Hartviknál is olvasható, a herceg lelkéért vívott mennybéli harcon van: „De mihelyt Szent Imre teste elenyészett még ifjúkorában, és megkapta örökségét az élők országában, jegyese bizonyította szűzi életét, és az a bizalmas szolgája sem titkolta tovább, amiket gyakran látott, vagy hallott...a caesareai egyház egy istenfélő kanonokja, akit a görögök császárához küldtek, elbeszélte, hogy ő azt olvasta Szent Euszebiosz élettörténetében, hogy ugyanabban az órában, amelyikben Szent Imre meghalt, Szent Euszebiosz, a palesztinai Caesarea érseke, amikor a papsággal és a néppel együtt körmenetben vonult, angyalok kellemes hangját hallotta a magasban. Szívét egészen kitérve Pannónia első királyának, Szent István fiának, Szent Imrének a lelkét látta felfelé vitetni. De ott volt az örökök sokasága is, mintha valamit még felfedezhetnének benne, hogy ennek a nagy hitvallónak még valami akadályt állíthassanak. És amikor Szent Euszebiosz ezen a látomáson elcsodálkozott, ugyanebben az órában hallotta felülről, hogy Szent Imre lelke ujjongással vitétt a mennybe”³⁹ (Csóka J. Gáspár fordítása).

³⁷ SRH II. 391: „(c. 15) Talibus et his similibus disciplinis institutis iuvenis preclarus dispositioni eterne, cui cuncta subiacent, obediendo, millesimo XXXI° dominice incarnationis anno vitam hanc exitialem commutavit sempiternam, supernorum civium adiunctus contubernio.”

³⁸ SRH II. 428: „(c. 19) Talibus et his similibus disciplinis institutus iuvenis preclarus ad victum dispositionis eterne, cui cuncta subiacent, obediendo, millesimo XXX° I^o, dominice incarnationis anno vitam hanc exitialem commutavit sempiterna, supernorum civium adiunctus contubernio. Cuius animam ipsa transitus sui hora cuidam episcopo Grecorum sancte conversationis viro revelatum est deferri per angelos ad celi palatia.”

³⁹ SRH II. 456: „(c. 5) Verum ubi corpore dissoluto in etate adhuc iuvenili data est ei hereditas in terra viventium, sponsa sua ei testimonium virginalis vite perhibuit, familiarisque ille minister, que viderat frequenter aut audierat ultra non

Ez a motívum egyébként fontos korjelző lehet a legenda keletkezési idejének megállapításához: Tóth Sarolta véleménye szerint a Szent Imre-legenda szerzője felhasználta Hartvik művét, és nem fordítva, ahogy azt Madzsar Imre állította, az Imre-legendának a herceg haláláról szóló fejezete ugyanis jóval részletesebb, mint a Hartvik-féle legendának.⁴⁰ A 14. századi krónikakompozíció, a *Képes Krónika* két helyen is említést tesz Imre herceg haláláról: „(63.) *István király ugyan több fiút is nemzett. De a többi között volt egy Imre nevű fia, akit az Isten szeretett, az emberek tiszteltek, s akinek áldott az emlékezete. Ezt pedig az isteni akarat kifürkészhetetlen döntése 'elragadta' az evilágból, 'hogy a gonoszság ne rontsa meg az értelmét, és az álnokság ne csapja be a lelkét', ahogyan a korai halálról írva van a Bölcsesség könyvében...*(69.) *Amikor tehát a legszentebb atya a vezetés gondját és az ország irányításának a terhét legszentebb fiára igyekezett átruházni, megelőzte ebben Boldog Imre herceg halála. Siratta őt Szent István király és az egész Magyarország vigasztalhatatlanul, igen 'nagy jajveszékeléssel'*”⁴¹ (Bollók János fordítása). Thuróczy János, „A magyarok krónikája” szerzője ugyancsak a *Képes krónika* hagyományára támaszkodik elbeszélésében: „*Amikor tehát a szentséges atya szentséges fiára szándékozott bízni a kormányzat gondját és az ország irányításának terhét, Boldog Imre herceg megelőzte őt a halálban*”⁴² (Horváth János fordítása). Antonio Bonfini, Má-

abscondit...quidam religiosus canonicus Cesariensis ecclesie ad Grecorum imperatorem missus narravit, se ing estis Sancti Eusebii legisse, quia eadem hora, qua beatus Henricus dissolutus est, Sanctus Eusebius Cesaree Palestine metropolitanus, cum in processione una cum clero et populo incederet, sonum angelice dulcedinis audivit in excelso apertisque oculis cordis, animam beati Henrici, filii Sancti Stephani primi Pannonie sursum transferri prospexit. Aderat autem et demonum multitudo, tamquam si quid in illo deprehenderet, unde offendiculum tanto confessori intenderet. Cumque Sanctus Eusebius in hac visione obstupesceret, desursum audivit eadem hora hanc ipsam animam beati Henrici in iubilo ad supernam sedem transferri.”

⁴⁰ TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 32.

⁴¹ SRH I. 312, 319: „(c. 63) *At rex Stephanus plures quidem genuit filios, sed inter alios habuit unum filium nomine Emericum Deo amabilem et hominibus honorabilem, cuius memoria in benedictione est. Hic autem per inscrutabile divini consilii iudicium 'raptus est', de medio, 'ne malicia mutaret intellectum eius et ne fictio deciperet animum eius', quemadmodum de inmatura morte scribitur in libro Sapientie...*(c. 69) *Cum itaque sanctissimus pater sanctissimo filio curam administrationis et gubernandi regni sollicitudinem intenderet committere, beatus dux Emericus prepropera/propria morte preventus est*”

⁴² Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum*. I. Textus (ed. Elisabeth GALÁNTAI – Julius KRISTÓ), 77.: „[c. 60.] *Cum itaque sanctissimus pater sanctissimo filio curam*

tyás király humanista történetírója a Szent Imre-legendára támaszkodott a trónörökös portréjának megrajzolására. A következőket tudjuk meg tőle: „(II.1.200-205.) *De nem élte le az ifjúságát feleségével együtt, mert az erények csúcsára eljutva gyorsan kiragadtatott ez életből, hiszen méltóbb volt a mennybeli, mint a nyomorúságos halandó sorsra*”⁴³ (Kulcsár Péter fordítása).

Az *Annales Altahenses maiores*, a *Nagyobb (Nieder)Altaichi Évkönyvek* Szent Imre herceg életének egy másik fontos történeti forrása. Ennek a tudósítása még a Hildesheimi Évkönyvnél is szegényesebb: „*Nem sok idővel később Istvánnak, a magyarok királyának meghalt a fia, akit Henriknek mondtak, és meg volt keresztelve.*”⁴⁴ A Hildesheimi Évkönyvvel ellentétben ez a forrás a herceg halálát 1033-ra helyezte. Török József szerint ez az információ nem gyengíti az *Annales Hildesheimenses* forrásértékét, mivel a későbbi zágrábi, váradi, dubnici krónikák, bár nem írnak évszámot, abban mind egyet értenek, hogy Szent Imre herceg még apja életében halt meg.⁴⁵ Az *Annales Altahenses* második, 1033-1075 közötti része eredeti, ugyancsak egy szerző készítette valamikor 1075 körül; minden bizonnyal ez lehet a magyarázata a Hildesheimi Évkönyv évszámától való eltérésnek is.⁴⁶

Mindössze ennyi tekinthető történetinek a Szent Imre herceg életével foglalkozó középkori német történeti munkák közül. A többi forrás a Szent Imre-

administrationis et gubernandi regni sollicitudinem intenderet committere, beatus dux Emericus propria morte preventus est.”

⁴³ Antonius de BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades* (ed. I. FÖGEL et B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ). Tom. II. Decas II. Lipsiae 1936, 17: „(c. 201) *Cum uxore iuventutem non exegit, quandoquidem virtutem comulum adeptus ex hac continuo vita ereptus et celesti potius quam hac misera mortalium condicione dignus est habitus*”

⁴⁴ *Annales Altahenses maiores*, a. 1033: „...*Filius autem Stephani regis Ungrorum post non multum temporis obiit, qui dictus fuerat Heinricus et est canonizatus*” (ed. Edmund L. B. von OEFELE, MGH SS rer. Germ. IV) Hannover, 1891. 19.

⁴⁵ TÖRÖK, *Szent Imre* (1994) uo.; VARGHA Damján: *Szent Imre problémák*. Budapest, 1931. 14. Az egyes krónikahelyek közti párhuzamhoz íme egy példa:

Chronicon Zagrabiense
(SRH I 207, c. 3)

„...*rex Stephanus...habuitque filium Sanctum Emericum, qui eo vivente transivit de hoc mundo, virgo existens, plenus sanctitate*”

Chronicon Psoniense
(SRH II 37, c. 48)

„*Cum Beatus Stephanus post mortem Sancti Emerici nimium se vidisset infirmari...*”

⁴⁶ MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur* (1923) 395; WATTENBACH, *Geschichtsquellen* (1858) 227-228.

legendából, kisebb részt a 14. századi krónikakompozícióból veszi értesülését, ezek hibáival és tendenciózus beállításával együtt, így sajnos nem igazán alkalmasak egy hiteles Szent Imre-kép megrajzolására.⁴⁷ A középkor német történetíróinak legfőbb mondanivalója Szent Imrével kapcsolatban a fiatalkori halála, a feleségével folytatott szűzies házaselete,⁴⁸ valamint a halála utáni csodák.⁴⁹ Itt a forrás minden esetben a *Legenda sancti Emerici*, amelynek központi témája a *continentia*, a nemi önmegtartóztatás erényének hősi fokon való gyakorlása.⁵⁰ A legendaíró mindenesetre az általa legfontosabbnak tartott erényt kívánta az első magyar trónörökös életrajzán keresztül propagálni, saját eszményképét látta és

⁴⁷ BOLLÓK, *Szent Imre alakja* (1986) 64.

⁴⁸ Flores temporum (1292): „*Iohannes XX papa. Tunc Heinricus, filius Stephani regis Ungarie, cum sponsa virgine virgo mansit, ambo miraculis fulgentes gloriosi*” (ed. Oswald HOLDER-EGGER, MGH SS XXIV. Hannover, 1879, 245); Hermann Körner, *Chronica novella* (1435): „*De Iohanne XX papa. Huius tempore Heimericus, s. Stephani I regis Ungarorum filius et virgo, cum sponsa sua obiit, miraculis multis coruscans, secundum Vincentium*” (GOMBOS CFH II. 1155 [n. 2777]; ECCARDUS, Johannes Georgius: *Corpus historicum medii aevi*. Lipsiae, 1723. II. 568.)

⁴⁹ Anonymi Leobensis Chronicon (1343): „*Ex eadem Gysla s. Stephanus genuit Hamricum regem sui successorem. Hic Hamricus postea tempore papae Iohannis XX, cum vixisset cum sua sponsa caste, et ambo virgines usque ad mortem suam permanentes, tam ipse quam ipsa obiit miraculis coruscando, sicut et pater suus s. Stephanus*” (Iohannis abbatis Victoriensis, Liber certarum Historiarum. Ed. Fedor SCHNEIDER. Tom. I. MGH SS rer. Germ. XXXVI/1. Hannover 1909, 112); Auctarium Ekkehardi Altahense a. 1033: „*Heinricus filius Stephani regis Ungarie obiit, qui tantis miraculis claruit, quod in sanctorum katalogo est ascriptus*” (ed. Philipp JAFFÉ, MGH SS XVII. Hannover, 1861. 363); Annales Osterhoviense a. 1032: „*Hainricus filius Stephani regis Ungarie obiit, qui tantis miraculis claruit, quod in sanctorum cathalogo est inscriptus*” (ed. Wilhem WATTENBACH, MGH SS XVII. 539); Leibitzi Márton, *Senatorium* (Dialogus historicus, 1460): „*Senex...Item habes filius eius, sanctum Emericum, qui cum conthorali sua inspiratione divina in virginitate, exemplo avunculi sui sancti Henrici imperatoris, permansit*” (GOMBOS CFH II. 1572 [n. 3629]; PEZ SSA II. 667); Thomas Ebendorfer, *Chronica pontificum Romanorum* (1464): „*Alii dicunt Johannem XV dictum Sicco natione Romanum, de regione Biueretica, quidam ponunt XIX ex patre Gregorio, cuius tempore Emericus, Stephani primi regis Hunorum filius, cum sponsa sua obiit miraculis corruscando*” (ed. Harald ZIMMERMANN, MGH SS rer. Germ. N. S. XVIII/1. 322); Werner Rolewinck, *Fasciculus temporum* (1502): „*Anno mundi 6203, anno Christi 1004...Henricus, rex (!) Ungariae, virgo cum sponsa sua obiit, miraculis coruscando. Fuitque filius sancti Stephani regis*” (GOMBOS CFH III. 2657 [n. 5159]; PISTORIUS-STRUVE, SSG II. 538).

⁵⁰ BOLLÓK, *Szent Imre alakja* (1986) 61; BOLLÓK, *Szent Imre-legenda* (1996) 346; TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 32; KRISTÓ Gyula: Az Árpád-dinasztia szentjei és legendáik. In: KRISTÓ Gyula (szerk.): *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. 365.

örökítette meg Szent Imrében; a szüzi élet példaképül állítása pedig már önmagában is korjellemző, bizonyíthatja, hogy a legenda mindenképpen a gregoriánus mozgalom győzelme után keletkezhetett.⁵¹ Ez az eszménykép és ez a koncepció ragadta meg leginkább a középkor német nyelvű történetíróit a saját Imre-képük megalkotásában is. Az olyan kifejezések, mint az *obiit miraculis corruscando*, vagy *miraculis claruit* gyakori ismétlődése a külföldi forrásokban szintén arra engednek következtetni, hogy a legenda, és nem a krónika (vagy az Intelmek) Szent Imre-képe volt az elterjedt.⁵² Szent Imre házastársát, vagy menyasszonyát nem nevezik nevén a források, de még csak a nemzetiségi hovatartozását sem adják meg. A hazai és a külföldi forrásokban egyaránt előforduló *sponsa* szó egyszerre jelenthet menyasszonyt és feleséget is.⁵³ Johann Stadtwege a német *brutt* szóval mindenesetre a jegyesség mellett teszi le a voksát.⁵⁴

Nem kerülünk közelebb Szent Imre hiteles megismeréséhez a nyugat-európai történetírás alkotásaival sem. Érdemes kiemelni a franciaországi Trois-Fontaines (Châlons-sur-Marne-i püspökség) cisztercita apátság egyik szerzetesének, *Alberich*nak (Albericus, Aubry, †1251. január 25. után) a tollából származó világkrónikát (*Chronica*), mely a világ teremtésétől 1241-ig ismerteti a világtörténelmet.⁵⁵ A számos, általa felhasznált elbeszélő forrás – mint például Gembloux-i Sigebert, St. Victor-i Hugó, Freisingi Ottó, vagy Landulfus Sagax – között egy elveszett reimsi évkönyv, két, azóta már szintén csak Alberichtől ismert flandriai forrás és minden bizonnyal egy magyar történeti feljegyzés van. Hóman Bálint elmélete szerint az „ösgesztá”, a középkori magyar krónikás hagyomány 11. századi eredetű forrása mintául szolgálhatott Alberich Szent Imrére vonatkozó krónikafejezetének.⁵⁶ Alberich krónikája sem mond többet

⁵¹ MADZSAR, *Szent Imre-legenda* (1931) 45, 58; KLANICZAY, *Uralkodók szentsége* (2000) 309

⁵² BOLLÓK, *Szent Imre-legenda* (1996) 353

⁵³ BOLLÓK, *Szent Imre-legenda* (1996) 352

⁵⁴ Lásd 23. jegyzet.

⁵⁵ *Chronica Alberti monachi Trium Fontium a monacho novi monasterii Hoiensis interpolata*. In: MGH SS XXIII. 674-950 (ed. Paul SCHEFFER-BOICHORST); LIPPERT, Woldemar: Zu Guido von Bazoches und Alberich von Troisfontaines. In: *NA* 17 (1892) 408-417; PRELOG, Jan: Alberich von Troisfontaines. In: *LMA* 1 (1980) 282.

⁵⁶ Hóman Bálint: *A szent László-kori Gesta Ungarorum és XII-XIII. századi leszármazói*. Budapest, 1925. 6; MACARTNEY, Carlyle Aylmer: *Studies on the early Hungarian historical sources III*. Budapest, 1940. 3 (C. A. Macartney Alberich mellett még Deogilo-i Odót, Viterbói Gottfriedot, Spalatói Tamást, a Magyar-lengyel Krónika szerzőjét és a Krakkói Névtelent is azon történetírók közé sorolja, akik beépíthették műveikbe a magyar ösgesztát); *Chronica Alberti monachi Trium Fontium*, in: MGH SS XXIII. 786: *Ungaris regnavit Petrus annis 12. Sanctus rex de Ungaria Stephanus primus*

Szent Imréről, mint amit a magyar krónikás hagyomány tud róla: Magyarország első keresztény királya Szent István volt, az ő – akár az egyik, akár csupán az egyetlen – fia Imre, aki még apja életében meghalt.⁵⁷ Alberich és az Altaichi Évkönyvek lehettek a forrásai többek között az Auctarium Ekkehardinak és a Chronicon Osterhoviense-nek is.⁵⁸ – Egy névtelen 12. századi genti krónikás munkája, a *Chronicon s. Bavonis Gandensis* Szent Imre szüzességét és csodatételeit tekinti a legfontosabbnak a herceg életéből. Azok az itáliai források, amelyeket vizsgálatunkba bevontunk, mindegyike a 14. században keletkezett, forrásértékük minimális, Szent Imre hercegről saját mondanivalóval nem rendelkeznek. *Ferrara Ricobaldo* (†1318 után) a *Compilatio chronologica*-ban és a *Historia pontificum Romanorum*-ban ugyanazt mondja el, vagyis Szent Imre herceg, Szent István magyar király fiának életét, aki a szintén szüzi életet folytató feleségével együtt halt meg és a haláluk után csodák fűződtek a nevükhöz.⁵⁹ Szinte szóról szóra ugyanez áll a jeles Domonkos-rendi történetíró és teológus, *Luccai Ptolomaeus*nak (Bartolomeo di Lucca, *1236 körül – †1327) az egyháztörténetet 1312-ig elbeszélő nagyszabású munkájában is.⁶⁰ A krónikában említett *Martinus* nagy valószínűséggel azonos lehet az ugyancsak a Domonkos-rend kötelékébe tartozó *Troppai Mártommal*, akit a középkor legtöbbet idézett króni-

christianus Ieche filius et a primo duce Almo septimo, filium habuit unicum virum sanctum nomine Hemericum, qui vivente patre decessit.

⁵⁷ TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 42-43.

⁵⁸ TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 43.

⁵⁹ *Compilatio chronologica*, in: MURATORI SSRI IX. 241: *De Conrado augusto. His temporibus Almarichus filius Stephani regis Hungariae virgo (relicta) sponsa sua obiit, qui miraculis coruscavit*; *Historia pontificum Romanorum*, in: MURATORI SSRI IX. 179: A. 1023. *Iohannes XX papa sedit ann. IX, imperante Conrado I. Huius tempore Almericus filius sancti Stephani primi regis Ungarorum virgo cum sponsa sua obiit miraculis coruscando*; Ricobaldohoz lásd: PRELOG, Jan: Ricobaldo von Ferrara. In: *LMA* 7 (1995) 835-836; ZABBIA, Marino: Notariato e memoria storica. In: *Bollettino dell'Istituto storico italiano per il medio evo e Archivio Muratoriano* 97 (1991) 75-122; ZANELLA, Gabriele: *Ricobaldo e dintorni. Studi di storiografia medievale ferrarese Ferrara*. Bovolenta, 1980; Uő.: *Ferrara*. In: *Repertorio della cronachistica emiliano-romagnola (secc. IX-XV)*. A cura di Bruno ANDREOLLI. Roma, 1991. (Nuovi studi storici 11) 159-205, különösen 163-182.

⁶⁰ Ptolemaeus Lucensis, *Historia ecclesiastica a Christo nato usque ad a. 1312*. In: MURATORI SSRI XI. 1055: XVIII. 18. *Huius autem papae Iohannis [XIX. János pápa 1024-1032] tempore, ut scribit Martinus, Emericus sancti Stephani regis Hungarorum filius virgo cum sua sponsa obiit miraculis coruscando*; Ptolomeusról lásd: ROBMANN, Heribert: Bartholomeus von Lucca. In: *LMA* 1 (1980) 1495-1496; SCHMEIDLER, Bernhard: Studien zu Tholomeus von Lucca. In: *NA* 33 (1908) 285-343, 34 (1909) 723-756, 36 (1911) 157-199.

kásai között tartjuk számon: Ptolomaeus azonban – ellentétben Mártonnal – helyesen XIX. János pápát teszi meg Szent Imre és édesapja kortársává.⁶¹ Troppai Mártont követve szintén XX. János pápaságával kapcsolatban beszél Szent Imre életéről a bolognai *Rampona*-krónika is.⁶² A középkori velencei történetírás csúcspontját és összegzését jelenti a város 54. dózséja, *Andrea Dandolo* (1343-1354) historiográfiai tevékenysége. A *Chronicon Venetum*, vagy *Chronica brevis* című 1342-ben írt munkájához felhasználhatta a magyar krónikát, talán az ekkorra már lassan összeálló 14. századi krónikakompozíció egy korai változatát, és ebben Műgelni Henrikhez hasonlóan jár el.⁶³ Nem függetleníti magát azonban a legendai hagyománytól sem, a kettőt szerencsésen ötvözi, és egy rövid szintézisét adja történetírása sajátos Szent Imre-képének.⁶⁴

Lengyelországnak saját Szent Imre-kultusza van, így a középkori történetírása is egy sajátos Szent Imre-képpel rendelkezett. E kultusz központja a Kielce (Świętokrzyskiei Vajdaság) közelében fekvő, a Kopasz-hegyen (Łysiec, Łysa

⁶¹ Martinus Polonus, *Chronicon pontificum et imperatorum ab a. 1-1277*. In: MGH SS XXII. 433. (ed. Ludwig WEILAND): *Iohannes XX. Huius tempore Aymericus, sancti Stephani I regis Ungarorum filius, virgo cum sponsa sua obiit miraculis coruscando*; Márton életéhez és munkásságához lásd: VON DEN BRINCKEN, Anna-Dorothee: Studien zur Überlieferung der Chronik des Martin von Troppau (Erfahrungen mit einem massenhaft überlieferten historischen Text). In: *DA* 41 (1985) 460–531; Uő.: Herkunft und Gestalt der Martins-Chroniken. In: *DA* 37 (1981) 694–735; Uő.: Martin von Troppau. In: PATZE, *Geschichtsschreibung* (1987) 155–193; IKAS, Wolfgang-Valentin: Martinus Polonus' Chronicle of the Popes and Emperors. A Medieval Best-seller and its Neglected Influence on English Medieval Chroniclers. *English Historical Review* 116 (2001) 327–341. Troppai Márton tekintélyére jellemző, hogy tévedését a külföldi történetírók egy jelentékeny csoportja is magáévá tette és hozzá hasonlóan XX. János pápa pásztorkodásának idejére tették Szent Imre herceg életét is (TÓTH, *Imre-legendák* [1962] 43.)

⁶² *Corpus chronicorum Bononiensium I. Cronaca Rampona*. In: Muratori SSRI Muratori, SS. Ital. Nuov. ed. XVII I. 1. Vol. 1. 457: A. 1023. *Iohannes vigesimus sedit annis 9. Huius tempore Almericus, sancti Stefani primi regis Ungarorum filius, virgo cum sponsa sua obiit miraculis coruscando*.

⁶³ TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 44.

⁶⁴ *Andrea Dandolo, Chronicon venetum*. In: MURATORI SSRI XII. 233–234: IX. 1⁴⁶. *Rex (Szent István király) quoque devicto Boam Bulgarorum duce atque Sclavorum, de eius thesauris aedificavit atque dotavit ecclesiam sanctae Mariae in Alba, et tandem multis nationibus subiugatis, cogitavit renunciare seculo et filio Almerico aequae literato et sancto committere gubernacula regni, sed iuvenis virgo cum sponsa sua virgine postea miraculis coruscans praeventus est morte. Deinde rex idem obiit, cuius merita per Hungariam multa miracula ostendunt et commendant*.

Góra) épült Benedek-rendi Szentkereszt-apátság (Święty Krzyż).⁶⁵ A helyi hagyomány elbeszélése szerint egy ismeretlen király éppen szarvasra vadászott, mikor is az üzött vad az erdőbe menekült, ahol az agancsa fennakadt a bozótban. A király már éppen felhúzta az íját, amikor az agancsok között egy fénylő keresztet pillantott meg. A szarvas ezután rögtön eltűnt, az uralkodó pedig azon a helyen, ahol állt, a Szent Kereszt tiszteletére egy kolostort emeltetett.⁶⁶ Ez a legenda a helyi szájhagyomány útján maradt fenn, Magyarországon egyáltalán nem ismeretes. A névtelen uralkodó és Szent Imre összekapcsolása még a 15. század előtt meg kellett, hogy történjen, ugyanis ebből az időből származik az ún. szentkereszti évkönyvek csoportja: az *Annales Sanctae Crucis Polonici*⁶⁷ 1410 után keletkezett, a *Rocznik świętokrzyskie*⁶⁸ pedig 1490-ben. Tartalmukat tekintve teljesen megegyeznek egymással: Szent Imre herceg és *I. Mieszko* lengyel fejedelem (960 k. – 992) szarvasvadászatra indulnak a Kopasz-hegyre, majd az éjjel a magyar hercegnek megjelenik egy angyal, a következő nap pedig Imre herceg felmegy a hegyre és a bencés szerzeteseknek adományozza becses ereklyéjét, a Szent Keresztet (egy kereszt alakú bizánci eredetű ereklyetartót, benne az Igaz Kereszt fájának egy darabjával⁶⁹); de ami igazán fontos, hogy ez a hagyomány – amelynek alapja részben a krakkói káptalan évkönyveinek feljegyzése, részben pedig a később tárgyalandó Magyar-lengyel Krónika⁷⁰ – még nem kapcsolja össze Szent Imre látomását és vadászatát, valamint az ereklyeadományozást a kolostor alapításával, hiszen a bencések már a vadászat idején is a Łysa Góra-n⁷¹ éltek. Az évkönyvek beszámolnak Szent Imre herceg és Mieszko

⁶⁵ TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 57-58; VESZPRÉMY László: Szent Imre. In: *KMTL* 282; DAVID, Pierre: *La prétendue chronique Hongaro-Polonaise*. (Études Historiques et Littéraires sur la Pologne Médiévale 4.) Paris, 1931. 71.

⁶⁶ DÖMÖTÖR Tekla: Árpádházi Szent Imre herceg és a csodaszarvas monda. *Filológiai Közlöny* 4 (1958) 317.

⁶⁷ MGH SS XIX. 678 (ed. Wilhelm ARNDT); Gombos CFH I. 197 (n. 460)

⁶⁸ MPH III. 61; Gombos CFH III. 2062 (n. 4458)

⁶⁹ DÖMÖTÖR, *Csodaszarvas monda* (1958) 319.

⁷⁰ TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 58.

⁷¹

lányának házasságáról és ennek a házasságnak a szüzies mivoltáról, kapcsolódva ezzel a legendai Szent Imre kultuszához. A jeles 15. századi lengyel humanista történétíró és diplomata, Jan Długosz (*Johannes Longinus, Joannes Długossius*, 1415 – 1480)⁷² két művében is beszámol erről a legendáról: a *Historia Polonicab*an nem Mieszko, hanem *I. (Vitéz / Chrobry) Bolesław* (992 – 1025) volt Szent Imre herceg vadásztársa a Kopasz-hegyen. A szarvas üldözése során feltűnik, hogy az éjjeli látomásában már látta azt a helyet, és megkérte a lengyel uralkodót – aki Długosz szerint egyébként Imre herceg nagybátyja –, hogy építsen oda egy kolostort. Hogy a szándéka komolyságához kétség se férjen, a ma-

Annales Sanctae Crucis Polonici a. 966

Rocznik świętokrzyskie a. 965

**[Idem Stephanus rex post baptismum et post matrimonium contractum filiastrae sancti Sigismundi castrum suum dotatum post eandem virginem, Calvum montem dictum ad laudem Dei et sancti Benedicti in monasterium fratribus ordinis convertit et dedit cum silvis et villis quae fuerunt, ubi eadem virgo mansit ad matrimonii contractum dicti regis Stephani]. Iste vero Stephanus rex genuit filium dictum Emrich et post decem annos contraxit amicitias cum Meszkone rege Polonie, ita quod Emrichus duxit filiam Meszkonis quasi compulsus vi per patrem et per nobiles terre, qui veniens in Gneznam et Poznani- am mansit cum uxore virgine, virgo mansit usque ad mortem. Tandem eundo de Polonia e converso Ungariam cum Meszkone venerunt in Ciliciam causa venacionis cervorum, qui crastina die instinctu Spiritus sancti et visione angelica veniens personaliter ad Calvum-montem, donavit sanctam crucem, quam in pectore deferebat, ipsam ecclesie et fratribus beati Benedicti.*

*Iste vero Stephanus rex genuit filium dictum Emrich, et post decem annos contraxit, amicitias cum Meszkone rege Polonie, ita quod Emrichus duxit filiam Meszkonis, quasi compulsus per patrem vi, et per nobiles terre. Qui veniens in Gneznam et Poznaniam mansit cum uxore virgine, virgo mansit usque ad mortem. Tandem eundo de Polonia Hungariam e converso cum rege Meszkone venerunt in Kelciam causa venationis cervorum, qui crastino die, instinctu spiritus sancti et visione angelica veniens personaliter ad Calvum montem, donavit sanctam crucem, quam in pectore deferebat, ipsam donavit ecclesie et fratribus sancti Benedicti *[…De qua Stephanus genuit filium dictum Enrich. Anno Domini 1006 Stephanus (rex) Hungarie amicitiam contraxit cum Myeskone (duce Polonie), et Henricus filiam Myeskonis in uxorem duxit, et ad Calvum montem donavit sanctam crucem, quam in pectore gerebat, ecclesie et fratribus sancti Benedicti vel ante Kazymyriam vel in Lysecz].*

⁷² Długoszról részletesen lásd: Brigitte KÜRBIS: Johannes Długosz als Geschichtsschreiber. In: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*. Hrsg. von Hans PATZE (Vorträge und Forschungen 31). Sigmaringen 1987, 483-496. (részletes tájékoztató bibliográfiával a lábjegyzetekben)

gyar trónörökös a mellén lévő ezüst ereklyetartót a leendő kolostornak adományozta.⁷³ A krakkói egyháznak tett adományokról szóló műve, a *Liber Beneficiorum Diocensis Cracoviensis* hasonlóképpen beszéli el a történetet azzal a különbséggel, hogy a kolostor eredetileg a Szentháromság nevet viselte, és a Monte Cassino-i monostor leánykolostora volt.⁷⁴ Długosz előadása logikusabb, mint az évkönyvek hagyománya, és ő az, aki egyesíti a különböző motívumokat: a csodaszarvas-mondát, az ereklyeadományozást és a kolostoralapítást; az is nyilvánvaló, hogy Długosz ismerhette a Szent Imre-legendát, nála ugyanis hangsúlyosabb a herceg szűzi házasságának toposza.⁷⁵ Nagyon valószínűnek látszik, hogy a lengyel Szent Imre-legendák ezen típusa a 13. században keletkezett, szoros összefüggésben IV. Béla lányának, *Kingának* (Kunigundának) és V. (*Szemérmes / Wstydlivy*) *Bolesław* (1233-1279) krakkói és sandomierzi herceg 1239-ben kötött házasságával és a magyar-lengyel kapcsolatok erősödésével. A Magyarországon már ismert Szent István-, Szent Imre- és Szent László-legendák ekkor kerültek Lengyelországba, Szent Imre népszerűségéhez pedig ezen kívül még hozzájárult V. *Bolesław* és a magyar királylány tiszta, gyermektelen házassága és nem utolsósorban persze *Kingának* a Szent Imre-kultuszt népszerűsítő propagandája.⁷⁶

A lengyel történetírás Szent Imre-hagyományának sajátos rétegét képezi a *Chronicon Hungaro-Polonicum*, a Magyar-lengyel Krónika.⁷⁷ A mű keletkezési ideje, valamint az ún. hosszabb és rövidebb változatok egymáshoz való viszonya a mai napig sem megnyugtatóan tisztázott. Keletkezési idejét a 11. század vége

⁷³ Joannis Dlugoszi seu Longini Historia Polonica. Francofurti, 1711. 148-149.

⁷⁴ Liber Beneficiorum Diocensis Cracoviensis III. 227-229. (Opera Omnia IX, Cracoviae 1864); DÖMÖTÖR, *Csodaszarvas monda* (1958) 318; a kolostor eredetileg valóban a Szentháromság nevét viselte, a Szent Kereszt név csak a 14. századtól volt ismert, lásd: DAVID, *Chronique Hongaro-Polonaise* (1931) 77.

⁷⁵ TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 59-60.

⁷⁶ TÓTH, *Imre-legendák* (1962) 68; HÓMAN Bálint: *Szent István*. Budapest, 1938. 287-288.

⁷⁷ Mérvadó kiadásai: SRH II 299-321 (ed. Iosephus DEÉR); MPH I. 495-515 (ed. Stanisław PILAT, Lwów 1864); KĘTRYŃSKI, Wojciech: O kronice węgiersko polskiej. In: *Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie* 39 (1897) 11-19; az általunk is használt eddigi legpontosabb, valamennyi fennmaradt kézirat figyelembevételével készült kiadása: KARÁCSONYI Béla: *Chronica Hungaro-Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum). Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus XXVI. Szeged 1969, 9-74; igényes filológiai bevezetéssel és kommentárokkal ellátott lengyel fordítása: GRZESIK, Rychard (ed.): *Żywot św. Stefana króla Węgier czyli Kronika węgiersko-polska*. Warszawa, 2003; magyar fordítása: TÓTH Péter: *A lengyel-magyar vegyes krónika. Publicationes universitatis Miskolciensis. Sectio philosophica*. Tom. IX, fasc. 4. Miskolc, 2004. 223-242.

14. század eleje közé teszik, a legújabb lengyel kutatások a 12-13. század fordulóját valószínűsítik, így a vegyes krónika a lengyel hagyomány legrégibb rétegét képezi, mintául szolgálva a későbbi történetírók számára.⁷⁸ Legfontosabb hazai forrása Hartvik püspök Szent István-legendája.⁷⁹ Noha Magyarországon ismeretlen volt, mégis „a magyar történelmi hagyomány fejlődésének nagy jelentőségű” forrásának tekinthető.⁸⁰ Szent Imréről szóló tudósítása gyakorlatilag a Hartviciana kivonata, átveszi a herceg lelkéért folytatott túlvilági küzdelem motívumát a Magyar-lengyel Krónika, azzal a kiegészítéssel, hogy szűzies életet élő felesége szintén követte őt a halálba.⁸¹ A vegyes krónikának ebben a fejezetében Szent Imre szűzi házassége annyira hangsúlyossá válik, hogy joggal vélelmezhetjük: a szerző a Szent Imre-legenda eszmeiségét tartotta szem előtt. Különösen szép a Szent Imréről szóló fejezet befejezése, amelyben a krónikairó a szüzességet dicsőíti és a magyar herceget és a lengyel hercegnőt, akik önmagukat Krisztusnak ajánlva megőrizték ártatlanságukat, tiszta házasságuknak pedig még a halál sem vethet véget.

Összefoglalva láthatjuk, hogy bár a Szent Imre életéről beszámoló középkori történeti munkák kevésbé alkalmasak a herceg életének megrajzolására, mégis nagyon fontosak a kultusza elterjedésének megismeréséhez. Nem is a hagyomá-

⁷⁸ GRZESIK, Rychard: *Kronika węgiersko-polska. Studium z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*. Poznań, 1999. 216.

⁷⁹ KERSKEN, Norbert: *Geschichtsschreibung im Europa der „nationes”*. *Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter*. Köln-Weimar-Wien, 1995. 655; GRZESIK, *Kronika węgiersko-polska* (1999); KARÁCSONYI Béla: Tanulmányok a magyar-lengyel krónikáról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus XVI. Szeged, 1964.

⁸⁰ MACARTNEY, *Hungarian historical sources* (1940) 104.

⁸¹ *Chronicon Hungaro-Polonica* (ed. KARÁCSONYI Béla) 53-54: *De quorum morte mesticiam abortam [sic!] genitor propter amorem filij superstitis bone indolis pueri Henrici / hemerici solacio compesculit. Quem quasi iam unicum caro diligens affectu precibus Christo commendans et eius genitrici uirgini Marie perpetue commendauit. Hunc sibi superstitem, hunc regni heredem uotis omnibus desiderauit. Quem dominus Iesus Christus non in terrestri regno disposuit laborando imperare [sic!] / proparere [sic!] sed deposita inanis corruptibilis machina corporis in celesti regno cum angelis triumphare. Mox decidens / incidens in grauem infirmitatem Henricus / hemericus nobilis dux sclauonie VIIJ diebus languit, IX° uero die hora IX^a emisit spiritum, quem sancti angeli in suum consorcium susceperunt / receperunt. Vxor vero eius, que inuiolata, cum ipso permansit, VIJ^o die post ipsum in die dominica migrauit ad dominum. O gloriose uirgines Christi, que uirginitatem suam Christo in tantum dedicauerunt, ut eciam in morte non separarentur!*

nyos esemény- és élettörténet, sokkal inkább az eszmetörténet szempontjából van ezeknek a munkáknak jelentősége.

A tanulmányban használt rövidítések:

AA SS = *Acta Sanctorum*. Collegit, digessit, notis illustravit Ioannes BOLLANDUS. Editio novissima, curante Ioanne CARNANDET. Tom. I-LXIII. Parisiis – Romae – Bruxellis 1863-1894

AESC = *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*

DA = *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters*

GOMBOS CFH = *Catalogus fontium historiae Hungaricae ab aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Ed. Albinus Franciscus GOMBOS. Tom. I-III. Budapest 1937-38

KMTL = *Korai magyar történeti lexikon: 9-14. század*. Főszerk.: KRISTÓ Gyula. Szerk.: ENGEL Pál – MAKK Ferenc. Budapest, 1994

LEIBNITZ SSB = Godefridus Gvilielmus Leibnitius: *Scriptores rerum Brunsvicensium*. Tom. I-III. Hannoverae 1707-1711

MGH = *Monumenta Germaniae historica* (SS = *Scriptores in folio*; SS rer Germ. = *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separati editi*). Ed. Georg Heinrich PERTZ et al. Hannover – Lipsiae et al. 1820-

MNY = Magyar Nyelv

MPH = *Monumenta Poloniae historica. Pomniki dziejowe Polski*. Tom. 1-2. Wydal Aug. BIEŁOWSKI. Lwów 1864-1872. Tom. 3-6. Wydany nakładem Akademii umiejętności w Krakowie. Lwów 1878-1888. Kraków 1893

MURATORI SSRI = *Rerum Italicarum scriptores*. Ed. Ludovicus Antonius Muratorius. Fol. Tom. I-XXV. Mediolani 1723-1751

NA = *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*

PEZ SSA = *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. Ed. Hieronymus PEZ. Tom. I-III. Lipsiae – Ratisbonae 1721-1745

PISTORIUS-STRUVE SSG = *Rerum Germanicarum scriptores*. Ed. Ioanne PISTORIO et Burcardo Gotthelfffio STRUVIO. Tom. I-III. Ratisbonae 1726, 1731

SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Budapest 1937-1938

VL = *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*. Begründet von Wolfgang STAMMLER, fortgeführt von Karl LANGOSCH. Bd. I-XIII. Berlin – New York 1978-2007

Chronicon Henrici de
Mügelin c. 19- 20 (SRH
II. 150-151)

*Darnach kom der heilig
sant Stephan gen Ofen
mit der kunigin und mit
seim sun Emreich...
Der heilig sant Emreich,
ir sün, der liesz sein
purpurisch gewant
machen fur die elter, alz
man es noch hewt siht,
dem hohsten got zu
eren... Und kert sich
(Szent István) von aller
hoffart der werlt und leyt
von im die krone der
erdischen wirdikeit und
gab sich zumal in dinst
des hohsten gotes; und
hett willen, daz er sein
sün Emreich kronen wolt.
Wann der heilig sant
Emreich waz von dem
einflusz der himlischen
gnaden gerecht, weyse
und messig, starck,
demutig und milt. Do sust
der heilig vater dem
heiligen sun daz reich
befelhen wolt, do starb
der heilig sant Emreich*

Chronici Hungarici
composito saeculi XIV. c. 67,
69 (SRH II. 316-317, 319)

*Deinde sanctus rex venit in
civitatem, que vetus Buda
vocatur una cum filio suo
Sancto Emerico et regina...
Filius autem ipsorum Beatus
Emericus proprias vestes
purpureas ante altare
deponebat, pro altaribus
induendis, sicut patet in
ecclesiis regalibus usque
modo...
Postquam autem magnificavit
Dominus misericordiam
suam cum beato rege
Stephano vertendo dorsa
regum in fugam 'a facie
gladii' eius et dominio eius
principatus atque potestates
subiciendo omnium
exterarum nationum
circumadiacentium,
deliberavit sanctus rex
Stephanus et firmiter statuit,
ut omnibus pompis mundane
glorie calcatis et temporali
(sic!) regni dyademate
deposito solius Dei servitio
semet ipsum manciparet et ab
exterioribus curis expeditus
contemplativam vitam
tranquilla pace / tranquillam
pacem perageret, coronam
vero regie celsitudinis filio
suo, duci Emerico,
sanctissimis moribus
divinitus instructo se
daturum disposuit... Cum
itaque sanctissimus pater
sanctissimo filio curam
administrationis et*

Chronicon Budense, ed.
Iosephus Podhradczky,
Budae 1838, 67-68, 70-71

*Deinde Sanctus Rex venit
in civitatem, que Vetus
Buda vocatur una cum
filio suo Sancto Emerico
et Regina...
Filius autem ipsorum
Beatus Emericus
purpureas vestes proprias
ante Altaria deponebat
pro Altaribus induendis,
sicut patet, in Ecclesiis
Regalibus usque modo...
Postquam autem
magnificavit Dominus
misericordiam suam cum
Beato Stephano, vertendo
dorsa Regum in fugam a
facie gladii eius, et
dominio eius principatus,
et potestates subiiciendo
omnium exterarum
nationum circum
adiacentium; deliberavit
Sanctus Rex Stephanus et
firmiter statuit, ut
omnibus pompis mundane
glorie calcatis et
temporalis regni
diademate deposito,
solius Dei servitio semet
ipsum manciparet, et ab
exterioribus curis
expeditus,
contemplativam vitam,
tranquilla pace,
perageret; coronam vero
regie celsitudinis filio
suo, Duci Emerico,
sanctissimis moribus
divinitus instructo, se*

<i>gubernandi regni sollicitudinem intenderet committere, beatus dux Emericus prepropera / propria morte preventus est</i>	<i>daturum disposuit... Cum itaque Sanctissimus Pater Sanctissimo Filio curam administrationis, et gubernandi regni sollicitudinem intenderet committere; Beatus Dux Emericus prepropera morte preventus est</i>
--	--

Gábor Bradács

Heinricus filius Stephani, qui tantis miraculis claruit. Saint Emmerich, Prince of Hungary in Medieval European Historiography

The following paper deals with the historiographical tradition of the life and worship of Saint Emmerich, the son of Saint Stephen, first king of Hungary. This tradition is almost exclusively based on the *Vita S. Emerici ducis*, the legend of Prince Emmerich, written in the first half of the 12th century. His legend dwells on the continentia, the chastity and the rigorous ascetical life of Saint Emmerich; however, some of his contemporary historical sources, the annals of Hildesheim (Saxony) and (Nieder-)Altaich (Bavaria) can not corroborate the legend. We can distinguish between four categories in the historical sources of Emmerich's life: 1. the sources containing real biographical informations (the *Annales Hildesheimenses* and the *Annales Altahenses maiores*); 2. the tradition of the Hungarian medieval chronicles (its summary and highlight is the so-called „Chronicle-composition of the 14th century” or the „Illustrated Chronicle”); 3. the European historical sources relying on the Hungarian chronicles (Alberich of Trois-Fontaines, Heinrich von Mügeln and Andrea Dandolo); 4. the tradition of the Emmerich-legend (the overwhelming majority of these historical notes). Most of these sources (chronicles and annals) were written in Germany, but Saint Emmerich was known in France, Italy and Belgium as well. The Polish historical sources on Prince Emmerich belong to a different kind of records: they are based on the local popular traditions in the region of the Holy Cross abbey (Święty Krzyż, on the Bald Mountain, outside of Kielce) and some of the Hungarian hagiographical works, like the legend of Saint Emmerich and Saint Stephen (written by bishop Hartvich).

Pósán László

A porosz területek mezőgazdasága a német uralom előtt

A porosz törzsek által lakott, az Alsó-Visztulától keletre, a Visztula, a Kúr-öböl és a Nyeman (Neumas)-folyók közötti mintegy 40000 km² terület természetföldrajzi szempontból a glaciáris akkumulációs Német-lengyel-síkság részét alkotja, s kontinentális éghajlat jellemzi.¹ Hozzávetőlegesen az 53-55. szélességi fok között terül el, és viszonylag távol van az óceántól. Évi csapadékmennyisége átlagosan 550-600 milliméter, de a nyugatibb területeken valamivel magasabb, 650-700 millimétert is elérheti. Átlagos évi hőmérséklete viszonylag kiegyensúlyozott, szélsőséges kilengésektől többnyire mentes: a tél nem különösebben kemény (átlagosan -3 és -4 fok), a nyár pedig nem igazán meleg (+16 és +18 fok). A vegetáció kb. 18 nappal később indul meg, mint például Brandenburgban, Berlin térségében, így a tavasz a vegetáció számára nemcsak rövidebb, de komoly problémákat okoz mind a mai napig az ekkor gyakori, kiszámíthatatlan hőmérsékletingadozás, a rügyezést vagy virágzást súlyosan károsító dér, vagy az éjszakai fagy. Még májusban, sőt júniusban is előfordulhatnak egészen hűvös éjszakák. Az egykori porosz (mai északlengyel) területeken az alacsony hőmérsékletű napok száma évente átlagosan 170-180.² A középkorban ez a térség a Hollandiától Litvániáig húzódó különböző vizek (folyók, patakok, tavak), tocsgók, mocsarak, ingoványok, lápok, savanyú szénát adó rétek és kiterjedt erdők végeláthatatlan világához tartozott. Természetföldrajzi értelemben a porosz területek síkságnak minősülnek, de az itteni felszín változatosabb, mint a Német-lengyel-síkság nyugati (azaz németországi) részén. A síkság itt számos helyen kiemelkedik az alföldi kategóriából, vagyis 200 méter tengerszint feletti magasságot is elér. A porosz földek leírásánál már a Német Lovagrend 14. század eleji

¹ M. BISKUP: Entwicklung des Netzes der altpreußischen Städte bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhundert. *Acta Poloniae Historica* LIII (1986) 7; BOJTÁR E.: *Bevezetés a baltisztikába*. Bp., 1997. 18, 115, 158; MAROSI S. – SÁRFALVI B. (Szerk.): *Európa I.* Bp. 1968. 30, 154, 159.

² K. ABE: *Die Komturei Osterode des Deutschen Ordens in Preussen 1341-1525*. Köln–Berlin, 1972. 20.

krónikása, Peter von Dusburg, különbséget tett *partes inferiores* és *partes superiores* között: a Visztula és a Passarge-folyók közötti területeket „felföldnek”, a Passarge-tól keletre elterülő földeket pedig „alföldnek” nevezte.³ A Német-lengyel-síkság többi részéhez hasonlóan a porosz területeken is a homoktalajok voltak a meghatározóak. A termékenyebb, földművelésre alkalmasabb barna erdőtalaj, vagy hordaléktalaj leginkább a folyók mentén és a torkolatvidékeken, döntően tölgy- és bükkerdők talajaként fordult elő. A poroszok által lakott térség északnyugati részen, azaz a Visztula mentén fordultak elő leginkább ezek a talajok.⁴ Mezőgazdasági művelés szempontjából itt voltak a legtermékenyebb földek, és itt az erdők kiterjedése is valamelyest kisebb volt: kb. 60%, míg a többi területen ez 90% körüli lehetett.⁵ A vályog-és tőzegtalajok is gyakran előfordultak, különösen a Pregel-folyótól délre lévő vizenyős, ingoványos térségben, vagy a Passarge-folyó vidékén. A legrosszabb talajok a tövidékeken (pl. mazúri tóhátság) voltak, ameddig az egykori morénák terjedtek, mert a kimosódás hatására már csak homokos talajok maradtak.⁶ A német uralom előtti időkben a porosz törzsek megélhetése, gazdálkodása szempontjából azonban a talajadottságoknál sokkal meghatározóbbak voltak a vízrajzi viszonyok. Ahol sok volt a mocsár, vízfolyás és tó, ott mindenhol magas volt a talajvíz, így szántásra, gazdálkodásra csak a dombhátaikat használhatták. A tavak, lápok, folyók, ingoványok a tanyáknál, vagy tanyabokroknál nagyobb méretű települések létrejöttét nem nagyon tették lehetővé.⁷

A poroszokkal szomszédos kúrok, vagy az azok mellett élő lettek, semgallok, azaz a keleti balti népeknél a 13. századi *Livländische Reimchronik* (Livóniai Rímes Krónika), vagy Lett Henrik krónikája szerint a marhatartás volt a meghatározó, a marhát tekintették értékmérőnek, és az egymással vívott háborúban is a szarvasmarha, a ló, és általában a lábasjószág jelentette a fő zsákmányt.⁸ Még

³ Petri de Dusburg: *Cronica terre Prussie*. In: *Scriptores rerum prussicarum*. Tom. I–V. Hgg. T. HIRSCH – M. TOEPPEN – E. STREHLKE (a továbbiakban: SRP) Leipzig, 1861–1874. itt: SRP I. 69.

⁴ P. ERLÉN: *Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Ein struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen*. (Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa – Studien 9.) Marburg–Lahn, 1992. 104–106.

⁵ M. BISKUP: *Entwicklung des Netzes ...* i.m. 7.

⁶ MAROSI S. – SÁRFALVI B. (Szerk.): *Európa I.* i.m. 48.

⁷ W. GIERE: Grundfragen der Siedlungsforschung in Nordosteuropa. In: *Altpreußische Forschungen* 15 (1938) 1–3; HOFFMANN T.: *Európai parasztok. Életmódjuk története I.* A munka. Bp., 1998. 282, 406, 459.

⁸ *Livländische Reimchronik*. Hg. L. MEYER. Paderborn, 1876. (a továbbiakban: Reimchronik) Vers 1489., 1550., 1721., 1796; Heinrici: *Chronicon Livoniae*. In usum

1329-ben is például, amikor a litvánok betörték Livóniába, az elhajtott jószág-veszteségek megtérítésére a Német Lovagrend 6000 márka ezüstöt fizetett ki mintegy 1300 Haken paraszti gazdaság számára.⁹ A kurlandi püspök és a goldingeni komtúrság emberei közötti 1300 táján lezajlott magánharc (Fehde) során elszenvedett veszteségeket felsoroló kárlista első helyén az elhajtott szarvasmarhák szerepeltek.¹⁰ Hasonló volt a helyzet a porosz területeken is, mert a természetföldrajzi adottságok inkább az állattartásnak, mint a földművelésnek kedveztek. A szarvasmarha mellett poroszföldön, sőt az egész Baltikumban a lótartás is meghatározó volt. Részben vadon, részben domesztikáltan a térségben élt egy kistermetű, de szívós és igénytelen fajta ló, az ún. Schweike, ami fontos szerepet játszott a balti népek életében és gazdaságában.¹¹ A lótartás fontosságát régészeti leletek már a korai vaskortól egyértelműen igazolják, s vannak, akik emiatt magát a porosz népnevet is a lóra vezetik vissza: a szomszéd népek hívták őket porosznak, ami annyit tesz, hogy „lótenyésztő, lovas” (vö. gót *prus* 'ló', ószláv *prusza* 'kanca').¹² A 9. században az angolszász Wulfstan az általa *Aisti* névvel illetett poroszokról szólva két társadalmi csoportot különböztetett meg az italfogyasztás alapján. A *ricostanmenek* (azaz a köznép) lótejet, az *unspedigen* vagy *theowean* réteg pedig mézsört ivott.¹³ Wulfstan a népvándorlás és a kora középkori germán királyok (gót *thiudans*, frank *theoden*) megnevezésével írta le az *Aisti* nép előkelőit.¹⁴ A társadalom széles rétegében általános lótejfogyasztás említése szintén a lótartás fontosságát bizonyítja. A szarvasmarha és a ló, azaz a jószágállomány olyan vagyont jelentett, amit háborúk esetén viszonylag gyorsan biztonságos helyre lehetett terelni, de ugyanakkor sok kockázatot is magában hordozott: hosszú és kemény telek, állatbetegségek, ragadozók, vagy akár ellen-

scholarium ex Monumentis Germaniae. Hg. G. H. PERTZ (a továbbiakban: Heinrici) Hannoverae, 1874. XII, 6., XV, 1., XXIII, 8.

⁹ F. BENNINGHOVEN: Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum. *Zeitschrift für Ostforschung* H. 4 (1970) 645.

¹⁰ *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Bd. I-II*. Hg. F. G. von BUNGE (a továbbiakban: LUB), Reval-Riga, 1852-1855. Nr. 613.

¹¹ F. RÜNGER: Herkunft, Rassezugehörigkeit, Züchtung und Haltung der Ritterpferde des Deutschen ordens. Ein Beitrag zur Geschichte der ostpreußischen Pferdezucht und der deutschen Pferdezucht im Mittelalter. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie einschließlich Tierernährung. Bd. 2*. Berlin, 1925. 211-308. Itt: 225-234.

¹² BOJTÁR E.: *Bevezetés a baltisztikába* i.m 115.

¹³ Wulfstan: *Orosius I*. SRP I. 733-734.

¹⁴ W. SCHLESINGER: Über germanisches Heerkönigtum. In: *Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen*. (Vorträge und Forschungen III.) Hg. Th. MAYER, Lindau-Konstanz, 1956. 107-108.

séges rajtaütések, zsákmányolások egyaránt jelentős károkat okozhattak, melynek következtében a vagyonosabb családok egyik pillanatról a másikra elszegényedhettek. Más családok helyzete viszont például a hadizsákmánynak köszönhetően gyorsan jobbra is fordulhatott. A porosz területeken és az egész balti térségben elsősorban az állattartás jelentette a megélhetés alapját, ahogyan a korai középkorban Európa szerte is ez volt a mezőgazdaság meghatározó ágazata.¹⁵ A balti népek legfontosabb gazdasági terét maga a kiterjedt erdő alkotta. A tisztások és az ún. nyílt erdők (ahol nem volt sűrű aljnövényzet) legeltetésre szolgáltak. A lovak és a szarvasmarhák számára a magasra nőtt, s lábon elszáradt fű, az avar, az elszáradt és összegyűjtött falomb („lombszéna”) jelentette a téli takarmányt. Az erdő kínálta táplálék a juhok számára még több táplálékot kínált: ősszel vadgyümölcsöket, gombákat, makkot, télen, amikor leesett a hó, alacsony lévő fagyöngyöt, bokrok hajtásait, fáról lehulló mohát, borókafenyő leveleit, hó alól kikapart avart, fakérget. Ahol tölgy- és bükkerdők voltak, ott a makktermés a sertéstartást is lehetővé tette.¹⁶

A megélhetésben a földművelésnek ugyan kisebb súlya volt, de korántsem mondhatjuk jelentéktelennek. Arról, hogy a poroszok (azaz *Aistik*) szorgalmas földművelők, szorgalmasabbak mint a germánok, már Tacitus megemlékezett: „*A germánok szokott kényelmességéhez képest kitartóbban természetnek gabonát s egyéb növényeket*”.¹⁷ A 13. századi *Reimchronik* ún. „népkatalógusának” leírása szerint a pogányok (azaz a balti népek) „*szükségből együtt élnek, de a földet külön-külön művelik*”.¹⁸ A földművelés tehát – dokumentálhatóan – Tacitus korától folyamatosan jellemezte a balti törzseket, köztük a poroszokat is. A szántóföldi termelés fontosságáról a livóniai német térítés és hódítás korai időszakát megörökítő Lett Henrik beszámolója is megemlékezett. Amikor 1188-ban a sok eső tönkretette a lívek termését, ezt a lívek a keresztény hit miatt megtagadott régi isteneik bosszújaként értelmezték, s engesztelésként egy Theoderich nevű ciszterci szerzetest akartak feláldozni.¹⁹ A Német Lovagrend uralmával szemben kiobbant első porosz felkelést (1242- 1249) lezáró christburgi szerződés szövegéből kiderül, hogy a pogány poroszok évente egyszer, a termés betakarításakor a terményekből egy bálványt emeltek, amelyet Curche-nak neveztek, és istenként imádták („*ydolo, quod semel in anno, collectis frugibus, consueverunt*

¹⁵ W. RÖSENER: *Bauern im Mittelalter*. München, 1987. 22.

¹⁶ Uo. 58; HOFFMANN T.: *Európai parasztok I.* i.m. 247.

¹⁷ P. Cornelii Taciti: *Germania*. 45. In: Tacitus összes művei. (Ford. Borzsák I.) Szeged, 1998. 36.

¹⁸ *Reimchronik* Vers 340-342.

¹⁹ Heinrici I, 10.

confingere et pro deo colere, cui nomen Curche imposerunt).²⁰ A betakarítás tehát kultikus szertartással, az istenek iránti hálaadással és ünneppel egybekapcsolt fontos esemény volt az életükben, ami a földművelés fontosságát bizonyítja. Ugyanebben az oklevélben egy másik helyen az olvasható, hogy az újonnan keresztény hitre tért poroszok mindaddig, amíg a szerződésben rögzített egyházi tizedet nem tudják megfizetni, három személy évi kenyérrel és sörrel történő ellátására, valamint egy ló takarmányozására elegendő gabonát adnak a plébánosnak („*et si decima presbiteri, quando advenerit, parata non fuerit, dabunt ei etiam bladum ad faciendum panem et cerevisiam pro se tercio et pro equo*”).²¹ Azzal kapcsolatosan, hogy a pogány poroszok mit termeltek, csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. A gabonafélék közül az árpa érzékeny a legkevesbé az időjárási változásokra. Bírja a szárazságot, korai érése miatt pedig a hűvösebb éghajlatú területeken is termelhető, ezért Európában igen elterjedt volt.²² Az 1249. évi christburgi oklevél kenyérsütéshez, sörfőzéshez és takarmányozáshoz szükséges gabonáról beszélt, de együttesen ezt az igényt csak az árpa képes kielégíteni, ezért nagy valószínűséggel állítható, hogy a poroszok döntően árpát termesztettek. Az árpa azonban jobb minőségű talajt igényelt, így ez a körülmény természetes határt is szabott vetésterületei számára: a Visztula menti földeken (ahol Christburg is feküdt) lehetett elsősorban termesztetni, a homokosabb vagy éppen tőzeges, agyagos talajokon viszont kevésbé. Az egysoros búza vagy alakor (*Triticum monococcum*) ellenben jól megtermett a sovány, rossz talajokon is, ám nem volt nagy terméshozamú.²³ Nem lehetetlen, hogy ezt a Közép-Kelet-Európában elterjedt növényt a porosz területeken is vetették. A köles és a hajdina a legrégebb idők óta ismert tápláléknövény volt, mindkettőt kásaként fogyasztották, de takarmányozásra is használták. Rövid tenyészidejük miatt általában hosszan tartó tavaszi árvizek után, vagy a learatott gabona helyére vetették.²⁴ Hoffmann Tamás megfogalmazása szerint a klánrendszerben élő földművesek gyakran ettek köleskását, és a Balti-tenger tágabb térségében minden nép megszokott tápláléka volt – kásának vagy lepénynek elkészítve – a köles és a hajdi-

²⁰ *Preußisches Urkundenbuch*. Hgg. R. PHILIPPI – A. SERAPHIM – M. HEIN – E. MASCHKE – H. KOEPPEN. Bde. I, 1. – VI, 1. (a továbbiakban: PUB) Königsberg-Marburg, 1882–1986. Itt: PUB I, 1. Nr. 218.

²¹ Uo.

²² W. RÖSENER: *Bauern im Mittelalter* i.m. 140; SZ. D. SZKAZKIN: *A parasztság a középkori Nyugat-Európában*. (Társadalomtudományi Könyvtár sor.) Bp., 1979. 50-51.

²³ SZ. D. SZKAZKIN: *A parasztság a középkori Nyugat-Európában* i.m. 50; BALASSA I.: *A magyar gabonatermelés néprajza*. (Néprajz egyetemi hallgatóknak 7.) Debrecen, 1990. 78.

²⁴ HOFFMANN T.: *Európai parasztok I.* i.m. 193, 199.

na.²⁵ A Baltikumban már a vaskor óta ismert volt a rozs és a zab is. A rozs az árpához képest kevésbé termékeny talajjal is beérte, de érzékenyebb volt az időjárási viszonyokra. A poroszok minden bizonnyal ezt is termelték, de nem valószínű, hogy ez lett volna a legfőbb szántóföldi növényük. Sokkal inkább a zab, ami emberi fogyasztásra és állati takarmányozásra egyaránt felhasználható volt. Az Alpoktól északra elterülő földekkel kapcsolatban már Plinius azt írta, hogy Germánia népei zabkásával élnek, és a középkorban mindvégig Angliától egészen a Baltikumig a zabkásának fontos szerep jutott a napi táplálkozásban.²⁶ A poroszok, és általában a balti népek évszázadokon keresztül mozgékony, égetéses, parlagváltós földművelést folytattak.²⁷ A szomszédos szlávok ugyanilyen földműveléséhez hasonlóan egy-egy parcellát 3-4 éven át műveltek folyamatosan, majd újabb erdőrészt felégetésével új szántókat alakítottak ki. Ibrahim ibn Jakub 10. századi arab geográfus leírása szerint a szlávok (és feltehetően a poroszok is) „évente kétszer vetnek, tavasszal és késő nyáron, valamint kétszer is aratnak. Többnyire kölest vetnek.”²⁸ Szántáshoz a poroszok szimmetrikus felépítésű, ekevas és talp nélküli, karcoló faekét használtak.²⁹ A német lovagrendi időkben származó forrásokban a porosz ekét *Haken* névvel illették, ami „kampót, horgot” jelentett. Ténylegesen azonban nem kampós eke volt, hanem a talajsíkra 60-70°-os szögben merőleges tőrőke, melynek szántórésze hegyes szögben hatolt be a földbe, és abba egyenlőszárú háromszöget karcolt, így a párhuzamos, feltúrt részek között felszántatlan csíkok maradtak. A Haken nem szántott barázdákat, nem fordította meg a talajt, csak feltúrta a felső termőréteget. Súlypontja viszonylag magasan helyezkedett el, ezért könnyen kiugrott a talajból, ha valamilyen akadályba ütközött. Csak sekély művelésre volt alkalmas, ezért az égetéssel nyert új földeken különösebben nem vesződtek a tuskók és gyökerek kiszedésével. Fából készült szántórésze hosszú és keskeny volt, többnyire dárda

²⁵ HOFFMANN T.: *Európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital.* Bp., 2001. 204.

²⁶ SZ. D. SZKAZKIN: *A parasztság a középkori Nyugat-Európában* i.m. 52.

²⁷ M. HELLMANN: *Das Lettenland im Mittelalter.* Münster-Köln, 1954. 32; F. MAYER: *Der Wald in Altpreußen als Wirtschaftsraum.* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 7/1-2.) Bde. 1-2., Köln-Graz, 1960. Itt: Bd. 1. 342-344; W. RÖSENER: *Bauern im Mittelalter* i.m. 22.

²⁸ idézi HOFFMANN T.: *Európai parasztok I.* i.m. 288-289.

²⁹ M. HELLMANN: *Das Lettenland im Mittelalter* i.m. 101; W. KUHN: *Der Haken in Altpreußen.* In: UÖ: *Vergleichende Untersuchungen zur mittellalterlichen Ostsiedlung.* Köln-Wien, 1973. 141-171. Itt: 141.

formájú. Hosszú gerendelye mellé közvetlenül fogták be az igásállatot.³⁰ A Haken nem igényelt nagy vonóerőt. Helmold nyugati szláv krónikás 1156-ban írt művében említette ezt a fajta ekét, amelyhez egy pár ökör, vagy egy ló igaerő kellett: „*slavicum vero aratrum par boum out unus conficit equus*”, illetve „*aratro, quod duobus bovis aut uno constat equo*”.³¹ 1280-ban a Német Lovagrend tartománymestere annyi szántót adományozott három porosznak, amennyit azok ekéjükkel képesek voltak felszántani: „*van ackern alzo vil, alz sye selben myt eren hoken gebuwen mogen*”.³² A német Lovagrend 1233. évi kulmi adománylevele szerint az Alsó-Visztula vidékén élő lengyelek is a Hekennek mondot karcoló ekét használták a szántáshoz: „*de polonicali aratro, quod hake dicitur*”.³³ Egy 1242-ből származó oklevél megfogalmazása szerint a Haken (latinul *uncus*) az, amivel a poroszok és a lengyelek a földet művelik: „*unco, quo Pruteni vel Poloni terram colere consueverunt*”.³⁴ A porosz területeken, s általában a tágabb értelemben vett Baltikumban is, az igaerő többnyire a helyben honos fajtájú ló, az ún. Schweike volt, s nem annyira az ökör. A porosz szállásterületekkel szomszédos Kurlandban a német hódítást követően még hosszú ideig a paraszti gazdasághoz tartozó ló, nem pedig a szántóterület vagy a paraszti telek mérete jelentette az adóegységet. Egy 1230-ból származó oklevél szerint, ha valakinek külön lova volt az ekéhez, és külön a boronához, 1 Schiffspfund rozstot volt köteles fizetni, de ha csak egy lova volt, akkor csak fele annyit.³⁵ (Egy Schiffspfund = kb. 167,5 kg)³⁶ A lív területeken ugyanez volt a helyzet: Lett Henrik krónikája beszámol arról, hogy 1211-ben a rigai püspök és a megkezesztelkedett lívek megállapodása értelmében, amikor az eddigi tizedet cenzusra változtatták, rögzítették, hogy azt a lovak után („*de quolibet equo*”) kell fizetni.³⁷ A Talava környéki lettek 1214-ben szintén a lovak után voltak kötelesek cenzust fizetni, lovanként 0,5 Schiffspfund gabonát.³⁸ A porosz területeken a lovak gazdasági életben betöltött fontos szerepe a német uralom időszakában is megma-

³⁰ BALASSA I.: *A magyar gabonatermelés ...* i.m. 48; HOFFMANN T.: *Európai parasztok I.* i.m. 279; W. RÖSENER: *Bauern im Mittelalter* i.m. 119.

³¹ Helmoldi presbyteri Bozoviensis cronica Slavorum. I. 12, 14. In: *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*. Hg. R. BUCHNER. Bd. XIX. Berlin, 1963.

³² PUB I, 2. Nr. 382.

³³ PUB I, 1. Nr. 105.

³⁴ PUB I, 1. Nr. 140.

³⁵ LUB I. Nr. 105.

³⁶ E. TARVEL: *Der Haken. Die Grundlagen der Landnutzung und der Besteuerung in Estland im 13–19. Jahrhundert*. Tallin, 1983. 352.

³⁷ Heinrici, XV, 5.

³⁸ Heinrici, XVIII, 3.

radt. 1400 táján például a Német Lovagrend majorságaiban mintegy 16000 lovat tartottak, s ebből csak 7200 volt páncélos hadviselésre tenyésztett csatoló.³⁹ A graudenzi lovagrendi majorban 1398-ban 99 kancát tartottak szántáshoz („*czuden pflugen*”), 1404-ben pedig 95-öt.⁴⁰ Beister majorban 1431-ben 20 szántáshoz használt lovat jegyezték fel az inventáriumba.⁴¹ A thorni komtúr 1430 októberében azt írta a nagymesternek, hogy a lóállományt betegség tizedeli, emiatt az emberek nem tudják megművelni szántóikat.⁴² A lovagrendi inventáriumokban szereplő *pflugczuchte* kifejezés ekét, és a hozzá tartozó, fogatolásra szolgáló lószerszámot, hámot jelentett.⁴³

A szimmetrikus faekével a földet általában hosszanti és keresztirányban egyaránt megszántották, hogy ne maradjanak felszántatlan csíkok, így az ekenyom hálószerű volt.⁴⁴ Kr. u. 1. században Columella „A mezőgazdaságról” (*Rei rusticae libri XII*) írott munkájában például egyedül az ilyen szántást tartotta helyesnek.⁴⁵ Arra vonatkozóan, hogy a lovagrendi uralom előtt a poroszok megszántották-e ily módon földjeiket, sajnos semmilyen adattal sem rendelkezünk. Arról azonban szólnak a források, hogy ismerték és használták a boronát, ami azonban nem volt más, mint tuskés ág, vagy két, keresztbe erősített, függőleges, lefelé álló rövid ágakkal rendelkező fa.⁴⁶ Az ilyen tövis vagy vesszőboronának elsősorban a könnyebb talajokon volt jelentősége, mert a keményebb talajokon nem betakarta, hanem magával sodorta a vetőmagot.⁴⁷ Az ősi porosz mezőgazdaságban persze ez a veszély nem fenyegetett, mert maga az eke sem volt alkalmas keményebb talajok megművelésére. A környezeti adottságok mellett, azaz hogy hol voltak a mocsaras, vizes környezetből kiemelkedő, földművelésre alkalmas dombok, az agrártechnika színvonala ugyancsak korlátokat szabott a szántóművelés számára.

³⁹ M. TOOEPPE: Über die pferdezucht in Preußen zur Zeit des Deutschen Ordens, nebst einigen bemerkungen über die Sweiken. *Altpreußische Monatschrift* 4, 1867. 681-702. Itt: 693.

⁴⁰ *Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens*. Hg. W. ZIESEMER. Danzig, 1921. (a továbbiakban: GÄB) 597-598.

⁴¹ GÄB 163.

⁴² idézi S. EKDAHL: Das Pferd und seine Rolle im Kriegswesen des Deutschen Ordens. In: *Das kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*. Hg. Z. H. NOWAK. Toruń, 1991. 38.

⁴³ A. DIECK: Terminologie der Pflugteile, älteren Pflugarten und Pflügens. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 5 (1957) 167.

⁴⁴ HOFFMANN T.: *Európai parasztok I.* i.m. 279.

⁴⁵ Columella: *A mezőgazdaságról*. Ford. Hoffmann Zs. Szeged, 2005. 53.

⁴⁶ LUB I., Nr. 105. (1230) és Nr. 405. (1267), továbbá ld. M. HELLMANN: *Das Lettenland im Mittelalter* i.m. 91.

⁴⁷ BALASSA I.: *A magyar gabonatermelés ...* i.m. 96.

A szántó terméshozama alacsony, mintegy kétszeres volt, és a 11. század előtt ez az arány jellemezte Nyugat-Európa mezőgazdaságát is. Közép-Kelet-Európában még a 13. század elején is ez az alacsony, kétszeres terméshozam volt az általános, amitől a porosz területek egyáltalán nem különböztek.⁴⁸ De a 13. század elején még a dél-angliai (Winchester) termésátlagok sem voltak sokkal magasabbak: az elvetett mag és a termés 1:2 aránya helyett 1:2,25 vagy 1:2,5 aránnyal számolhatunk csak.⁴⁹ Az alacsony terméshozam mellett szerte Európában, így a vadakban bővelkedő porosz területeken is, számolni kellett az őzek, szarvasok, vaddisznók (Poroszföldön bölények is) okozta károkkal, így összességében a ténylegesen táplálkozásra fordítható termésmennyiség igen alacsony maradt.⁵⁰ (A vetésterületeken okozott vadkár még a 16. század első harmadában is Németország számos területén a paraszti élet egyik központi problémájának számított.)⁵¹ A földművelés korlátjai és alacsony terméshozamai miatt érthető, hogy az ősi porosz társadalom megélhetésében az állattartás játszotta a fő szerepet, és legfontosabb gazdasági terét az erdő jelentette. Az erdő az emberek számára is fontos élelmiszerforrás volt: vadászati és gyűjtögetési lehetőséget nyújtott. A vadhús minden bizonnyal gyakran szerepelt a pogány poroszok étrendjén, ahogyan a különböző ehető gombák, vadgyümölcsök is. Különösen a tölgyerdők voltak gazdagok gombákban. A vadalma levélével például a középkorban Európában szerte savanyítottak. A vizes kiöntéseken, tocsogós réteken növény. mannafü magvait összegyűjtötték, és kását készítettek belőle. (A porosz városok piacairól a későbbi századokban sem hiányzott soha ez az áru, ami azonban akkor már elsősorban inségeledel volt.) Egyes ehető részeik miatt a vízinövényeket szintén összegyűjtötték, melyek közül a sulyom volt a legfontosabb. (A mannafühöz hasonlóan ezt szintén századokon át gyűjtögették és fogyasztották, Lengyelországban egészen a 19. század közepéig.) Megfőzték, megpirították, majd összetörték és lepényt sütöttek belőle. A csalánlevelek is táplálékul szolgáltak, de inséges időkben a makk megőrölve, liszttel keverve ugyancsak emberi táplálékká vált.⁵² Az erdők méhészkedési lehetőséget is kínáltak: vadméhek befogását vagy egyszerűen csak mézrablást. Már Wulfstan leírása szerint is az *Aisten* nép

⁴⁸ W. RÖSENER: *Bauern im Mittelalter* i.m. 144; SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 1993. 188-190.

⁴⁹ N. S. GRAS: *The Evolution of the English Corn Market from the Twelfth to the Eighteenth Century*. Cambridge, 1915. 261.

⁵⁰ HOFFMANN T.: *Európai parasztok I.* i.m. 248.

⁵¹ Erről ld. P. BLICKLE: *Studien zur geschichtlichen Bedeutung des deutschen Bauernstandes*. Stuttgart-New York, 1989. 42-43, 148.

⁵² W. RÖSENER: *Bauern im Mittelalter* i.m. 56; HOFFMANN T.: *Európai parasztok I.* i.m. 65-68.

földjén sok volt a méz, melyből elsősorban mézsört készítettek.⁵³ A méz mindennapi életben játszott fontos szerepéről Lett Henrik is megemlékezett krónikájában. Amikor 1212-ben a Kardtestvérek Rendje és Autine föld lett lakossága között viszály támadt az erdei mézgyűjtés jogával kapcsolatban, Albrecht rigai püspök, mint döntőbíró, egyértelműen elismerte a lettek mézgyűjtési jogát az erdőkben.⁵⁴

Poroszföld vizekben gazdag területe kedvező feltételeket kínált a halászat számára. Arról, hogy a poroszok vizei mennyire bővelkednek a halban, már Wulfstan is megemlékezett.⁵⁵

László Pósn

The Agriculture of Prussian Territories Prior to the German Rule

After presenting the frameworks created by natural geographical features, this study scrutinizes the agriculture of the Prussian territories before the rule of the Germans. According to the primarily Christian accounts, for all Baltic peoples as well as for the Prussians, animal husbandry played a more significant role than the cultivation of plants. They kept primarily cows and horses, but in regions with oak forests hogs, in other parts of the country sheep and goats were kept, as well. The economic space was created by the natural flora, the forests, meadows and swamps. The agricultural activity of the Prussians was already commemorated by Roman author Tacitus. It can be deduced based on the sources deriving from the Middle Ages that wherever the soil conditions made it possible, the Prussian produced predominantly barley, but were familiar with millet, buckwheat, and oat, as well. They applied the cultivation method of burning and changing grasslands, and used the so-called Haken, a symmetric scraping plow with which the land had to be plowed both lengthwise and crosswise.

⁵³ Wulfstan, SRP I. 733.

⁵⁴ Heinrici, XVI, 6.

⁵⁵ Wulfstan, SRP I. 733.

Kránicz Mónika Emese

**Az angol parlamenti viták és a Török Birodalom válsága
1820 és 1830 között**

A Török Birodalom 19. századi történetével kevés szakirodalom foglalkozik magyar nyelven, ezek többsége is főként a keleti kérdéson keresztül vizsgálja. Jelen tanulmány célja, hogy egy sajátos nézőpontból, az angol parlamenti vitákon keresztül mutassa be a Török Birodalom válságát 1820 és 1830 között. A viták a közvélemény és a politika kevert színterét adják, ahol a kérdéssel kapcsolatos minden nézőpont megjelenik olyan sajátos esszenciában, amely máshol nem található meg. Számos olyan momentumra világítanak rá, amelyeket pusztán az események vizsgálatával nem lehetne rekonstruálni. Lehetséges megoldási javaslatok, összefüggések és magyarázatok jelennek meg, a háttérben a török és angol kapcsolatokkal, valamint Görögország létrejöttével.

A Török Birodalomra vonatkozó viták három fő kérdéskör köré szerveződnek. Ezek: a görög felkelés eseményei; a nagyhatalmak, Ausztria, Franciaország és az Orosz Birodalom hozzáállása illetve szerepvállalása; végül a leghangsúlyosabban Nagy Britannia szerepe. Természetesen a parlamentben ezek a kérdéscsoportok nem különülnek el, s ezeket is átszövik Anglia gazdasági érdekei és a politikát irányító elvek. A Török Birodalommal kapcsolatos legtöbb felszólalásban megjelennek a legitimitás, az erőegyensúly és a be nem avatkozás elvei. S az a kérdés, hogy vajon beavatkozzanak-e egy velük régóta szövetséges kapcsolatban levő állam belügyeibe, ha az adott állam területén egy keresztény nemzet lázad fel törvényes, de mohamedán vallású uralkodója ellen? Egy esetleges beavatkozás milyen hatással lehet Nagy-Britannia megítélésére, helyzetére, hogyan változtathatja meg a politikai erőviszonyokat Európában, és ennek milyen következményei lehetnek?

A Török Birodalommal, azon belül is a görög felkeléssel kapcsolatos első közlés 1821. június 20-án hangzott el a *House of Commons*-ban.¹ Mr.

¹ Hansard, T. C. (1820): *Parliamentary Debates*, vol V., Pater-noster-row Press, London, 1225. (a továbbiakban: *Debates*)

Hutchinson² a görög felkelést kedvezőtlen dolognak tartotta, hiszen azzal erősödhet az orosz befolyás Moreában, és ez nem kedvezett az angol érdekeknek. A kereskedelmi szempontok mellett politikailag is hátrányos lett volna az orosz befolyás kiterjedése a Peloponnészoszi-félszigetre, hiszen ezzel az oroszok közvetlenül jelen lettek volna a Mediterráneum térségében, ahonnan veszélyeztethették volna Anglia gazdasági kapcsolatait a Török Birodalommal, és mintegy harapófogóba fogták volna Ausztriát, amely ekkoriban nagyhatalomnak számított, és az oroszok hatalmi törekvéseit igyekezett ellensúlyozni. A görög kérdéssel kapcsolatban Metternich igyekezett nagy befolyást gyakorolni a laibachi kongresszuson, hogy a cár semmi esetre se szerezhessen hatalmi pozíciót a térségben, ami Ausztria kára lett volna, valamint, ha mégis bekövetkezne egy orosz-török háború, akkor Görögország inkább független legyen, semmint orosz protektorátus.³

Emberiességi szempontból minden érv mellett szólt, hogy avatkozzanak be a görög-ügybe, de mi történik akkor, amikor nem csupán a görögöket irtják, hanem a görögök is hasonlóan kegyetlen tettekre ragadtatják magukat?⁴ A viták alapján nem volt egyetértés a kérdés rendezését illetően, megoldásokat ajánlottak már a forradalom kitörésekor, s keresték a módját, hogy az hogyan egyeztethető össze a hatalmi érdekekkel. Ilyen javaslatot tett Earl of Grosvenor 1822. július 22-én. Az oroszoktól való félelem miatt nem avatkozhat be Anglia a konfliktusba, de ha több európai hatalom fogna össze a görögök érdekében, a félsziget függetlenedhetne, és Nagy-Britannia előretolt bástyája lenne a törökök védelmében, az orosz törekvések ellenében.⁵ És ez a megoldás nem csak Angliának lett volna kedvező, hanem Ausztriának is, hiszen ebben az esetben elhárult volna a veszély a feje fölül, hogy a Balkánon oroszbarát állam, vagy

² Cork képviselője 1820-ban, 1830-ig Tipperary és Cork küldötte, mely kerületek Írországból találhatók. A viták során felszólaló képviselőkről nem minden esetben sikerült ismereteket szerezni, akiről mégis, az a lábjegyzetben fel lett tüntetve. Az adatok a Debatesek elején szereplő listák nyomán, a viták szövege illetve a Longman kézikönyv alapján kerültek a tanulmányba. Lásd: COOK, Chris – STEVENSON, John: *The Longman handbook of modern British history, 1714-1980*. Longman Inc., London and New York, 1983.

³ NOVÁK, József: *A görög szabadságharc és Ypsilanti Sándor, 1820-1821*. Pátria Iroda Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Bp., 1912. 45-56.

⁴ MILLER, 73-76.

⁵ *Debates*, vol. VII., 1666.

orosz birtok jöjjön létre. Earl of Liverpool kormányfő⁶ belügynek tekintette a görög felkelést, csak akkor avatkozhatnának be, ha az közvetlenül veszélyeztetné Anglia biztonságát.

1826. május 19-én Sir R. H. Inglis és Sir Robert Wilson⁷ is amellett szólaltak fel, hogy Angliának be kellene avatkoznia a görög ügybe békés eszközökkel. Mr. Hobhouse⁸ pedig bizonyítékkal szolgált arra vonatkozóan, hogy a francia kormány nem maradt semleges, hiszen nyugalmazott katonatisztek szolgáltak az egyiptomi seregben, francia hajókkal pedig értékes műkincseket szállítottak el.⁹ A francia pártatlanság megszegése mellett sokkal súlyosabban esett latba, hogy az oroszok megszakították diplomáciai kapcsolataikat a törökökkel, ami akár egy háborúhoz is vezethetett. A korábbi orosz-török háborúk olyan békéket eredményeztek, amellyel jelentősen megnőtt az orosz befolyás a birodalomban, hadihajóik szabadon áthaladhattak a tengerszorosokon, és az orosz kereskedők szabadon kereskedhettek az egész birodalomban.¹⁰ Egy újabb háború azt a veszélyt rejtette magában, hogy esetleg Morea is orosz protektorátus alá kerül, amely katasztrofális következménnyel járna az angol erőegyensúly-politikára nézve. Arról senkinek nem voltak kétségei, hogy a háborút az oroszok fogják megnyerni. A kérdés és ezáltal a probléma alapját az adta, vajon milyen mértékű lesz a győzelem, és milyen hatással lesz a Török Birodalom további sorsára. Az angol semlegesség miatt a görögök lakta Ión-szigeteknek is semlegesnek kellett maradnia, ezért az Ión-szigetektől kiutasították a görög menekülteket.¹¹

⁶ Liverpool második earlje, eredeti neve: Robert Banks Jenkinson. 1790 óta volt jelen a *House of Commons*-ban, mint képviselő, majd több lépcső után 1812. június 8-1827. április 10. között miniszterelnök.

⁷ Sir R. H. Inglis az *Oxfordi Egyetem* képviselője, Sir Robert Wilson Southwark küldötte 1820-1830 között.

⁸ Magát függetlennek tartó képviselő, Westminster küldötte a tárgyaló időszakban.

⁹ Uo. Vol. XV. 1271-75.

¹⁰ A korábbi orosz-török konfliktusokat lezáró békék (1774: Kücsük-Kainardzsa, 1792: Iaşy, 1812: Bukarest) során szerezték meg ezen jogaikat. Lásd bővebben az alábbi munkák megfelelő fejezeteit: JELAVICH, Barbara: *A Balkán története I.* Osiris Kiadó, Bp., 1996; BODNÁR, Erzsébet: A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején. Történelmi tanulmányok XI. [Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica sorozat LV.]. Szerk. Takács, Péter. Debrecen, 2003; QUATAERT, Donald: *The Ottoman Empire, 1700-1922.* Cambridge University Press, Cambridge, 2001. 54-56.

¹¹ Az Ión-szigetek volt az első görög terület, amelyik megszabadult a török iga alól és a későbbiekben az itt élők jelentős támogatást nyújtottak honfitársaiknak. 1800. március 21-i orosz-török egyezményben a törökök megkapták az Ión-szigetek szárazföldi birtokait. Az önállósodás első állomása a Hétsziget Köztársaság megalakulása volt orosz fennhatóság alatt, amelyet előbb a franciák, végül az angolok szereztek meg: 1815.

A görög és török blokád ugyan nem veszélyeztette Anglia biztonságát, de jelentős mértékben megnehezítette a kereskedést, ezért Nagy Britannia és a nagyhatalmak kívártak a felkelés első éveiben, feltételezték, hogy beavatkozás nélkül el tud bánni a birodalom a görögökkel is, mint tette Ali, janinai pasával. A görög területek a birodalom többi részéhez képest kiváltságosabb helyzetben voltak, műveltségük és kereskedelmi hozzáértésük révén a legjómódúabbak voltak és igen magas pozíciókat töltöttek be a birodalmi hierarchiában.¹² Azonban a nagyhatalmak várakozásaival ellentétben az események másként alakultak. A régóta tartó török elnyomás és a garázdálkodó *armanauták*¹³ miatti zavargások ellen a török kormány megtorló intézkedéseket hozott, II. Mahmud szultán (1808-1839) a felkelés hírére számos *fanariótát* lefejeztetett, és húsvét vasárnap felakasztatta V. György görög pátriárkát a temploma kapujára.¹⁴

Azonban 1824-ben a Porta kénytelen volt igénybe venni vazallusa, az egyiptomi Mohamed Ali segítségét. Az egyiptomiak sikeres modernizációt hajtottak végre a 19. század kezdetén, amikor a francia és angol inváziót kihasználva, Mohamed Ali került a tartomány élére.¹⁵ Egy gyenge, de nagy kiterjedésű birodalom sokkal könnyebben rákényszeríthető volt bizonyos gazdasági szerződésekre, mint egy felemelkedő, erős Egyiptom, ahova nehezebb a gazdasági behatolás, és amely veszélyeztetheti a kereskedelmi útvonalakat, ugyanúgy, ahogy az oroszok veszélyeztetnék. A nyilvánvaló gazdasági érdekek

november 15-én az Ión-szigetek Köztársaság III. György király védnöksége alá került. Miller, 41-45. és 58-63.

¹² A görög *fanarióták* soraiból kerültek ki például a balkáni tartományok tisztségviselői, az ortodox egyház püspökei. A görög pátriárka volt az ortodox keresztények feje a birodalomban, emellett az oroszok megengedték, hogy a görögök orosz zászló alatt hajózzanak. A török kormányzatra jellemző autokrata uralom itt nem teljesen érvényesült, a velencei uralomból és korábbi autonóm jogaikból sok megmaradt. BAILEY, Frank E.: *British Policy and the Turkish Reform Movement*. [Harvard Historical Studies, vol. LI.] Oxford University Press, London, 1942. és MILLER, 28-31.

¹³ *Armatoloi*, helyi fegyveres lakosság, uo. 29.

¹⁴ Woodward megemlíti, hogy a pátriárka kivégzését megelőzően a görögök a *sheik ul islamot* ölték meg a Mekkába tartó hajóján. WOODWARD, E. L.: *The Age of Reform 1815-1870*. Clarendon Press, Oxford, 1938.

A pátriárka kivégzését más halálesetek is követték, Kallimachi Károlyt, a szultán által kinevezett *hoszpodárt* megölték a börtönben, görögök váltak célpontjaivá a muzulmánok fanatizmusának Szmirnában, Rhodoszon, Szalonikiben és Cipruson. Véres események követték egymást: a görögök a félszigeten megközelítőleg 15-45 ezer törököt lemészároltak. A törökök Chioson kardélre hányták a lakosság nagy részét, több ezer embert elhurcoltak rabszolgának. MILLER, 73-76, 79-80.

¹⁵ QUATAERT, 54-56.

mellett a görögök elhurcolása és rabszolgának való eladásával kiváló indokot találtak az angolok arra, hogy a beavatkozást megsürgessék. A görögök segítségért fordultak Európához, ahol már a felkelés kezdete óta erős görögbarát mozgalmak alakultak ki.¹⁶

1822. júliusában a House of Commonsban Ashton-under-Lyne képviselője szólalt fel a görögök érdekében, majd Mr. Wilbforce¹⁷ így fogalmazott: „...szégyen Európa hatalmai számára, hogy oly hosszú ideje nem vezettek összehangolt támadást, és verték vissza a barbárok nemzetét, az ősi és megátalkodott ellenségét a kereszténységnek és szabadságnak, Ázsiába...”¹⁸

A görögök elleni erőteljes támadás jóformán mindenütt felszámolta a felkelők ellenőrizte területeket és Messolonghi eleste megrázta a közvéleményt. Earl of Grosvenor 18 hónapos ostromról és 73 ostromtámadásról tudott. Felvetődött a kérdés: Görögországért cserébe nem a két dunai fejedelemség szabadsága lesz-e az ár?¹⁹ Anglia több kölcsönt folyósított a görög kormánynak, ezzel is biztosítani kívánva magának a leendő állam barátságát, de ezeknek a kölcsönöknek csak kis részét kapták kézhez a görögök és zálogul a kormány kezén levő állami földeket kérte. 1824-ben 800 ezer font kölcsönt adott Anglia, de ebből csak 308 ezer fontot kapott meg a görög kormány ténylegesen, a földeket viszont azonnal lefoglalták. 1825-ben újabb kétmillió fontot adtak a görögöknek, de ebből csak 232 ezer fontot kaptak meg, a többi hadihajókra és egyéb katonai felszerelésekre lett elkölthetve, amelyeket természetesen Anglia állított elő.²⁰ A brit kölcsönök mellett a franciák is utaltak hiteleket, így a leendő új állam máris a két hatalom általi függő helyzetbe került.

¹⁶ Külföldi önkéntesek érkeztek legismertebb közülük Lord Byron volt, aki életét áldozta a görög ügyért Messolonghi alatt, szerte Európában és Amerikában gyűjtéseket szerveztek a görögök érdekében. MILLER, 84-88.

¹⁷ Clapham-szekció tagja, Pitt híve, Bramber küldötte 1825-ig.

¹⁸ „...disgrace to all the powers of Europe, that long ere now they had not made a simultaneous effort, and driven back a nation of barbarians, the ancient and inveterate enemies of Christianity and freedom, into Asia...” In: *Debates*, vol. VII. 1651.

¹⁹ Lásd pontosan: „...he hoped and trusted that the annihilation of the Greeks was not to be made the price of the independence of Wallachia and Moldavia.” In: Uo. 384. Moldva és Havasalföld az Orosz Birodalom és Ausztria érdekszférájába tartozik, de az oroszoknak erősebb kapcsolataik voltak. Vagyis függetlenedésükkor Kelet-Európában orosz hegemonia alakulna ki, ugyanakkor tartani lehetett attól, hogy a felkelés begyűrűzik a szomszédos államok felségterületére és a hatalmi egyensúly felbomlásával fenyegetett.

²⁰ HRISZTOFOROSZ, 34.

1824-ben a *Turkey Company* működési zavarairól hallunk. Mr. Hume²¹ szerint fel kell számolni, ha nem kifizetődő a társaság és helyébe kollektív jogokra kellene szert tenni minden angol számára. Az 1825-ös év angol-török kereskedelmi mérlege negatív volt,²² és még abban az évben fel is számolták a Levantei Társaságot, amely vélhetően azonos a vitákban szereplő *Turkey Company*-val, tehát az angolok a kollektív jogok megszerzését tűzték ki célul. A társaság felszámolásából kitűnik, hogy nem csupán az említett 1825-ös év mérlege lehetett negatív, hanem az azt megelőzőeké is. Ha a kereskedőtársaság már nem tudta ellátni a funkcióját, az nem egyedül a görög felkelés számlájára írható, már jóval korábban nem működött megfelelően, hiszen ha valóban csak a felkelés lett volna a probléma oka, akkor a birodalom más részein kielégítően működött volna, egy átmeneti zűrzavar miatt nem számolták volna fel. Hozzá kell tenni, amennyiben háborúban akar egy társaság kereskedni, jobb megőrizni függetlenségét az államtól, amelynek képviselője, mert így kisebb a felelősségre vonás esélye. Ráadásul a Levantei Társaság delegálta Nagy-Britannia nevében a követeket a török városokba.²³ A zűrzavaros helyzetnek egy komplett hálózattal rendelkező befolyásos társaság nagyobb hasznát látta volna, ha csak nem akar az adott ország szélesebb kereskedelmi jogokat szerezni, és komolyabb mértékben behatolni az adott piacra. A romló teljesítmény és az ebből eredő piacszélesítés igénye eredményezte azt a törekvést a kormány politikájában, hogy igyekezzen minél előbb békét teremteni a Török Birodalomban, és lehetőleg minél több kedvezményt megszerezni ezáltal. Emellett a törökök megszállva tartották a dunai fejedelemségeket, nem titkolva, hogy a görög felkelést kívánják felhasználni annak érdekében, hogy ezt a két fejedelemséget erősebb láncsal kapcsolják a birodalomhoz, hiszen az 1812-es bukaresti béke óta itt erős orosz befolyás érvényesült. Az angolok ezt nem engedhették, az emiatt egyre élesedő

²¹ 1824-es Szervezkedési Törvény egyik kidolgozója, a skóciai Aberdeen képviselője a tárgyaló korszakban.

²² Az 1825-ös évben a Török Birodalomba irányuló export 1.079.671 £-t tett ki, ezzel szemben az import 1.207.172 £ volt, ami 127.501£ deficitet jelentett az angolok számára. A *Turkey Company* feloszlata után az új kereskedelmi stratégia egyértelmű növekedést és pozitív mérleget eredményezett, 1826-ban már 286.381 £, 1830-ra a brit kereskedők pozitívuma már több mint kétfélmillió font volt! A brit kereskedelmi mérleg az 1825-ös évtől eltekintve határozottan pozitív, mi több, igencsak jövedelmező, főleg, ha azt vesszük tekintetbe, hogy ez a nyereség egyetlen országból származik és a bevétel aránya Nagy-Britannia össznyereségéhez viszonyítva fokozatosan nőtt, 0,022-ről 0,087-re, vagyis megnégyszereződött. BAILEY, 74.

²³ Uo. 118-119. és MILLER, 12-13.

török-orosz konfliktus arra készítette az angol külpolitikát, hogy a megegyezés felé hajoljanak.

Az ügy komolysága tehát vitathatatlan. Ugyanakkor meglepő, hogy a parlamenti viták alkalmával 1826. május 31. és 1828. január 31-e között nem hangzottak el felszólalások a témában. Holott ebben az időintervallumban nagy horderejű iratok születtek meg, és ekkor zajlott le a navarinoi csata is. Ez valószínűsíti a feltevést, hogy az események jelentősége miatt a parlamenti ügymenetből kivonták a döntéshozatalt, és közvetlenül a Cabinet hatáskörébe tették.

1828. január 31-én olvasták fel a pétervári protokollt (1826. április 4.) és a londoni jegyzőkönyvet (1827. július 6.),²⁴ de csak hetekkel később reagáltak rá. A pétervári protokollt aláíró hatalmak (képviselőik: Wellington,²⁵ Nesselrode és Lieven) kérték a Portát, hogy szüntesse be a harcot a görögök ellen. Görögország a Török Birodalomtól függő állam marad, önkormányzat fogja kormányozni, amelynek tagjait maguk közül fogják választani, de a választhatókra a Portának lehet befolyása. Egyéb téren a görögök szabadságot kapnak a kereskedelemre, stb. A területi rendezés magában foglalta a görög tartományt (Morea) és a Szigeteket.²⁶ Továbbá a brit és orosz uralkodó nem fog területi és kereskedelmi igényt támasztani a Török Birodalommal szemben. A kiadott pétervári protokoll tökéletesen illeszkedett Canning²⁷ politikájához.

Azonban II. Mahmud nem volt hajlandó elfogadni a protokoll pontjait, ezért ellenfelei megosztására kiadta 1826. október 7-én az akkermani konvenciókat, melyekben megkísérelte rendezni vitás ügyeit az Orosz Birodalommal.²⁸ Mivel a Porta nem fogantatosította a pétervári protokoll javaslatát, ezért Londonban kiadtak a hatalmak (az aláírók: Earl of Dudley²⁹, Lieven és Polignac) egy újabb jegyzőkönyvet 1827. július 6-án. A jegyzőkönyv hasonló tartalma már

²⁴ *Debates*, vol. XVIII., 86-93.

²⁵ Arthur Wellesey, Wellington első hercege, 1819-1827 között *master-general of ordnance*, 1828. január 22. és 1830. november 22. között miniszterelnök, a választójogi harcok miatt kellett lemondani 1830-ban, később újra az élre került.

²⁶ Uo. vol. XVIII., 88.

²⁷ George Canning, liberális szellemű politikus, a tárgyalt időben előbb Liverpool, majd Warwick, Newport és Seaford képviselője, 1822-1827 között külügyi államtitkár, 1827. április 10. és augusztus 31. között miniszterelnök

²⁸ Eszerint a fejedelemségek belső autonómiát kaptak és ugyanezt a jogot a szerbek is megkapták, továbbá hét évenként fejedelmválasztást írt elő és megszüntette a török kereskedelmi monopóliumokat. A belgrádi pasalikból kivonta a török katonaságot és lakosságot, csupán a helyőrségekben maradtak törökök. MARRIOTT, 183.

²⁹ A canningi kormány külügyi államtitkára 1827. április 20-1828. június 2. között.

pontosabb, vagy legalábbis tágabban értelmezhető területi rendezést említ, s ha valamelyik vagy mindkét fél elutasítaná az egyezményt, akkor a titkos záradék szerint a szövetségesek beavatkozhatnak annak érdekében, hogy a jegyzőkönyv pontjait betartsák.³⁰ Még az egyezményben megemlítették, hogy a béke fenntartása érdekében Levantén állomásozik egy szövetséges flotta.³¹

Az 1827-es események első komoly vitája a protokoll és egyezmény január 31-ei felolvasása után február 11-én bontakozott ki a *House of Lords* ülésén. A tárgy a navarinoi csata volt.³²

Earl of Carnarvon szerint a lordok nem rendelkeztek elegendő információval arról, hogy pontosan milyen utasítást is kapott a szövetséges flotta Navarino előtt. Az általa bemutatott iratokból kitűnt, hogy a kormány szándéka az volt, hogy minden, a törökök és a görögök közt levő kapcsolatot ellenőrizzen, és befolyással legyen rá. Az egyezményből látszik, hogy júliusban még nem gondolt senki arra, hogy bármilyen fegyveres konfliktus lehetséges, hiszen csak a nyugalom fenntartása miatt küldték a flottát a térségbe. Carnarvon a közvetett vagy közvetlen beavatkozás jogszerűségét fejtegette, amelyhez történelmi példákat hozott: mint ahogy beavatkoztak a németalföldi szabadságharcba, úgy most a Szent Szövetség is beavatkozik a népek szabadsága ellen.³³ Nagy-Britannia akkor avatkozott be, amikor az adott állam veszélyeztette az ország létét, de vajon a Török Birodalom felől milyen veszély leselkedik Angliára? Earl of Carnarvon – mint mondta –, nem látja be, hogy a Török Birodalom és Görögország miért ne képezne részét az erőegyensúlynak, hiszen Oroszország törökökkel való kapcsolata nagyon nagy hatással van az egyensúlyra. Keleten a viszonyok óráról órára változnak, és amennyiben vitatják a tagok a borzalmak megtörténtét, akkor nincs joga Angliának beavatkozni a görög-török ügybe. De ha van rá ok, akkor az emberiség nevében be kell avatkozni, és meg kell oldani a problémát. Ez esetben a cselekvésre fel kell szólítani a hatalmakat, akik a további háborút el akarják kerülni, és a Török Birodalom egészének nyugalmaért és a további üldöztetések elkerülése végett hajlandóak cselekedni. Több lényeges dilemma vetődött fel az Earl szerint a beavatkozás jogos vagy jogtalan

³⁰ *Debates*, vol XVIII., 91-92.

³¹ Uo. vol. XVIII., 92.

³² A szövetséges flotta admirálisának, Sir Edward Codringtonnak elküldték a nagyhatalmak követei a parancsot, miszerint igyekezzen megakadályozni minden összecsapást a görögök és a törökök között anélkül, hogy bármelyik oldalon is állást foglalna. A fegyverszünetet a görög kormány elfogadta, de a szultán nem. Tisztázatlan körülmények közt 1827. október 20-án a szövetségesek tengeren legyőzték a török-egyiptomi flottát Navarinonál, és ezzel egészen új helyzetet teremtettek. MILLER, 97.

³³ *Debates*, vol. XVIII. 263-65.

volta kapcsán: vajon a konfliktus háborúba keveri-e az európai hatalmakat, vagy megelőzi azt? Figyelembe véve az oroszok ambícióit, vajon el lehet-e kerülni a török polgárháborút katonai beavatkozás nélkül? Vajon a görög ortodox egyház el tud-e szakadni az orosztól, vagy sem? S ha a törökök harcot indítanak e vallás ellen, vajon az oroszok tétlenül szemlélnék-e?

Az oroszok békeszándéktól indítatva kérték meg az angolokat, hogy rendezzék békésen az ügyet, amely kérdésnek Carnarvon szerint ostobaság lenne nem eleget tenni. Nem szabad hagyni, hogy az oroszok elfoglalják a Török Birodalmat, mert az végletesen felborítaná az erőegyensúlyt. Carnarvon a szövetség beavatkozásának a híve a görög ügyben. A kormányfő³⁴ az egyezmény betartását szorgalmazta, amelyet Carnarvon kritizált, s így fogalmazott: „*az az egyezmény csak kevéssel jobb egy halott iratnál...csupán Franciaország és Oroszország együttműködése volt, hogy lássuk azon remények megvalósulását Görögországgal kapcsolatban, melyeket oly buzgón tápláltak.*”³⁵ Ha az oroszok úgy látják, – folytatta –, hogy az angolok nem tesznek meg mindent az egyezmény érdekében, akkor olyan események következhetnek be, amit az angolok megbánhatnak. Earl of Eldon úgy vélte, hogy Navarino esete hasonló ahhoz, amikor „Anglia törvénye kimondja, amennyiben egy ember a másik arca elé emeli az öklét, még ha nem is támadták meg, támadás.” A szövetséges flotta haladását a Navarinoi-öbölben ilyen, a törökök elleni támadásnak tekinthették.³⁶ Wellington erre nem tudott felelni, de a béke szellemében íródott egyezményeket neki kötelessége betartani, ugyanakkor elismeri, hogy az egyezmény nem kényszerítő erejű. Ahogyan megfogalmazta: „*Kétségtelenül az országok politikai helyzete számos esetben indokolhatja a beavatkozást, de ez nem volt általános szabály. Be nem avatkozás volt a szabály, a beavatkozás a kivétel.*”³⁷

³⁴ 1827. április 10. és augusztus 31. között George Canning volt a miniszterelnök, halála után 1828. január 22-ig viscount Goderich, akit Wellington herceg váltott fel. Wellington 1830. novemberéig maradt a tisztségben.

³⁵ „...that treaty little better than a dead letter... it was only to the co-operation of France and Russia that we had to look for the realization of those hopes respecting Greece, which were so ardently entertained,...” in: Uo. vol. XVIII., 268.

³⁶ „The law of England said, if one man held his fist in the face of another, even though he did not strike him, it was an assault: so might the advance of the combined fleets be considered an assault upon the Turks.” In: Uo. 284.

³⁷ „No doubt the political position of countries, in some instances, might justify such interference; but such was not a general rule. Non-interference was the rule: interference the exception” in: Uo. 285.

A görög kérdés mellett a politikai hovatartozás is meghatározta az egyes képviselők véleményét az esetről. Marquis of Lansdown szerint Canning külpolitikájától nem szabad eltérni és Codrington nem előre tervezetten hajózott be a Navarinoi-öbölbe. Úgy vélte, hogy a hely, ahol a csata lezajlott, közel van az angol birtokú Szfakteriához, ami a Navarinoi-öbölben fekszik, és a brit hajórajnak joga volt lehorgonyozni ott. Egyetértett Wellingtonnal abban, hogy meg kell őrizni a békét és a nyugalmat Európában, még fegyveres beavatkozással is. Veszélyes tendencia készülődik a Mediterráneumban, amely Európa számára veszélyes lehet, és amit el kell kerülni.³⁸ Veszélyes lenne a birodalom európai birtokainak kiszakadása és függetlenedése esetleges orosz befolyás megerősödésével, vagy a gyenge Török Birodalom helyét elfoglalhatná Egyiptom. A beavatkozásra szükség volt-e, ezt a lordok el tudják dönteni, és Lansdowne biztos benne, hogy a lordok elismerik majd Canning politikáját, amelyet Lord Goderich kormánya folytatott, és támogatóivá válnak, ő ugyanis csak gratulálni tud azoknak, akik ezt a szövetséget összehozták.

Lord Ellenborough szerint a szabad kereskedelmet olyan széles körben kell a gyakorlatban alkalmazni, amennyire csak lehetséges, beleértve a jelenlegi helyzetet is, amikor a Földközi-tenger keleti medencéje felbolydult. Ez a canningi politika egyik sarkalatos irányvonala, amelyet minden esetben figyelembe vettek. Azonban – jegyezte meg – a semlegességet és békés beavatkozást a jelenre már nem tartja megfelelő eszköznek arra, hogy ennek a politikának érvényt szerezzen. Lord Wharncliffe szerint a jelenlegi kormány is Canning hatalmát használja fel, hogy a politikában a megszabott irányvonalat követhessék. Canning barátai is emiatt támogatják a jelenlegi kormányt, mert a politika irányvonala lényegében változatlan Canning külügyi államtitkárrá kinevezése óta (1822. augusztus).

Február 14-éről 15-re virradó éjszaka a House of Commons már arról szavazott, hogy mondjanak-e köszönetet Codrington admirálisnak a navarinoi csatánál tanúsított briliáns manővereiért.³⁹ Azonban a vita a későbbiekben a politikai intrikákra terelődött át, lényegében nem is arról szólt a vita, kapjon-e Codrington köszönetet, hanem, hogy egyáltalán szavazzanak-e erről. Nyilván az esemény politikai jelentősége miatt kellett ezt ennyire részletesen tárgyalni, hiszen egy nem kívánt eseményről, („untoward event”) volt szó, amelynek következményei még nem voltak tisztán értelmezhetők a parlamenti tagok számára. Mr. Hobhouse szerint ritkán fordult elő, hogy szavazásra bocsátották, hogy kapjon-e egy katonai parancsnok nyilvános köszönetet a tetteiért. Nem

³⁸ Uo. 297.

³⁹ Uo. 360-422.

tartotta helyesnek, hogy valakinek a hadiszerencséje és hírneve a pártok közti intrikák tárgya lehetett. Ahogyan ő fogalmazott: „...vajon az egyik nap hőse nem-e lesz a következőn kalandor, és vajon a parlament, amelyik egy miniszter befolyása alatt áll, kész dicsőíteni vagy sem, majd az utód ellenőrzése alatt kész megfedni vagy büntetni.”⁴⁰ Hobhouse szerint egy hivatalnok iránti bizalom nem lehet vita tárgya, amikor az az országért áldozza életét és munkáját. Szerinte Codringtonnak és társainak szolgálatát teljesen el kellene különíteni a politikától. Sem a király beszédében, sem másutt nem talált gratulációt a most történt nagyszerű esettel kapcsolatban. Az újságokba november 10-re jutott el a győzelem híre, a november 13-ai Gazette-ben azt írják, hogy van arra bizonyíték, hogy az Admirális jóváhagyta Codrington vezetését, és királyi kitüntetésre terjesztették föl, mivel az admirális nem tért el az eredeti parancsoktól.

A kormány Sir John Gore-t küldte elemezni a navarinoi csata utáni helyzetet. Hobhouse beszélt Earl of Dudley-vel, aki szerint az újságok nem akarták leközölni Gore jelentését, de annyi biztos, hogy Codringtont tisztázták a vádak alól, és még mindig a mediterráneumi flotta parancsnoka volt. Goderich szerint tette, amit kell, férfiasan állt helyt. Wellington szerint Codringtonnak nem kell megvédenie magát, mert helyesen cselekedett. Hangsúlyozta azonban, hogy Navarino nem egyedül Codrington győzelme, a másik két szövetséges is derekasan küzdött. Hobhouse felolvasta I. Miklós Codringtonnak írt levelét, amelyben a cár a Szent György katonai érdemrenddel tüntette ki az admirális nagyrabecsülése jeléül, emellett a franciák is köszönetüket fejezték ki.

Navarinot mindenki diadalként ünnepli – mondta Hobhouse –, amely méltó egy keresztény uralkodóhoz, s ha elítélnék Codringtont, Európában ők lennének az egyetlenek. Codrington Máltára küldte hajóit kijavítani a fegyverszünet megkötése után, azonban, amikor Ibrahim pasa, a török-egyiptomi flotta parancsnoka nem tartotta be azt, Codrington visszarendelte a hajóit és Ibrahim pasa üldözésébe kezdett, hogy rávegye a fegyverszünet megtartására, majd a navarinoi öbölbe szorította.⁴¹

⁴⁰ „...whether the hero of the one day may not become the adventurer of the next, and whether the parliament which, under the influence of one minister, might be prepared to praise, may not, when controlled by his successor, be ready for reproof, perhaps, for punishment.” In: Uo. 362.

⁴¹ A török flotta három vitorlásból, négy duplafedélzetű fregattból, tizenhét sima fregattból, negyvenkilenc korvetből és nyolc tűzgyújtó hajóból állt, amit negyven szállító hajó látott el. A navarinoi öbölben a törökök 2240 darab ágyúval és tüzérségi ütegekkel rendelkeztek. Ezzel szemben a szövetséges flotta tíz-tíz vitorlással és fregattal valamint hat korvettel rendelkezett, ami összesen huszonhat hadihajót jelent a törökök

Mr. Law az esetet a „nemes vállalkozás, briliáns kivitelezés egy nagyszerű ügyben”⁴² kifejezéssel illette, amit Hobhouse helyénvalónak érzett, és a kifejezést átvette. Véleménye szerint Codringtont vagy dicsőíteni lehet, vagy vádolni, köztes megoldás nem lehetséges. Ha Codrington nem reagált volna a fegyverszünet megsértésére, azzal ugyanúgy megszegte volna a kapott parancsot, de így behajózva az öbölbe, támadás nélkül is kirobbant a csata, mert a törökök fenyegetve érezték magukat, bár Codrington üzenetben közölte, nem kíván támadni.⁴³ Emellett, a szövetségesek iránt is ki kellene mutatni a megbecsülésüket, mint azt korábban tették. S Wellington, bár megvédte Codringtont a vádaktól, ellenezte a szavazást a köszönetnyilvánításról, tette ezt annak ellenére, hogy ő maga tizenegy alkalommal részesült ebben. Sőt a szavazás ellen még hivatali apparátusát is felhasználta.⁴⁴

Huskisson⁴⁵ szerint a protokoll és az egyezmény az összebékítést szorgalmazta, ugyanis Mr. Pitt és Mr. Fox minisztersége óta a kormány a más államok belügyeibe való benemavatkozást részesíti előnyben. Vajon a beavatkozás jó volt-e vagy sem Angliának? Minden bizonnyal nem, hiszen Európában a rend létrehozása csak háború nélkül képzelhető el, ennek ellenére Huskisson szerint Codrington tökéletesen cselekedett Navarinonál. Nézete szerint az admirális nem azért hajózott be az öbölbe, hogy szétverje a flottát, maga az ütközet csak egy szerencsétlen baleset volt, nem csata, amely nem kisebbiti Codrington érdemeit. A vállalkozás békés szándékú volt, de a törökök a szövetséges flotta váratlan megjelenésére reagáltak, és annak kapcsán bontakozott ki a küzdelem.⁴⁶ S bár győzelem született, ez a katonai esemény nem lehet parlamenti vita tárgya, mert feleslegesnek tartja, hogy győzelmet ünnepeljenek, amikor sem ellenség nem volt – Huskisson szerint – sem győzelem. Legalábbis a veszteséglistából ezt szűrte le.

nyolcvanegy hadihajójával szemben és az ágyúk száma is csak 1354. A veszteségek: 79 angol, 43 francia és 53 orosz halott valamint összesen 478 sebesült. *Debates*, vol. XVIII., 377. Woodward ezzel szemben 24 angol és 89 török hajóról tud. Woodward, 209. Codrington 24-én hagyta el a Navarinoi-öblöt és a török flottából csak egy fregatt és tizenöt kisebb hajó tudott elmenni. Látva az aránytalanságot a két hajóhad között, megállapítható, hogy valóban nagy teljesítmény volt győzni. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a sok halott és sebesült. Egyetlen tengeri ütközetben ez hatalmas szám, valószínűleg Gore jelentését emiatt sem tették közzé az újságok, mert óriási felháborodást váltott volna ki.

⁴² „*noble enterprise, brilliantly achieved, in a great cause*” In: Uo. 381. ill. 382.

⁴³ Uo. 383-384.

⁴⁴ Uo. 385-6.

⁴⁵ tory reformer, Secretary of State for War and the Colonies.

⁴⁶ Uo. 394.

Az *Austrian Observer* című újság rágalmaira válaszolva kiküldték John Gore-t, hogy nézze meg, vajon igazak-e az újságban megjelent állítások, de azok nem bizonyultak valósak.⁴⁷ Huskisson igyekezett Codrington személyétől minden rágalmat távol tartani. Nem tagadta Codrington képességeit, de szerinte nem érdemel jutalmat a hatalmas vérfürdő miatt, amelyre egyáltalán nem számítottak. Sir James Mackintosh⁴⁸ úgy tudta, hogy az admirális fel volt hatalmazva arra, amit tett; és lehet, hogy ez az eset volt az egyetlen módja a londoni egyezmény működésbe lépésének.⁴⁹

A szövetséges flotta csupán rendfenntartóként volt jelen, hogy a törökök és görögök közti fegyverszünetet betartassák. Maga a francia király is dicsőséges csatát említ Navarino kapcsán, és Mackintosh szerint ez az összes szövetségesre kiterjed, és pont Anglia az, aki bizonytalan, holott az ő alattvalóinak köszönhetik ezt a diadalt. Navarinóról Codrington írt egy jelentést a királynak, amelyben a csatát katasztrófaként könyvelte el, ha lett volna más lehetősége, mindenképp elkerüli. És ezt alátámasztandó a csata előtt még az egyik egyiptomi flottaparancsnoknak is írt, hogy nem fog löni.⁵⁰ Sir Robert Peel⁵¹ szerint ez is azt bizonyítja, hogy a véletlenek szerencsétlen egybeesése okozta a harcot, és Codrington mindent megtett annak érdekében, hogy a két hajóraj találkozása ne torkoljon ütközetbe. Az első lövést a szövetségesek kapták.⁵²

Az valószínűsíthető, ha pusztán statisztikai adatokat veszünk figyelembe, akkor teljesen nyilvánvaló, hogy a török flotta elsőprő fölényben volt, hajók esetében ekkora számbeli fölény lehetetlen, hogy ne szúrjon szemet a törököknek. Ha ugyanis, mint Peel említette a vitákban, nem a szövetségesek lőttek először,⁵³ akkor csak a törökök teheték, és ők vajon tényleg megijedtek az őket üldöző szövetséges flotta hirtelen megjelenésétől?

1828 márciusában a parlamentet már nem a csata foglalkoztatta, hanem hogy a megváltozott körülmények közepette betartják-e majd az egyezményt. Az oroszok ugyanis kiszivárogtatták, és ezzel az orosz-török fegyverszünet megfeneklett, és kitört az orosz-török háború.⁵⁴ Az oroszok saját érdekeiket

⁴⁷ Uo. 395.

⁴⁸ Knaresborough képviselője a vizsgált időszakban.

⁴⁹ Uo. 403.

⁵⁰ Uo. 416.

⁵¹ Az Oxford Egyetem képviselője, konzervatív politikus, belügyminiszter 1822 és 1827 valamint 1828 és 1830 között, 1834-1835 és 1841-1845 között miniszterelnök.

⁵² Uo. 417.

⁵³ Ez állt Codrington jelentésében is. Uo. 417.

⁵⁴ 1828. április 26-án a cár hadüzenetet küldött a szultánnak, úgy tűnt ez lesz a kedvező alkalom arra, hogy az oroszok végre megszerezzék az oly régóta áhított

akarják érvényesíteni a fejedelemségekben, Angliának létfontosságú volt, hogy az orosz előrenyomulást megakadályozza. Sir Robert Wilson szerint vannak néhányan, akik úgy vélekednek, hogy a londoni egyezmény a Török Birodalom felosztására irányul. Sir Robert Peel erre válaszul azt mondta, a kormány be akarja tartani az egyezményt, és az emberek elhurcolása a félszigetről még az egyezmény létrejötte előtt történt. Azóta blokád alatt vannak a kikötők, és Ibrahim pasát nyomatékosan figyelmeztették, hogy tegyen valamit az elhurcoltak ügyében. A gyülekező seregek az orosz és török határ mellett aggodalommal töltötték el a lordokat, bár Earl of Dudley szerint az oroszok be fogják tartani az egyezményt. Nézete azonban nem igazolódott, mi több az oroszok erőteljes támadást indítottak a Porta ellen, s bár nem a tervezett gyorsasággal rohanták le, egészen Drinápolyig előrenyomultak.

Az oroszok 1828. április 26-án indultak meg a törökök ellen, de május 19-én a parlamentben Sir Robert Wilson még nem hitte, hogy az oroszok könnyen előretörnek, és beveszik Konstantinápolyt. Az események azonban más irányt vettek. Szeptemberben az oroszok bevették Várnát, és a következő év augusztusára már Drinápoly és Konstantinápoly előtt álltak.⁵⁵ Wilson már tudott arról, hogy a franciák nyolc millió frank kölcsönt adtak a görögöknek, és egy 90 ezres sereggel partra szálltak Moreában, és az oroszokkal együtt megkezdtek Közép-Görögország felszabadítását.⁵⁶ Az események hatására Angliának is cselekednie kellett, ugyanis érdeke fűződött a londoni egyezmény betartásához, s nem hagyhatta sorsukra a franciákat sem. Wilson ezért javasolta, hogy a biztonság kedvéért tartsanak fegyverben 4-5 ezer fős sereget Moreában a görögök érdekében, de leginkább az egyensúly fenntartása miatt. Ez a 4-5 ezer fő nem elég, hogy a görögök kikergessék a törököket Moreából, de a sereg jelenléte jelzésértékű mind a törökök, mind az oroszok felé, valamint egy ekkora egységgel már fenn lehet tartani a rendet a félszigeten.

Az orosz-török háborút lezáró drinápolyi békét 1829. szeptember 14-én kötötték meg, s ez szentesítette az orosz befolyást a Balkánon.⁵⁷ Az orosz-török

Konstantinápolyt. A török flotta megsemmisült Navarionál, a janicsárságot felszámolták és a Portának még nem állt módjában egy új hadsereget felállítani. Morea déli részén a háború befejeződött, de északon tovább folytatódott. A törökök harcoltak az oroszokkal és az albán felkelőkkel, amit kihasználva Demetriusz Ypsilanti elfoglalta Boetiát, Vonitzát, amivel az Ambrákiai-öblöt szerezte meg, ezt Lepanto és Messolonghi követte. MILLER, 98-105.

⁵⁵ MARRIOTT, 221-223.

⁵⁶ *Debates*, vol. XIX., 774-779.

⁵⁷ A fejedelemségek és Szerbia autonómiát kaptak. Az Orosz Birodalom területekhez jutott a Kaukázusban és megkapta a Duna deltáját. A törökök kártérítést voltak kötelesek

háború után, 1830. február 16-án a parlament Görögország rendezéséről vitatkozott, bár ekkorra már minden a görögökkel kapcsolatos rendezést eldöntöttek és elfogadtak. Február 3-án ugyanis kiadták a londoni egyezményt, amelyben az európai hatalmak az oroszok után elismerték Görögország függetlenségét, és meghatározták a területét.⁵⁸

Sir John Russel⁵⁹ kijelentette, hogy az egyezmény szerint a határ északon az Arta-folyó és Voloszi-öböl közti vonal. Az új állam részét képezi Peloponnészosz, Euboia és a Kykládok. A rendezés elvileg aszerint történt, hogy a majdani Görögország mind gazdaságilag független, mind védelmi szempontból biztonságos legyen. Hiányolta, hogy Kréta nem került a görögök fennhatósága alá, amikor az 1827-es egyezményben „Görögország szigetei”⁶⁰ megjelöléssel a szigetekre is kiterjedt volna az autonómia. Kréta török kézen maradása állandó ellenségeskedést fog szülni a két állam között valamint magának a szigetnek a lakosai között is.⁶¹ Peel a területi kérdést eldöntöttek tekintette, és megjegyezte, hogy a kormánynak nem célja feldarabolni a birodalmat, és ő maga ellenez mindenfajta beavatkozást. Megemlítette, hogy a törökök a londoni egyezmény nyilvánosságra kerülése után kiadtak egy hatt-i sherifet (1827. december 20.), amelyben vallásháborút hirdettek meg az oroszok ellen. Minden tárgyalás az oroszokkal csak időnyerésből történt, és az oroszok erőszakossága miatt írták alá az akkermani konvenciókat.⁶² Nem csak Russel volt elégedetlen a területi rendezéssel, hanem Sir J. Mackintosh is, aki szerint a kormány rossz területi rendezést fogadott el. Átengedték Akharnaiát és Acheloúst a törököknek,⁶³ de

fizetni Oroszországnak, és amíg ez nem történik meg, megszállva tartják a két fejedelemséget. A tengerszorosok minden időben nyitva állnak az orosz kereskedőhajók előtt. A törököknek le kellett bontaniuk a Duna bal partján levő erődöket, amivel egy esetleges újabb támadást könnyítenek meg az oroszok számára. A béke ellentéteket szült a hatalmak között és ezen csak kicsit enyhített az, hogy I. Miklós elismerte a görög ügyben a hatalmak illetékességét. ORMOS-MAJOROS: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Osiris Kiadó, Bp., 1998. 51-52.

⁵⁸ Uo.: 52.

⁵⁹ Huntingdonshire majd Bandon Bridge képviselője, 1846-1852 között miniszterelnök, utána 1853-ig külügyminiszter.

⁶⁰ Pontosan így volt az egyezményben: „*Property situated either upon the Continent, or in the Islands of Greece... 3., The details of this arrangement, as well as the limits of the territory upon the Continent, and the designation of the Islands of Archipelago...*” In: *Debates*, vol. XVIII., 90.

⁶¹ Uo. Vol. XXII., 547.

⁶² Uo. 554.

⁶³ Uo. 557.

ami igazán meglepte, az Kréta esete volt. Palmerston⁶⁴ is egyetértett abban, hogy ha kicsit jobban ragaszkodtak volna az egyezményhez, akkor az mind a görögöknek, mind Nagy-Britanniának kedvezőbb lett volna. Palmerston szerint mind gazdaságilag, mind katonailag szükség lett volna arra, hogy Görögország megkapja a szigetet. És ebben a tekintetben Anglia nem teljesítette kötelességét.⁶⁵ Anglia csupán azzal tudta garantálni a görögök biztonságát, hogy olyan területi rendezést javasolt, amellyel semmilyen agresszornak nem lesz ígéretes préda.⁶⁶ A jelenlegi határ könnyen meghatározható, könnyen védhető, és természetes határt képeznek a hegyek. Krétát csak erővel lehetne elvenni a törököktől, ami az egyezmények szellemével ellentétes, míg ha a görögöké lenne, túl nagy csáberőt jelentene, hogy más hatalmak megszerezzék. Peel a határokat tökéletesnek tartotta, s kijelentette, hogy ez a döntés nem csak egy hatalom egyetértésével történt. A határokon nem lehetett módosítani, de a viták közben egy igen fontos szempont jelent meg: a görög állam tartóssága. Vajon miért érdeke ez Angliának? Egyrészt, mert emel a tekintélyén, de emellett van egy sokkal anyagiasabb vonzata, történetesen, hogy mind az angolok, mind a franciák jelentős kölcsönökkel támogatták a görögöket. Ezt az összeget csak egy független államtól lehet behajtani, mert a törököktől nem volt elvárható, hogy az ellenük fellázadt alattvalók adósságát, amelyet az ellenük történt harchoz használtak fel, kifizessék.

Kréta a területi rendezés mellett még egy másik összefüggésben is napirenden volt. A Navarinóról szóló vita után, 1828. április 3-án az elhurcolt görögökről tartottak ülést. Wilson értesülései szerint megközelítőleg hétezer embert hurcoltak el, akik a civil lakossághoz tartoztak, és akiket nyilvánosan adtak el. Wilson szerint a szövetségeseknek közösen kellene visszaváltaniuk a rabokat. Peel ezzel szemben csak hatszáz főről tudott, és figyelmeztetett arra, hogy a Török Birodalomban a rabszolga magántulajdonnak számít, és Anglia a megelőzés érdekében nem tett semmilyen lépést. Sir Mackintosh szerint Ibrahim már 1825-ben eltervezte, hogy kitelepíti a lakosságot. Ugyanakkor furcsának tartotta, hogy a szövetségesek mind felemelték a hangjukat az elhurcoltakért, csak Anglia nem. Peel szerint az egyezmény betartása egyben az emberek elhurcolásának tilalmát is magába foglalja. A legcélravezetőbb – szerinte – az

⁶⁴ Henry John Temple, 3. viscount, a camebridgei egyetem képviselője, 1809-28 között hadügyminiszter, később kül- majd belügyminiszter lett, 1855-58 között miniszterelnök.

⁶⁵ Lásd pontosan az eredetit: „*What would from a more immediate ground of complaint – if it proved to be well-founded – would be, that this country had not fulfilled her engagements, in seeing the Treaty executed in its true spirits; than which nothing was more important, as affecting the honour and interest of England.*” In: Uo. 560.

⁶⁶ Uo. 561.

ellenséges flotta mozgásának akadályozása lett volna. Csakhogy a krétaiak elhurcolását nem lehetett jogosan megakadályozni, hiszen a sziget egy rövid epizódtól eltekintve török kézen volt a felkelés alatt. A török hajók megállítása és átvizsgálása rabok után már 1826 óta parancsban meg volt adva, de a törökök nyugodtan hivatkozhattak arra, hogy a foglyok krétaiak.⁶⁷ Lord Ellenborough kételkedett abban, hogy az eset valóban megtörtént, és az ügyel kapcsolatban a törököknek szolgáló görögöket említette, akik nem akartak saját hazájukban maradni. 1830-ban Earl of Aberdeen az elhurcoltak ügyére pontot tett azzal, hogy Codrington Alexandriában tárgyalt az érdeükben Mohamed Alival és megegyeztek a foglyok kiváltásáról.⁶⁸

A parlamenti viták általam feldolgozott több mint húsz jegyzőkönyve alapján azt állapítottam meg, az angol politikusoknak nagyon negatív képzetei, előfeltevései voltak a törökökről. Ezt elsősorban a beszédek közben használt jelzők alapján lehet megfigyelni. A „barbár török” kifejezés általános volt különböző alakváltozatok formájában.⁶⁹ A birodalom és a törökök durvaságát és civilizátlanságát érzékeltették változatos jelzők formájában. Gyakran hangsúlyozták a kegyetlenségüket és elnyomásukat, például: „a török kormány elnyomása”⁷⁰, „barbár kegyetlenségeik”⁷¹, „barbárok nemzete, a kereszténység és szabadság ősi és megátalkodott ellenségei”⁷², „a törökök borzalmas zsarnoksága”⁷³, „undorító bánásmód”⁷⁴. Ugyanakkor a görögöket számos szimpátiát keltő jelzővel illették, mint: „a szenvedő emberiség ügye”⁷⁵, „boldogtalan görögök”⁷⁶, „a görögök szenvedése és szerencsétlen szeretetreméltósága”⁷⁷, „Thermopylai hőseinek méltó utódai”⁷⁸ stb.

A viták alapján meg lehet határozni a kormányzat politikájának változását is. 1824-ig az abszolút semlegesség miatt a leginkább a felkelők botrányos cselekedeteit hangsúlyozták, a görög felkelést elítélték. Amíg a kormányban

⁶⁷ *Debates*, vol XXII., 584-591.

⁶⁸ Uo. vol. XXIV., 991.

⁶⁹ „*barbarous Turk*” Uo. Vol. V., 1225.

⁷⁰ „*the oppressions of Turkish government*” Uo. Vol. VII., 1649.

⁷¹ „*their barbarous ferocity*” Uo. 1650.

⁷² „*a nation of barbarians, the ancient and inveterate enemies of Christianity and freedom*” Uo. 1651.

⁷³ „*the horrible tyranny of the Turks*” Uo. 1667.

⁷⁴ „*abominable outrage*” Uo. vol. XVIII., 1440.

⁷⁵ „*that cause of suffering humanity*” Uo. vol. VII., 1651.

⁷⁶ „*unhappy Greeks*” Uo. 1651.

⁷⁷ „*the sufferings and ill-fated amiability of the Greeks*” Uo. 1652.

⁷⁸ „*worthy descendants of the heroes of Thermopylae*” Uo. vol. XV. 384.

ekkoriban „insurrection”, vagyis lázadás, zendülés valamint „revolt”, felkelés szóval jelölték a görög mozgalmat, addig 1824 után (pontosabban 1826. május 19-én) már „revolution-nak”, azaz forradalomnak minősítették. Ez azt a szemléletváltást jelezte, ami majd a két egyezményben, illetve a végleges függetlenség deklarálásában csúcsosodott ki. Ezek a jelzők az 1828-as vitáktól kezdve lecsökkentek, és a kifejezőmód sokkal objektívebb formát öltött. Ekkortól az eseményeket jobban átlátó képviselők inkább az oroszok lépéseire koncentráltak valamint az egyezményekre és Navarino következményeire.

Mónika Emese Kránicz

**The English Parliamentary Debates and the Crisis
of the Ottoman Empire between 1820 and 1830**

This essay aims to present how the crisis of the Ottoman Empire appeared in the parliamentary disputes in Britain between 1820 and 1830. Through the analysis of the parliamentary debates it is shown how the Anglo-Turkish relationship changed. The parliamentary members' images about the Turkish state are demonstrated, as well as those about economics, foreign relations and about the Greek Revolution. At that time Great Britain's major principles in foreign policy were balance of power, non-interference, and legitimacy. The directions of English foreign policy considerably changed throughout the crisis, and in my essay I intend to elaborate on these political principles and their changes. The stage of the parliamentary debates is a scene where these policies can be shown. Besides Great Britain's policies, some other states' (Russia, Austria, France) foreign policies also appeared in the members' speeches. The Greek Revolution (later The Greek War of Independence) and the treaties going along with the conflict can also be followed through the debates. To present some historical background information, the parliamentary members are briefly introduced in the footnotes. The study utilizes primary and secondary sources accessed mainly in Hungarian libraries, for example in the Hungarian Academy of Sciences' Oriental Collection and the Hungarian Parliamentary Library.

Fülöp Tamás

**„Én nem ismerek, sem el nem ismerek más alkotmányt, mint az
angolt és a magyart” – az alkotmányosság fogalma Széchenyi
reformkori politikai értékvilágában**

„Mily kevés ember tudja, mi is egy alkotmány!” – jegyezte fel érezhető keserűséggel naplójába Gróf Széchenyi István 1826 őszén, a magyar rendi országgyűlés 144-ik kerületi ülése után.¹ A gondolatok mögötti csalódottság érzését az 1825-27-es országgyűlés elhúzódó vitái, a rendek és a bécsi kormányzat megújuló konfliktusai, a diéta eredménytelenségei csak részben magyarázhatják. E rövid naplóbejegyzés tartalmát és összefüggéseit vizsgálva, a két tagmondat egybekapcsolásában összetett jelentésrétegek részletei tárulkoznak fel. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha Széchenyi ama kijelentésében, hogy „mily kevés ember tudja” egy politikai állásfoglalásba, fogalmi elkülönítésbe burkolt, s a diétán résztvevők tekintélyes részét érintő tudatos elhatárolódást feltételezünk. E különbség alapját pedig nyilván abban a szocializációs folyamatban kell keresnünk, amely a hazai politikai viszonyokat és gyakorlatot ugyan kevésbé ismerő, de az európai szellemi-politikai áramlatokban igencsak tájékozott gróftól külön-

¹ Gróf Széchenyi István *Naplói I-VI.* (Szerk., bev.: VISZOTA Gyula) *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris.* (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái X-XV. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. B, 1925-1939. III. 1826. szept. 9. 89-90. (A hivatkozott mű a továbbiakban: SZIN). A fordítás: SZÉCHENYI István: *Napló.* (Vál., szerk., jegyz., utószó: Oltványi Ambrus. Előszó: Sötér István. Ford.: Jékely Zoltán, Györffy Miklós.) Gondolat Kiadó, B, 1978. 487. (Továbbiakban: *Napló* [1978]) (A továbbiakban a fordítást, amennyiben azt a kötet tartalmazza, a legteljesebb magyar nyelvű napló, a *Napló* [1978] c. munka alapján közlöm. Ha a bejegyzés magyar nyelvű fordítását a fenti munka nem tartalmazza, az esetleg létező magyar nyelvű fordítást külön jelzem. Amennyiben a naplódézethetnek nincs irodalmi magyar fordítása, a szövegrészt saját fordításomban közlöm.) Itt szeretném jelezni, hogy Széchenyi nyomtatásban megjelent megnyilatkozásait az eredeti nyelvi és nyomdai formájában, emendálás nélkül közlöm.

bőztette meg országgyűlési kortársai döntő többségétől.² Széchenyi ebből az időszakból származó elszórt utalásai egészen pontosan megjelölik az első tagmondat általános értelmű alanyát, akik a naplóbejegyzések szerint nem mások, mint „*a képviseleti alkotmányra nem teljesen éret*” saját kortársai, valamint maga a Habsburg birodalom uralkodója, aki egyszerűen „*nem tudja micsoda voltaképpen a képviseleti rendszer*”.³

Nyilván más és más megfontolások alapján, de úgy tűnik, Széchenyi egyformán elutasította az abszolút királyi hatalmat megtestesítő uralkodói-kormányzati, illetve a magyar rendek által képviselt „alkotmányfelfogást”. Mindezen túl ez a kettős elhatárolódás látens módon magába foglalta annak igényét is, hogy Széchenyi autonóm formában kifejezésre juttassa saját alkotmányos nézeteit, más szavakkal: világossá tegye, *neki valóban van elképzelése arról, „milyen is egy valódi alkotmány”*. Az 1820-as évek derekán saját alkotmányos nézeteinek kifejtésére úgy tűnik, a gróf megszilárduló eszmerendszere már alkalmassá vált, a rendek és az udvar „alkotmányos” küzdelmei pedig erre alkalmas pillanatot teremtettek. Az elkövetkező évek során az alkotmányos átalakulás kérdése a reformkori magyar politikai diskurzus vitákkal terhes központi kérdésévé vált. Érdemes hát megvizsgálni, milyen jellegzetességeket mutat Széchenyi „alkotmányfelfogása”, s ez a koncepció milyen szerepet töltött be a gróf reformkori politikai értékvilágában.

„*Angliában mégis csupán három dolog az, amit az embernek véleményem szerint meg kell tanulnia, és a többi mind semmi: az alkotmány, a gépek és a lótenyésztés.*”⁴ Széchenyi sokat idézett sorait 1815. december 13-án, első angliai útja során vetette naplója lapjaira. Amennyiben a fenti mondatban szereplő kifejezések sorrendjének valamiféle jelentőséget feltételezünk, joggal merülhet fel a kérdés: miként fordulhat az elő, hogy a fiatal gróf „értékrendjében” az alkotmány sorrendileg megelőzi a gépeket és a lótenyésztést, s e kettőt felülmúlva, miért pont az alkotmány keltette fel leginkább első szigetországi útja alkalmával Széchenyi érdeklődését. A rácsodálkozás erejű kiemelt figyelmet – ismerve a gróf habitusát – könnyen indokolhatja Széchenyi társadalmi környezete, bécsi-magyar mágnás mivolta, családjának Habsburg-párti elkötelezettsége, birodalmi katonatiszti karrierje.⁵ Hiszen a hagyományos társadalomszervezési értékekkel

² OPLATKA András: *Széchenyi István*. Osiris Kiadó, B, 2005. 141-142. (Továbbiakban: OPLATKA András [2005])

³ SZIN III. 1827. júl. 31. 167. (*Napló* [1978] 519.), valamint SZIN III. 1826. jan. 5. 5. (*Napló* [1978] 443.)

⁴ SZIN I. 1815. dec. 13. 166-167. (*Napló* [1978] 63.)

⁵ GÁL István: A fiatal Széchenyi Angliában. *Páosztortűz* 1941. 10. sz. 486-489.

szembeforduló fiatal gróf az ipari forradalom útjára lépett távoli Angliában, az ellenzéki klubokban, szalonokban olyan élményekkel gazdagodott, amelyek szöges ellentétben álltak korábbi politikai tapasztalataival. Képzeljük csak el, Széchenyi miként gondolhatott „haza” a „ködös Albion” pezsgő közéletének liberális politikai vitáktól átitatott sokszínű világából a 19. század eleji európai konzervativizmus egyik fellegvására. Angliából nem volt nehéz észrevenni azt az éles különbséget, amely politikai berendezkedését tekintve oly jól elhatárolta az alkotmányos monarchiát az abszolút királyságoktól. Nem is lehetne jobban szavakba önteni ezt a különbséget, mint ahogy ezt maga Széchenyi tette: *„Egyébként Angliában nem olyan rendkívül fontos, hogy a király bölcs férfiú legyen, mint nálunk. Anglia alkotmánya olyan természetű, hogy a királynak csak jót művelni van hatalma, - rosszat egyáltalán nem tehet.”*⁶ Ez a király abszolút hatalmát korlátozni képes alkotmányos berendezkedés, a parlamentnek elméletileg mindenkor felelős kormányzási rendszer joggal kelthette Széchenyiben azt az érzést, hogy Angliában, ahol a politikai gyakorlat szerint *„a király uralkodik, de nem kormányoz”*, az uralkodó valóban „csak jót” tehet országával, merthogy konstitucionális szerepköre „mindössze” a nemzet egyre szélesebb rétegeit képviselő parlament által hozott törvények szentesítésére korlátozódik.

A megjegyzések mögött azonban hiba lenne a tapasztalt államférfi összehasonlítási szándékát keresni, azok mindössze egy kuriózumok iránti fogékony fiatalember érdeklődését, s azt a kifinomult érzéket mutatják, amellyel Széchenyi oly pontosan tapintott rá az európai alkotmányos átalakulás folyamatában élenjáró Anglia politikai berendezkedésének egyik alapvető sajátosságára. Széchenyi ezt megelőzően a családi tradíciók megismerése, a társadalmi környezetbe történő beilleszkedés, illetve a katonai pálya során elsősorban az autokratizmus, a tekintélyuralmi hatalomgyakorlás „metodikájával” találkozhatott. Így korántsem tekinthetjük véletlennek, hogy az angol alkotmányosság alapvetően szokásjogokból és konstitucionális jelentőségű dokumentumokból eredő, s a 19. századra egy működőképes, stabil parlamentáris rendszerré formálódó politikai berendezkedése felkeltette egy „bécsi magyar mágnás” érdeklődését. Széchenyi formálódó politikai értékrendjében az angol alkotmányos monarchia politikai gyakorlatának impressziói jó egy évtized múlva értékelődnek csak fel igazán, amikor a magyar politikai közéletbe bekapcsolódó gróf elkezd megismerkedni a hazai rendi alkotmányosság jellegzetességeivel.⁷

⁶ SZINI. 1815. nov. 4. 161. (*Napló* [1978] 61-62.)

⁷ Az angol alkotmányosság és politikai élet Széchenyire gyakorolt hatásairól Vö. HARASZTI Éva: Széchenyi and England. *The New Hungarian Quarterly* 1967. 25. sz. 156-165.

Széchenyi naplójának tanúsága szerint a fiatal gróf alkotmányos „érzetét” nem csupán az elsődleges angliai tapasztalatok formálták. Az 1820-as évek bejegyzései azt igazolják, hogy a fiatal gróf az alkotmányos átalakulásért, a szabadságért és függetlenségért küzdő valamennyi nemzet sorsát féltő aggodalommal, szorongó közösségvállalással kísérte figyelemmel.⁸ Széchenyi polgári szabadságjogokra fogékony lelkében nyilván mély nyomokat hagyott az alkotmányos monarchia és a szent szövetségi abszolutista rendszerek merőben eltérő „szabadságértelmezése”, amikor 1825-ben Franciaországból visszatérve a piemonti határon valamennyi könyvét elkobozták.⁹ Utazásai során maga is közvetlenül megtapasztalhatta, hogy a század szabadságfogalma az angliai gyakorlatban a törvények betartására és a másik ember szabadságának sérthetetlenségére épül, míg látnia kellett, hogy az abszolutista monarchiákban (pl. Spanyolország, Oroszország) a szabadság csak az uralkodó önkényének kitett, bármikor megvonható „ajándék”.¹⁰

Mégis a legnagyobb hatást az angol liberalizmus gyakorolta Széchenyi alkotmányos nézeteire. „*Bey den Herzog von Wellington gewesen, und früher in the house of peers and in the house of commons – Welches Land?*” – írta elismere-

HEGEL, G. W. F. [1966]: HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. (Ford., utószó, jegyz.: Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, B, 1966. 156-165., ill. PADÁNYI Viktor: *Széchenyi kultúrája*. Szeged, 1943. 92-93. Továbbiakban: PADÁNYI Viktor [1943]) Az angliai parlamentáris rendszerről, annak a magyar reformkori politikára gyakorolt hatásáról: URBÁN Aladár: A nyugat-európai államrendszere és a reformkor nemzedéke. In: *A magyarországi polgári államrendszerek. Tanulmánykötet*. (Szerk.: PÖLÖSKEI Ferenc és RÁNKI György) Tankönyvkiadó, B, 1981. 9-10. Továbbiakban: URBÁN Aladár [1981])

⁸ Az 1820-as évek naplóbejegyzéseiben nemcsak az úti célként megjelölt és megcsodált Amerikai Egyesült Államok alkotmányossága, de a spanyol, olasz, orosz alkotmányos mozgalmak és a görög szabadságküzdelmek iránti figyelem is megjelenik. Vö. CSETRI Elek: Az ifjú Széchenyi szabadságfelfogása. In: *Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 213.) Kolozsvár, 1992. 1-13.; CSETRI Elek: Széchenyi szabadságfelfogása. In: EGYED Ákos – CSETRI Elek – PÉTER György – SOMAI József: *Széchenyi és Erdély*. Tanulmányok. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 2002. 49-88.

⁹ SZIN II. 1825. aug. 11. 580. (*Napló* [1978] 382.) Elszört naplóbejegyzéseiből tudjuk, hogy Széchenyi a személyes szabadság vonatkozásában is tisztában volt az alkotmányos és abszolutista berendezkedés eltérő vonásaival. (Továbbiakban: CSETRI Elek [1992], ill. CSETRI Elek [2002])

¹⁰ SZIN II. 1825. aug. 21-24. 593-594. (*Napló* [1978] 388-389.) Árnyaltabbá teszi ezt a képet az az eset, amikor angliai útjuk során Wesselényit egy csaló lókupec le akarja fogatni, s Széchenyi a nagy múltú erdélyi arisztokrata rangjára hivatkozva háborodik fel. SZIN II. 1822. júl. 27. 298-300.

rő csodálattal a német és az angol nyelv különös keverékével naplójába harmadik angliai útja során.¹¹ Közel négyhónapos londoni tartózkodása alatt – a lóvásárlás és a lóversenyek mellett – időt szentelt az angol parlamentáris rendszer és az ellenzéki politikai körök működésének megismerésére is.¹² 1822-ben Széchenyi – korábbi utazásai, arisztokrata származása és kapcsolatai révén – már ismerősei között tarthatta számon az angol politikai-társasági elit számos prominens tagját: „*Viszontláttam egy csomó régi ismerőst: jól és barátságosan fogadtak.*” – írta önérzetesen megérkezésekor.¹³ A bálokkal, színházi előadásokkal, ebédekkel színesített társasági élet, az angol főúri-társasági elit politikai klubjaiban szerzett élmények, a gyakorlatban megtapasztalt képviseleti alkotmányosság elmélyítették a gróf alkotmányos nézeteit.¹⁴ A személyes, baráti beszélgetések alkalmával habitusa, meggyőződése alapján könnyebben azonosult az „ellenzéki liberális arisztokrata” típusával, a komoly intellektuális háttérrel rendelkező whig-körök politikai értékrendjével.¹⁵ „*Lord és Lady Holland – nagyszerűen bántak velem. Karbonárik megtalálják és szeretik egymást mindenütt.*” – hangsúlyozta azonosulási vágyát az olasz szabadság-hősökre utalva a megérkezését követő napokban.¹⁶ Széchenyi az angol liberális elit klubjaiban olyan nyílt ellenzéki-arisztokrata attitűdöket sajátíthatott el, amilyenekkel a Szent Szövetség konzervatív-abszolutisztikus világában sohasem találkozhatott. Ezek a viselke-

¹¹ A Lordok Házát és a Képviselőházat Széchenyi 1822. június 28-án látogatta meg. *SZIN* II. 1822. jún. 28. 293.

¹² VISZOTA Gyula: Gróf Széchenyi István élete és működése 1820-1825 közt. In: *Gróf Széchenyi István Naplói II.* (Szerk., bev.: Vizsota Gyula) *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris.* (Magyarország újkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái XI. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. B, 1926. XXXVI-XL. (Továbbiakban: VISZOTA Gyula [1926]); SZÉCHENYI István – WESSELÉNYI Miklós: *Feleselő naplók. Egy barátság kezdetei.* Helikon Kiadó, 1986.

¹³ KROPF Lajos: Gróf Széchenyi István angol ismerősei. *Budapesti Szemle* 1903. 115. 321-350.; *SZIN* II. 1822. ápr. 16. 284. (*Napló* [1978] 264.) (Továbbiakban: KROPF Lajos [1903])

¹⁴ Széchenyi a Wesselényivel közös 1822-es angliai útján már ismerősként üdvözölhette az angol politikai elit számos tagját. Esterházy Pál közbenjárására megnyílt előttük a londoni társasági élet szinte minden fontosabb ajtaja. („*Az ember Angliában ajánlólevél nélkül moccanni sem tud – ha azonban van egynéhány, akkor akármit megtehet és vállalhat!*” – írta szarkasztikusan 1822. július 27-én a naplóba. *SZIN* II. 298. (*Napló* [1978] 268.))

¹⁵ Vö. KROPF Lajos [1903] 323-325., PADÁNYI Viktor [1943] 92-93., ill. GERGELY András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása.* Akadémiai Kiadó, B, 1972. 18-19. (Továbbiakban: GERGELY András [1972])

¹⁶ *SZIN* II. 1822. ápr. 27. 288. (*Napló* [1978] 265.)

désminták – ellentétben Bécs udvari praktikákra, személyes kihallgatásokra épülő, hol kecsgetető, hol fenyegető politikai gyakorlatával – jól harmonizáltak Széchenyi értékrendjével, és szervesen beépültek a gróf formálódó politikai gondolkodásába.¹⁷ Érdemes hangsúlyozni, hogy Széchenyi liberális politikai értékvilága – magyarországi kortársait időben és minőségben is felülmúlva – közvetlenül a forrásból táplálkozhatott.

Talán érdemes egy rövid utalással arra is kitérni, hogy a reformkori magyar politikai közvélemény számára nem volt teljesen ismeretlen az az analógia, ami Anglia szokásjogokra, korábban „adományozott” szabadságokra épülő „*constitutionális*” berendezkedése és a kiváltságokon, nemesi szabadságjogokon alapuló magyar „alkotmányosság” között látszólag mutatkozott.¹⁸ Anglia ősi törvényekre, az uralkodó és a rendek kétoldalú „szerződéseire” épülő alkotmányos fejlődése a közjogi ismeretekkel rendelkező kortársak számára is több hasonlóságot kínált.¹⁹ „Albion” példaértékét pedig a magyar rendi-képviselési al-

¹⁷ Széchenyi formálódó politikai értékrendjét, államfelfogását alapvetően az európai alkotmányos átalakulások tapasztalataira építette. A leghangsúlyosabb részt jelentő angol alkotmányosság tanulmányozása mellett a francia alkotmányokat és a „Vereinigte Staaten” berendezkedését is ismerte, illetve figyelemmel kísérte az abszolutizmus elleni, alkotmányossággért küzdő görög, olasz és spanyol mozgalmakat is. Vö. GERGELY András [1972] 18-19. , ill. PADÁNYI Viktor [1943] 93. Széchenyi politikai értékrendjének alapvető összetevőiről vö. VELKEY Ferenc: „*Most nyíltan a kormány embere vagyok*”. (A kormány helye Széchenyi István politikai tájékozódási modelljében.). *Történeti Tanulmányok* VII. KLTE. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 1999. 95-115. (Továbbiakban: VELKEY Ferenc [1999])

¹⁸ A korlátozott rendi monarchia kialakulásának folyamata látszólag sok hasonlóságot mutat az angol és a magyar alkotmányos fejlődés esetében. Az angol alkotmányos fejlődés a magyar liberális közvélemény számára elsősorban azt bizonyította, hogy a kiváltságokra, szűk körű szabadságjogokra épülő rendi alkotmányosság továbbfejleszthető akár a polgári alkotmányosság irányába. (Vö. GERGELY András: Az 1848-as magyar polgári államszervezet. In: *A magyarországi polgári államrendszerek. Tanulmánykötet.* (Szerk.: PÖLÖSKEI Ferenc és RÁNKI György) Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 50-80. (Továbbiakban: GERGELY András [1981]) Az alkotmánytörténeti munkák rendszerint rámutatnak arra a tényre, hogy az angol alkotmány fejlődésében a szokásjog és a nemesi szabadságjogok megerősítésével összefüggésben kibocsátott alkotmányos jelentőségű dokumentumok valóban sok hasonlóságot mutatnak a magyar rendi „alkotmányosság” fejlődésével. Erre a hasonlóságra utal az uralkodó abszolutisztikus törekvéseinek ellentmondani képes kétkamarás parlament és a magyar rendi országgyűlés hasonló felépítése is. Vö. TAKÁCS Imre: Az alkotmány és az alkotmányosság fogalma. In: *Alkotmánytan.* (Szerk.: KUKORELLI István) Ötödik kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 11-43.

¹⁹ KÁLLAY Ferenc: Az angol alkotmány eredetében, következtéseivel, némi tekintettel Magyarországra. In: *Tudománystár* III. 1834. 3-72.

kormányosság védelmezői szemében az is erősítette, hogy a Habsburg uralkodók abszolút hatalmát a magyar feudális közjog ugyancsak ún. „*sarkalatos törvényekre*” támaszkodva próbálta meg kordában tartani. Az angliai alkotmányfejlődés gyakorlata, vagyis a régi alaptörvények, a „*bill*”-ek állandó újraértelmezése, aktuális társadalmi-politikai feltételekhez való igazítása a korabeli magyar állam- és közjogi felfogás számára annak lehetőségét kínálta, hogy létezik egy organikus, fokozatosan megvalósítható politikai-társadalmi átalakulás lehetősége.²⁰ Széchenyi – más nemzetek tapasztalataira hivatkozva – későbbi műveiben maga is osztotta ezeket a nézeteket: „*egy olly alkotmány vázát birjuk, melly szabad, 's mellyet tágítani 's reformálni lehet*”.²¹

Széchenyinek az 1820-as évek elején elsősorban gyakorlati tapasztalatok – részben angliai utazásai, részben Magyarország megismerése, majd szélesedő olvasmányélményei – révén nyílt alkalma arra, hogy az angol alkotmányosság és a magyar rendi-képviselési monarchia felépítése közti hasonló vonásokat részletesen megismerje.²² A „hazai” viszonyokra alkalmazható alkotmányos átalakulás „megtervezése” és programadó helyzetelemzésének kimunkálása érdekében Széchenyinek – az angliai közvetlen tapasztalatokon túl – el kellett mélyülnie a magyar közjog és nemesi alkotmány rejtelmeiben is.

²⁰ Vö. KOVÁCS István: Az alkotmányosság gondolat kialakulása és megszilárdulása Nyugat-Európában. In: *Nyugat-Európa alkotmányai*. (Szerk., bev.: KOVÁCS István) Budapest, 1988. 9-83. Különösen: 28-29. A reformkor közvéleménye az 1820-30-as években új lendületet kapott európai alkotmányos átalakulások gyökereit előszeretettel vezette vissza kora-középkori alapokra, amely tematikáját illetően jól illett a magyar alkotmányosság szerves fejlődésének bizonyítására is. Vö. KIS János: A mostani európai polgári alkotmányok alapulása. In: *Tudománystár* XI. 1836.

²¹ Gróf SZÉCHENYI István: *Világ, vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*. Pesten, 1831. (Reprint: SZÉCHENYI István: *Világ, vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984.) 342. (Továbbiakban: *Világ*) Vö. FÜLÖP Tamás: A „nemzetvénség” percepciójától a „nemezi fiatalság” kinyilatkoztatásáig – A magyar nemzet életkorának meghatározása és funkciója Gróf Széchenyi István történetiszemléletében. In: *Történeti Tanulmányok*. XIII. Szerk.: Velkey Ferenc. Debrecen, 2005. 51-73.

²² A két ország történelmének alkotmányos fejlődésében megmutatkozó hasonlóság felismerésére Széchenyinek már angliai tartózkodása alatt is lehetősége nyílt. Az elsősorban Széchenyi – kuriózumnak számító – magyarsága iránt érdeklődő angol főúri társaság nyilván a politikai, államfilozófiai kérdések fejtegetése során az 1215-ös Magna Charta és az 1222-es Aranybulla látszólagos hasonlóságait sem hagyták érintetlenül. De e sajátosságok ismeretével a gróf ekkor még nagyon felszínesen rendelkezett, s talán éppen ezek a beszélgetések járultak hozzá a gróf állambölcseleti, alkotmánytani érdeklődésének felkeltéséhez. Vö. PADÁNYI Viktor [1943] 89.

„[...] én *Constitutio* alatt, egy *representativum Alkotmányt*, olyant mind a magyar és Anglus o., érteni fogok” – vetette papírra határozott álláspontját Széchenyi 1825 végén, egy töredékesen maradt alkotmányjogi fejtegetés bevezetéseként.²³ Úgy tűnik, az alkotmányosság mibenlétéről szerzett elsődleges tapasztalatok csak az 1820-as évek közepén rendeződnek aktív, összehasonlításokra is alkalmas ismeretté Széchenyi politikai értékvilágában. A katonai szolgálat utolsó éveiben tett magyarországi utazások jelentősen kibővítették a gróf valóságismeretét. Széchenyi ebben az időszakban találkozott először a bécsi magyar mágnás nézőpontjából korábban alig érzékelt, csupán perifériális jelenségnek tűnő vármegyei politikai közélettel, a rendek megyei ellenállásával. 1822. szeptemberében, angliai útjáról visszatérve a magyar nemesség és a bécsi udvar egyre éleződő konfliktusát a főúri szalonok magánbeszélgetéseiben, s magyarországi ismerőseinél, cenki szomszédjainál tett látogatásai során már saját maga is jól érzékelhette. A törvénytelen adóbeszedés és újoncozás miatt megélt vármegyei mozgalmak még a régi formában, de újult erővel fogalmazták meg a bécsi abszolutizmus és a magyar rendiség állandósuló ellentéteit. S bár a rendeletek végrehajtását megtagadó vármegyékbe a megyei tisztikar ellenállásának megtörésére a kormányzat királyi biztosokat küldött, a feszültségek nem akartak csitulni. Ebben a felpeteszült, állásfoglalásra és megnyilatkozásra késztető helyzetben fordul Széchenyi figyelme először a magyar politika felé.²⁴

De mit tehet és „*miként szolgálhat az ember, ha magyar?*” *Eltűnjön, elviseljen mindent; és fizessen, szolgáljon ... 'avagy mindenre, az akasztófára is' felkészüljön?*” – tette fel a napló zárt világában az útkeresés kisarkított kérdését Széchenyi.²⁵ A családi tradíciók reá vetülő árnyéka, társadalmi helyzete mindenekelőtt tiszteletre, engedelmisségre és hűségre kötelezték a császár iránt. Mentalitása, liberális szellemisége azonban nem engedte, hogy a lázadó ifjú elnyomjon lelkében minden „*szeretet(et) az alkotmány iránt*”, s ne kérhetné számon (legalábbis a napló titkos homályában) akár magától az uralkodótól is a „*törvények tántoríthatatlan megtartását*”! „*Szisztémám: „Tisztelet, engedelmisség, hűség a császár iránt. Szeretet az alkotmány iránt. A törvények tántoríthatatlan megtartása. De hogyan, ha maga a király megsérti a törvényeket?*” – Széchenyi „rend-

²³ Vö. ANGAL Dávid: *Gróf Széchenyi István történeti eszméi*. Franklin, Budapest, 1907. 22. (Továbbiakban: ANGAL Dávid [1907]); URBÁN Aladár [1981] 15-17; VELKEY Ferenc: Társadalomátalakulási elvek Széchenyi és Kossuth vitájában. *Debreceni Szemle* 1992. 4. sz. 233-241. Az idézet forrása: *Gróf Széchenyi István: Constitutio*. In: SZIN III. 443-447. (Továbbiakban: *Constitutio*)

²⁴ GERGELY András [1972] 53-56.

²⁵ SZIN II. 1823. ápr. 9. 352-353. (*Napló* [1978] 291.)

szere” lehetetlent akarva, egyszerre kívánt megfelelni a császárhűség és az alkotmányszeretet kívánalmainak.²⁶

A kormányzat problémakezelő- és megoldó képessége 1823 tavaszán ismét adminisztratív eszközök alkalmazására egyszerűsödött a megyei ellenállás megtörésében. „*A magyar alkotmány szent szüzessége elveszett. Adót fizetni, melyet erőszakkal rónak ránk, ez a vége a dalnak.*” – konstátálta Bécs erőszakos beavatkozását Széchenyi, amikor is a megyei tisztkart a császári megbízott, gróf Cziráky Antal katonasággal kényszerítette jobb belátásra a soproni vármegye-háza előtt.²⁷ „*Az utóbbi események Magyarországon: az első csapás, melyet a magyar alkotmány kapott*” – értelmezte a kialakult helyzetet néhány héttel később.²⁸ Széchenyiben az események hatására megerősödött a hagyományos rendi alkotmányosság védelmének igénye. Mindebből Horváth Mihály, a reformkor kortárs történésze – kissé történetietlenül megelőlegezve a gróf későbbi nagy reformterveit, s ellenzékkel vívott csatáit – félrevezető módon arra a következtetésre jutott, hogy Széchenyit a pillanatnyi közhangulat ösztökélte arra, hogy 1825-ben, saját koncepciójának „*elhamarkodott*” kifejtése helyett átmenetileg „*a régi alkotmányosságot megóni s biztosítani törekvő ellenzéki párthoz*” csatlakozzon.²⁹ Széchenyi valójában mindig is pontosan tisztában volt a magyar rendi alkotmányosság ellentmondásosságával: „*[...] municipalis Alkotmányunknak köszönhetjük mi Nemések 's az Ország egyéb privilegiált felekezeti mai álladalmunkat 's valahai előmenetelünk lehetőségét [...]. A' külön Megyék egymástul tisztán elvált itélő és szabad tanácskozásu székei alkotják egyoldalú szabadságunk talpkövé. [...]. – Ellenben e' függetlenségi palladiumnak [...] igen rút oldala [is] van, melly a' vérnek leglassabb keringését okozván, mindenben halálos hátramaradást szül!*”.³⁰

A politika- és eszmetörténeti vizsgálatok azt mutatják, hogy az 1820-as évek közjogi ellenségeskedéseiben Széchenyi saját állásfoglalását gondos előkészítés és mérlegelés után hozta meg. A kormányzat „*támadó*”, illetve a rendi ellenállás „*védekező*” taktikáját elemezve arra a felismerésre jutott, hogy az udvar nemesekre is kiterjedő adófizetési követeléseivel szemben a magyar nemesség valójában saját, kicsinyes érdekei miatt „*semmit sem akar fizetni, semmit sem adni, semmit sem teljesíteni*”. A rendek alkotmányvédő tiltakozásának létjogosultságát elfogadva Széchenyi azonban határozottan felismerte, hogy a rendi-nemesi el-

²⁶ SZIN II. 1823. április 9. 353. (Napló [1978] 291-292.)

²⁷ SZIN II. 1823. ápr. 16. 354-356. (Napló [1978] 292.)

²⁸ SZIN II. 1823. május 9. 363. (Napló [1978] 295.) Vö. GERGELY András [1972] 53-54.

²⁹ HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. I-II.* Genf, 1864. I. 152-153. (Továbbiakban: HORVÁTH Mihály [1864])

³⁰ Világ 70. (Beszúrás tőlem: F.T.)

lenállás mélyén – az alkotmányos jogok és nemesi szabadságok hangoztatása mögött – más, lényegükben konzervatív és kicsinyes pillanatnyi érdekek húzódnak meg. Nagyon pontosan látta, hogy a magyar nemes, aki „szégyelli, hogy sokat birtokol, sok hasznot húz az országból, és hogy mégsem akar semmit adni [...] álorcát ölt” s mivel „gyengének érzi magát”, „saját érdekét a hazai alkotmánnyal és szabadságszeretettel akarja leplezni”.³¹ Széchenyi tehát már a magyar alkotmányossággal való első találkozáskor lényegesen eltérő eszmei-politikai tartalmat tulajdonított a magyar rendi alkotmányosságnak, mit osztályosai. Kritikus hangvétele mögött a privilégiumok megővésén és a kiváltságok megőrzésén lényegesen túlmutató, árnyaltabb, összetettebb és modernebb alkotmányfogalomra figyelhetünk fel.

A felpeszdult belpolitikai környezet egyre határozottabban azt követelte a közélet színpadára lépő gróftól, hogy politikai értékvilágában egyértelmű meghatározását adja alkotmányos nézeteinek. Az Angliában látottak és a Magyarországon tapasztaltak között húzódó szakadék arra ösztönözte Széchenyit, hogy a tényleges valóságismeret igényével 1823 tavaszán megkezdje az ország alkotmányos múltjának, törvényeinek és a rendek sérelmeinek tanulmányozását. Áprilisban a „*Gravaminát*”, a megyék sérelmeit és Magyarország törvényeit akarta tanulmányozni, majd a rendek feliratait kezdte el olvasni, májusában pedig csak hosszú, politikai tájékozódását segítő kitérővel, Sopron, Zala, Somogy, Baranya érintésével érkezett meg ezredéhez Biharba.³² De a katonáskodás szüneteiben, unalmas állomáshelyén sem tétlenkedett, s a meleg nyári napokban a magyar jogrendet elemző, bemutató munkákat olvasott: „*Kelemen szorgalmasan olvasom*” – jegyezte naplójába.³³

Széchenyi a magyar nemzet sajátosságainak, történelmi hagyományainak megismerési szándékával került közelebbi kapcsolatba a „*magyar alkotmányosság*” kérdésével. 1825 őszén, franciaországi és észak-itáliai utazásáról visszatérve, korábbi számottevő politikai tapasztalat nélkül csöppent bele a magyar rendi országgyűlés zajos-felbolydult munkájába. Széchenyi, mint főrendi család tagja, személyre szóló meghívót kapott a pozsonyi diétára, de ellentétben sok mágnástársával, ő ekkor már valóban élni is kívánt az országgyűlés politikai munkájába való bekapcsolódás lehetőségével. A mind határozottabb célokkal rendelkező

³¹ SZIN II. 1823. május 9. 363. (*Napló* [1978] 295-296.) Vö. GERGELY András [1972] 55-56.

³² SZIN II. 1823. ápr. 16. 355-356. (*Napló* [1978] 293.) Vö. GERGELY András [1972] 54.

³³ SZIN II. 383. Az idézett mű: *Kelemen Emericus: Institutiones iuris privati Hungarici I-IV. 1814-es munkája*, melyről a fenti naplóbejegyzésben szó van, Széchenyi magánkönyvtárában is szerepel. Vö. BARTFAI SZABÓ László: *Gróf Széchenyi István könyvtára*. Budapest, 1923. 50. (512. tétel) (Továbbiakban: BARTFAI SZABÓ László [1923])

legifjabb Széchenyi aktív részvétellel kezdte meg politikai szerepvállalását a feudális jogrend és a „800 éves magyar alkotmány” útvesztőiben. Nagy lelkesedéssel fogott munkába, s hogy jobban eligazodhasson a deáknyelven írt törvényekben, továbbfejlesztette latintudását, illetve jogi tanácsadója, Xantus Ignác segítségével folytatta a magyar jogrend, jogfejlődés és alkotmánytörténet tanulmányozását.³⁴

Széchenyinek korán meg kellett tapasztalnia, hogy a politikai hivatás gyakorlásához, a közéleti szerepvállaláshoz – a latintudás mellett – elengedhetetlenül szüksége van alkotmányjogi-közjogi ismeretekre is. Ezért a továbbiakban is rendszeresen forgatta, sőt részben meg is vásárolta a 19. század első harmadában megjelent német és latin nyelvű magán-, illetve közjogi munkákat, valamint a *Corpus Juris* köteteit. Magánkönyvtárában számos olyan korabeli jogi munka állt rendelkezésére, melyek többségét már az 1820-as évek elejétől folyamatosan el is olvasott.³⁵ Teoretikus ismereteit a feldolgozások mellett jól kiegészítették, aktualizálhatták a könyvtárban szintén megtalálható, bár nehézkes és kevésbé könnyed olvasmánynak számító országgyűlési naplókötetek, illetve a rendszeres bizottsági munkálatok 1831-es kiadásai.³⁶ Minden bizonnyal az elméleti felkészülés részét képezte, hogy 1824-ben megkezdte az angol képviseleti alkotmány fordítását.³⁷ Látszólag módszeres tanulmányai ellenére Széchenyiről nehéz lenne

³⁴ A magyar jogrend tanulmányozását már 1823-ban megkezdte, de az országgyűlés során ezt a későbbiekben jogtanár segítségével folytatta. Xantus Ignácól, a csokonyai birtokon alkalmazott jogi tanácsadójától 1825-ben vett először leckéket, de az ügyvéd a későbbiekben (még 1829-ben) is adott „repetíciókat” a grófnak. SZIN III. 1829. jan. 3. 283. (Napló [1978] 583.) Vö. SARLÓS Márton: *Széchenyi és a feudális jogrend átalakulása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960. 34. (Továbbiakban: SARLÓS Márton [1960]) ill. CSORBA László: *Széchenyi István*. Officina Nova, Budapest, 1991. 58.

³⁵ Széchenyi könyvtárában megtalálható volt az 1830-as évek előttről származó latin és német nyelvű, magyar jogrendszerre vonatkozó irodalom számos kiadványa. Vö. SARLÓS Márton [1960] 32-33., ill. BARTFAI SZABÓ László [1923] 207, 283, 402, 932, 1094. tételek. (Az olvasás tényét Széchenyinek a könyvekben megtalálható „gelesen” bejegyzései valószínűsítik.) Széchenyi a fentiekén kívül valószínűleg más jogi munkákat is forgatott. Ilyen lehetett az idősebb Ürményi József (1741–1825), országbíró jogi munkája is, amelyre 1823 tavaszán, Rosemann jogi könyvének olvasása során a következő módon utal: „In Rosemanns Staatsrecht von Ungern 1792, welches eigentlich vom alten Ürményi compilirt wurde, lese ich [...]”. In: SZIN II. 1823. ápr. 22. 359. Erre utal még: ANGYAL Dávid [1907] 21.

³⁶ Vö. BARTFAI SZABÓ László [1923] 68-70. (776-806. tétel)

³⁷ Széchenyi 1824. június 12-én kezdte el egy Angliában élő genfi ügyvéd, De Lolme, J. L.: *The constitution of England. London, 1814.* című munkáját németre fordítani. SZIN III. 383-442. Az idézett naplóbejegyzés: SZIN II. 1824. jún. 12. 497. (Napló [1978] 344.)

azt állítani, hogy a magyar jogrendszert – bár a Széchenyi-kultusz lelkes hívei ezt gyakran szerették volna másként láttatni – „közjogászként”, vagy „jogtudor-ként” tanulmányozta volna, ismeretszerzését pragmatikus szempontok, döntően politikai nézeteinek, érveinek igazolási-megerősítési szándéka motiválta.³⁸

1825 végén hézagos elméleti felkészültséggel, ám lényegesen mélyebb empirikus tapasztalatok birtokában – nagyfokú lelki bátorságról és még nagyobb politikai naivitásról tanúbizonyságot téve – Széchenyi arra vállalkozott, hogy a bécsi kormányzat elhibázott magyarságpolitikájáról és az alkotmányosság valódi mi-benlétéről a birodalom döntéshozóit, s magát Metternich kancellárt is megpróbálja meggyőzni. A herceg-kancellár és a magyar mágnás 1825 utolsó hónapjaiban több alkalommal is találkoztak, hosszú beszélgetéseik során a birodalom és Magyarország viszonyával kapcsolatban politikaelméleti és alkotmányjogi eszmecserét folytattak.³⁹ A megbeszélések során jól kitapintható különbség rajzolódott ki a közel húsz évvel idősebb, birodalomirányítói tapasztalatokkal rendelkező államférfi és a közügyekben még járatlan Széchenyi politikai értékvilágában. Kettőjük politikai diskurzusa Széchenyi naplóbejegyzései, a beszélgetések után készített memorandumai, illetve Metternichnek a gróf beadványait véleményező széljegyzetei alapján nagy pontossággal rekonstruálható. Széchenyi Metternich előtt nemcsak általános politikai hitvallását tárta fel, beadványaiban rávilágított a magyar rendi alkotmányosság és a bécsi kormányzat konfliktusának okaira, s felvázolta alkotmányos nézeteinek alapvetését is. Hosszúra nyúlt beszélgetéseik során a kommunikációs partnerek eltérő politikai fajsúlya mellett a két fél „alkotmány-értelmezésének” koncepcionális eltérése is jól kivehetővé válik.

Széchenyi 1825. november 12-én – a diéta viharos ülései által felforrósodott közhangulatot érzékelve – mágnási kapcsolatait kihasználva személyes kihallgatást kért a kancellártól.⁴⁰ A megbeszélés igen sajátosan játszódhatott le, ugyanis a kihallgatást kérő Széchenyi a „beszélgetés” során egyszerűen nem jutott szóhoz. A találkozó után a gróf epésen be is jegyezte naplójába, hogy Metternich egyszerűen „*senkit sem hagy beszélni*”.⁴¹ De eme kellemetlen személyes élmé-

³⁸ Ezzel ellentétes vélemények: TÖRÖK János: *Magyarország sarkalatos törvényei s államjogi fejlődése 1848-ig. Gróf Széchenyi István hagyományaiból*. Pest, 1864; FERDINANDY Géza: Gróf Széchenyi István mint közjogász. *Budapesti Szemle* 1919, 119-154.

³⁹ OPLATKA András [2005] 142-145.

⁴⁰ Széchenyi politikai szerepvállalása felkeltette a kormánykörök, illetve Metternich kancellár figyelmét is. Személyes találkozóikról részletes eseményleírás: VISZOTA Gyula [1926] LXXXII-XCIII.

⁴¹ SZIN II. 1825. nov. 12. 644. (*Napló* [1978] 421.)

nyéről – már csak kizárólag a napló titkos homályában – egy lényegesen messzebbre mutató következtetést is megejtett: „*Milyen kis dolog is az, amit általában nagy embernek neveznek.*”⁴² A belé fojtott gondolatok miatti csalódottságra alapozva a kancellár tárgyalási módszereiből általános államigazgatási következtetésekre jutott: „*Miért lehet az igazságot csak alkotmányos országban napvilágra juttatni? – Mert más országban az egyik rész beszél és ítélkezik – a másik hallgat.*”⁴³ Széchenyi csípős megjegyzésében nemcsak a birodalom vezetésének politikai gyakorlatával és Metternich tárgyalási módszereivel szemben fogalmazott meg éles kritikát, de az angol politikai élet heves vitáktól sem mentes, a gróf által mégis mintaképnek tartott praxisával szembeni rokonszenv is ott érezhető. Széchenyi liberális politikai értékrendje alapján úgy vélte, hogy az alkotmányos politika gyakorlata és a „*representativum Alkotmány*” működése, „*akár milyen jó és régi legyen is – idővesztésre, keveredésekre, és szörnyű fárodásra és munkálodásra ad kimeríthetetlen okokat*”, így tisztában volt azzal is, hogy annak működését, mechanikáját csak „*örökké tartó mozgásban és küszködésben lehet elképzelni*”.⁴⁴

A dialógusra visszatérve, Széchenyi figyelmét láthatóan nem kerülte el az a tény, hogy a beszélgetőpartnerét fölényességével, tapasztalataival lenyűgözni szándékozó kancellár monológjában leplezetlenül ott bujkált Metternich abszolutisztikus gondolkodásmódja is. „*Mi ellentétes hitvalláson vagyunk – mindazonáltal nézeteink több dologban egyeznek.*”, szögezte le első benyomásai alapján – egyelőre az együttműködés lehetőségét is nyitva hagyva – a beszélgetést követően.⁴⁵ Gondosan fel is jegyezte, majd saját véleményével több esetben össze is vetette Metternich rendi országgyűléssel kapcsolatos politikai krédóját, amely szerint „*Csak a király kezdeményezhet! A törvényeket csak neki szabad értelmeznie.*”⁴⁶ S hogy végül is a „hallgatásra kárhoztatott” a maga igazát és a fentiekkel ellentétes véleményét a megfelelő formában mégis csak „napvilágra juttassa”, Széchenyi a sikertelen meghallgatás után egy beadványban fejtette ki belé-fojtott nézeteit.⁴⁷ Az élmények közvetlen hatása alatt készített, s a naplóban megörökített első memorandum-tervezetében Széchenyi az udvar és a magyar országgyűlés ellentéteinek okát „*a kölcsönös bizalom hiányá*”-ban, a bizalmat-

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ *Constitutio* 444.

⁴⁵ *SZIN* II. 1825. nov. 12. 644. (*Napló* [1978] 421.)

⁴⁶ *SZIN* II. 1825. nov. 12. 646. (*Napló* [1978] 423.)

⁴⁷ Széchenyi a találkozó után azonnal készített néhány feljegyzést, majd a témát barátaival megvitatva egy új tervezetet dolgozott ki, amit nov. 18-án küldött el Metternichnek. VISZOTA Gyula [1926] LXXXIV-LXXXV.

lanság felszámolásának talpkövét, a két fél közti viszony rendezésének kiindulópontját pedig a magyar rendi alkotmányban vélte megtalálni. „*Van Magyarországnak olyan alkotmánya, melyet a szokásos szóval alkotmányos monarchiának neveznek? Van, vagy nincs?*” – tette fel a kérdést a végül elküldött emlékirat hangvételéhez képest sokkal kategorikusabban. Széchenyi válasza azonban nemcsak hogy egyértelműen igenlő, de meg is indokolta hogy, miért: „*Én úgy látom, van: mert a császár felesküdt rá. Miben áll azonban egy ilyen alkotmányos monarchia, és miben különbözik az abszolúttól? Főként abban, hogy egy alkotmányos királyságban az ország rendjeinek törvények alkotására, eltörlésére és értelmezésére a királlyal közösen van joguk. Egyszóval, hogy szabad belenézniök és beleszólniök [...]*” – írta a készülő emlékirat első vázlataiban.⁴⁸ Széchenyi okfejtése középpontjába a magyar rendi alkotmányosság egyik alapvető kritériumát, a törvényhozói hatalom sarkalatos törvényekben rögzített két-pólusú jellegét állította.

Széchenyi 1825 őszén Metternich meggyőzésével nemcsak a kormányzat és a rendek megromlott viszonyát akarta rendezni, hanem kísérletet tett arra, hogy a döntéshozókat – mint a gazdasági, társadalmi reform nélkülözhetetlen tényezőit – megkísérelje bevonni a Magyarország előtt álló átalakulások menetébe. Csak-hogy a kancellár fölényeskedő modora és hajlíthatatlansága, illetve a gyorsan változó napi események sodrása ezt a vállalkozást szinte lehetetlenné tette. Széchenyi kénytelen volt belátni, hogy a birodalmi kormányzat irányítói – erőfölényükkel élve – „*képtelenek szívük mélyén az abszolút monarchiáról lemondani*”. Az ellenzék és az udvar szócsatáiban mind gyakrabban az országgyűlés helyzetének veszedelmesre fordulását látta, s úgy érezte, hogy megkezdődött a harc „*a korlátolt és a korlátlan monarchia közt*”, mert „*a király akarata és a törvények ellentmondanak egymásnak*”.⁴⁹

Úgy tűnt, a személyes találkozó alkalmával Széchenyi érvei nem találtak meghallgatásra Metternichnél.⁵⁰ Ezért a gróf naplójában folytatta tovább virtuális vitáját a kancellárral: „*A Metternichhel való beszélgetés folytatása: Én nem ismerek, sem el nem ismerek más alkotmányt, mint az angolt és a magyart!*” –

⁴⁸ SZIN II. 1825. nov. 12. 647. (Napló [1978] 423-424.)

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A szakirodalom egy részének álláspontja szerint Széchenyi néhány nappal később benyújtott memoranduma ezzel szemben mégsem maradt minden hatás nélkül, s vannak történészek, akik a november végi engedékenyebb hangvételű királyi leirat hátterében a gróf emlékiratának hatását vélik felfedezni. Vö. OPLATKA [2005] 149. (Különösen 28. sz. hivatkozás.)

véste még az előző napi élmények hatása alatt önérzetes a naplóba.⁵¹ 1825. november 17-én elkészült a memorandummal: „*Írásomat és művem Molnárnak beküldöttem*” – írta naplójába.⁵² A november 12-én, még az események hatása alatt papírra vetett első vázlatokkal összehasonlítva a hat nappal később elküldött emlékirat egy helyzetével, pozíciójával nyilvánvalóan tisztában lévő, rendi-alkotmányos jogait védő magyar mágnás logikus érvekkel, bár kissé csapongó,

⁵¹ SZIN II. 1825. nov. 13. 649. (Napló [1978] 425.) Meg kell jegyezni, hogy a Napló-kiadások forrásközlései számos problémát vetnek fel az idézett mondatok jelentésével kapcsolatban. Az 1825. november 13-i bejegyzés idézett részének kiadott változatokban szereplő megjelenései nem teszik egyértelművé a mondatok értelmezhetőségét. A Viszota-féle Naplóban ugyanis a mondat végén *kérdőjel* szerepel, ami esetleg arra enged következtetni, hogy a kijelentést a mondat logikája szerint nem Széchenyi, hanem Metternich tette, s a gróf mindössze a kancellárt idézi. Vö. SZIN II. 649. Mondattanilag azonban a kérdőjel nem lehet indokolt, ugyanis a német nyelvben ez a szórend kérdőjel esetén nem lenne helyes. Az 1978-as magyar nyelvű Napló-kiadásban az ominózus mondat *idézőjelek* között és mondatvégi *ponttal* jelenik meg, azt a benyomást keltve, mintha Széchenyi a „beszélgetés” folytatása során tulajdonképpen Metternichet idézné, s így a kijelentés látszólag ugyancsak a kancellárnak tulajdonítható. Vö. Napló [1978] 425. Az „*Én nem ismerek, sem el nem ismerek más alkotmányt, mint az angolt és a magyart...*” kijelentés pontos értelmezését csupán a kéziratos Széchenyi-napló eredeti példánya teszi lehetővé. Az 1824. aug. 4. és 1826. ápr. 1. közötti bejegyzéseket tartalmazó kötet, eredeti számozás szerinti 113.f. oldalán a mondat írásképileg a következő módon jelenik meg: „# Cont. des Dialog mit M. [Bentebb kezdve, sorkihagyással!] Ich kenne und erkenne auch keinen anderen Verfassung, als die englisch und die hungarische [sic!]”. Vö. Széchenyi naplói (1824. aug. 4.-1826. ápr. 1.) MTA Könyvtár Kézirattár K/223. 113. ff.; SZIN II. 1825. nov. 13. 649. (Napló [1978] 425.); (Beszúrárok tőlem: F.T.) Vagyis a mondat *nem idézőjellel*, hanem folyamatosan és *nem kérdőjellel, vagy ponttal, hanem felkiáltójellel* szerepel Széchenyi eredeti bejegyzésében. Ha a gróf valóban idézni kívánta volna a kancellárt, akkor azt minden valószínűség szerint egyértelműen idézőjellel tette volna, miként tette ezt a Naplóban két sorral lentebbi, nov. 15-i bejegyzésben szereplő idézeténél. A mondat elhelyezkedése, az idézőjel hiánya és a szöveg képi megjelenése, környezete arra enged következtetni, hogy a kijelentést Széchenyi saját maga mondta (pontosabban gondolta) az egy nappal korábbi beszélgetéshez kapcsolódóan, de mindez csak később fogalmazódott meg benne, vagy a beszélgetés során nem nyílt alkalma azt elmondani. Ezt az okfejtést látszik alátámasztani Széchenyi „Constitutio” című, ebből az időszakból származó munkája is, ahol – szinte azonos fordulattal – azt a kijelentést tette, hogy „Constitutio alatt, egy *representativum Alkotmányt, olyant mind a magyar és Anglus*” kíván érteni. Vö. Constitutio 443-447.

⁵² SZIN II. 651. (Napló [1978] 426.) (Széchenyi és barátai Metternichet nevezték Molnárnak.)

széttartó gondolati köntösben megfogalmazott javaslatait tartalmazta.⁵³ Széchenyi – a félreértések okát tovább kutatva – úgy vélte, hogy a kancellár magas pozíciójából adódóan nem láthatja olyan pontosan az uralkodó és a rendek konfliktusát, mint ő maga, s Metternich – miként az a beszélgetés során Széchenyi számára kiderült – a magyar alkotmányosság kapcsán is rosszul informált.⁵⁴ A gróf a rendek kormányával szembeni bizalmatlanságából adódó konfliktusok okát – lényegében a sérelmi politizálás gyakorlatát követve – abban jelölte meg, hogy az udvar az ígéreteket nem tartotta meg, a törvényeket pedig általában a nemzet kárára és az uralkodó javára magyarázták, s most pedig egyenesen úgy tűnik, mintha „*az egész alkotmányt a sutba dobták volna*”.⁵⁵ Erre utal a rendek üzenetére adott királyi rezolúció, „*amelyet alig lehet másként magyarázni, mint hogy tartalmában a teljes korlátlan monarchia elve fejeződik ki*”.⁵⁶ A november 9-i uralkodói határozatban Széchenyi a rendekhez hasonlóan egyértelműen a királyi hatalomnak a rendi-képviselői alkotmányosság rovására történő kiterjesztését, az örökös tartományokban alkalmazott kormányzati módszerek bevezetését látta.⁵⁷

Széchenyi taktikai megfontolások alapján Metternichet úgy kívánta ön maga előtt láttatni, mint aki – s erre hivatkozva hozta szóba a kancellár politikai és magánéleti következetességét – „*a magyar királyság alkotmányát kardinális princípiumai terén olyan tisztán és érintetlenül akarja megtartani, ahogyan az a jelenleg uralkodó dinasztia kormányzása alá került*”.⁵⁸ A gróf a nyugalmi helyzet visszaállítására megfogalmazott javaslataiban mindenekelőtt a legfontosabb rendi garanciákat nyújtó, s a történeti idők homályába visszanyúló alaptörvé-

⁵³ A memorandumot és a kancellár megjegyzéseit közli: SZIN II. 691-697. A memorandumokból és Metternich jegyzeteiből vett szó szerinti idézetek fordításait az 1991-ben kiadott válogatásból használtam fel. (Széchenyi István válogatott művei I-III. (Szerk.: SPIRA György, Vál., szöveggond., jegyz., utószó: Gergely András, Spira György, Sashegyi Oszkár) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991. I. 98-112.) (Továbbiakban: Széchenyi válogatás [1991])

⁵⁴ Széchenyi Naplójában már nem egyszer kritizálta a kancellár „felszínességét”, illetve a magyar ügyekben való járatlanságát. Vö. pl. SZIN II. 1825. nov. 15-i bejegyzést, 649. Az idézet forrása: SZIN II. 692.

⁵⁵ Uo. 693.

⁵⁶ Uo. 694. (Széchenyi válogatás [1991] I. 102.)

⁵⁷ A királyi leirat és a rendek álláspontjainak elemzése: HORVÁTH Mihály [1864] I. 153-157.

⁵⁸ Széchenyi válogatás [1991] I. 103.

nyekre hivatkozott.⁵⁹ Előterjesztése szerint a királynak a következő rezolúcióban ki kell nyilvánítania „*őszinte alkotmányos érzületét, amiképpen koronázásakor fölesküdt rá*”, s „*őfelségének minden feltétel nélkül nyíltan és határozottan jóvá kell hagynia az országgyűlés törvényes megtartását, anélkül hogy ismét a kor viszonyaitól és körülményeitől tenné függővé ennek az ígéretnek a teljesítését, minthogy az amúgy is világosan meg van írva a törvényekben az alkotmány egyik fő elemeként, és kötelező érvényű a királyra nézve*”.⁶⁰ Széchenyi számára az uralkodó és a rendek újból és újból fellángoló konfliktusa azonban nemcsak a pillanatnyi politikai erőviszonyokért folytatott küzdelmet jelentette, hanem egy olyan bonyolult kétpólusú közjogi viszonyt, melynek valódi nehézségeit a Habsburg birodalom és Magyarország évszázadok során megszilárdult kapcsolatában, a birodalom két felének „*egybebonyolódott*” voltában, vagyis a rendi alkotmányossággal rendelkező Magyarország és az abszolutisztikus eszközökkel kormányzott Ausztria „*egybeházasított*” helyzetében látta.⁶¹

Metternich a gróf gondolatait – jó bürokratához méltó precizitással – jegyzetekkel látta el. Megjegyzéseiben nemcsak a tévedhetetlenség hitében tetszelgő államférfi fölényessége, de a bécsi kormánykörök arisztokratikus gondolkodásmódja is jól kivehető. A kancellár a múlt felé tolva a pillanatnyi problémákat, éppen nem a jelenlegi kormányzást, hanem „*II. Józsefnek a liberálisok által fennen magasztalt korszaká*”-t tartotta veszélyesnek a magyar alkotmányra nézve, hiszen az elmúlt zavaros időkben tartott hat országgyűlés „*nyomát sem mutatja annak, hogy a király nem akarta megtartani az alkotmányt*”.⁶² Sőt, Metternich szofisztikája szerint éppen a magyar rendek öncélú ellenzékiisége az, ami a birodalom magasabb érdekeinek érvényesítését gátolja. Persze az államférfi nagyon pontosan látta és ki is aknáztta azt a magyar alkotmányosságban rejlő ellentmondást, amely szerint jól megfér egymás mellett a sarkalatos törvényekhez és a diéta megtartásához való „*alkotmányos*” ragaszkodás, illetve a feudális előjogok konzervatív védelme. Metternich megosztó taktikájával épp erre az ellentmondásra támaszkodva próbálta meg az 1830-as évek megformálódó új

⁵⁹ Erre utalnak Széchenyinek a beszélgetés után egy külön lapra feljegyzett gondolatai is, melyekben a rendi alkotmányos jogokra és alaptörvényekre hivatkozva Metternich állításaira tételesen összegyűjti a maga ellenvetéseit. A vázlatot közli: *SZIN* II. 697-698.

⁶⁰ *SZIN* II. 693. (*Széchenyi-válogatás* 1991. I. 104-105.) (Kiemelés tőlem: F.T.)

⁶¹ Gróf SZÉCHENYI István: *A kelet népe*. (Szerk., bev.: Ferenczi Zoltán) *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris*. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái V. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. B, 1925. 209-410.) 245. (Továbbiakban: *A kelet népe*)

⁶² *SZIN* II. 693. (*Széchenyi-válogatás* 1991. I. 100.)

típusú, általa sokkalta veszélyesebbnek ítélt liberális ellenzéki táborot diszkvalifikálni.

Kizárólag pillanatnyi politikai céljaiért, s nem a konstitucionális államforma iránti elkötelezettsége miatt vallotta azt a kancellár, hogy „*a magyar alkotmány megtartását minden tekintetben olyan szigorú államhivatali kötelességnek s egy-szersmind a jog és az ész [...] határozott parancsának*” tekinti, melynek segítségével a Habsburg birodalom különböző kormányzási formával rendelkező részeinek kapcsolatrendszere és működőképessége is biztosítható.⁶³ Hogy mennyire elbeszéltek egymás mellett, jól mutatja, Metternich a 800 éves magyar alkotmány veszedelmeit sem elsősorban a konzervatív, állagörző tendenciákban, hanem a „*kor alakulataiban*” – vagyis „*az idő szellemének*” működésében, a liberális korhangulatban – vélte felfedezni. A kancellár érvelése szerint a rendi alkotmányosság valós veszélye elsősorban az új eszmékben megfogalmazódó új elméletekben rejlik, de hogy a magyarországi liberális eszmékben rejlő veszélyeket felerősítse, úgy látta, míg ezek a változtatások másutt „*csupán néminemű formák megváltoztatásának tűnhetnék fel, az Magyarországon minden tulajdonra, minden létezőre, minden megszerzett jogra fenyegetőleg és megsemmisítőleg hatna*”.⁶⁴ Metternich a látszólag következetes „*alkotmányvédelem*” hangoztatásával a lelkét kiöntő Széchenyi előtt könnyebben álcázhatta az abszolút királyi hatalom és a konzervatív birodalmi érdekek érvényesítésének szándékát.

Néhány nappal később a rendek és az udvar nem csituló konfliktusa magát a nádort és a személynököt is Bécsbe rendelte. A sikertelen közeledési kísérletek folyamán Széchenyi neve is felmerült a közvetítők sorában: „*Esterházy [József] azt mondja nekem – el kellene mennem Metternichhez, ha éppen Bécsbe kell is mennem ezért!*” „*Nem megyek!*” – csattant a dacos válasz november 21-én.⁶⁵ Széchenyi tehát a kancellár vejének kérésére sem mozdult egyelőre Pozsonyból, mert minden bizonnyal meg akarta várni a december 3-i kerületi ülést, ahol az országos küldöttség munkatervezetéről határoztak.⁶⁶ A gróf végül december 6-án utazott Bécsbe, hogy 8-án délelőtt immár másodszor is személyesen találkozhas-son Metternichkel.⁶⁷ A megbeszélésen történtek rekonstrukcióját különösen érdekessé teszi, hogy a mindkét fél által megörökített és kommentált esemény két

⁶³ Uo. 103.

⁶⁴ SZIN II. 1825. nov. 21. 693. (Széchenyi-válogatás 1991. I. 103-104.)

⁶⁵ SZIN II. 1825. nov. 21. 652. (Napló [1978] 427.)

⁶⁶ Vö. VISZOTA Gyula [1926] LXXXIX.

⁶⁷ 1825. dec. 6-án utazott Bécsbe, majd 7-én a következőt írta Naplójába: „*Este Metternichnél voltam; másnapra magához rendelt.*”. SZIN II. 1825. dec. 07. 658. (Napló [1978] 433.)

verziója több ponton is éles eltérést mutat. Ez az események későbbi értékelésében tapasztalható szemléleti disszonancia bizonyos szempontból a két fél eltérő politikai értékrendjére, illetve inkompatibilis alkotmányértelmezésére is rávilágít.⁶⁸ A magabiztos csalhatatlanságot sugárzó kancellár megszakíthatatlan szóáradatában – bár a napló reflexiói szerint Széchenyi már a beszélgetés során is erős kritikával hallgatta Metternich érvelését – a gróf ismét nem kapott lehetőséget arra, hogy érdemben kifejtse véleményét. Maradt tehát újra a memorandum, melyben Széchenyi egy utolsó kísérletet tett arra, hogy a kancellárt megpróbálja megnyerni – akár saját maga szolgálatainak felajánlásával is – önnön alkotmányos nézeteinek érvényre juttatásához.⁶⁹ Úgy tűnt, Széchenyi vagy nem érzékelte kellően pontosan a kancellár elutasító magatartását, vagy naiv módon tényleg megpróbálta „felhasználni” az államférfit céljai megvalósításához: „*De ha ezt az embert [mármint Metternichet] fokozatosan rábírhathnám, hogy a jövőben ő is – az én eszményem érdekében dolgozzék!?*”.⁷⁰

⁶⁸ A közel háromórás megbeszélés forgatókönyve – Széchenyi feljegyzéseit követve – sokban tükrözte a korábbi találkozó történéseit. A kancellár, aki a rendek zúgolódását adminisztratív kormányzati eszközökkel is hajlandó lett volna kezelni, hol nyájas modorával, hol a felkínált karrier-lehetőségekkel, hol burkolt vagy nyílt fenyegetéseivel próbálta meg Széchenyit a politikai pályától eltéríteni. Széchenyi és Metternich 1825. dec. 8-i találkozásáról a gróf naplójában emlékezett meg, míg Metternich egy 1825. december 11-én keltezett, Szőgyényi Zsigmond perszónálisához intézett levelében számolt be a megbeszélésről. Előbbi: *SZIN* II. 1825. dec. 08. 658-661. (*Napló* [1978] 434-435.) Metternich levele Szőgyényihez in: *SZIN* II. 700-705. Metternich levelében a találkozót a gróf kérésére tett gesztusként mutatta be. Tudósítása szerint elővette a gróf memorandumát és a hozzá írt megjegyzéseivel együtt felolvasta azt. Majd Széchenyi helyzetét elmarasztalóan értékelve, megpróbálta a grófot politikai szempontból jobb belátásra bírni. Előadásában úgy tűnt, hogy a veszélyesebbnek ítélt új típusú ellenzékhez tartozó Széchenyit sikerült is befolyásolnia, de mint az később kiderült, a kancellár látszólagos sikere csupán illúzió volt. A Szőgyényihez írt levélben a beszélgetés Metternichre kellemetlen fényt vető részletei – mint pl. az ismételt fenyegetések – természetesen nem jelentek meg. Széchenyi ellenben így örököltette meg a december 8-i beszélgetésen újra és újra elhangzó fenyegetéseket: „*Az ön vége tragikus lesz.*”, „*Önnek magatartását meg kell változtatnia. Vonuljon vissza, nem mint valami tökfilkó, hanem mint okos ember.*”, „*Vonuljon vissza. Mind a két párttal meg fog hasonlani. Rossz karriert csinált – de mindenre igényt tarthat még.*”, „*Őn elrontja az ifjakat. Túl messzire megy. Meg fogja bántani. Őn az lehet, ami akar.*”. *SZIN* II. 658-661. (*Napló* [1978] 434-435.)

⁶⁹ Széchenyi a beszélgetés után három nappal, december 11-én megírta második memorandumát Metternichhez, amit a kancellár vejétől, gróf Esterházy Józseftől december 16-án kapott kézhez és még aznap az államtanács, s így az uralkodó elé terjesztett.

⁷⁰ *SZIN* II. 1825. nov. 13. 648. (*Napló* [1978] 424.) (Beszűrés tőlem: F.T.)

Az 1825. december 11-én kelt második emlékiratban Széchenyi férfias öszinteséggel, de „*erkölcsi*” (értsd: eszmei) függetlenségének, sőt, kritikai véleményének hangsúlyozásával tárta fel politikai meggyőződését a kancellár előtt.⁷¹ „*Ne higgye hát Főméltóságod, hogy midőn október 8-án (sic!) az a megtiszteltetés és igazán nagy gyönyörűség ért, hogy beszélhettem Önnel, mindenben egyet értettem, mert nem mondtam ellent.*” – írta joggal Széchenyi, hiszen a kancellár „*beszédessége*” annyira magával ragadta, hogy „*egyáltalában nem tudta*” követni Metternich okfejtéseit.⁷² Beszélgetésük után három nappal, gondolatainak rendezését követően nyíltan bírálat alá vette Metternich abszolutisztikus (és tehetjük hozzá, kissé cinikus) „alkotmányosság-értelmezését”. „*Főméltóságod azt mondotta aztán, hogy a király olyan alkotmányos, és olyan alkotmányos alapra fog helyezkedni, hogy mindazok, csekélységemet is beleértve, akik az ellenzéknek vannak és maradnak, eo ipso alkotmányellenesek. Bocssásson meg Főméltóságú Uram, de ez az én fogalmaim szerint szofizma.*”⁷³ Széchenyinek minden alapja és közjogi indoka megvolt arra, hogy az uralkodó formai szabályokat látszólag betartó, de a rendi sérelmeket tulajdonképpen figyelmen kívül hagyó megnyilatkozásait bizalmatlanul kezelje, s a kancellár ellentmondásos érvelését a rendi alkotmányosság kétpólusú rendszerének elvi alapjaira támaszkodva kritizálja. Ennek megfelelően a gróf a rendi alkotmányosság kialakult és foglalkörömmel védett intézményeit „*a politikai gazdaság*” elengedhetetlen tartozékának tekintette: „*Semmiféle politikai gazdaság, amint semmiféle gépezet sem állhat fenn ellenzék vagy ellennyomás nélkül.*”⁷⁴ Széchenyi analógiája szerint a rendszer szilárdságát, működőképességét a gondosan körülhatárolt és pontosan megtartott jogkörök, valamint az ezeket újra és újra megerősítő országgyűlések biztosíthatják. Az államélet működésének egyensúlyát a gróf érvei alapján kizárólag az alkotmányos garanciák teremthetik meg: „*Fölöttébb veszedelmes és igazságtalan volna, ha a király elhagyná királyi mezejét, és nem szent koronáját és felséges jogait védelmezné ugyanúgy, ahogy a rendeknek is, amihez joguk*

⁷¹ „*Hosszú évek óta törekszem arra, hogy elérjem az erkölcsi függetlenség lehető legmagasabb fokát [...] Ebben a független helyzetemben és kedélyvilágomban olyan szolgálót tehetek talán Főméltóságodnak, amelyeket bárki mástól hiába várna.*” Majd így folytatja: „*Soha életemben senki emberfiának nem fedtem fel még úgy egész belsőmet, ahogy most megnyitom Főméltóságodnak.*”. SZIN II. 705. (Széchenyi-válogatás 1991. I. 105-106.)

⁷² A szövegben szereplő október 8-i dátum nyilvánvaló tévedés, mely a válogatás kiadásban, de a Vízota-féle kiadásban is tévesen szerepel („*den 8ten X^{ber}*”). Vö. Széchenyi-válogatás 1991. I. 106. ill. SZIN II. 706.

⁷³ SZIN II. 706. (Széchenyi-válogatás 1991. I. 106.)

⁷⁴ Uo.

van, azt férfias méltósággal meg kell tartaniok. Hogy ezt kiegyenlítsessék, hogy nevezetesen tudni lehessen, meddig terjednek a király jogai és meddig a rendekéi, arra való az országgyűlés. Idővesztesség, kellemetlenség etc. természetes velejárói az ilyen országgyűléseknek, és Főméltóságod efölött elsiklik. Am ha a király jogaiban marad, s a nemzet is a magáéiban, akkor a gépezet kompakt, az állam teste egészséges.”⁷⁵

Széchenyi iménti összehasonlítása – a fennálló hatalmi túlsúly tudatos helyrebillentése érdekében – aránytalanul osztja fel az uralkodó és a rendek hatáskörét. Míg a királyt mindössze „szent koronája és felséges jogainak védelmezésére” szándékozott korlátozni, a rendeket alkotmányos jogaik „férfias megtartására” próbálta ösztönözni. Az érvelésben a rendi-alkotmányosság tradicionális argumentációja mellett az uralkodói szuverenitás liberális-alkotmányos elvek szerinti korlátozásának szándékát fedezhetjük fel. Még egy megjegyzés azonban ide kívánczok. Az érvelésből jól kivehető, hogy Széchenyi az abszolutisztikus kormányzati elveket képviselő kancellár politikai kinyilatkoztatásaival szemben a gravaminális politikai gyakorlat és a hagyományos rendi ellenzékiesség bevált módszereit alkalmazta. Széchenyi azonban egyáltalán nem ragaszkodott ehhez az érveléshez, sőt későbbi politikai helyzetelemzésében már egészen eltérő következtetésre jutott a rendi alkotmányosság védelmével kapcsolatban.⁷⁶

Széchenyi bizalomra, megértésre várva – Metternich állítólagos „igazságszeretetére” és „becsületességére” apellálva – nem érte be a szokványos indoklással. Úgy érezte, ha a maga teljes mélységében „gyermeki nyíltsággal” feltárja, úgymond „meggyónja” politikai nézeteit a kancellár előtt – bár be kellett vallania, ő maga még nem ismerte ki a kancellár „politikai hitvallását a maga mélységében” – akkor őszintesége diszkrét meghallgatásra talál. Ez a bensőséges feltárulkozás azonban csak két utat hagyott nyitva a vallomást követően: „Ennek nyomán közelednünk kell egymáshoz vagy végleg elszakadnunk, ezt előre látom.”⁷⁷ Voltaképp e tudat feszültsége nyomta rá bélyegét a megfelelő kifejezéseket érezhetően tétován kereső fiatal gróf töredezett gondolatfűzéreire.

„Azt mondom tehát” – írta pontokba szedve későbbi műveiben is visszaköszönő politikai konfesszióját – „halálos ellensége vagyok a zűrzavarnak”, sőt „megvetem a régi forradalmi jelszót: szabadság és egyenlőség, hogy félek az

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Vö. FÜLÖP Tamás: „legyünk mi [...] ha lehet mindenben: az oknak népe” - Széchenyi István történelemszemlélete és A Kelet népe. *Történeti Tanulmányok* VII. Szerk.: Takács Péter. KLTE, Debrecen, 1999. 115-129.

⁷⁷ Széchenyi Naplójában memorandumát maga is gyónásnak nevezte: „Heute übersende ich meine Beichte an Mett[ernich]”. *SZIN* II. 1825. dec. 13-15. 662. (Széchenyi-válogatás 1991. I. 107.)

évszázad fáklyavivőinek irányzatától, akik mindent ki akarnak fordítani régi alapjaiból, minden felforgatni és lángba borítani, felvértetem magam ellene; de hogy jóleső érzés szívemnek arra gondolni, hogy az emberek minden osztálya egyenlő lehetne a törvény előtt [...].”⁷⁸ A gondolatmenet ellenpontos szerkezete, vagyis a felütés és a második hullámban érkező liberális konfesszió közti feszültség csak még inkább felerősítette a gróf szabadelvű politikai értékvilágát: „Kimondom, Főméltóságú Uram, hogy annyira félek a nyugtalanságtól, a forradalmaktól, hogy szívesebben megmaradnék, ha szabad magam így kifejeznem, a régi jó slendrián világnál, bármennyire undorodom is tőle, mint hogy valamiféle utópiára térjek át, ha ez az áttérés csupán erőszakos válság útján hajtható végre. Én tehát természetem szerint és alapelveim szerint is már most szilárdan a forradalomellenesek közé tartozom” – szölt a napóleoni háborúkat megjárt arisztokrata érvelése. Majd ennek ellenpontjaként így folytatta gondolatait: „[...] mindazonáltal az a meggyőződés hat át, hogy az emberiség boldogulásának alapja a lehető legmagasabb fokú civilizáció és felvilágosodás, mert semmiképpen nem hagyhatom magam meggyőzni arról, hogy Isten az embereket csupán valaminő negatív boldogságra teremtette.”⁷⁹

Mint az a kinyilatkoztatásból élesen kiviláglik, Széchenyi liberális értékrendjében szinte az első pillanattól kezdve együtt jelent meg a felvilágosodás, az emberi boldogság iránti vágy az arisztokratikus forradalomellenesség érzésvilágával. A gróf eszmerendszerében kikristályosodó alkotmányos társadalomátalakulási program tehát már alapvetése során olyan kiindulópontokra épült, amelynek politikai érvanyaga a nemzet létét is veszélyeztethető revolúciót, s az azt követő – a francia példa szerint törvényszerűen bekövetkező – káoszt és még erősebb despotizmust az első pillanattól kezdve kizárta a változások lehetséges alternatívái közül.

A memorandum tanúsága szerint Széchenyi alkotmányos reformelképzeléseiben már 1825 során sem csupán az abszolút királyi hatalom korlátozásának rendi-ellenzéki szempontjai kerültek előtérbe. Politikai értékvilágát mélyen áthatotta a liberalizmus eszméje: „[...] nemcsak azért szeretem ezt a kormányzási formát, mert képviseleti országba születtem, hanem mert hiszem azt is, hogy publicitással és a képviselettel magával az igazat a hazugtól végső fokon mégis el kell választani.”⁸⁰ A magyar nemesség diétán való részvételi és véleménynyilvánítási joga egy olyan „képviseleti” rendszer jellegzetességeivel bírt, amely a magyar rendi-alkotmányosságnak európai vonatkozásban is különleges szere-

⁷⁸ SZIN II. 708. (Széchenyi-válogatás 1991. I. 107.)

⁷⁹ SZIN II. 708. (Széchenyi-válogatás 1991. I. 108-109.)

⁸⁰ SZIN II. 708. (Széchenyi-válogatás 1991. I. 109.)

pet kölcsönzött. Széchenyi az abszolút királyi hatalmat – nyilván ebben szerepet játszott a császári család iránti elkötelezettség – általános szempontok miatt utasította el. Érvei szerint a teljhatalom jellegéből adódóan önmaga folyamatos kiterjesztésére törekszik, s ezért az uralkodó személye az abszolút monarchiákban kulcskérdés. Ha „jó, lelkiismeretes és bölcs királyok követnék egymást sorra, én volnék az első, aki alávetné magát az abszolút monarchiának, nagyon sok általam ismert okból; [...] – De nem agyrém-e ez a jámbor óhaj?” – tette fel az emberi csallhatatlanságot elutasítva a szónoki kérdést.⁸¹

A gondolatmenet bizonyossága szerint Széchenyi úgy hitte, kellően jól ismeri Metternichet, és a hideg, számító kancellárt képes lesz meggyőző, lovasias őszinteségével, kitárulkozásával saját céljai irányába terelni.⁸² De a kancellár nemcsak hogy fogékony nem volt Széchenyi érvelésére, hanem egyértelműen lesújtó véleményezéssel terjesztette a gróf memorandumát az államtanács és az uralkodó elé.⁸³ Metternich szerint az emlékirat „írója olyan emberek ma igen nagy számú osztályához tartozik, akik valamilyen hüvös nézőpontból szemlélve merő fantasztának, nem pedig igazi, de jó szándékú bolondoknak mutatkoznak”.⁸⁴ A kancellár úgy látta – s ezt az emlékirat csapongó stílusa részben joggal fel is erősíthette –, hogy „Széchenyi gróf fejében két gondolat sem következik egymásra. Elméjében minden szárnyalás; valamely magaslatához, valamely mértékegységhez viszonyított számítás nélkül, az értelem ellenőrzése nélkül.”⁸⁵ Majd egy sommás hasonlattal így „írta le” végérvényesen Széchenyi alkotmányos lelkesedését a Szent Szövetség egyik szülőatyja, I. Ferenc császár előtt: „Az ilyenfajta emberek mind úgy szeretik a képviseleti rendszert, mint a kötekdők a kocsmát. Az egyiknek az ordítózáson jár az esze, a másiknak az ökölrázáson. Minél jobban elverik őket, annál bátrabbnak hiszik magukat az ilyen emberek. Segíteni rajtuk nem lehet, mert ők nem tudnak magukon segíteni. Isten előtt tisztán állanak, az emberek előtt bajba merülnek.”⁸⁶

Metternich részben jól érzékelte, hogy Széchenyi alkotmányos elvei sok kiforratlan, pragmatikus szempontból nehezen kezelhető, „idealisztikus” elemet tartalmaztak, de elutasításában nem ez játszotta a döntő szerepet. A kancellár éles szemmel figyelt fel Széchenyi érveiben arra a rendkívül veszélyesnek ítélt új jelenségre, amit a liberalizmus optimista-dinamikus értékvilága jelentett. Így

⁸¹ Uo.

⁸² SZIN II. 710. (Széchenyi-válogatás 1991. I. 110-111.)

⁸³ Metternich Széchenyi emlékiratához csatolt véleménye in: SZIN II. 711. (Magyar fordítása: Széchenyi-válogatás 1991. I. 111-112.)

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo.

kifogásai mindenekelőtt nem a rendszerezetlenségnek, vagy az eszmei következetlenségnek, s talán nem is elsősorban a kisebb-nagyobb súrlódásokkal kezelhetőknek vélt, s a gróf által taktikai okok miatt védeni kívánt rendi-alkotmányosságnak szóltak. A kancellár merev elutasítása legfőképp a gondolatok mögött jól kivehető, konzekvens, s éppen ezért veszélyesebbnek ítélt, az abszolutizmust elvi alapról elutasító új típusú eszmének, a liberalizmusnak szólt.⁸⁷ A harmincas éveinek közepén járó gróf ekkor már nagyon is pontosan tudta, hogy mi „*az évszázad filozófiája*”, s fantasztának csupán abból az aspektusból tűnhetett, hogy a monarchia főurai közt elsőik között tette magáévá a liberalizmus politikai értékvilágát, s értette meg, hogy az eszme „*ha nem ma, hát holnap, ha nem holnap, akkor 50, 100 esztendő múlva*” győzni fog.⁸⁸ Ám hibás emberismeretre alapozott őszinte kitárulkozása, s a memorandumokban megfogalmazódó „veszedelmes” politikai értékvilág a birodalom vezetői számára joggal kelthették azt a benyomást, hogy az emlékirat szerzője – a kicsapongásairól közismert gróf – nem más, mint egy politikailag beszámíthatatlan álmodozó. Ez a kudarc minden bizonnyal nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az udvar, illetve a bécsi kormánykörök Széchenyi valamennyi későbbi közéleti tevékenységét és megnyilatkozásait egyformán bizalmatlanul kezeljék.

Széchenyi alkotmányos nézeteit az elutasító hallgatás és a keserű tapasztalatok hatására a későbbiekben elsősorban bizalmas, magánjellegű feljegyzésekben próbálta meg kifejtetni. A Metternichhez folytatott politikai diskurzus hatására tovább formálódó liberális-alkotmányos értékrendjét az 1825 végén papírra vetett, német nyelven fennmaradt „*Miscellania I-III.*” című rövid, töredékes gondolatforgácsok villantják fel.⁸⁹ „*Welche ist die bleibende und wirkliche Garantie einer Constitution? – Dessen Rechtlichkeit.*” – fejtegette az alkotmányosság mibenlétét tanulmányban.⁹⁰ De mindehhez az alkotmánynak liberálisnak kell lennie: („*Sie muss daher liberal seyn.*”)! Ám a gróf kritikus véleménye szerint a magyar alkotmány csöppet sem felel meg a liberalizmus kritériumainak: „*Ist die unsere (Verfassung) Liberal? – Nein.*”; amiért a világ (köz)véleménye sincs mellettünk – fejtegette tovább.⁹¹ Széchenyi a magyar rendi alkotmány reformját szükségszerűnek ítélte. Érvelésében már ott rejlett ugyanaz a derűlátás, amely a programadó műveket oly mélyen áthatotta: „*Szabad-e reménykednünk egy olyan*

⁸⁷ Vö. OPLATKA András [2005] 155-157.

⁸⁸ SZIN III. 1826. nov. 16. 101. (*Napló* [1978] 493.)

⁸⁹ Gróf SZÉCHENYI István: *Miscellania I-III.* In: SZIN III. 447-452. (A „*Miscellania*” kérdések-feleletek formájában előterjesztett, kisebb közleményeket, gondolatforgácsokat, töredékeket jelent. A német nyelvű részeket saját fordításomban közlöm.)

⁹⁰ Uo. 447.

⁹¹ Uo. 447. (Beszúrás tőlem: F.T.)

korszakban, hol igazi garanciát kapunk majd alkotmányunk (*Verfassung*) támadásai ellen?” – tette fel a kérdést, majd egy optimizmussal átitatott metaforával így válaszolt rá: „Nincs olyan messze az az időpont, amikor az emberiség saját jogaiba lép majd, mint azt sokan gondolják. Az igazság fénye ég, és semmi sem képes ismét eloltani azt.”⁹² Széchenyi ekkor még külön nem bontotta ki, hogy miként kaphat a magyar rendi alkotmányosság „igazi garanciákat”, szabadelvű értékrendjéből táplálkozó optimizmusa azonban kétséget kizáróan az abszolutizmus vereségét, a polgári alkotmányosság győzelmét vetítette előre. Megszilárduló értékrendjét mi sem jelzi pontosabban, minthogy ekkor papírra vetett gondolatmenetének logikája kísértetiesen összeeszengett a közel egy évvel később, 1826. november 16-án naplójába jegyzett liberális hitvallásával: „Az évszázad filozófiája küzdelem a képviseleti szisztéma és az abszolutizmus között. A képviseleti szisztéma végül győzni fog.”⁹³

Metternichnek és a hozzá hasonló gondolkodású kormányköröknek azonban – írta Széchenyi – sajnos ugyanúgy fogalmuk sincs arról, hogy mit is jelent egy alkotmány, miként egy laikusnak sincs tudomása az óra működéséről.⁹⁴ „Mi tiszteljük és csodáljuk az önök óráját – adta a kancellár szájába a kormányzat érveit –, bizonyára jó lehet, ha már 800 éve működik – Mi csupán azt akarjuk, hogy két fogaskereket és a lánc felét, amik szintén régóta be vannak építve, kivegyük belőle.” De Széchenyi még ezt az aprónak tűnő változtatást sem képes elfogadni az abszolutizmusra törekvő kormányzat részéről: „Egyszerűen nem lehet velük megértetni, hogy a kerek és a többi alkatrész az óra létehez nélkülözhetetlen!”⁹⁵ A magyar rendi alkotmányosság évszázadok során kialakult struktúrája Széchenyi értelmezésében tehát egy olyan apró műgonddal kimunkált óraműhez hasonlítható, amelynek kompromisszumok által tökéletesített szerkezetében a legkisebb változtatás is a berendezés széteséséhez vezethet. Széchenyinek persze tisztában kellett lennie azzal, hogy ez a rendkívül szövevényes rendi-alkotmányos mechanizmus, melynek alapvető sajátossága a hatalom

⁹² Uo. 448.

⁹³ SZIN III. 1826. nov. 16. 101. (Napló [1978] 493.)

⁹⁴ Andics Erzsébet fordításában ez a következő módon jelenik meg: „M[etternich] és társai nem tudják, hogy mi is egy alkotmány, - ahogyan egy professzornak nincs fogalma az óra szerkezetéről.” Széchenyi naplójának kritikai kiadásában a vitatott kifejezés: „ein Profaner”-ként szerepel: „M. etc. wissen nicht, was eine Verfassung ist, - so wie ein Profaner keinen Begriff von der Machine einer Uhr hat.” Ez esetben a kifejezés fordítására jobban megfelelnek a „profán”, „laikus” szavak, esetleg azok szinonimái. Vö. ANDICS Erzsébet: *Metternich és Magyarország*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 49. ill. SZIN III. 448.

⁹⁵ Uo. 448-449.

két pólusának erőviszonyaiban fenntartott változtathatlanság, a kiváltságos rétegek bonyolult alkukkal kimunkált előnyeit is magában foglalta. Így ez a szerkezet – az alkotmányosság egy torz, csökevényes és továbbfejlesztésre szoruló formájaként – együttesen zárta keretbe az alkotmányos jogok védelmét hangoztató állagőrző törekvéseket, a rendi-ellenzékeségből kisarjadó liberális reformelképzeléseket, s a birodalom különböző konstitucionális adottságokkal rendelkező részeinek kapcsolatából származó konfliktusok lehetőségeit.

„Nem, ebben a konstellációban, a fennálló rendszerben („Unter dieser Regierung nicht!“) valóban nem lehet megértetni, hogy valójában mit is akarnak a magyar rendek („Ständen”) elérni” – folytatta okfejtését. Mert miben is áll egy olyan kormányzati forma alapja, amely ténylegesen alkotmányos berendezkedésnek tekinthető? Széchenyi szerint – az alkotmányos monarchia klasszikus példájára hivatkozva – abban, hogy az ország képviselői a törvényhozást a királlyal közösen „működtetik”, a törvényeket vele közösen hozzák, módosítják és értelmezik.⁹⁶ Csakhogy a Habsburg császárság államalakulatának politikai realitása és a birodalom két felének törvényekben rögzített felbonthatatlan összetartozása elsősorban arra intette a magyar rendi alkotmányosság képviselőit és magát Széchenyit is, hogy konstitucionális reformjavaslataikat – még ha ez várhatóan a birodalmon belüli konfliktusok felerősödéséhez vezethet is – az adott közjogi feltételrendszeren belül próbálják meg érvényre juttatni.⁹⁷ Széchenyi politikai pályáját gyakorlatilag végigkísérte az a dilemma, hogy Magyarország gazdasági felvirágoztatását és polgári-alkotmányos átalakulását kizárólag a Habsburg birodalom vonatkozási rendszerében vélte megvalósíthatónak, a közjogi kapcsolat felbontását a reformkor során ugyanis nemcsak a fennálló törvények, de az európai hatalmi struktúra miatt sem tartotta kivitelezhetőnek. Alkotmányossággal kapcsolatos érvelését ezért – az organikus nemzetszemlélet sajátos nézőpontján keresztül – már 1825-től az a meggyőződés hatotta át, hogy a magyarság haladása és fejlődése egyes-egyedül a Habsburg birodalmon belül képzelhető el: „Minékünk érdekünket az Osztrák Monarchia általános jólétén belül kell keresnünk. A Magyarországra korlátozott független monarchia álma: nem illik már a mi életkorunkhoz! Ne követeljünk lehetetlenségeket.”⁹⁸

A kancellár és a gróf dialógusa néhány hónappal később, 1826. februárjában sajátos formában tovább folytatódott. A megbeszélések azonban csak a két fél

⁹⁶ Uo. 449.

⁹⁷ Vö. GERGELY András [1981] 65-68. ill. GERGELY András: Államjogi kapcsolat, államjogi szemléletek az osztrák-magyar együttélés idején. In: *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 2000. 159-166.

⁹⁸ SZIN II. 1825. szept. 28. 617. (Napló [1978] 402.)

álláspontjának további távolodásához vezettek. A kancellár ismételt fenyegetésekkel teremtette meg az alaphangulatot, majd elkezdett amellett érvelni, hogy a magyar alkotmányosság a király kezét túlzottan megköti. Széchenyi így örökölte meg a beszélgetés lényegét naplójába: „*Metternich azt mondja, hogy a magyar alkotmánynak az az óriási hibája, hogy a király túlságosan korlátozva van!*” De a gróf átlátott a hamis bizonygatás leplén, s gúnyosan így vonta le az elhangzottakból leszűrhető konklúziót: „*Mindebből az abszolutizmust láthatjuk kikandikálni.*”⁹⁹ S amikor 1827 júliusában, a diéta utolsó munkálatai során a sóról és a korrelációkról kiadott királyi határozatok a kerületi ülésen napirendre kerültek, Széchenyi a következő sommás megjegyzéssel kommentálta – az egész országgyűlés, a rendek és az uralkodó kapcsolatát is jellemezve – első országgyűlési tapasztalatait: „*A határozatokat atyaián és becsületesen és jól gondolták. – Azonban egy abszolút uralkodótól valók – egyetlen alkotmányos szó sincs bennük. Az alfája minden átkunknak, - hogy az uralkodó nem tudja, micsoda volta-képpen a képviselői rendszer.*”¹⁰⁰ A gróf számon kérő utolsó mondata sokat elárul arról a meggyőződésről, ami Széchenyi eszmeiségének alkotmányossággal kapcsolatos aspektusait jellemezte. De a Metternichkel a magyar rendi alkotmányosság mibenlétéről folytatott korántsem egyenrangú dialógus csupán Széchenyinek az abszolutizmus elutasító álláspontjával szemben kialakított véleményére deríthetett fényt. Érdeemes megvizsgálni, Széchenyi értékrendjében és érveiben milyen szerepet kapott a rendi alkotmányosság a későbbiekben.

Az 1825-27-es országgyűlés vitáinak időszerű kérdései törvényszerűen a magyar alkotmányosság problémáit is előtérbe vonták Széchenyi politikai gondolkodásában. A napló bejegyzéseit olvasva mindinkább annak lehetünk tanúi, hogy Széchenyi a bécsi kormányzat és a rendek konfliktusait szemlélve – részben felülemelkedve és túllépve az ellenzékiesség korábbi frazeológiáján, illetve politikai-gondolkodásmódbeli hagyományain –, egyre karakteresebben adott hangot különvéleményének. A liberalizmus elvi magaslatáról fogalmazta meg kritikáját a vármegyei ellenzékiesség, az elavult rendi-nemesi politikai módszerekkel szemben is.¹⁰¹ Már a kerületi ülések első vitáin – ahol másfél hónap múlva akadémiai felajánlását tette – úgy vélte, hogy ott csupán egy olyan „*antiliberalis alkot-*

⁹⁹ SZIN III. 1826. febr. 13. 19. (Napló [1978] 453.)

¹⁰⁰ SZIN III. 1827. júl. 31. 167. (Napló [1978] 519.) (Kiemelés tőlem: F.T.)

¹⁰¹ Vö. BARTA István: Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása. *Történelmi Szemle* 1960, 224-240; GERGELY András: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Budapest, 1987. 9-99.; SCHLETT István: *A magyar politikai gondolkodás története. I-II/1*. Korona Kiadó, Budapest, 1996; 1999. I. 13-79.

mány” védelmezése zajlik, melyben „400 000 lelket látunk, kik előjogaikat és kiváltságaikat olyan 10.000.000 emberrel szemben akarják megerősíteni, akikről az országgyűlésen szó sem esik!”.¹⁰² Széchenyi tisztában volt azzal, hogy ez az „antiliberális”-nak nevezett, s elsősorban a kiváltságosak jogait védő magyar „nemesi alkotmány” az évszázadokra visszanyúló Habsburg beolvasztási törekvésekkel szembeni küzdelem leghatásosabb garanciáit is jelentette. Hogy erre az „alkotmányra” a diéta viharos tanácskozásai során mennyiben lehetett támaszkodni, az Széchenyi számára is komoly dilemmát jelentett: „A kérdés naponta égetőbb lesz: Van-e alkotmányunk a valóságban, vagy csak látszatra?” – írta 1825. december végén.¹⁰³

Mint a korabeli politikai közvélemény egészét, nyilván Széchenyit is erősen foglalkoztatta, miként lehet pragmatikusan felhasználni az alkotmányosság eszméjét a politikai érvek világában. Ellentétben a nemesi közjogi szemlélet általános megközelítéseivel, Széchenyi megnyilatkozásaiban az alkotmányosság fogalma nem szűkült le a feudális eredetű nemesi kiváltságok összességére. Épp ellenkezőleg, a feudális köz- és magánjog paragrafusait minden esetben úgy próbálta interpretálni, hogy azokban az egyéni szabadságjogok bővítése, az alkotmányos jogegyenlőség megteremtése természetesen benne foglaltatik. Széchenyi a rendi alkotmányosság jelentőségét teljesen más aspektusból ítélte meg, mint a sérelmi-ellenzék, vagy az állagörző konzervativizmus tábora. „Alkotmányunk 800 esztendő óta van – és csak néhányunknak van egyáltalán fogalmunk arról, mi is egy alkotmány!” – írta a diéta vitái során szerzett keserű tapasztalatokkal naplójába.¹⁰⁴

Széchenyi, amidőn arra tett kísérletet, hogy liberális „alkotmányosság” koncepcióját a közvélemény előtt kifejtse, a magyar nemesi konzervativizmus „alkotmányosság-értelmezésével” is szembe kellett néznie. A rendi-ellenzéki politika fogalmi zűrzavara és álságos alkotmányosságtudata miatt többször adott hangot csalódottságának: „Mennél jobban végiggondolom az országgyűlés ügymenetét, annál inkább úgy látom, hogy honfitársaim a képviseleti alkotmányra nem teljesen érettek.”¹⁰⁵ Majd így folytatta okfejtését: „Ez a mondat látszólag ellentmondást rejt magában, mert hisz az alkotmány 800 esztendő óta fennáll. – Ez lehet mind igaz, de az is bizonyos, hogy valahol kell valami más okának lennie, hogy ily sokáig kitartott – például a nyugtalan idők –, mert a magyarok nem érettek. De van bennük fogékonyság azzá válni.” – adta meg a pozitív végki-

¹⁰² SZIN II. 1825. szept. 21. 609. (Napló [1978] 397.)

¹⁰³ SZIN II. 1825. dec. 30. 666. (Napló [1978] 440.)

¹⁰⁴ SZIN II. 1825. dec. 31. 667. (Francia nyelvű bejegyzés.) (Napló [1978] 440.)

¹⁰⁵ SZIN III. 1826. jan. 5. 5. (Napló [1978] 443.)

csengést fanyar élményeinek 1826. januárjában.¹⁰⁶ Való igaz, ebből a szempontból a diétán szerzett közvetlen tapasztalatai is azt a meggyőződését támaszthatták alá, hogy a valóságban sokkal szélesebb az a szakadék, amelyet az angol parlamentáris rendszer és a magyar rendi országgyűlés működése között korábban feltételezett: „*Angliában az ember a jobbítás eszközeként tekinthet a Parlamentre. Magyarországon azonban az országgyűlésre – csak az alkotmány megtartójaként lehet gondolni! Magyarország – hogy úgy mondjam – alig tartozik már a nemzetek sorába.*” – írta 1826. június 9-én.¹⁰⁷ Ez a rendkívül sokatmondó rövid bejegyzés azt bizonyítja, Széchenyi tisztában volt az angol és a magyar „alkotmányosság” lényegi különbözőségével. Mindebből pedig, arra következtethetünk, hogy az albioni és a hazai „konstitucionalizmus” párhuzamba állítása nem elsősorban az eszmei meggyőződés, hanem a politikai érvelés világába tartozott. Az érvek pedig döntően abból a sajátos történetiszemléleti bázisból nyerték vitalitásukat, amelyben a nemzet jövője és az alkotmányos haladás szoros összefüggésbe került egymással.

Az 1825-27-es pozsonyi országgyűlés a feudális intézményrendszer kompromisszumos megerősítésén és a rendi alkotmányosság gyakorlatának folytonossá tételén túl a reformgondolatok terén nem hozott valódi áttörést. A következő országgyűlés törvényalkotását előkészítő *rendszeres bizottsági munkálatok* azonban mégis fordulópontot jelentettek a reformok érlelődése, a rendi nyilvánosság kiszélesedése és a liberális nemesség megszerveződése szempontjából. Személyes élményei mellett ez a közpolitikailag felpezsdült légkör készítette Széchenyi is egy alkotmányos reformprogram kimunkálására.¹⁰⁸ Alkotmánykoncepciója így került szembe a konzervatívok alkotmányértelmezésével, amely a szokásjogok továbbélésében a fennálló társadalmi rendszer fenntartásának garanciáit, s a törvények magyarázatának privilégiumát kívánta láttatni. A liberalizmus alkotmányfelfogása azonban elfogadhatatlannak tartotta azt az elképzelést, amely az alkotmány fogalmát csupán a feudális jogok összességének tekintette, s ez által nem a feudális jogrendszer nyitottságát, továbbfejleszthetőségét, hanem annak szokásjogokba zártságát hangsúlyozta.¹⁰⁹ Ezért Széchenyi egyáltalán nem tudott azonosulni azzal az állagörző nemesi alkotmányfelfogással,

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ SZIN III. 1826. jún. 9. 71.

¹⁰⁸ Vö. GERGELY András [1972] 88-89, VISZOTA Gyula: Széchenyi Hitel című művének keletkezése *Budapesti Szemle* 1916, 167. 321-351. (Különösen: 321-330.)

¹⁰⁹ MEZEY Barna: A modern polgári jogrendszer kialakulása a 19. századi Magyarországon. In: *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére.* ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 2000. 335-352. (Különösen: 338-342.)

amely szerint a feudális államrendszer fennállásának nem nélkülözhetetlen előfeltétele, sőt, annak veszélyeztetője lehet egy deklarált alkotmányosság.

Későbbi programadó műveiből tudjuk, Széchenyi az utilitarizmus tanai alapján hitt a törvények megváltoztathatóságában, így bár látszólag tisztelte az „*ősi alkotmányt*”, de azt csupán kiindulópontnak tekintette a valódi alkotmányos átalakulás, a „*képviselési szisztéma*” megteremtése felé vezető úton. „*Ha az ember végiggondolja a magyar alkotmányt – a hiányosságait – hogy 800 éve áll fenn – akkor az ember csak álmélkodhatik. Ez összetartó erő fundamentuma azonban mindig a belső és külső veszedelem volt, melyben lebegett. Most, amikor mindent gáncsolnak és kiegyenlíteni akarnak, és erre elegendő idő és nyugalom van: még nagyobb veszedelemben forog!*” – állapította meg a diéta lezárulta után.¹¹⁰ A rendi alkotmányosság és nemesi szabadság ellentmondásait felismerve, Széchenyi a politikai érvek világában a „nyolcszáz éves” magyar konstitúciónak elsősorban azokat az aspektusait aknázhatta ki, amelyekből a polgári átalakulás és az új típusú nemzeti közösség megteremtésének lehetősége is igazolhatóvá vált.¹¹¹ Persze a gróf pontosan látta, hogy a kiváltságokra épülő rendi alkotmányosság átalakítása képviselési alkotmánnyá lényegesen nehezebb feladat, mint egy abszolutisztikus országnak új alkotmányt adni: „*Olyan ország, melynek vannak kiváltságai – és egyoldalú szabadságai, egy liberális alkotmányra nehezebben tehető fogékonnyá, mint olyan nemzet, melynek semmiféle szabadsága, sem képviselési rendszere nincs!*”¹¹² Hiszen míg ott, ahol a szabadság élménye ismeretlen, nem kell a privilégiumokról lemondani, de ahol korábban már léteztek „szabadságok”, a kiváltságokkal rendelkezőket arról is meg kell győzni, hogy az alkotmányos jogok mindenkre ruházásával az egyéni szabadság köre nem csorbul.

A reformkor felélénkülő közjogi vitái arra készítették a közszereplés színpadára lépő grófot, hogy a közvélemény előtt is világosan kifejtse alkotmányos átalakulással kapcsolatos nézeteit. Széchenyi 1825-ben még elnapolta a politikai hovatartozást kinyilvánító döntését, s az alkotmányosság kérdéseit illetően is inkább bizalmas feljegyzésekben foglalta össze formálódó elképzeléseit.¹¹³ Későbbi

¹¹⁰ SZIN II. 1825. dec. 31. 668. (*Napló* [1978] 441.)

¹¹¹ Ez tükröződik vissza abban is, hogy 1848-ban a független magyar minisztériumok létrehozásakor a liberális politikai elit a már fennálló, továbbfejlesztendő törvényekre hivatkozott. Vö. GERGELY András [1981] 50-51.

¹¹² SZIN III. 1827. jan. 04. 116. (*Napló* [1978] 501.)

¹¹³ Gergely András eszmetörténeti vizsgálatai mutattak ár arra, hogy Széchenyi, az akadémiai felajánlás hírnevet és megbecsülést jelentő megnyugtató távolságából 1825 végén még nem foglalt el konkrét politikai „pártállást”. Vö. GERGELY András [1972] 59-61.

értékrendjét, alkotmányos felfogását azonban szinte megelőlegezi az ebből az időszakból származó, „*Constitutio*” című, vázlatosan fennmaradt, magyar nyelven megfogalmazott írása.¹¹⁴ Az írás címének és nyelvének megválasztása azt a szándékot tükrözi, hogy Széchenyi a magyar politikum világában alkalmazható univerzális alapelvek kifejtésére tett kísérletet.¹¹⁵ Az értekezés felütése a liberális politikai értékrend alapján minden emberek felett gyakorolt hatalmat – nem tagadva a hatalomgyakorlás szükségességét – „*tyranismus*”-nak tartott. Történelmi példákra hivatkozva kifejtette, nincs még egy „*oly együgyű és simplex mechanika principiumokra*” állított kormányzási forma, mint az „*absoluta Monarchia*”. Ám annak ellenére, hogy az emberek úgy tartják, „*machinak között kétség kívül az a legjobb, a mely [...] legsimplexeb*”, a szerző mégsem tudott azonosulni a korlátlan monarchia eszméjével.¹¹⁶ Széchenyi „*Constitutio*”-felfogása elsősorban azért támasztott fenntartásokat az abszolutizmus kormányzati rendszerével szemben, mert az emberi (uralkodói) tökéletlenség következtében a korlátlan monarchia csak a legoptimálisabb feltételek mellett lehet alkalmas arra, hogy az „*Emberiség boldogságát legsikeresebb*” módon előmozdítsa.¹¹⁷ A gróf tisztában volt azzal, hogy az olyan „*representativum Alkotmány*”, amilyenek valójában a magyart is tartotta, „*akár milyen jó és régi legyen is – idővesztésre, keveredésekre, és szörnyű fárodásra és munkálodásra ad kimeríthetetlen okokat*”.¹¹⁸ Egy ilyen, „*constitutionális*”-jellegű alkotmánynak a „*mechanikáját*” mindkét fél részéről csak „*örökké tartó mozgásban és küszködésben lehet elképzelni*”.¹¹⁹

Az alkotmányosság működése – beleértve az oly tökéletlen magyar rendi alkotmányosságot is – látszólag sokkalta komplikáltabb, mint egy abszolút monarchia „*alkotmány nélkülsége*”. Széchenyi véleménye szerint ez a látszólagos körülményesség, „*keveredés és idővesztés*” vezetett oda, hogy azok „*a kik előre*

¹¹⁴ *Constitutio* 443-447. Széchenyi vázlatait megmutatta Xantus Ignácnak, jogi tanácsadójának is, aki észrevételekkel látta el a munkát. Vö. SARLÓS Márton [1960] 34.

¹¹⁵ Naplóbejegyzéseiben, s vázlatos feljegyzéseiben a párhuzamosan és egymás szinonimáiként használt latin eredetű „*constitutio*” és a német „*Verfassung*” kifejezések közül a képviselői alkotmányosság fogalmának általánosabb tartalmát megjelenítő, s az angol nyelvben is meghonosodott változatát alkalmazta. A kormányzattal vitatkozó Széchenyi a szintén ez idő tájt készült *Miscellania* című írásában következetesen a „*Verfassung*” kifejezést alkalmazta. Vö. *Miscellania* I-III. és „*Constitutio*” című írások. In: *SZIN* III. 447-452. ill. 443-447.

¹¹⁶ Uo. 443.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Uo. 444.

¹¹⁹ Uo. 443.

látni, de kivált befelé látni a dolgok velejébe nem tudnak [...] oly iszonyó mod gyűlölik, és félnek attól, amit egy Constitutionnak szoktak hívni a mai időkben”, s így a „*constitutiot magát az ördög találmányának*” tartják.¹²⁰ Pedig az alkotmányosság ügye korántsem az ördög találmánya, hiszen ha a kifejezést szélesebb értelemben vesszük, akkor, mondja szerzőnk, még „*Törökországnak is vagyons Constitutioja*”. Hiszen az alkotmány legáltalánosabb – tudatosan relativizált – értelmében, még egy despotikus államnak is vannak bizonyos, az állam életét és a közállapotokat szabályozó alaptörvényei. Széchenyi azonban annak érdekében, hogy elhatárolja magát az ilyen jellegű félreértésektől, hangsúlyozta, hogy ő elsősorban „*Constitutio alatt, egy representativum Alkotmányt, olyant mind a magyar és Anglus*” fog érteni minden esetben.¹²¹

A Rousseau „*Társadalmi szerződés*”-ének eszmei hatását magán viselő dolgozat gondolatmenete szerint a demokrácia és a despotizmus közti skálán csak azért létezik többféle „*Constitutionális*” forma, mert a kormányzottak és kormányzók közti vetélkedésben az egyik fél mindig felülkerekedik.¹²² „*[...] kivált egy régi Constitutioba(n) – egy rész sem nyerhet annélkül, hogy a másik rész nem vesz és így függ az alkotmány mindég az absolutismus és a Democratia vagy oligarchia között*”.¹²³ Ennek értelmében a szélsőséges változatok közt létrejövő különböző alkotmányos szisztémák nemcsak nevük, hanem „*mechanikai principiumaik*”, vagyis működésük alapján is különböznek egymástól. A sokféle alternatíva és különbözőség ellenére Széchenyi az alkotmányosság univerzális jellegét – mintegy a halmaz elemeinek összetartozást jelentő kritériumát – a reprezentációban, vagyis a képviseleti jellegben határozta meg. Eszerint a képviseletre épülő alkotmány lényege az, hogy „*az Executiva potestas* (vagyis a végrehajtó hatalom), *általjában semmi törvényt, az reprezentánsoknak befolyása nélkül nem hozhat*”, tehát „*[...] egy constitutionalis országban semmi oly eset nem lehet, hogy a kormány provisoria törvényt hozni kéntelen volna*.”¹²⁴

Széchenyi az önkény valamennyi formáját elutasítva azt hangoztatta, hogy „*jobb törvény nélkül lenni, mind oly törvényt, melyet az absolutismus ho-*

¹²⁰ Uo. 444.

¹²¹ Uo. 444.

¹²² Első pillantásra is számottevő eszmei azonosságok figyelhetők meg mind logikáját, mind érvelését tekintve Széchenyi okfejtése és a „Társadalmi szerződés” különböző kormányzati formákkal kapcsolatos eszmefuttatásai közt. Vö. ROUSSEAU, Jean-Jaques: *A társadalmi szerződés*. (Bev., magy., jegyz.: J-L. Leclerce. Ford.: Mikó Imre) Bibliotheca Könyvkiadó, (s.l.), 1955. 162-197.

¹²³ SZIN III. 444-445.

¹²⁴ Uo. 445. (Beszúrás tőlem: F.T.)

zott”!¹²⁵ Ezért az elmúlt diétára visszatekintve, a legfontosabb feladatnak „a meg romlott jó törvények helyre állítását” és „jó ujj törvényeknek felállítását” tartotta.¹²⁶ A gróf az 1820-as évek derekán komoly energiákat fordított a rendi alkotmányosság vizsgálatára, s a konstitucionális államforma jellegzetességeinek meghatározására. Metternichkel folytatott egyenlőtlen diskurzusa azt mutatja, saját alkotmányos elképzeléseinek kifejtése érdekében a Habsburg birodalom elsőszámú tisztviselőjével szembeni nyílt konfrontációra is vállalkozott. Töredékes feljegyzései azt bizonyítják, a programadás igényével fellépő Széchenyi saját alkotmányos nézeteiben tudatosan olvasztotta egybe az ideáltipikusnak vélt angol, illetve a kétarcú és bírált magyar rendi alkotmány legfontosabb jellegzetességeit.

Szekfű Gyula a *Három nemzedékben* azt állította, hogy „Alkotmányos kérdésekben Széchenyit nem vezették elvont állambölcseleti elméletek vagy közjogi szempontok.”¹²⁷ A gróf 1830 előtti alkotmányelméleti kísérletei azonban azt mutatják, hogy Széchenyit – jóllehet nem jogtudósként, hanem „politikusként” – nemcsak foglalkoztatta a konstitucionalizmus problematikája, de pontosan látta a birodalom két fele közötti közjogi viszony dilemmáit.¹²⁸ A programadó művekben Széchenyi – az egyén tökéletesedését előtérbe állító nemzeti reform mellett – már egy olyan „alkotmányreformra” tett javaslatot, amely a fennálló törvények radikális megváltoztatását feltételezte. Széchenyi liberális társadalomátalakulási programját mind horizontálisan, mind vertikálisan leszűkítenénk, ha a grófot konzervatív reformeré átfesteni igyekvő Szekfűt követve azt állítanánk, hogy Széchenyi elsősorban azért ostromozta a magyar rendi alkotmányosságot, mert „az ősi magyar alkotmány nagy kerékkötője a halhatatlan léleknek, az erkölcsiség kifejtésének”.¹²⁹ Éppen ennek az állításnak az ellenkezőjéről győzhetnek meg bennünket a *Hitel* első fogalmazványaiban felbukkanó liberális alkotmányjogi gondolatok, hiszen a mű megírásához irányadó rendezőelvet kereső Széchenyi fogalmi készletében a „belső csend”, a „polgári erény” és a „nemzetiség” gondolata paritásos viszonyban szerepel az alkotmányos átalakulás megteremté-

¹²⁵ Uo. 445.

¹²⁶ Uo. 446.

¹²⁷ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934. (Reprint: SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. (Előszó: Glatz Ferenc) Maecenas Kiadó, Budapest, 1989.) 30. (Továbbiakban: SZEKFŰ Gyula [1934])

¹²⁸ „AZ AZ AUSTRIAI MONARCHIÁNAK ÉS MAGYAR ORSZÁGNAK HIBÁJA, HOGY AZ ISTEN A HARAGJÁBA KAPTSOLTA ÖSSZE [...]” – vetette oda magyarul egy baráti vita során 1821-ben. *SZIN* II. 1821. okt. 20. 214. (*Napló* [1978] 238.)

¹²⁹ SZEKFŰ Gyula [1934] 30.

sének igényével: „[...] a liberális alkotmányt minden jó alapjának feltüntetni; [...] A polgári erény az alap, s aztán jó az alkotmány”.¹³⁰ A vázlatok kétséget kizáróvá teszik, hogy Széchenyi egyre határozottabb konkrét elképzelésekkel rendelkezett az alkotmányos átalakulás programját illetően: „*Én tsak akkor fogom hinni hogy nékem Constitutiom és szabadságom vagyom hogyha a Kormányba' de facto befolyásom lesz - (sic!)*”.¹³¹

Ilyen és ehhez hasonló megállapításokkal a *Hitel* lapjain természetesen nem találkozhatunk, de a régi törvények megváltoztathatóságának, megreformálhatóságának igénye nem marad rejtve a sorok között.¹³² Széchenyi érvelésében a magyar rendi alkotmány megújításának legfőbb indoka, hogy a nyolc évszázados törvények már nem felelnek meg a jelenkor követelményeinek. A régi törvényekhez való ragaszkodást egyszerűen „*magában nem bizó, szűk eszü 's félénk lelkű okoskodás*”-nak nevezte, mert úgy vélte, ha a magyar alkotmány a zivataros idők ellenére is képes volt ilyen sokáig fennmaradni, jövője a változtatások révén sincs veszélyben: „*És éppen azért, mert hazánk 's alkotmányunk a' legszomorubb helyzetetésektől 's a' legsarkalatosb változások által se bomlott meg, [...] éppen azért a' legnagyobb ujitások által, ha józanok, ma se fog megrendülni, hanem mind erősbre 's tartósbra fejtekezni.*”.¹³³ A *Hitel* írója egyáltalán nem félt az ésszerű, a fennálló viszonyokat figyelembe vevő törvényi változtatásoktól, s reformprogramját a fennálló „*antiliberális alkotmány*” megreformálására alapozta. A kiváltságokra és előjogokra épülő magyar alkotmány ugyanis Széchenyi szerint „*hibás elrendezésével*” és maga előtt görgetett „*feleslegeivel*” gátolja a „*legnagyobb rész boldogságát*” és a „*közjó előmozdítá-*

¹³⁰ Az 1828 első feléből fennmaradt feljegyzések Széchenyi komoly dilemmáiról tanúskodnak a megfelelő fogalmak kimunkálásakor. Erre hívta fel a figyelmet, s az idézett részeket közli: VISZOTA Gyula: *A százéves Hitel. Irodalomtörténet* 1930, 135-144; ill. GERGELY András [1972] 83. Forrás: *Széchenyi István: Hitel, Jegyzetek, Töredékek. MTA Könyvtár Kézirattár K257/2. 1-37. ff.* (Gedanken I-II.; A belső csend alapjai; Emberekül; Boldogság alapjai).

¹³¹ *Széchenyi István: Hitel, Jegyzetek, Töredékek. MTA Könyvtár Kézirattár K257/2. 59. ff.*

¹³² Részben egyet érhetünk Balogh Jenő 1942-ben írt tanulmányának megállapításaival, aki úgy értékelte, hogy a programadó művek nemcsak mondanivalójuk, de funkciójuk miatt sem tartalmaztak mélyebb magyar alkotmányjogi fejtegetéseket. Balogh Jenő: Széchenyi és a magyar alkotmányos szabadság. In: *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára.* (Szerk.: ECKHART Ferenc és DEGRÉ Alajos) B, 1942. 33-40.

¹³³ Uo. 261-262.

sát”.¹³⁴ Széchenyi tehát nyilvánosság elé tárt érvelésében biztosította olvasóit, hogy „senki nem akarja a régi várat feldulni”, de mert a rendszer elavult, azt javasolta, hogy „maradjon meg a régi is, s álljon egyszersmind mellette fel új systema”.¹³⁵ Az alkotmányos reform így kettős dilemmát rejtett magában, hisz a régi „systema” részleges fenntartását, de egyszersmind annak szükségszerű továbbfejlesztését írta elő. A magyar rendi alkotmányosság belső ellentmondásai-
ból és az ország közjogi kapcsolatrendszeréből adódóan ennek kivitelezése nem tűnt egyszerű feladatnak, Széchenyi alkotmányos reformjának ugyanis egyszerre kellett szem előtt tartania a rendi alkotmányosság körének elkerülhetetlen szélesítését, a kiváltságos rétegek érdekeinek csorbíthatatlanságát, illetve a birodalom speciális kapcsolatrendszerét.

A rendi alkotmányosság reformja a programadó művekben már elkerülhetetlennek tűnt: „el van kárhozatva a Magyar hátramaradás vagy elbomlás által veszni, ha t. i. alkotmányával a perfectibilitas össze-nem-férhető”.¹³⁶ Az alkotmányos jogok kiszélesítését Széchenyi így a magyar nemzetiség megtartásának, felvirágoztatásának egyik előfeltételként kezelte: „minél több veszen részt az alkotmány bátorságot ’s hasznát hajtó vázában, annál nagyobb az erkölcsi tehetség, több a munkavágy, közönségesb a szorgalom, bizonyosb a kereskedési szükség, ’s legbizonyosbak nem csak a jó közösülések, hanem a nemzeti nagyság és szerencse is!”¹³⁷ Ezért volt szükség a politikai érvek világában annak bizonyítására, hogy a rendi alkotmány kiszélesíthető és reformálható: „ámbar szabadságunk csak egyoldalú ’s nem általános, még is egy olly alkotmány vázát bírjuk, melly szabad, ’s mellyet tágitni ’s reformálni lehet”.¹³⁸ A Stádiumban, a változtatás elkerülhetetlenségének felismerésével Széchenyi már sokkal sarkosabban fogalmazott: „Ha alkotmányunkban, melly nemzetiségünkre [...] annyira behatott és hat – mert a törvény életet vagy halált okozhat – nyolcszáz és annyi esztendeig éppen semmi nem javítottatott ’s változtatott volna [...], akkor teljes meggyőződéseim szerint most már nem is volna polgári létünk [...], de más részről azt is hiszem erősen, ugyan külön helyt foglalnánk a nemzetek sorában ma, ha ősi törvényhozóink ’s országos embereink az értelmi súly nagyobb kifejlődése ’s a magyar nemzetiség valódi felemelkedése ’s terjesztése által ösztönözve, időszakként, nem mindig csak felszínleg ’s palliativkép reszelgettek ’s

¹³⁴ Gróf SZÉCHENYI István: *Hitel*. Pesten, 1830. (Reprint: SZÉCHENYI István: *Hitel*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984.) 214. (Továbbiakban: *Hitel*) Vö. GERGELY András [1972] 98-99.

¹³⁵ *Hitel* 217. és 258.

¹³⁶ *Világ* 248-249.

¹³⁷ Uo. 362.

¹³⁸ Uo. 342.

foltozgattak volna törvényinken, [...]’s ha gyökeres [...] reformációk által, 800 ezernyi sulyu talpkő helyett lassanként 10 millionyi sulyut raktak, [...]’s az ország minden lakosi felszabadításában bíztak volna.”¹³⁹ Mivel az elődök képtelenek voltak a magyar alkotmányosság megreformálására, a 19. századra a rendi alkotmány organikus átalakíthatósága is veszélybe került: „[...] az „örökös régimel megmaradás” kívánsága, a’ „mindigi foltozgatás” és „sohai gyökeres segítség” következtében alkotmányunknak [...] praxisa most valóban nem egyéb mint egy, számtalan abususból egymásra halmozott, az idő szellemétől bizonyosan ’s könnyen sarkából kifordíthatandó gyenge rakvány.”¹⁴⁰ Ez a romos, düledező „rakvány” azonban, „melly a’ nemzet nagyobb részét szinte minden polgári jusokból kizárja, ’s eképe azt t. i. a’ nagyobb részt, mind alkotmányunk, mind saját személyünk természetes ellenségivé teszi” nem lehet alkalmas arra, hogy a polgári nemzet keretét adja.¹⁴¹ Ezért is érvelt úgy, hogy amennyiben „törvényeinket el nem rendezzük, ki nem tisztítjuk, elenyészésünk, elbomlásunk, halálunk bizonyos; ha ellenben módosítjuk, javítjuk s elrendeljük azokat, akkor megmenekedésünk, kiszabadulásunk s életünk lehető.”¹⁴²

Az utilitarizmus tanait követve Széchenyi alkotmányértelmezésében a jó konstitúció legfontosabb kritériuma, hogy képes a fejedelemtől a társadalom legalsóbb rétegéig valamennyi emberre a lehető legtöbb boldogságot sugározni: „a’ legfőbb igazság a’ legnagyobb boldogsággal synonymon, ’s eképe egy ország moralis alkotmányának lehető legigazságosb elrendelése is legtöbb boldogságot hárít fejdelemtől lefelé a’ közönség minden tagjára.”¹⁴³ A Stádiumban teljesen egyértelművé tette, hogy liberális alkotmányosságeszméjének megfelelően az „emancipáció”, vagyis a kiváltságok kiterjesztése jelentheti a nemzet jövőbeli fejlődésének alapját: „Honunk minden lakosinak a’ nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend; 9 milliónak ezentúl is abból kirekesztése ellenben elkerülhetlen halált hozand anyaföldünkre. Ez lélekisméreti vallomásom!”. Ezért a magyarság jövőjével kapcsolatos legsürgetőbb feladat „az igazi szabadságnak ’s nemzeti létnek talpkövének rakni”, vagyis: „Hunnia minden lakosinak polgári létet adni!”¹⁴⁴

¹³⁹ Gróf SZÉCHENYI István: *Stadium*. Lipcse, 1833. (Reprint: SZÉCHENYI István: *Stadium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984.) 5. (Továbbiakban: *Stádium*)

¹⁴⁰ Uo. 8.

¹⁴¹ Uo. 67-68.

¹⁴² Gróf SZÉCHENYI István: *Hunnia*. Pesten, 1858. (Reprint: SZÉCHENYI István: *Hunnia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.) 80. (Továbbiakban: *Hunnia*)

¹⁴³ *Stádium* 101.

¹⁴⁴ Uo. 29.

Széchenyi politikai értékvilágában a *nemzetiség* felemelésének és megtartásának világtörténelmi jelentőségű feladata a polgári átalakulással, s az alkotmányos szabadságjogok kiterjesztésével valósítható meg. Csak a „józan törvényekre” épülő polgári alkotmány az, ami garantálhatja, hogy „a’ fejdelemtől lefelé mindenkinek sajátja ne kockáztassék vagy csorbíttassék, hanem mindenkinek, a’ privilegiálnak mint az anélkülnek, valódi haszna nagyobbíttassék ’s biztosíttassék”.¹⁴⁵ A Stádium 12 törvényjavaslatában testet öltő alkotmányos reform legfontosabb feladata így nem más, mint a „szabadság és bátorlét” lehetőségének biztosítása és az egyén önkénnyel szembeni oltalmazása.¹⁴⁶ Széchenyi liberális szabadságértelmezése – ellentétben a kiváltságokra épülő rendi szabadságfelfogással – nem az előjogokra és privilégiumokra, hanem a természet adta szabadság általános eszméjére épült. Véleménye szerint csak a helyesen értelmezett szabadság lehet a valódi nemzeti nagyság alapja: „a’ szabadság tagadhatlanul legmélyebb ’s valódibb talpköve is minden lehető hathatós előmenetelnek” – érvelt a Világban.¹⁴⁷ Széchenyi azonban be kellett, hogy lássa, Magyarhonban „sokan köztünk még azt se tudják, mi az igazi szabadság”.¹⁴⁸

Alkotmányos reformprogramjának kifejtése során ezért elkerülhetlenné vált egy új típusú szabadságfogalom meghatározása is.¹⁴⁹ E liberális szabadságértelmezés szerint a közösségi szabadság megteremtésének záloga, hogy az egyén lemond természeti szabadságának egy részéről, vagyis az egyén „természeti szabadságának egy részét a’ társaságbeli szabadság megnyerése végett feláldozza”.¹⁵⁰ A képviseleti alkotmány szempontjából Széchenyi sokkal veszélyesebbnek tartotta a sok kis apró szabadság, vagyis a nemesi privilégiumok létezését, mint magát az önkényt: „egy képviseleti alkotmány mindaddig felette nagy veszélyben van, ’s azt csak a’ véletlen tartja fen, míg egy felekezet szabadsága az egészre nézve csaknem több kárt okoz, mint a’ mennyit egynek legkorlátlanabb önkénye hozhatna”.¹⁵¹ Munkáiban ezért gondosan megkülönböztette a kiváltságokat jelentő rendi szabadságok (privilégiumok) és a „valódi” „társasági”, vagy „köz szabadság” fogalmát. A „polgári szabadság körei” közt állók – az angliai példa szerint – a „bátorlét, saját birtok, szabadság, törvény-előtti egyen-

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ Vö. GERGELY András [1972] 102-103.

¹⁴⁷ Világ 337.

¹⁴⁸ Hitel 70.

¹⁴⁹ Széchenyi tulajdonképpen erre tett kísérletet a Világ Casino című fejezetében. In: Világ 382-444.

¹⁵⁰ Hitel 172.

¹⁵¹ Stádium 202.

lőség” és a „*sajtószabadság*” kincseit bírják, melyek egyedüli előidézői a nemzeti nagyságnak és gazdagságnak.¹⁵²

Gergely András eszmetörténeti vizsgálatai mutattak rá, hogy Széchenyi programadó műveiben a politikai szabadságjogok kiterjesztése lényegesen mértéktartóbb módon jelenik meg, mint a magánjogi alapintézmények gyökeres megreformálása.¹⁵³ Ennek a visszafogottságnak a háttérében minden bizonnyal a gróf „*szelíd 's convulsio-nélküli reformatio*” iránti vágya, az alkotmányos átalakulásban rejlő vélt és valós veszélyforrások felismerése húzódott meg. Az alkotmányos átalakulás társadalmi vetületeiben rejlő kockázatok mérséklését Széchenyi az egyén tökéletesedésére és a kiváltságok fokozatos kiterjesztésére alapozott programmal vélte megvalósíthatónak. De a rendi alkotmány valódi képviselői alkotmánnyá történő átalakításának talán legnagyobb veszedelmét *Hunnia* című művében már abban látta, hogy Magyarország „*alkotmányos tartománya egy alkotmánytalan főországnak*”.¹⁵⁴ Ez a különbség azonban Széchenyi érvei szerint egyértelműen Magyarország javára billenti a mérleg nyelvét: „*Volna a monarchia másik részének képviselői alkotmánya, nekünk pedig nem, mirajtunk lenne akkor a sor, hazánk belső idegeit szerinte alkalmazni. De mivel Ausztriának képviselői alkotmánya nincs, sőt ilyesről szinte még sejtése sincs, nekünk pedig hála az Egeknek, van, azért nem rajtunk áll az utánozás, hanem valóban mienk a szent kötelesség fentartani azt, akár utánoztatunk, akár nem*”.¹⁵⁵

A gróf a környező országokkal való összehasonlításban is különleges szerepet tulajdonított a magyar rendi alkotmányosságnak, amely továbbfejlesztése révén akár integráló erővel is bírhat a soknemzetiségű történelmi Magyarországon: „*a Magyar, az emberek legnagyobb kincsével „szabad alkotmány szerkezetével” bir.*” [...] *szabad szerkezetű alkotmánya által viszont ő áll minden szomszédi előtt s annyira, hogy jóllehet több vele határos nép sokban igen is előhaladott már, mikben ő egy lépést se [...] tett, s jóllehet minden kincse egyedül és kirekesztőleg csak a magát kifejtetés lehetőségében áll, azért [...] határtalanul magasabban áll és kedvezőbb körülmények közt létez a magyar nemzet, mint a szomszédságában levők akármelyike.*”¹⁵⁶ A *Hunnia* érveiben a magyar liberális reformmozgalom egészének azon meggyőződése tükröződik vissza, amely szerint az idejétmúlt és változtatásra váró rendi alkotmányosság kiszélesítésével és az alkotmányos jogok mindenkire ruházásával a nemzetteremtés prob-

¹⁵² Uo. 65.

¹⁵³ GERGELY András [1972] 103.

¹⁵⁴ *Hunnia* 85.

¹⁵⁵ Uo. 91.

¹⁵⁶ Uo. 205.

lémái is megoldódhatnak.¹⁵⁷ Széchenyi bízott a jogkiterjesztő asszimiláció politikájában; hitt abban, hogy a magyar rendi alkotmány körének kiszélesítésével a szabad tulajdonosok társadalmát megteremtő polgári átalakulás és a nemzetiségeket integrálni képes nemzeti átalakulás egyszerre valósítható meg.¹⁵⁸ A magyar rendi alkotmány áldásainak kiszélesítése így egyszerre kínálta a kiváltságok megszüntetésének és az alkotmányosság eszméjének terjesztését. E civilizációs misszió Széchenyi politikai értékrendszerében a magyar nemzet világtörténelmi hivatásának és az egyetemes emberiség tökéletesedésének beteljesítését biztosíthatta. Így érvelt a Hunniában: „[...] 'szabad alkotmányi áldás' a lehető legnagyobb földi jó, és e szerint minden ember, ki [...] keresi a jó- s bátorlétnek talpkövét, [...] szabad alkotmány áldásai alá fog törekedni; miből megint az következik, hogy a magyar nemzet ujjaszületése, minthogy szabad szerkezetű alkotmánya van, nemcsak az austriai közbirodalomnak, de az egész földtér becsületes lakosát is közelébb állíthatja józan emberi törekedésének végczéljához, és ekép annak előmozdításából az egész jobb emberiségre háramolhat haszon.”¹⁵⁹

Tamás Fülöp

„I will never know, and never recognize any other Constitution than the English and the Hungarian” – the Concept of Constitutionality in the Political Value System of István Széchenyi in the Reform Age

The issue of representational constitutionality held special significance in the political value system of István Széchenyi in the Reform Age. In the constitutional reform concept of the Count one can find the idolized English-type of Constitutional monarchy as well as the Hungarian estate constitutionality, deemed out of date, yet suitable for improvement. Based on his liberal values and his personal experience in Britain, Széchenyi considered the gradual creation of constitutional monarchy as the only way to transform the Hungarian society. Széchenyi was convinced that, despite its deficiencies, the

¹⁵⁷ Vö. VARGA János: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 32-47.

¹⁵⁸ Vö. DÉNES Iván Zoltán: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. századi Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó – IV. Budapest, 2001. 68.

¹⁵⁹ *Hunnia* 213.

Hungarian estate consitutionality, which showed several similarities with the consitutional developments in Britain, could be extended and improved in accordance with the needs of bourgeois transformation. In the present paper, I made an attempt to investigate the theoretical components and the role of the concept of constitutionality in the political value system of Széchenyi throughout the Reform Age.

Czinege Szilvia

Feljegyzés egy iraton:

**„Az államkancellár úr őfőméltósága utasítására ad acta mennek,
és annak idején Széchenyi ellen felhasználhatóak lesznek”**

A címben idézett mondat („*Gehen auf Befehl Sr Durchlaucht des Herrn Staats Kantzlers Ad acta u. werden seiner Zeit gegen Széchényi benutzt werden können.*”) azon a borítékon olvasható, amelyben egybefoglalta Sebastian Gervay báró, Metternich irodaigazgatója Széchenyi István 1835-ös védekező iratát s még további dokumentumokat. Gervay egy összefoglaló címkét is rávezetett a borítékra, ami híven kifejezte a bécsi politikának a gróffal szembeni averzióit: „*Széchenyi István gróf üzelmeire vonatkozó irományok és annak önigazolása.*”¹ Ez az anyag lett a bécsi lenyomata Széchenyi és Metternich 1835 április végi találkozásainak. Tanulmányunkban e dokumentumokat (természetesen a vonatkozó naplóbejegyzésekkel, levelekkel kiegészítve), s így a reformer gróf és a kancellár herceg egyik jelentősebb, hosszabb eszmecseréjét tesszük vizsgálat tárgyává. Elsősorban azért, hogy a szituáció mélyebb elemzésével a kapcsolat lényegéhez juthassunk közelebb. Nem az életrajzokra jellemző elbeszélő

¹ A teljes felirat Széchenyi István védekező iratának borítékján: „*Von Sr Durchlaucht dem Herrn Haus- Hof- und Staatskanzler zur Einsicht und hochgeneigten Zurückstellung. 14. März 1835. Graf Stephan Széchenyi's Umtriebe betreffende Verhandlungen und dessen Rechtfertigung. Gehen auf Befehl Sr Durchlaucht des Herrn Staats Kantlers Ad acta u. werden seiner Zeit gegen Széchényi benutzt werden können.*” Közli Viszota Gyula a teljes naplószorozat IV. kötetében, a Függelékben a 683. oldalon. A sorozatnak a tanulmányban felhasznált kötetei: Gróf Széchenyi István Összes Munkái (alább SzIÖM) X-XIII.; Gróf Széchenyi István Naplói I-IV. (továbbiakban SzIN I-IV.) Szerk., bev.: VISZOTA Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1925-1934. (*Magyarország újabbkori történetének forrásai.*) Széchenyi naplószövegeit, ha a vonatkozó részt közli, akkor a legismertebb naplóválogatás magyar fordításaiban idézzük. Lásd: SZÉCHENYI István: *Napló*. Vál., szerk., jegyz.: OLTVÁNYI Ambrus. Ford.: Jékely Zoltán és Györffy Miklós. Gondolat Kiadó, H. n. [Bp.,] 1978. (alább sorszám nélkül SzIN).

technikákat alkalmazzuk, hanem inkább a szituáció- és szövegértelmezés útját választjuk.

A vizsgált, 1835 áprilisi találkozásoknak a jelentősége egyrészt abban áll, hogy ekkor Metternich, mintegy figyelmeztetésül – a „kormányzati terrorizmus” kibontakozásának időszakában – szembesítette Széchenyit a róla készült besúgójelentésekkel. Erre kellett utóbb a grófnak egy védekező iratot készítenie, hogy tisztázhassa magát a vádak alól. Az esemény másik jelentőségteljes mozzanata az, hogy az 1825 végi két találkozásuk² után nem volt ilyen intenzív, a magyar belpolitikát, Széchenyi helyzetét és szerepét érintő eszmecserejük. Az eltelt tíz év alatt ilyen jellegű „beszélgetés” nem alakult ki közöttük, kapcsolatban álltak egymással, Széchenyi több alkalommal is járt Metternichnél, de beszélgetéseik, levelezéseik mindig aktuális problémákra vonatkoztak (az Akadémia pecsétje, a Hitel megjelenése, Metternich kaszinótagsága, Széchenyi al-dunai munkálatai), amelyeket részletes „megbeszélés” nem követett. Ebben a tekintetben Széchenyi naplója negatív adataiban is megbízható forrás, hiszen a gróf olyan jelentőségűnek tekintette a kapcsolatát a kancellárral, hogyha hosszan „vitatkoztak” vagy „helyzetet elemeztek” volna, akkor arra mindenképpen kitért volna bejegyzéseiben.

A vizsgálathoz a „feleselő” források köre jó alapanyagot biztosít: hiszen korábbi forráskiadványok alapján feldolgozható a beszélgetés (Széchenyi naplóbejegyzése alapján); a besúgójelentés, amely a közvetlen előzménye volt a találkozásnak; Széchenyi védekező irata, vagyis a vádra adott válasza; Metternich véleménye és jegyzetei az irathoz, valamint József nádor vélekedése az esetről. A dokumentumok teljes körét áttekinthetjük Viszota Gyulának egy 1925-ben megjelent tanulmánya³ és az általa szerkesztett naplókötet alapján.⁴ A kiváló

² 1825. november 12. és 1825. december 8. A találkozókról Széchenyi részletes naplóbejegyzést készített: SZIN II. 643-662. A kapcsolódó memorandumokat, dokumentumokat közli Viszota Gyula. Uo. 691-711. A Széchenyi-irodalom egyik kedvelt témája ez, úgyhogy a bőséges bibliográfiából itt csak három jellegzetes példát emelünk ki: ANDICS Erzsébet: *Metternich és Magyarország*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 47-57.; OPLATKA András: *Széchenyi István*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 141-157.; VISZOTA Gyula: *Gróf Széchenyi István élete és működése 1820-1825 közt.* (Történeti bevezetés) In: SZIN II. LXXXII-XCIII. Itt jegyezzük meg, hogy az ismert köztörténeti tényeket és a Széchenyi életére vonatkozó alapadatokat külön-külön nem jegyzeteljük, s a legújabb részletesebb Széchenyi életrajzokhoz (OPLATKA i. m. és CSORBA László: *Széchenyi István*. Officina Nova, Bp., 1991.) ill. Viszota Gyula bevezetőihez irányítjuk az olvasót.

³ VISZOTA Gyula: Politikai eljárás Széchenyi ellen 1835-ben. *Budapesti Szemle* 199, 1925, 250-266. (A továbbiakban a Viszota név önállóan erre a tanulmányra vonatkozik.)

⁴ SZIN IV. 683-694.

forrásfeltáró Viszota Gyula elsősorban az eseményhez kapcsolódó forrásokat közölte (a tanulmányában is), s nem bocsátkozott részletekbe menő elemzésbe.⁵

Mivel Széchenyi és Metternich államkancellár kapcsolata sokrétűen érintett téma a Széchenyi biográfiákban, ezért természetesen ez az esemény is többször meg lett említve. A szituációra már a 19. század végén felhívta a figyelmet Zichy Antal, amikor a Tudományos Akadémia megbízásából kiadott napló-válogatás kötetében a Széchenyi naplóbejegyzések alapján (szakmailag nem megbízhatóan, kivonatosan, kommentálva – mint általában) rekonstruálta a szituációt.⁶ Viszont a „felfedezése” értékes volt, hiszen a naplókötetek és bejegyzések rengetegében csak felfigyelt az esemény sajátos jellegére, s így a biográfusok számára is felidézhetővé tette. Utóbb nagymonográfiájában még tovább lépett. Nem a rövid életrajzi-elbeszélő felvillantásában a helyzetnek (itt még a naplókötetnél is „egyszerűbben” járt el), hanem abban a tekintetben, hogy a védekező irat jelentőségét felismerve, azt az első kötetének függelékében közölte.⁷ Így természetes, hogy a következő számottevő életrajzba már néhány elemző mondat is bekerült a dokumentumról. Friedreich István egyrészt Metternich Széchenyihez való közeledéseként interpretálta a kapcsolatfelvételt, másrészt viszont az iratról megállapította, hogy abban Széchenyi „a védelem mellett kifejtette egész politikai rendszerét.”⁸ A 20. század első harmadában viszont olyan mérhetetlen mennyiségű forrásanyag látott napvilágot Széchenyi Istvánról, hogy súlyát veszítette Zichy közlése. Az életrajzok kánonszerű információs bázisába ez a „történet” nem feltétlenül tartozott bele. A következő nagymonográfia szerzője például valószínűleg azért nem utalt az eseményre, mert ő a Magyar Országos Levéltár (még korábban alig használt) hatalmas

⁵ Némi ellentmondást figyeltem meg Viszota Gyula munkáiban: míg tanulmányában a védekező irathoz készített jegyzeteket és a véleményt Metternichnek tulajdonította, addig a szövegközlésben mind a vélemény, mind a jegyzetek esetében gróf Reviczky Ádám magyar kancellár szerzőségét valószínűsítette. A jegyzetek valamint a vélemény stílusát (jegyzetelés, szóhasználat) és tartalmát (támadási pontok) tekintve szerintem Metternich tollából származnak, ezért a későbbiekben is e szerint folytatom az elemzést, de mivel még nem volt alkalmam megtekinteni az eredeti kéziratokat, ezért az álláspontom nem biztos, hogy végleges.

⁶ *Gróf Széchenyi István Naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához.* Összegyűjti és kiadja a Magyar T. Akadémia. Összeállította: ZICHY Antal. Bp., 1884. 295-296. (*Gróf Széchenyi István Munkái.* I.)

⁷ ZICHY Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza.* 1. köt. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Bp., 1896. 357. és 606-616.

⁸ FRIEDREICH István: *Gróf Széchenyi István élete* 1. köt. 1791-1840. A Szent-István-Társulat kiadása, Bp., 1914. 396-398.

Széchenyi István Gyűjteményét gondozta, arra a forrásbázisra épített.⁹ Bizonyos tekintetben szelekciós-mennyiségi kérdés lett, hogy a szerzők a szituációra tettek-e hangsúlyt életrajzaikban. Általában a rövidebb biográfiákba nem került bele ez a Széchenyi–Metternich eszmecsere, vagy csak érintőlegesen.¹⁰ A későbbi irodalomból ezért csak három számottevő közlést idézünk föl. A sorrendben első a Bárány Györgyé. Ő az USA-ban megjelent könyvében a források pontos kivonatolásával foglalta össze egy szűk oldalon a történetet.¹¹ Csorba László életrajzában Metternich kommentárjait boncolgatta, s közben a jelenetet Széchenyi és a kancellár „első igazán kemény összeveszése”-ként interpretálta.¹² Viszota forrásközlő publikációját leszámítva a leghosszabban Oplatka András (bő két oldalon) taglalta az eseményeket, és jelölte meg összefüggéseit. Itt a hangsúly a besúgójelentésre és Széchenyi védekező iratára került. Azok gondolatmenetét rekonstruálta a szerző, s főleg a bécsi politika szűklátókörűségét („sötét hátsó gondolatok”) emelte ki a szituáció alapján, hogy egy ilyen lojális politikust, mint Széchenyi ilyen egyoldalúan ítélték meg.¹³ A vonatkozó szakirodalom (itt csak vázlatos) áttekintése meggyőzött minket arról, hogy a Széchenyi–Metternich kapcsolat e „jelenetével” érdemes külön foglalkoznunk, még ha az alapanyag forráskiadványokban már korábban (magyarul még nem!) napvilágot is látott. A konkrét elemzés előtt röviden összefoglaljuk a gróf és a kancellár kapcsolatának a jelenet előtti „előtörténetét.”

A kezdetek

Széchenyi István és Metternich ismeretségének kezdete nem köthető pontosan dátumhoz, mivel ezt rögzítő forrás nem áll rendelkezésre, de annyi bizonyos,

⁹ Vö. BARTFAI Szabó László: *A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története*. III. 1820-1920. Bp., 1926.

¹⁰ Jó példa erre Németh László Széchenyi könyve, amelyben csak egy-két esszészerű mondat jut a szituációnak, pedig ő igen érzékeny volt máshol a Széchenyi – Wesselényi (Kossuth) – Metternich problematikára. Ennyi tér jutott erre. Lásd: Németh László: Széchenyi István. In: NÉMETH László: *Az én katedrám. Tanulmányok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1983. 512. (*Németh László Munkái*)

¹¹ George BARANY: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791-1841*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1968. 303-304.

¹² CSORBA 109.

¹³ OPLATKA 252-254.

hogy a gróf ifjú éveire tehető.¹⁴ Széchenyi az évek alatt fokozatosan került közelebb a kancellárhoz, kezdetben a háttérből csupán figyelemmel kísérte Metternich tevékenységét, egyfajta eszményképként tekintett rá és Schwarzenbergre,¹⁵ majd később már kritikával is illette – naplójában.¹⁶ Ugyanakkor arra is ügyelni kezdett, hogy milyen színben tűnhet fel Metternich előtt különböző tevékenységei kapcsán. Az egyik ilyen alkalom 1821. január 27., amikor arról számolt be naplójának, hogy IV. György király koronázásán nem vehet részt kamarásként. Ezzel kapcsolatban mérlegelte helyzetét: „*nem küzdhetek érte, mert ha túlságosan gyötöröm és fárasztom magam e tisztért, akkor a végén a saját költségemen fognak Esterházy herceg kíséretében Angliába behajózni, márpedig ez volna a legostobább és legnevetségesebb dolog, ami az én helyzetemben egyáltalán előfordulhat.*”¹⁷

Politikai eszmecserére nem került sor közöttük 1825. november 12-ig, s ez alkalommal sem beszélhetünk igazi véleménycseréről, hiszen míg Metternich saját álláspontját előadta Széchenyinek, addig ő utóbb kénytelen volt saját mondanivalóját írásban benyújtani a kancellárnak, hiszen a találkozón nem jutott szóhoz. További találkozásaikra is jellemző volt ez a koreográfia, akárcsak az 1835. áprilisi alkalomra.

Metternich számára Széchenyi 1825 előtt nem volt számottevő személy. A látószögébe mint egy bécsi arisztokrata család ifjú (a társaságban forgolódo) tagja került. Támogatta őt szabadságok kérelménél, utazásokhoz útlevelet biztosított számára. A kancellár magatartása tehát inkább tekinthető atyáskodónak, semmint bizalmatlankodónak. 1825-ben aztán fordult a kocka, hiszen Széchenyi országgyűlési felszólalását követően titkosrendőri megfigyelés alá helyezték, s a vele szemben való bizalmatlanság egyre fokozódott. Ebben a

¹⁴ Széchenyi István és Metternich kapcsolatának korai történetéről: VISZOTA Gyula: *Gróf Széchenyi István élete és működése 1814-1819 közt.* (Történeti bevezetés) In: SZIN I. (Visszatérően). És OPLATKA (külön fejezetben) 141-158.

¹⁵ Széchenyi apjának címzett levelében (1814. február 12.): „... *Schwarzenberg und Metternich...*, diese beyden Menschen, die für uns von Gott verlassenen Österreichern, ganz Lichtsterne sind – ...” Az ekkor osztrák-birodalmi öntudattal rendelkező Széchenyi ezen szavakkal fejezte ki a két férfiba vetett bizalmát, hogy majd ők ketten jobb sorsot hoznak az osztrák nép számára a napóleoni háborúk okozta helyzet után. *Gróf Széchenyi István levelei szülőihez.* Szerkesztette: ZICHY Antal. Athenaeum R Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1896. 117.

¹⁶ 1821. július 27-én érzéketlennek, 1821. december 12-én unalmasnak nevezte a kancellárt, illetve 1822. március 1-jén megkérdőjelezte a kancellár képességeit, amennyiben a szerencsének tudta be esetleges sikerességét az orosz-török háború elkerülése kapcsán. SZIN I. 197., 229., 252.

¹⁷ SZIN I. 123.

légkörben került sor az 1825-ös találkozóra, amelyen új benyomásokat szerezhetett a két fél egymásról, de célját egyik sem érte el a másikkal: Metternich nem tántorította el Széchenyit a politikai úttól, míg Széchenyi nem tudta megnyerni a kancellár bizalmát, s céljai érdekében „hasznosítani”. 1825 végén és 1826 elején kapcsolatuk meglehetősen intenzív volt, majd ezt követően 1830-ig relatív passzív. Az újabb lendületet a kaszinó valamint a Hitel hozta meg, illetve később Széchenyi királyi biztossá történő kinevezése. Metternich részéről azonban a bizalmatlanság végig kísértte kapcsolatukat, igaz a kezdetben Széchenyiről kialakított képet árnyalta valamelyest, de Széchenyi valódi szándékait ennek tükrében sem vette figyelembe.¹⁸

A találkozók és a jelentés

Széchenyi 1835. március folyamán többször megfordult Metternichnél, aki április 17-én hívatta a grófot.¹⁹ Április 21-én Széchenyi meg is jelent a kancellárnál. Metternich kiiktatta Széchenyit; a gróf így idézte naplójában

¹⁸ Bővebben erről: VISZOTA bevezetői SZIN III., SZIN IV.; és OPLATKA 158-259. Az 1825-ös találkozások, mivel szorosan kötődtek Széchenyi pályafordulatához, nagy jelentőségét kaptak az irodalomban, s majd mindegyik hosszabb-rövidebb életrajz foglalkozott érintőlegesen velük. Itt csak két közvetlenül rá koncentráló írást emelek ki: JAKAB Elek: Metternich hg. és gr. Széchenyi István. *Pesti Hírlap* 1881. 278.; HALÁSZ Gábor: A fiatal Széchenyi. In: *Halász Gábor válogatott írásai*. Magvető, Budapest, 1977. A szituáció részletesebb, legújabb – más összefüggésben rögzített – elemzése éppen ebben a kötetben olvasható: Fülöp Tamás: „Én nem ismerek, sem el nem ismerek más alkotmányt, mint az angolt és a magyart” – az alkotmányosság fogalma Széchenyi reformkori politikai értékvilágában. In: *Történeti tanulmányok XVI.* Szerk.: VELKEY Ferenc. DE, Debrecen, 2008. (*Acta Universitas Debreceniensis Series Historica LX.*) A Metternich-szakirodalom általam ismert munkái – elsősorban Srbik, Bibl – nem, vagy alig tárgyalják ezt az eseményt (kivételt képez természetesen a fent említett munkája ANDICS Erzsébetnek), vélhetően azért, mert Metternich életében kevésbé játszott fontos szerepet, illetve alapvetően más volt a nézőpont, mint a Széchenyi esetében. Lásd erről: Viktor BIBL: *Metternich in neuer Beleuchtung. Sein geheimer Briefwechsel mit dem bayerischen Staatsminister Wrede*. Verlag von L. W. Seidl & Sohn, Wien, 1928.; Heinrich Ritter von SRBIK: *Metternich, der Staatsmann und der Mensch. Band I.* Verlag F. Bruckmann KG, München, 1925. Az 1825-ös találkozókról egy hasonló szituáció- és szövegelemző tanulmányt, TDK dolgozatot készítettem (CZINEGE Szílvia: „Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.” TDK pályamunka 2008.), amely sikeres intézeti bemutatása után vár a 2009-es országos megmérettetésre. Publikálására csak utóbb kerülhet sor.

¹⁹ SZIN IV. 541.

Metternich szavait: „*Én a kormány ellen beszélek. Mindenünnen egybehangzanak a jelentéseik. Pedig legutóbb egy véleményen voltam vele, miszerint W[esselényi] gazember. Ő becsületes embernek tart engem – ám én rossz úton járok, két párt között... Én – akaratom ellenére – sok bajt csináltam – így példának okáért a Kaszinók is politikai klubokká lettek stb. – Majd kikeresteti és megmutatja az ellenem készült jelentéseket...*”²⁰

A lejegyzett mondatokból visszacsengenek az 1825-ös találkozások hangjai, amelyek bizonyíthatták Széchenyi számára, hogy még mindig azon kell fáradoznia, hogy Metternich bizalmát elnyerhesse. Jellemző erre az első két mondat, ugyanakkor azzal Széchenyi is tisztában volt, hogy figyelték, jelentéseket készítettek róla, de azokat még nem látta.²¹ Ám a Wesselényivel való kapcsolata bizonyosan nem hatott kedvezően Széchenyi megítélésére.

Wesselényi Miklós báró az 1830. évi országgyűlésen vált a reformerek (Metternich szemében az újfajta opposíció) vezetőjévé. Ez egyrészt adódott abból, hogy Széchenyi, aki alkalmas lehetett volna erre a szerepre, ekkor a Hitel babérjait aratta, az al-dunai tervekkel foglalatosskódott, s jelen sem volt Pozsonyban. Másrészt Wesselényi jó követi kapcsolatokkal rendelkezett, s nem elhanyagolható tény az sem, hogy kiváló szónok volt, s emellett rendelkezett egyfajta személyes varázssal is.²² Így akarva- akaratlanul a reformerek vezetője és Metternich gyanakvásának egyik célpontja lett. Erre jó példa található Széchenyi naplójában, az 1834. július 22-i bejegyzésben,²³ amikor a gróf Metternichnél járt, ahol a kancellár Ifjú Magyarországról és Wesselényiről beszélt neki, nyilván nem véletlen a kettő egy lapon való emlegetése, hiszen Metternich tartott attól, hogy Európa más területeihez hasonlóan a birodalomban, s így Magyarországon is kitörhet a forradalom,²⁴ mivel jelen van egy újfajta opposíció, amely vezetőjének Wesselényit jelölte meg. Nem véletlen a Széchenyinek szóló különbségtevés sem 1832. július 9-én: Széchenyi ekkor

²⁰ SZIN IV. 541-542., SZIN 787.

²¹ Széchenyit 1825 végétől figyeltette Metternich. A Széchenyiről készült jelentések egy részét közli SZIN IV. 659-713. A besúgók működéséről Széchenyit illetően: TAKÁTS Sándor: Gróf Széchenyi István reünioja és az Akadémia alapítása. *Budapesti Szemle*, 1930, 217.; TAKÁTS Sándor: Széchenyi kaszinói és Metternich. *Budapesti Hírlap* 1929, 161.

²² TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 93-94.

²³ SZIN IV. 485.

²⁴ Metternich forradalomtól való félelméről és a forradalom elkerülésére vonatkozó intézkedésekről bővebben: ANDICS 58-77.

így jegyezte le a kancellár szavait: „*Nem vagyok veszélyes – – – W[esselényi] gazember.*”²⁵

Az 1832-36-os reformországgyűlés ideje alatt – amint ez közismert – az udvar két összefüggésben perbe fogta a bárót.²⁶ Széchenyit súlyosan érintette ez, hiszen a barátja került nehéz helyzetbe, de olyan ügyben, amelyben ő nem értett egyet felfogásával. 1835 első felében a naplóban látványosan megszorodtak a Wesselényivel kapcsolatos bejegyzések.

Széchenyi és Wesselényi ismeretsége régre nyúlt vissza, barátság alakult ki közöttük, habár több eltérő, mint közös vonás volt bennük. Kapcsolatuk nem volt mentes a feszültségtől,²⁷ amelynek legalapvetőbb okai az ország jobbátételére irányuló eltérő elképzelésekben gyökereztek. Ezt jól mutatják leveleik 1831-ből. Széchenyi így írt levelében: „... a fő cél... Ezen kormányval –... megszabadítani – kilábolatni a hont nyomorult állásából!... A kapunál van egy el nem kerülhető revolutio!... csendes reformatiót hozni hazánkra a mi legszentebb tisztünk – és ez teljes meggyőződése szerint – csak a felső táblán eredhet. – Te veszekedni és újjat húzni akarsz a kormányval! – Én is – csak hogy nem most –... ha az országgyűlés előtt nem egyeznénk –... kész vagyok a közjóért még azon szent kötelékjét a barátságnak is ketté szakítani, mely minket egyesít...”²⁸

Wesselényi válasza: „... mind ketten nagyon meg vagyunk győződve képzetünk s látásunk igaz voltáról: ezek pedig egymással nagyon ellenkezők... Te mint eszközt akarod a Kormányt használni, éppen ez amannak veled tzelja;... Concessiók hogy minő szükségesegek, egyformán érezzük, Te azt hiszed, hogy azoknak a felső Táblán kell eredniük: – én nem. Ezeket csak úgy reméllem ki vihetőknek, ha az idea a törvényhozó Test közt popularis lesz... A felső Tábla

²⁵ SZIN IV. 277., SZIN 711.

²⁶ TRÓCSÁNYI 317-318., 339., 427., 449. Uő. erről külön kötetben is: TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós hűtlenségi pere. Abszolutizmus vagy liberalizmus.* Helikon Kiadó, h. n., é. n. [1986.] A politikai perek időszakáról, menetéről, jellegéről több tanulmányt írt Pajkossy Gábor. Legutóbbi áttekintése: PAJKOSSY Gábor: A kormányzati "terrorizmus" politikája Magyarországon 1835 és 1839 között. *Századok* 2007/3. 683–721.

²⁷ OPLATKA 111-115.

²⁸ *Gróf Széchenyi István levelei. I.* Összegejtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta: MAJLÁTH Béla. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R Társaság, Budapest, 1889. (továbbiakban SZIL I.); 203-204. (*Gróf Széchenyi István Munkái* IV.)

*nem személyek, hanem érdekük repraesentánsa: minden mágnás személye repraesentálva van az alsó Táblánál...*²⁹

Az alapvető ellentét tehát a kormányhoz való viszonyban rejlett, amely adódhatott eltérő örökségükből is. Megismerkedésük idején Széchenyi a császárra és királyra felesküdt katonatiszt volt, aki még azon töprengett, hogy mit kezdjen életével. Wesselényi öröksége az ellenzékiesség volt, a szabadság védelme az abszolutizmussal szemben; modernizálás Erdélyből kiindulva, függetlenül a kormányzattól,³⁰ amely szerinte az újítások legfőbb akadályát képezte.³¹ Széchenyi a kormány jó szándékára hivatkozva, azzal egyetértésben akart reformokat, míg Wesselényi ellenzéki mozgalmat szervezve akart védekezni a kormány reformellenes politikájával szemben.³² 1831 után „útaik elágaztak”, de Széchenyi nem feledte a baráti köteleket.³³

Ezt bizonyítja, hogy amikor Széchenyi megtudta, mi történt Wesselényivel, többekkel együtt egy kegyelmi kérvényen dolgozott a báró ügyében.³⁴ Március végén Pozsonyban Széchenyi találkozott Wesselényivel a kérvény miatt, ám a báró azt nem fogadta el, s ő maga írt egy másikat.³⁵ Április 7-én Széchenyi Lederer Ignác főhadparancsnokkal beszélt Wesselényi érdekében,³⁶ aki szerint okos dolog lenne Wesselényi perét felfüggeszteni, de Metternich mindenben összeesküvést látott, így nem függesztették fel az eljárást. Sőt Metternich még némi taktikázásba is belekezdett Wesselényi eltávolítása érdekében: a kormány számára előnyös lett volna, ha Wesselényi megszökik a per elől, mivel így a törvények ellen cselekedett volna, tehát magát ítélte volna el.³⁷

A fentiek tükrében megállapíthatjuk, hogy Wesselényi Miklós döntő szerepet játszott Széchenyi és Metternich újabb találkozásában, hiszen azáltal, hogy Széchenyi egykori „erényszövetségesének” felmentésén fáradozott, egyre inkább a megfigyelések középpontjába került, a besúgók minden lépését nyomon

²⁹ *Adatok Gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808-1860.* Összeállította: BÁRTFAI Szabó László: I. A szerző kiadása, Budapest, 1943 (továbbiakban: Adatok I.) 148.

³⁰ SZÉCHENYI István – WESSELÉNYI Miklós: *Feleselő naplók. Egy barátság kezdetei.* Vál., szerk., ...: MALLER Sándor. Helikon Kiadó, Budapest, 2004. 44.

³¹ TRÓCSÁNYI 54.

³² Velkey Ferenc: Egy barátság „átértelmezése” – Széchenyi István hírlapi cikkei Wesselényi Miklósról. In: *Wesselényi emlékülés. Debrecen - Hadad - Zilah - Zsibó.* Szerk.: TAKÁCS Péter. Fehérgyarmat, 1996. 84-87. (*A Kölcsey Társaság füzetei* 8.)

³³ SZIL I. 208-209.

³⁴ 1835. március 28. SZIN IV. 534- 535.

³⁵ A kérvényeket közli SZIN IV. 675-682.

³⁶ SZIN IV. 537- 538.

³⁷ ANDICS 76.

kövezték. S így Wesselényi ügye közvetetten alkalmat teremtett Metternichnek Széchenyi újbóli megleckéztetésére.

A Wesselényi-ügy mellett elhangzott a már korábban is megszokott lecke Metternichtől: szerinte ugyan Széchenyi becsületes, de még mindig rossz úton jár, két párt között. A „rossz út”, amit Metternich több alkalommal is felemlített Széchenyinek, a gróf politikai életbe történő belépését takarta, valamint ehhez kapcsolódott, hogy Széchenyi a kormány és az ellenzék között mozgott – ez már 1825-ben „beszédtémájuk” volt. Metternich idevonatkozó szavai Széchenyi naplójából: „*Vonuljon vissza. Mind a két párttal meg fog hasonlani*”; „*Reszketek önért.*”³⁸ Metternich utóbbi mondatából némi atyáskodás vehető ki, de valójában nem Széchenyit féltette, hanem azon „károk” miatt aggódott, amelyeket Széchenyi esetleges fellépése okozhat a kormánynak, ezért mondta már korábban Széchenyinek, hogy „vonuljon vissza”.

A leckéztetés folytatódott: Széchenyi sok bajt okozott, hiszen a kaszinók politikai klubokká lettek. Ennél a pontnál vissza kell kanyarodni 1830-hoz, amikor a kormányzat részéről a kaszinók megítélésében némi „változás történt”. A kaszinókat a kormány kezdettől fogva bizalmatlanul figyelte, s jelentésekben kövezték nyomon a kaszinók életét,³⁹ mintha azok valamiféle politikai tűzfészek lennének; a „vállalkozás feje” pedig nem más, mint Széchenyi.⁴⁰ A gróf toborozta a kaszinótagok nagy részét, egy ilyen kísérletet tett Metternichnél is 1830. március 1-jén.⁴¹ A találkozás apropója azonban Hitel című munkája volt, amely 1830. januárjában látott napvilágot,⁴² de erről Metternich a jelentések alapján már korábban értesülhetett. Metternich vonakodott a tagságra igent mondani, de Széchenyi végül meggyőzte („*Csak a nevét*”), olyannyira hogy a kancellár még borügynökeit is felajánlotta. Ez tulajdonképpen csak egy reprezentatív funkcióval bíró tagság volt, hiszen mint, ahogy Metternich is érvelt, nem igazán tartózkodott Pesten. Széchenyi röviden így zárta az aznapi eseményeket: „*EZT MEG CSÍPTÜK.*” Azzal ugyanis, hogy Metternich kaszinótag lett, nevét adta egy intézményhez, amelyet a kormányzat bizalmatlansággal figyelt, s Széchenyi úgy érezhette, hogy ezáltal a kormányzat nézőpontja semlegesítődik a kaszinó irányába, Metternich tagsága lehetett erre a garancia. Azonban ha Metternich nézőpontjából vizsgáljuk a szituációt, akkor más a helyzet, hiszen továbbra is bizalmatlansággal tekintett a kaszinóra,

³⁸ 1825. december 8. SZIN II. 659., SZIN 434. és 1826. február 13. SZIN III. 17., SZIN 452.

³⁹ A megfigyelés és titkosrendőri tevékenység intenzitásáról bővebben: TAKÁTS 1929.

⁴⁰ Ferstl Lipót jelentése Sedlnitzkyhez. Pest, 1830. február 10. SZIN IV. 659.

⁴¹ SZIN IV. 24.

⁴² OPLATKA 176.

valamint Széchenyire is; annak, hogy nevét adta a kaszinóhoz, nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Ezt bizonyítja az 1835-ben elhangzott kijelentése is, vagyis a kaszinók kormány részéről történő megítélése csak Széchenyi számára változott 1830-ban, Metternich számára nem.

1835. április 24-én este Széchenyi ismét Metternichnél volt,⁴³ aki utalt rá, hogy a napokban beszélni szeretne vele – hogy megmutassa neki a róla készült jelentést. Így a besúgójelentés adta a közvetlen okot a szituációra. Az újabb találkozóra április 26-án került sor, amikor is Metternich egy titkos jelentést olvasott fel Széchenyinek.⁴⁴

Széchenyi közlése naplójában:

„Metternich herceg ezt olvassa fel nekem »Széchenyi Ist[ván] gr[óf] legutóbbi Bécsből visszatérte óta az ellenzék leghevesebb tagjai újra vérszemet kaptak. A minisztérium, hangoztatta S[zéchenyi] gr[óf], nem egységes; s ha ez még nem mutatkozik is meg nyilvánosan, azért nem kevésbé igaz. Azért eltökélt kitartással az ellenzék mégis diadalmaskodhatik.

Wesselényi M[iklós] b[áró]ra vonatkozólag Sz[échenyi] Ist[ván] gr[óf] azt állítja, hogy a miniszterek hangulata elnéző, következésképp reá nézve kedvező. Egyedül a magyar kancellár szegül még ellene szilárdan a pör beszüntetésének.

Sz[échenyi] Ist[ván] gr[óf] egyébiránt aszerint szokta árnyalni beszédét, hogy mit tud annak az egyénnek szelleméről, kivel éppen dolga akad.»

*Fel voltam háborodva. M[etternich] herceg odaadta nekem a lapot. Válaszoljak reája. Szívesen megteszem.”*⁴⁵ Szívesen, mivel ilyen vádakkal még nem illették

⁴³ 1835. április 24. SZIN IV. 544.

⁴⁴ Vizsota szövegekészítésében szereplő, a védekező irathoz csatolt jelentés szövege (saját fordítás):

„1.) Gróf Széchenyi István miután értesült Wesselényi elítéléséről Erdélyben, rögtön Bécsbe sietett, kipuhatolta a hangulatot, – 1835. március 23-án visszatért Pozsonyba, majd a Wesselényi báróval folytatott beszélgetés után még azon a napon visszatért Bécsbe.

2.) A gróf a következőkkel foglalkozik: Wesselényi báró érdekeinek képviselése és ajánlja annak ügyét a minisztereknek – Pozsonyban azonban az ellenzék képviselőivel is kapcsolatban áll, akiknek viselkedésére jelentős befolyással bír.

3.) Utóbbi vizsgálódása nyomán követőinek meghagyta a hírt, miszerint a kormány centrumának tagjainak látszólagos egyesülése nem tart soká – ezért az ellenzék ragaszkodik követeléseikhez, miáltal azokat a fenti esemény bekövetkezése után keresztülviszi. –

4.) Egyáltalán semmi kétség afelől, hogy Széchenyi egy jellemtelen alak, véleményét aszerint formálja, hogy mi felel meg tárgyalópartnere gondolkodásmódjának és kívánságának.”

⁴⁵ SZIN IV. 544-545., SZIN 787-788.

őt, s egyébként is szeretne kifejteni saját véleményét a szóban forgó témákról – Metternich esetében ezt szóban nem tehette, ezért, ahogy 1825-ben is, írásban tette meg.

A védekező irat és Metternich jegyzetei

Széchenyi április 28-án elkészítette védekező iratát, amely három nagyobb egységből áll: az első részben múltjáról írt, ezután következik a vádak cáfolata, végül pedig megjelölte azokat a területeket, ahol a kormány rendelkezésére állhatna.⁴⁶

Először is leszögezte, hogy nincs abban a helyzetben, hogy válaszoljon arra, amit Metternich legutóbb közölt vele, mivel az nem egy a nézetei, tettei elleni szóló vád, hanem egy kép, amely Széchenyit alakoskodó, képmutató alaknak festette le. Másrészt nemes dolognak tartotta, hogy Metternich oly sok teendője között szakított időt arra, hogy mindezt nyíltan közölje Széchenyivel.

Ezt követi a múlt elemzése, amelyben elsőként a katonaévekről írt, majd az 1825-ös országgyűlés számára fontosabb elemeit emelte ki. Széchenyi tisztaban volt azzal, hogy az országgyűlési szereplésével „sokak figyelmét magára vonta”,⁴⁷ s ettől a pillanattól számította politikai életének kezdetét. Elismerte, hogy többször nem volt egy véleményen a kormánnyal, de a kormány ellenében soha nem volt, ellenzékiisége csupán abból állt, „*hogy azon fáradoztam, hogy a kormány figyelmét felhívjam annak érdekeire, ... hogy a kormány azon dolgozzon, hogy ismét a törvények útjára lépjen.*”⁴⁸

S amiért a kormány rálépett erre az útra: „... *szavamat adom, s be is bizonyítom, hogy attól a pillanattól kezdve, amióta a kormány oly sok lojalitással és derekassággal végzi munkáját, nincs hűségesebb és ragaszkodóbb védelmezője, mint én.*”⁴⁹

Ahogy később utalást tett rá, ez a „pillanat” 1830, így aki 1825-ben még a kormány ellen volt, az ekkortól azzal halad. Ugyanakkor kiemelte, igaz, hogy műveiben „tükröt tartott az ország elé” – de ezt nem a kormány ellenében, hanem inkább annak érdekében tette.

A védekező irat egy-egy pontjához Metternich jegyzeteket készített. Az elsőt éppen Széchenyi fenti kijelentéséhez tette: „*az embereket cselekedeteik alapján*

⁴⁶ SZIN IV. 546. és 684- 692., ill. VISZOTA 255.

⁴⁷ SZIN IV. 685.

⁴⁸ SZIN IV. 686.

⁴⁹ SZIN IV. 686.

*ítélik meg.*⁵⁰ Vagyis Metternichnek sem sokat jelentett az, amit Széchenyi leírt, hanem sokkal inkább az, amit tett, amiről a besúgók jelentései tudósítottak, ezek pedig nem éppen arról adtak hírt, hogy Széchenyi a kormánnyal haladna.

A következőkben szinte minden gondolathoz tett egy megjegyzést a kancellár. Széchenyi: „... és rosszul ítélt meg helyzetemet, rosszul ítélt meg volna meg a területemet, és csak csekély szolgálatot tettem volna a kormánynak, ha az úgynevezett opposícióból hirtelen a kormány karjaiba vettem volna magamat.” Metternich: „miféle szolgálatot tett a kormánynak.”⁵¹ A kancellár itt továbbra sem lát túl a maga által Széchenyiről konstruált képen, hiszen hivatalosan is szolgálatot tett a kormánynak al-dunai királyi biztostként, nem is beszélve arról, hogy nemcsak Metternich előtt hangoztatta, írta, hogy a kormány oldalán áll. Wesselényi útjáról való letérésének okát is ez a tényező képezte.

Ezt követően így írt Széchenyi: „Az én cselekedeteimben sem nemeslelkűséget, ...”; Metternich: „egészen egyedi jellem.”⁵² Széchenyi: „... sem igazságszeretetet nem láttak, a kormány iránti általános bizalom sem növekedett, ...”; Metternich: „???”⁵³

„Most meg, mondom, ezért sajnós sok szenvedély élénkült fel...” Metternich: „Ki élénkítette fel őket.”⁵⁴ Itt Metternich Széchenyi korábbi tevékenységére utalt, arra, hogy munkáival az olvasóközönség soraiban olyan magvakat hintett el, amelyek gondolkodásra, cselekvésre készítették az azt befogadókat.

„... a kormány 1830 óta lojális, és az az ember, aki 1825-ben a kormány ellen volt, 1830-ban azzal kell, hogy legyen, nem akar a jog, a méltányosság és a következetesség ellenében cselekedni.” Metternich: „szép frázisok egy képmutató szájából.”⁵⁵ Metternich ezen véleményét megalapozottnak vélhette, hiszen például Széchenyi Wesselényi érdekében folytatott munkája nem éppen a kormány érdekében történt. A múltidézés utolsó momentuma az Al-Duna-szabályozás királyi biztossága, amely mintegy bizonyíték arra, hogy Széchenyi a kormány oldalán áll.

A második rész a 26-i találkozót, illetve a jelentés említésével kezdődik, és folytatódik a jelentés egyes elemeinek megkérdőjelezésével.

Cáfolta, hogy az ő megjelenése okozta volna az ellenzék mozgolódását, mivel ő mérsékletre szólított, s ha a helyzet úgy kívánta, akkor a kormány

⁵⁰ „man beurtheilt den Menschen nach seinen Handlungen” SZIN IV. 687.

⁵¹ „was hat er der Regierung für Dienste geleistet.” SZIN IV. 687.

⁵² „ganz eigner Charakter” SZIN IV. 687.

⁵³ SZIN IV. 687.

⁵⁴ „wer hat sie rege gemacht.” SZIN IV. 687.

⁵⁵ „schöne Phrasen in dem Munde eines Heuchlers.” SZIN IV. 687.

védelmére kelt. Tagadta, hogy azt mondta volna, hogy az ellenzék kellő kitartással felülkerekedhet – hiszen ő maga sem kívánna olyan kormányt, amely gyenge, s tele van zabolátlan és önző képviselőkkel.

Wesselényivel kapcsolatban pedig mindig saját véleményét mondta el, s ha alkalma adódna, újból kifejtené vele kapcsolatos nézeteit. S bölcsőbbnek látná, ha a báró perét felfüggesztenék, mivel „elnézéssel” is ugyanúgy el lehet a célt érni. Metternich megjegyzése: „Elnézés egy árulóval szemben! micsoda kívánság?”⁵⁶

A jelentés utolsó mondatához annyit fűzött Széchenyi, hogy „*Hogyan és milyen alkalommal árnyaltam beszédemet, valóban nem emlékszem rá. Lelkiismeretem tiszta, ahogyan nézeteim is azok voltak és lesznek is. Irtózom a sötétségtől, és semmit nem tettem és teszek titokban.*” Metternich megjegyzése: „*Ez az előzmények ismeretében nem igaz.*”⁵⁷

Továbbá nem ismerte el Széchenyi, hogy a „minden oldalról azonos tartalmú jelentések” valóságos lennének. Megkérdőjelezte a titkosrendőrség munkájának becsületes voltát, hiszen mint írta „*vannak azonban mondvacsinált jelentések, amelyek emberekről szólnak; és így engem is sokan a király szolgálói közül a kormány ellenfelének tartanak, mert ők engem beteges, elégedetlen hangulatban gyanúsítanak; mindenhol kombinációkat, terveket, s talán akár 'titkos szövetséget' látnak – ott is, ahol nincs; és jelentenek – mivel tényeket nem találnak, hiszen azok nem léteznek...*”⁵⁸

Ezt követi a harmadik nagyobb egység, amelyben Széchenyi arról írt, hogyan szolgálhatna leginkább a kormánynak: „*Egy kis területen, de teljesen független helyzetben a közvetítő szerepét vállalni.*” Erre Metternich: „*micsoda hiúság, – egy hívatlan közvetítő a kormány és a nemzet között – Magyarországon a nádor a törvényes közvetítő*”⁵⁹

A közvetítés, mint szerepvállalás szerves részét képezte Széchenyi eszmevilágának, ami már politikai életbe való lépésekor megfogalmazódott benne. Metternichnek írt első memorandumában így fejezte ki: „*... megjegyeztem, hogy Ön... némely tekintetben, úgy látszik, nincsen jól informálva, ... Ezért úgy vélem, valamelyes szolgálatot teszek Önnek, ha felhívom*

⁵⁶ „*Nachsicht gegen einen Verräther! Welches Begehren?*” SZIN IV. 689.

⁵⁷ „*scheint nach den Vorgekommenen unrichtig seyn.*” SZIN IV. 689.

⁵⁸ SZIN IV. 690.

⁵⁹ „*welche Eitelkeit – ein unberufener Vermittler zwischen Reg(ierun)g u(nd) Nation – In Ungarn ist der Palatin der gesetzl(iche) Vermittler.*” SZIN IV. 690.

*a figyelmét némely dologra...*⁶⁰ Az 1825-ös megfogalmazáshoz képest az 1835-ös konkrétabbnak hat, de a szándék a közvetítésre megragadható már a korábbi szövegben is. A közvetítő szerepet illetően azonban nemcsak korábbi irományokban található utalás, hanem a később is fel-feltűnően Széchenyi politikai stratégiájának központi maradt. Csak két példa erre az 1840-es évek történetéből: 1843-ban volt egy újabb próbálkozása Metternichnél „közvetítő” szerepe ügyében, de kudarcra ítéltetett.⁶¹ 1847-ben pedig Apponyi Györgynek írt levelében nyilatkozott hasonlóképpen: *„És folyvást ez lebegett előttem – midőn azt a rettentő döntést hoztam, hogy követté választatom magam; hogy tudniillik közvetítő emberként szolgálhatnék legjobban.*”⁶²

Mivel az ilyen közvetítő elem hiánya okozta azt, hogy félreértések alakultak ki Magyarország és az osztrák kormány között, Széchenyi szívesen elvállalná ezt a közvetítő feladatot, és fel is szólította Metternichet, hogy rendelkezze vele. Annak ellenére is, hogy *„tudom, minden oldalról figyelnek, – ami valójában számomra nem egy kellemes és felemelő érzés, ... Méltóságos Uram nyílt beszéde; ... – a makulátlan lelkiismeretem azonban megnyugtatónak.*”⁶³

Az irat sorsa

Széchenyi a védekező iratot május 4-én adta át Metternichnek,⁶⁴ majd a kancellár május 6-án jelezte a grófnak, hogy beszélni akar vele.⁶⁵ A találkozót nyolcadikára beszéltek meg, de Metternich akkor a császárnál volt, s jelezte, hogy nem fog visszamenni, ezért Széchenyi megadta bécsi címét, ha Metternich az ott tartózkodása idején hivatná.⁶⁶ De erre nem került sor, s ezt követően sem a jelentés, sem a védekező irat nem került említésre Széchenyi naplójában.

⁶⁰ *Széchenyi István válogatott művei.* I-III. Szerkesztette: SPIRA György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991. (továbbiakban: SZIVM) Az idézett részt lásd: SZIVM I. 99-100.

⁶¹ 1843 folyamán Széchenyi két memorandumot írt Metternichnek, amelyekben Magyarország és a kormány működésének jobbátételéről írt, valamint javaslatokkal állt elő – szolgálatait újfent felajánlva. Az eseményről bővebben: OPLATKA 330-337.; a memorandumokat közli *Gróf Széchenyi írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal.* I. Szerk., bev.: VISZOTA Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1927. 728-743. (*SzIÖM* VI/1.)

⁶² SZIVM II. 285.

⁶³ SZIN IV. 691.

⁶⁴ SZIN IV. 548.

⁶⁵ SZIN IV. 548.

⁶⁶ SZIN IV. 549-550.

Metternich elolvasta az irományt, s ezt is, mint Széchenyi első, 1825-ben írott memorandumát, jegyzetekkel látta el, amelyek fent közlésre kerültek, de ez esetben nem osztotta meg véleményét a gróffal.

A jegyzeteken kívül egy véleményt is írt a védekező iratról,⁶⁷ amely azzal együtt bekerült a többi Széchenyire vonatkozó irat közé, hogy később esetleg felhasználhassák majd a gróffal szemben.

A kancellár Széchenyi azon gondolatait látta el megjegyzéseivel, amelyek a gróf védekezésének fontosabb pontjait képezték: szerepvállalás, viszonya a kormányhoz, valamint az ellenzékhez. A mellékelt véleményben is ezeket írta le kibővítve, s ezzel kemény kritikát is megfogalmazott Széchenyiről.

Széchenyi közvetítő szerepét támadta a leginkább, amit már az oldaljegyzetben megjegyzett, hogy van hivatalos közvetítő elem a kormány és a nemzet között, mégpedig a nádor. Másrészt a véleményben írta, ha Széchenyi szerint „a kormány bizalomra méltó”, akkor miért kell közvetítő elem a felek közé, hiszen akkor „az állampolgár kötelessége, hogy hozzá csatlakozzék”. A közvetítő elem csak megzavarná ezek kapcsolatát. Továbbá a kis szférában való közvetítés csak akkor lenne elfogadható, ha az egymással szemben álló felek felkérnének valakit erre. Ugyanakkor úgy vélte Metternich, a kis szférában való közvetítés kétértelmű, és amúgy nem tudja, ki lenne ilyesmire alkalmas. Ezek szerint Széchenyi nem tartozott a lehetséges jelöltek közé egy esetleges közvetítő szerep betöltése kapcsán. A közvetítő szerep vállalása által Széchenyi tévútra lépett Metternich szerint.

A vélemény másik részében azt rótt fel Széchenyinek, ha már annyira bizonygatja kormányhoz való lojalitását, akkor „*fátylat kellene borítani a múltra*”, és a kornak nem megfelelő írói tevékenységét is vizsgálat alá kell vetni. „... és mivel éppen műveire hivatkozik, így meg kellene említenie, hogy az előszó, amelyet az állítólagos kiadó a munkához írt, éles ellentétben áll kormány iránti lojalitásával. Hiába rejtőzik ez alkalommal az állítólagos Z*** álarca mögé, akinek a művet ajándékba adta. Ez csupán egy pénzsóvár vagy forradalmi firkász közönséges fogása, egy szerep, amely méltatlan egy gróf Széchenyihez, aki a jó ügyek mellett állónak állítja be magát.”⁶⁸

A fent idézett részben Metternich a Stádium előszaváról írt, ami 1833-ban jelent meg a cenzúra megkerülésével Lipcsében.⁶⁹ Néhány gondolat az

⁶⁷ Közli: VISZOTA 263- 264. Vö. SZIN IV. 692-693.

⁶⁸ SZIN IV. 693.

⁶⁹ A Stádiumról bővebben: OPLATKA 212-220. Kalandos megjelentetéséről, a kormányzat ellenállásáról és a kötet sorsáról: VISZOTA Gyula: A Stádium megjelenésének és eltiltásának története. *Budapesti Szemle* 122. 1905. Különnyomatként. Bp. 1905.

Előszóból: „... mindennek az egész roppant világi egyetemben időszakként reformáltatni vagy pedig veszni kell.”⁷⁰ „... más módokhoz kell nyúlnunk, mint eddigi törvényhozóink s országos embereink legnagyobb része!”⁷¹ „... mind polgári intézetinkben, mind törvényinkben némi javításokra s változtatásokra legsürgetőbb szükségünk van...”⁷² Az Előszóban egy változásokat sürgető szerző szólalt meg, a véleményben pedig a változásokat elkerülni akaró kancellár. Ezért kaphatott a Stádium ilyen nagy jelentőséget Metternich részéről a véleményben, s ezzel ismét Széchenyi szerepvállalását támadta.

Metternich attól még, hogy a véleményét nem osztotta meg Széchenyivel, nem vette félvállról az iratot, hiszen jegyzetekkel látta el azt, valamint egy véleményt is írt hozzá, amit József főhercegnek is elküldött, akivel Széchenyi jó kapcsolatot ápolt. Nyilván így akarta Széchenyit kellemetlen helyzetbe hozva újfent megleckéztetni. De számára talán meglepő módon a nádor nem haragudott meg Széchenyire, mint az a Metternichnek adott válaszlevélből is kiviláglott. „Gróf Széchenyi István nyilatkozata nékem politikai hitvallásnak látszik, és amennyire én ismerem, azt gondolom..., hogy... inkább meg akarta ragadni az alkalmat, hogy érzelmeit kifejtse, és felhívja a kormány figyelmét arra az előnyre, amelyet befolyásának felhasználásával nyerhetne. Mivel a hiúság Széchenyi gróf jellemvonásainak egyike, így úgy gondolom, meglátásom nem téves.”⁷³

Az idézett részből látszik, hogy a nádor jobban ismerte Széchenyit, mint Metternich, aki azonban lépten-nyomon figyeltette a grófot, s informálódott róla. József főherceg felismerte Széchenyi valódi szándékát az irattal, hogy tisztázza magát, illetve felajánlja szolgálatait a kormánynak. Ellenben Metternich nem foglalkozott az irattal többen, s az 1835-ös szituációval sem. Széchenyi védekező irata a fent említett dokumentumokkal állományba került, a borítékra a címben idézett mondat került, illetve a fentebb idézett jelentést csatolták még hozzá.

Felelő szövegek a kormányról, Wesselényiről és a Kaszinóról

Széchenyi védekező irata egy „vádra” adott válasz, hitvallásnak is tekinthető, amelyben (újfent) felfedte szándékait Metternich előtt, valamint cáfolta az általa nem valósnak tartott vádakát. Hosszasan fejtegette, hogy ő a kormány oldalán

⁷⁰ SZIVM 411.

⁷¹ SZIVM 413.

⁷² SZIVM 423.

⁷³ Közli: Viszota 265. illetve SZIN IV. 693-694.

áll, és mindig annak érdekében cselekedett, ezért valótlannak tartotta a besúgójelentéseket, s ez egyben a titkosrendőrség működésének kritikája is. Majd pontról pontra végigment a jelentés egyes részein, s válaszolt is rájuk.

Széchenyi kormányhoz való viszonya állandó „beszédtémájuk” volt, több szövegben is felmerült, ahogy a védekező iratban is. Nem véletlen, hiszen Széchenyi tudott a vele szembeni bizalmatlanságról, ezért újból és újból kénytelen volt erről írni. Az természetesen más kérdés, hogy hiába, hiszen Metternich itt is megkérdőjelezte azt képmutatónak nevezvén Széchenyit.

A gróf kormány iránti attitűdje változáson ment keresztül 1825-höz képest, ezt mutatják írásai is.⁷⁴ Az első memorandumában az alkotmányon esett sérelmekről írt: „... az ígéretek ritkán tartják meg, a törvényeket mindig a király előnyére és a nemzet hátrányára magyarázzák, és ahol most, ... mintha éppen halomra dönteni készülnének az egész alkotmányt.”⁷⁵ Tehette ezt, mert 1812-1825. között nem országgyűlés keretén belül döntöttek az adókról és az újoncállításról, azonban 1825 után a kormány ismét betartotta az alkotmány rendelkezéseit, így például háromévente összehívták az országgyűlést. Ugyanakkor memorandumaiiban és naplójában is többször abszolutizmusról írt az akkori helyzetet jellemezve.

A Hitelben (1830) Széchenyi a fennálló viszonyokért, az elmaradottságért nem a kormányt hibáztatta, hanem magukat a magyar mágnásokat: „A kormány érettünk mindent nem tehet, ... nem a király hibája, ha rossz gazdák vagyunk, ... nyíltan azon vallást teszem: hogy hazánk előmenetele s magasb felemelkedése legfőbb gátjai mi, tehetős birtokosok vagyunk.”⁷⁶ Ugyanakkor az ellenzék jelenlétét az általa gyakran használt szöfordulattal magyarázta: egyetlen gépezet sem működik ellenhatás nélkül.⁷⁷

A Világban (1831) már így írt a kormányról: „... az újabb időkben, midőn szinte minden oldalról nehézségekkel kellett küzdenünk, a kormány részéről a legkisebb akadályt se tapasztaltuk... Hogy pedig a kormány, fáradozásainkat sem előre nem segítette, sem azokat nem gátolta, hanem éppen nem avatkozott

⁷⁴ Széchenyi kormányképéről összefoglalóan: Velkey Ferenc: „Most nyíltan a kormány embere vagyok” (A kormány helye Széchenyi István politikai tájékozódási modelljében.) In: *Történeti Tanulmányok VII.* Szerk.: TAKÁCS Péter. KLTE Debrecen, 1999. 95-115. (*Acta Universitas Debreceniensis Series Historica* LI.)

⁷⁵ SZIN II. 693. A teljes szöveg: SZIN II. 691-697.

⁷⁶ SZIVM 326-327.

⁷⁷ SZIVM 168.

*beléjük, azért legnagyobb köszönettel tartozunk.”*⁷⁸ Ezzel a kormány semlegességét hangsúlyozta.

Széchenyi 1825-ben a politikai útra lépven kereste, hogy melyik ösvényt válassza. Az egyik ilyen ösvény lehetett volna a kormányé, de Széchenyi azon nem tudott haladni, Metternich meggátolta ebben, és saját maga is, hiszen saját eszméivel, elképzeléseivel akart szolgálni,⁷⁹ ami azonban a kancellár számára elfogadhatatlan volt. Ennek ellenére azonban nem hagyott fel annak a lehetőségével, hogy rálépjen erre az ösvényre, hogy megnyerje Metternichet. 1830 ismét jó alkalmat teremtett erre, hiszen – Széchenyi interpretációja szerint – a kormány jó útra lépett, mivel jó véleménnyel voltak a Hitelről. Mindebből kiviláglik, hogy milyen módon változott Széchenyi attitűdje a kormánnyal szemben, s ide kapcsolódik a védekező irat egy mondata, miszerint, aki még 1825-ben a kormánnyal szemben állt, az 1830 után azzal halad.⁸⁰

A két dátum, 1825 és 1830, amelyeket a védekező iratban is több helyen említett, egyaránt fontosak Széchenyi politikai életében és a Metternichhez fűződő kapcsolatában. Egyrészt 1825-től számítja politizálásának kezdetét, amely politikai útkeresésének is kezdete. Másrészt a védekező irat elején is kiemelte, hogy Metternich ekkor „nyílt, férfias, mély érzésű beszélgetést folytatott” vele,⁸¹ aki által az egyik út lehetővé válhatna: a kormánnyal a haladásért. Azonban Metternich magatartásából, abból, ahogyan Széchenyivel szemben viselkedett, rá kellett jönnie a grófnak, hogy ez az út nem lehetséges, mivel a kormány nem akar változtatásokat, ezért is ragaszkodott Metternich a magyar alkotmányhoz, amelyet a rendi keretek konzerválására használt fel. Metternich egy jellemző megjegyzése, amely kapcsolódik a fentiekhez: „Az idő viharos léptekkel halad előre, heves lépteit erőszakosan feltartóztatni, hiú vállalkozás lenne... egy lehetősége maradt csak a rend védelmezőinek és barátainak: az idő megsemmisítő hatásait csökkenteni.”⁸² Az alkotmány megtartásával és betartásával lehetővé vált Metternich számára az események lelassítása, de azokat megállítani valójában nem tudta. Így tehát Széchenyi

⁷⁸ SZÉCHENYI István: *Világ. Vagyis felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*. Budapest, 1984, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 116.

⁷⁹ Erre egy jellemző bejegyzés a naplójában (1826. január 6.): „Az egyik rész akkor találja meg jobban a számítását, ha királpárti, a másik az oppozícióban.” Széchenyi elvei alapján egyik párthoz sem lehet hozzákötni, mindkettő nézeteiből vallott magának néhányat. SZIN III. 6., SZIN 106.

⁸⁰ SZIN IV. 687.

⁸¹ SZIN IV. 684.

⁸² Golo MANN: *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Fischer Taschenbuch Verlag GmbH Frankfurt am Main, 1992. 134-135.

próbálkozásai is hiábavalóak Metternich felfogása szerint – de a gróf továbbra sem adta fel ennek az útnak a lehetőségét.

1830 jelentősége a politikai életben: az alkotmányos keretek betartása, hiszen az 1825-1827. évi országgyűlés után 1830-ban, 3 év után ismét összehívták az országgyűlést, így érthető a védekező irat fent kiemelt mondata. Széchenyi és Metternich kapcsolatában is fontos a dátum, méghozzá a fentebb említett kaszinó megítélése miatt, hiszen az eddigi gyanús, bizalmat nem élvező szerepkörből került egy Széchenyi által semlegesnek hitt szerepkörbe. Másrészt a Hitel megjelenése is ehhez az évhez kapcsolódik, amelyről Metternich véleményét Széchenyi naplójában jegyezte fel: „*Könyve sokat ártott önnek a magyar közvéleményben – de azért készült, hogy sértsen – – hisz mi sértene annyira, mint az igazság.*”⁸³ Ezzel mintegy elismeri Széchenyi művét, annak tartalmát, hiszen valószínűleg tetszett neki a magyar viszonyok ostromozása, továbbá az elmaradt gazdasági állapotokkal ő is tisztában volt, s az 1825. november 12-i találkozón is esett erről néhány szó. Metternich rendszere 1815 és 1848 között mozdulatlan volt – politikailag, a gazdaság területén azonban támogatta a reformokat.⁸⁴ Továbbá az említett időszak kapcsán nem elhanyagolható tény az sem, hogy a Habsburg Birodalmat külpolitikai tekintetben lefoglalták az Európában zajló események, ezért a belpolitika területén engedékenyebbnek mutatkozott.⁸⁵ Majd az 1833-as müncheni egyezményt követően a belpolitikára koncentrálni kezdődött az ellenzék elleni támadás a koncepciós perekkel.⁸⁶

Ugyanakkor további szempontokból is fontos a dátum: Széchenyi intenzíven folytatta a Tudós Társasággal és lótenyésztéssel megkezdett társadalmi munkáját, amelynek az al-dunai munkálatok is szerves részét képezték a harmincas években, és egyúttal távol tartották a politikától. Széchenyi és Wesselényi kapcsolatában is jelentőséggel bírt 1830, ekkortól kerültek felszínre a politikát illető nézeteltérések. Ehhez nyilván hozzájárult, hogy Wesselényi ott volt Pozsonyban 1830-ban, és vezető szerepre tett szert, amíg Széchenyi késve érkezett. Wesselényi a reformok bázisának az alsótáblát tekintette, míg Széchenyi továbbra is a felsőtábla formálható mágnaiban bízott. A két út

⁸³ SZIN IV. 150.

⁸⁴ MANN 134.

⁸⁵ Az eseményekről (görög szabadságharc, 1830-as forradalmak) bővebben: DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. Budapest, 1994, MTA Történettudományi Intézete 63-89.

⁸⁶ ANDICS 58-109.

lehetősége előrevetítette az 1831. végi leveleket, amelyben nyíltan megnevezték stratégiai különvéleményük lényegét.⁸⁷

A védekező irat Wesselényit illetően igencsak alulírt, de Széchenyi azért egyértelműen barátja védelmére (inkább: megmentésére) használta fel az alkalmat. Nyilvánvalóan azért nem fejtegethette Széchenyi bővebben a Wesselényivel kapcsolatos nézeteit a kancellárnak, mert korábban a saját Wesselényivel kapcsolatos kritikáját megoszthatta vele. Erre utalnak Metternich idézett szavai is: „*Pedig legutóbb egy véleményen voltam vele, miszerint W[esselényi] gazember.*” S tegyük hozzá, hogy Széchenyi már csak azért sem védhette hatékonyan barátját, mert elsősorban őt okolta a kiélezett politikai légkörért, s az ellene indított eljárásért. Ambivalens viszonyát a sorsához nagyon pontosan kifejezte egy, a Metternichhel való találkozás előtt bő egy hónappal lejegyzett naplóbejegyzése: „W[esselényi] lép hozzám. Mily fájdalmas! Vele alkottam első eszméimet... «miként lehetne Magyarországot a sárból kiemelni!» Oly tiszta volt a szándékunk..., a dinasztia oly kedves, becses és... és tiszteletet parancsoló nekünk. – Egy célunk volt, hamarosan más utakra léptünk – – Rosszallok mindent, mit ő tett. – – A barátom maradt, kinek azonban – – oda tudnám nyújtani a méregpoharat... Megtagadni nem tudom.”⁸⁸ E példaszöveg alapján is érthető, hogy Széchenyi miért nem fejtette ki bővebben a Wesselényivel kapcsolatos álláspontját a védekező iratban, hanem megelégedett barátja „kegyelmi” jellegű megmentésének kérésével. Sőt a Wesselényivel kapcsolatos beszédhelyzetet az is bonyolította, hogy az április 21-i első eszmecsere napján Széchenyi éppen az ő felmentése érdekében kilincselte Bécsben („*Lejárom a lábamat W[esselényi] miatt. Károlyi L[ajos]nál... kinél a folyamodvány hever*”), de a 3 órakor kezdődő „audiencián” („*3 órára Mett[ernich] herceghez rendelnek.*”) mégis azzal kellett szembesülnie, hogy a kancellár az udvar helyzetét mutatja be az ügyben drámainak, s valószínűleg dramatikusan is: „*Megilletődve beszél velem. A császár beillenék egy szentnek, ő egy mártírnak*”.⁸⁹ S persze tegyük hozzá, a két vélekedés között áthidalhatatlan az ellentét. Metternich szerint Wesselényi valóban hűtlen, felségsértő, ez elégedetlenséget szító szeparatista, azaz „áruló” (ahogyan a széljegyzetében írta), amíg Széchenyi szerint egy tévútra bonyolódott, rossz stratégiát választó, ellenzékieskedő, de célja és szándéka szerint lojális liberális nemzeti reformer.

A védekező iratnak van még egy érdekes pontja, amely Széchenyi színváltásaira vonatkozik. A felhozott vádra a gróf így válaszolt: „*És végül*

⁸⁷ TRÓCSÁNYI 118.

⁸⁸ SZIN IV. 530., SZIN 785.

⁸⁹ SZIN IV. 541., SZIN 787.

»gróf Széchenyi azon ismeretek szerint árnyalja mondanivalóját, amelyeket az egyénéről birtokol.« - Hogyan és egyáltalán mikor árnyaltam mondandómat, valóban nem emlékszem rá. Lelkiismeretem tiszta, ahogy nézeteim is és lesznek is.»⁹⁰ Nyilvánvalóan az eltérő kommunikációs helyzetekben ugyanarról a tárgyról, két markánsan más körben mozgó beszédpartnernek az ember nem egészen ugyanúgy érvel. Persze annak kultúránként és helyzetenként változik a normarendszere, hogy milyen határok között lehet a variánsokat etikusnak, egy következetes, őszinte ember megnyilatkozásának tekinteni. S mikortól szerepjátéknak, hazugságnak. Politikusok esetében megszokottabb, hogy helyzetfüggően különböző módon forgatják a szavakat, s nyilván a besúgójelentés Széchenyi esetén kétkulacsosságra hívta fel a figyelmet. A vád Széchenyi esetében nem is egészen alaptalan. Az általa vállalt közvetítő szerep, és az általa hirdetett utilizáló (felhasználó) politika eredményezhette, hogy (a cél érdekében) tudatosan alakította mondanivalóját. Csak egy példát szeretnénk hozni ennek érzékeltetésére abból a tartalmi körből (Metternich, Wesselényi, Kaszinó), amelyről tanulmányunk szól.

Két Széchenyi levelet idézünk ugyanarról a tárgyról (Metternich kaszinótagsága). A gróf az egyiket Metternichnek, a másikat pedig Wesselényinek írta. Az elsőben (1830. március 14.) barátjának így interpretálta a fentebb említett 1830 március 1-i szituációt: „*Metternich casinotárs, azt hiszi, hogy a magyarságot protegálni kell.*”⁹¹ Széchenyi naplója persze ellentmond ennek a sommás értékelésnek. Annak tanúsága szerint Széchenyi többször kérte Metternichet, hogy lépjen be a kaszinóba, s lelkesült örömmel nyugtázta a végeredményt („*Ezt megcsíptük*”). A levélben viszont úgy állította be a helyzetet, mintha Széchenyi a kaszinótagsággal Metternichnek tett volna szívességet, mert így a kancellár (szándéka szerint) támogathatja (felelmezheti) a magyarokat. A Metternichnek írt levél 1830. március 17-i keltezésű.⁹² Ennek apropója nyilván az lehetett, hogy Metternich felajánlotta borügynőkeit a kaszinó számára. Levelét a gróf igazán jól felépítette: bor, borkereskedelem, a gazdaság problémái, javaslatok, ismét a borügynökök, hogy a tárgynál maradjon, és végül a köszönet, amiért Metternich kaszinótag lett. Erről ekképpen: „*Nem tudom hálámat eléggé kifejezni, amiért Őméltósága kaszinótag lett; ... nagyon sokan biztos forrásokból tudják, hogy a kormányzat minden lehetséges felvilágosítás és egyesület ellen van...*” A Metternichnek írott levél ezen részlete tulajdonképpen megegyezik a naplóban írottakkal, vagyis Széchenyi örült annak,

⁹⁰ SZIN IV. 689.

⁹¹ Adatok I. 101.

⁹² SZIL 146- 151.

hogy a kancellár belépett a kaszinóba. Ez számára nemcsak a kormányzat kaszinó iránti attitűdjének semlegesítése miatt volt fontos, hanem Metternich megnyerése szempontjából is.

Széchenyi tehát tudta kinek ír levelet, egyrészt Wesselényi Miklósnak, barátjának, aki valószínűleg nem lelkesedett Metternich kaszinótagságán úgy, mint ő. De a fent említett közlési mód elfogadhatóvá tehetette számára aényt, hiszen mégiscsak fontos volt a kormányzat nézőpontja. Wesselényivel ekkor (1830. március) még egy úton jártak, így nyilván, ha nem vette volna figyelembe Széchenyi kinek ír, akkor hamarabb kialakul(hatot)t volna a nézeteltérés közöttük. Másrészt az államkancellárnak írt levelet, aki segítségére lehetett terveinek megvalósításában. Ezért fontos a hangnem, a beszédstílus megválasztása, s Széchenyi ezt meg is tette; a közlést ahhoz igazította, akinek a levelet írta. Ezzel nem változtatta meg a történeteket, a tényeket, de egészen eltérően értékelte. Azért a szituáció a megnyilatkozás-etika csak éppen elfogadható határvidékére helyezhető. Széchenyi jól tudta, kivel „beszél”, s így a megfelelő kontextusba ágyazta a mondanivalóját.

Visszatérve a kaszinóra; a kancellár tehát 1830-ban nevét adta egy gyanús intézményhez, amely ezáltal elvileg már nem lett gyanús, de 1835-ben mégis azt vetette Széchenyi szemére, hogy „*a Kaszinók is politikai klubokká lettek.*”⁹³ A helyzet tehát nem sokat változott 1830 előtthöz képest, ha Metternich ilyen kijelentést tett. Széchenyi a titkosrendőrség kritikájánál elejtett egy erre vonatkozó megjegyzést, egy választ Metternich fenti kijelentésére: „*mindenhol kombinációkat, terveket, s talán akár 'titkos szövetséget' látnak – ott is, ahol nincs.*”⁹⁴

Még egy elemre kell kitérnünk a szövegek kapcsán, ez pedig a Stádium, amelyet Metternich a véleményében is megemlített. Az ok, amiért így külön szó esett róla, az a cenzúra megkerülése volt. 1833 őszén Lipcsében ugyanis engedély nélkül jelent meg a Stádium Otto Wigand kiadójánál, ahol később Wesselényi Balítéletekről című művét is kiadták. Otto Wigand könyvkereskedő volt Magyarországon, de politikai okok miatt kénytelen volt menekülni, Lipcsében telepedett le, ahol szintén könyvkereskedéssel valamint könyvkiadással foglalkozott. A kormányzat őt is figyeltette, s 1832-1837 között Metternich azon volt, hogy megakadályozza a tevékenységét, illetve azt, hogy magyar írások jelenjenek meg külföldön. Metternich utóbb nem tulajdonított nagy jelentőséget a Stádium szabad terjesztésének, mivel azt már megakadályozni nem tudta, de a mű további kiadásának elkerülésére adott

⁹³ SZIN IV. 542.

⁹⁴ SZIN IV. 690.

utasítást. Ebben a megjegyzésében viszont világossá tette, hogy a cenzúra megkerülést illojális eljárásnak tartja.⁹⁵

1835 jelentősége Széchenyi és Metternich kapcsolatában

Az 1835-ös szituációban valamint az 1825-ös nagy találkozóban van némi hasonlóság, de a különbségek sem lényegtelenek. S talán leginkább a kapcsolat íve miatt fontos ez az esemény. 1825 előtt Széchenyinnél meghatározó volt az útkeresés, kavargtak benne a gondolatok, amelyeket Wesselényivel öntöttek formába, majd jött a találkozó és a memorandumok, a hitvallás feltárása. Az atyáskodó, pártfogó Metternichből kioktató, lekezelő és bizalmatlankodó kancellár lett, a megnyerendő, semlegesítendő ellenfél. 1826 elején Széchenyiben még intenzíven éltek az 1825 végi események – naplója tanúsága szerint –, de aztán jött egy relatív passzív szakasza kapcsolatuknak, amelynek nyilván több oka volt. A kaszinó és a Hitel adott újabb impulzusokat, Széchenyi 1833-ban királyi biztos lett, méltán hihette, hogy bizalmat élvez. Így az 1835-ös helyzet számára hidegzuhanyként hathatott, leszámítva persze a tényt, hogy tudatában volt annak, hogy megfigyelik. Metternichnek ez egy újabb alkalom volt a kioktatásra, már csak Wesselényi miatt is. Hiszen, ha Széchenyi a kormány oldalán áll, márpedig királyi biztos, akkor miért pártfogol egy kormányellenes „árulót”; a kaszinókat nem is említve. A szituáció vége ugyanaz, mint 1825-ben: Széchenyi válaszok nélkül maradt. Alapvető különbség a két helyzet között, hogy míg 1825-ben ő ment, hogy nézeteiről beszéljen Metternichkel, addig 1835-ben megvádolták tevékenysége miatt, amelyet ő lojálisnak tartott.

A szituáció és szövegvizsgálat nyomán egyértelművé vált, hogy bár Széchenyi megmaradt a lojalitás talaján, de ebben a védekező helyzetben egyáltalán nem a Metternichkel való „közös pontokra” tette a hangsúlyt. Nem bírálta (az egyébként szerinte tévútra tévedt) Wesselényit, hogy tisztábbra mossa magát, nem mentegőzött, hanem öntudatos, bíráló módon kritizálta a rendőrbesúgók ténykedését, önmaga politikai helyét definiálta, s reformer elkötelezettségét erősítette meg.

⁹⁵ Erről lásd: SzIVM I. 806.; OPLATKA 236.; ANDICS 63.; Hermann Éva: Az Anti-úrbérváltság megjelenésének története. In: *Petőfi és kora*. Szerk.: LUKÁCSY Sándor és VARGA János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 295-298.; s főleg: VISZOTA 1905.

Szilvia Czinege

**Note on a Document: „*By the Order of the His Excellency,
the Minister of State, These Should Go to the Archives,
and When the Time Comes, Can Be Used Against Széchenyi*”**

The relationship between István Széchenyi and Minister of State C.L. Metternich is a widely-discussed subject in the Széchenyi biographies. This study investigates one of their most significant, longer correspondences, with the primary goal of getting closer to the essence of their relationship through an in-depth analysis. We did not apply the narrative technique typical of biographies, but opted for the interpretation of situations and texts. The importance of the scrutinized meeting in 1835 lies in the fact that then Metternich, as a sort of warning, confronted Széchenyi with the informers' reports about him. The circle of the responding sources is an excellent basis: on the basis of earlier-published sources the related conversation can be reconstructed (based on Széchenyi's diary entry); the informer's report Széchenyi was supposed to respond to; Széchenyi's defense, Metternich's opinion and his notes to the document, furthermore, Palatine József's views of the case. Through the analysis of the situation and the text it has become obvious that — although he remained loyal — in this defensive situation Széchenyi did not try to come to an agreement with Metternich. He did not criticize Wesselényi (although he thought he had gone astray) in order to clear himself, he did not apologize, but he heavily criticized the activities of the police informers in a self-conscious, critical manner. He tried to define his own political position, and confirmed his commitment to reforms.

Brigovác László

**Egy tanulmány értékű napló – Andrassy György
angliai utazása¹**

I. A naplóíró

Andrassy György gróf (1797-1872) a „reformkor” nemzedékének egyik ismert személyisége, mindazonáltal életének és munkásságának viszonylag szűkös a szakirodalma, bár a lexikonokban található, szócikkbe sűrített életrajzai elég részletes adattárral szolgálnak róla. Kortársai és az utókor előtt leginkább arról maradt emlékezetes pályafutása, hogy első szakaszában a Széchenyi István baráti köréhez tartozó arisztokraták egyikeként híven támogatta az ő újító törekvéseit, s olyan intézmények, infrastrukturális fejlesztések pártfogójaként tette ismertté nevét, mint például az Akadémia, az Állattenyésztő Társaság, vagy a Lánchíd.²

¹ A tanulmány előzménye az *Andrassy György úti élményei és megfigyelései az angol mezőgazdaságról (1832)* cím alatt az *Agrártörténeti Szemle* 2007. évi 1-4. számában olvasható forrásközlés, ami az 1832. évi nyugat-európai utazását a Franciaországba történő visszaérkezéséig terjedően mutatja be. Az időhatár kijelölésénél ott tematikus szempontokat vettem figyelembe, hiszen a gróf agrártörténeti vonatkozásban jelentős feljegyzései a szigetországban keletkeztek. Minthogy ebben a tanulmányban nemcsak az általam kiadott, főként gazdaságtörténeti részt idézem, ezért jegyzeteimben mindig az eredeti kéziratra hivatkozom (alább *Andrassy-napló*).

² Összefoglalóan mutatják be pályáját többek között a következő kötetek szócikkei: MARKÓ László: *A magyar állam főméltóságai*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2000. 255; *Magyar Nagylexikon*. II. kötet. Főszerkesztő: ÉLESZTÖS László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. [alább MN], 23.; *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825-2002*. I. kötet. Főszerkesztő: GLATZ Ferenc. MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003. 42-43; *Az 1848-49. évi első népképviselői országgyűlés almanachja*. Szerk.: PÁLMÁNY Béla. Magyar Országgyűlés, Budapest, 2002. 1082; REMPORT Zoltán: *Magyarország vaskohászata az ipari forradalom előestéjén (1800-1850)*. Budapest – Dunaújváros, 1995. 296-297. Az előbbieknél részletesebb, de szintén áttekintő jellegű Zsámboki László „*Vérrel, vassal, értelemmel*” – Gróf Andrassy György (1797-1872) és

Közéleti tevékenysége során igyekezett elősegíteni a hazai gazdasági és kulturális fejlődést, s élt a társadalmi helyzetéből eredően adott politikai szerepvállalási lehetőséggel is: 1825-től 1833-ig Torna vármegye országgyűlési követe volt, majd 1838-tól 1844-ig Gömör-Kishont vármegye főispáni helytartói, 1842-től 1848-ig pedig Sáros vármegye főispáni tisztségét viselte.³ Noha pályája kezdetén a reformmozgalom néhány jelentős személyiségével (például Kölcseyvel vagy Wesselényivel) is jó ismeretségben állt, politikai meggyőződése és társadalomszemlélete a harmincas években egyre konzervatívabb arculatúvá vált, s a bécsi kormánykörökben „gutgesinnt” emberként vették számításba, jóllehet pályafutása alatt mindvégig elkötelezetten pártfogolta a tudományos, illetve a gazdasági élet élénkítéséért tett erőfeszítéseket.⁴ Végezte ezt olyan intézmények főbb tisztviselőjeként, mint például az Akadémia, melynek 1830-ban igazgatósági, majd 1833-ban tiszteleti tagjává választották, valamint az Állattenyésztő Társaság, ahol 1830-tól 1835-ig titkárként, Magyar Gazdasági Egyesület néven

az Andrassyak az ország fölemelkedéséért című tanulmánya. In: *Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról*. Szerk.: DOBROSSY István. Miskolc, 1997. 91-116. Nagyrészt gazdasági tevékenységével foglalkozik Galgóczy Károly Csikszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrassy György c. életrajza. In: *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. A hazai mezőgazdaság előmozdítása s az e célra alakított egyesület sikere körül szerzett érdemek hálás emlékezetben tartására*. Szerk.: GALGÓCZY Károly. III. füzet, Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Budapest, 1883. 40-46. A fentebbiek mellett összegzően mutatják be munkásságát a 19. században róla írt újságcikkek is: [a szerző megjelölése nélkül]: Gróf Andrassy György. *Vasárnapi Ujság* 1859. október 2; [– r. – s. szignóval]: Gróf Andrassy György. *Vasárnapi Ujság* 1873. január 12.

³ A kezdetben vármegyei követként, majd pedig a felsőtábla tagjaként végzett országgyűlési munkájáról a hivatalos országgyűlési dokumentumok: a jegyzőkönyvek és iratok mellett például Kossuth Lajos országgyűlési tudósításai vagy Kölcsey Ferenc országgyűlési naplója, s más magánszemélyek, köztük Guzmics Izidor pannonthalmi bencés tanár és Bertha Sándor feljegyzései adnak információkat. A főispáni helytartói és főispáni hivatalviselése részben nyomon követhető a megyei nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek anyagából.

⁴ Aulikus magatartása, a bécsi kormányzat iránti lojalitása több helyen említést nyer a szakirodalomban. A szerzők közül kiemelhető Bártfai Szabó László, aki egyenesen azt írja róla, hogy ő volt „[...] az első ellenzéki, akire nézve a kormány a Gutgesinntséget megállapítja, s kinevezi [...] mivel jóakarátú konzervatív, aki megfontolt viselkedése által több hasznára lesz a kormánynak, mint egy népszerűtlen, szükségből előhúzott absolutista.” BÁRTFAI Szabó László: *A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története*. 3. 1820-1920. Bp., 1913. 291.

történt újjáalakulása után, 1840-45 között pedig másodelnökként dolgozott.⁵ A szabadságharcot követően a gazdasági és a tudományos élet újraindítása érdekében vetette latba befolyását, s elnöke lett a Magyar Gazdasági Egyesületnek, a tiszai vaspályatársaságnak, a felső-magyarországi vasúti társaságnak, másodelnöke az Akadémiának, továbbá politikai szerepkört töltött be: országbíróvá és főpohárnokmesterré nevezték ki.⁶

A közpálya mellett egyéb területeken is kora nagy megbecsülésnek örvendő személyiségei közé tartozott. Ismert volt például birtokait külföldről hozott eszközök és módszerek alkalmazásával korszerűsíteni igyekvő próbálkozásairól, de arról is, hogy dernői vasművében a legújabb európai technikai vívmányok segítségével törekszik növelni a termelést, s javítani az előállított vasárak minőségét, amivel nem mellesleg hozzájárult a hazai kohászat újkori fejlődéséhez is.⁷

Életére alapvető hatást gyakorolt Széchenyi Istvánnal kötött barátsága, aminek kezdete az 1825-27-es országgyűlés idejére datálható, s összefügg az ülésszak alatt Pozsonyban működött politikai társaskörben, az úgynevezett reunióban folyt tanácskozásokkal, valamint az Akadémia alapításával.⁸ Megszilárdulását elősegítette, hogy Széchenyi másokhoz hasonlóan Andrásynak is felvázolta eszményképét a polgári keretek közt újjászülető Magyarországról, s tanítólevélben, illetőleg személyes beszélgetések keretében igyekezett fiatal mágánstársát megnyerni az átalakulást irányítani hivatott szűk szellemi elit számára. Andrassy emlékezetében később úgy rögzült ez az időszak, mint ami során Széchenyinek köszönhetően felerősödött, parancsoló szükséggé vált benne a grófi rangjához illően a hazájáért teendő áldozatvállalás nemes érzése, s konkrét megfogalmazást nyertek azok a gondolatok, amik ezzel összefüggésben már őt is hosszabb ideje foglalkoztattak.⁹

⁵ MARKÓ László: *i.m.* A Magyar Gazdasági Egyesület tagjaként kifejtett tevékenységéről áttekintést ad: GALGÓCZY Károly: *i. m.*, 41-43.

⁶ MARKÓ László: *i.m.*

⁷ A vasipar területén végzett munkájával a korszak történeti irodalma is foglalkozik. Mások mellett összefoglalóan mutatja be azt: KATUS László: Az Andrásyak mint ipari vállalkozók. *Rubicon* 2004. 12. sz. 22-26; REMPÖRT Zoltán: *Magyarország vaskohászata az ipari forradalom előestéjén (1800-1850)*. Bp.-Dunaújváros, 1995., különösen 131-132.

⁸ A reunióról, a nagyrészt Széchenyi és Károlyi György szervezőmunkájának eredményeként létrejött országgyűlési klubról lásd: TAKÁTS Sándor: *Kémvilág Magyarországon*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. [reprint] 54-63.

⁹ Jól szemlélteti ezt az 1829. november 12-én, Monokon, Széchenyihez írott levele, amiben így tekintett vissza az elmúlt évek számára legfontosabb történéseire. Barátjához fordulva kifejti benne, hogy: „[...] Széchenyi Istvánnak [...] hangosan mondván: hogy szeretem és fogom szeretni, – mert aki cselekedettel sebesen előhalad azon a dicső úton,

Jóllehet – Vízota Gyula adata szerint – édesanyja „óvva intette” Széchenyi-től György fiát, származásuk, anyagi körülményeik, és céljaik révén tartalmas barátságba kerültek egymással.¹⁰ Tanúskodik erről levelezésük is, ami nemcsak a közös munkájuk során köztük kialakult összhangot láttatja érzékletesen, hanem a nézetkülönbségeiket is. Ismeretségük korai időszakában viszont ez utóbbiak még nem kerültek felszínre, s akkortájt Széchenyi gyakori iránymutatásai, tanácsai határozták meg kettejük kapcsolatát. Emiatt úgy tűnik, hogy közlük – legalábbis eleinte – Széchenyi volt a domináns, inkább ő kezdeményezett.¹¹ Andrássy leveleiből pedig átszűrődik, hogy mágnástársától az ország átalakításáról szőtt elképzelései mellett befogadta azokat az észrevételeket és intelmeket is, amiket anyagi biztonsága, a jólétet garantáló rendezett pénzügyi helyzet megteremtése végett tárt elé.

melyet elérni régóta vágytam, – aki felemelkedett érzésű Lélekkel szózatba foglalja azt, amit én, igazán mondhatom, régóta érzettem keblemben, s ha ki nem magyaráztam eléggé, nem az akarat hiányossága miatt történt, – akinek végre én az Élet igaz becsével jobban való megismertetését köszönhetem, hogyne szeretném azt? Magad sem gondold, mennyi jót tettél énvelem, ezen meggyőződést semmi nem fogja gyengíteni. [...]” A levelet közlése: BARTFAI Szabó László: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808-1860.* I. kötet, Budapest, 1943. 95. A szerkesztő a levél szövegét eredeti, régies írásmóddal közli. Jelen tanulmányban valamennyi egykorú szövegrészletet emendáltan idézek. A kiemelések tőlem – a szerző.

¹⁰ Andrássy Istvánné Festetics Mária grófnő fiához intézett intelméről lásd: VÍZOTA Gyula: Széchenyi élete 1820-1825 közt. [Bevezetés.] In: *Gróf Széchenyi István Összes Munkái.* 11. kötet [később SZIÖM]; *Gróf Széchenyi István Naplói 2. (Magyarország újjabbi történetének forrásai).* Szerkesztette és bevezette: VÍZOTA Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1926. IX. Széchenyi német nyelvű naplóbejegyzéseinek idézésekor ezt a kiadást követem.

¹¹ Jó példa Széchenyi iránymutatására, barátja hasznos tanácsokkal való ellátására az a tanítólevél, amit 1828. október 24-én, Cenken írt Andrássynak, s amiben életkörülményei, anyagi helyzete javítását szorgalmazta és széleskörű ismeretszerzést javasolt neki. A levelet őrzi: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár. Széchenyi-gyűjtemény. [A továbbiakban MTAK Kt. SzGy.] K 210/1. Széchenyi István leveleinek másolati könyve. 1828-1835. Magyar, francia, német, angol, latin ny.: [...] 15. Andrássy Györgynek. Cenk, 1828. okt. 24. Eredeti, német nyelven kiadva: *Gróf Széchenyi István Munkái.* Összegyűjti és kiadja a Magyar T. Akadémia. III. kötet (*Gróf Széchenyi István Levelei I.*). Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta: MAJLÁTH Béla, Budapest, 1889. 97-102; illetve: *Gróf Széchenyi István minden írása. Levelezés.* CD-kiadvány, Arcanum adatbázis, Logod BT., Budapest, 2001. [A továbbiakban *Széchenyi-CD.*] Magyar fordításban: *Széchenyi István Válogatott Művei.* 1. kötet, 1799-1840. Szerkesztette: SPIRA György. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1991. 121-126.

A sok megbeszélés alatt persze előkerültek a gazdaság és a kultúra területét érintő különféle reformtörekvések is, így a Széchenyi terveiben az 1820-as évek elejétől szereplő, Buda és Pest közötti állandó híd megépítése, melyhez intézményi háttérrel kellett teremteni, és szakmai tapasztalatokat, információkat szerezni, elsősorban egy külföldi út keretében.

II. A forrás

Az utazási emlékeit megőrkítő napló keletkezési körülményeihez kapcsolódik, hogy Andrassy az 1830-as években számos kortársához hasonlóan rendszeresen járt külföldre más országok politikai, gazdasági és kulturális viszonyainak tanulmányozása érdekében. Személyes céloktól és a gazdasági-kulturális változások sikerének reményétől vezérelve járta be Nyugat-Európát, s közben sok értékes ismerettel gazdagodott. Naplója, ami az Angliában, Franciaországban, illetve német területeken 1832 és 1834 közötti tanulmányútjain szerzett benyomásait örökíti meg, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, a Széchenyi-gyűjteményben található.¹² Az eredeti kézírásos mű 82 folió terjedelmű, a 67-73. folió Fanny Königsberg, a későbbi Andrassy Györgyné írása, a 76-82. folió üres.¹³ Négy nagyobb szövegrészt tartalmaz: az első az 1832. évi angliai, a második a következő évi badeni utazásáról szól, ezeken kívül pedig megtalálhatók benne két külön egységként német vasművekben gyűjtött tapasztalatai is.¹⁴ Valamennyi feljegyzése közül talán az 1832-es, Széchenyivel közösen tett angliai útján készült mezőgazdasági tárgyúak a legérdekesebbek, amik ellenben rámutatnak arra, hogy, jóllehet nem ez volt utazásának hivatalos célja, mégis az angol agrárium helyzetével foglalkozott a legnagyobb terjedelemben.

¹² MTAK Kt. SzGy. K 304/1.

¹³ Lásd erről: KÖRMENDY Kinga: *A Széchenyi-gyűjtemény. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai* 9. MTAK, Budapest, 1976. 212. (A gyűjtemény leírása digitalizált változatban, a *Széchenyi-CD-n* is elérhető.)

¹⁴ A két külön egység közül az első az 1833. évi badeni útról készült feljegyzéseit foglalja magába, s ausztriai (stájerországi és felső-ausztriai) üzemek lajstromja is megtalálható benne, míg a második, a felesége kézírását is tartalmazó, az 1834. évi útjával kapcsolatos szöveg a Baden-Württembergben fekvő wasseralfingeni és környéki vasműveket mutatja be. Andrassy-napló, 64-67., illetve 67-75. folió. A kéziratban kétféle oldalszámozás fordul elő. Az egyik a folió szerinti, azaz minden második oldalt jelöl, míg a másik a szöveg felett jelzi 1-től 21-ig a páratlan oldalakat (ez utóbbi minden bizonnyal Andrassy számozása). A közölt szövegrészleteknél a pontosság érdekében a saját, oldallankénti számozásomat követem.

Magyarázatul szolgálhat erre, hogy az Állattenyésztő Társaság tagjaként, illetve birtokai fejlesztésében érdekelt arisztokrataként a szigetország agrárvilága keltette fel leginkább érdeklődését.

Angliai élményeit túlnyomórészt magyarul vetette papírra, de gyakran találkozhatunk angol, francia, illetve német nyelvű szövegrészletekkel is. 1833. és 1834. évi, német területeken (például Baden-Württembergben) tett útjairól eleinte magyarul, utóbb, különösen a vasművekkel összefüggésben, már szinte kizárólag németül írt. Kezdetben naponta dátumozta bejegyzéseit, ám idővel ezt már egyre ritkábban cselekedte, a felesége kézírását is tartalmazó utolsó naplórészben pedig majdnem teljesen felhagyott vele.

Lényeges különbségek mutatkoznak a napló egységei között tartalmi vonatkozásban is. Az 1832. évi utazás franciaországi és Rajna-vidéki szakasza kapcsán például általában az iparról, a politikai és kulturális életről, építészeti és egyéb művészeti emlékekről olvashatunk, s olykor már egy-egy szubjektív megjegyzéssel is találkozhat szemünk. Fokozatosan ritkulnak a mezőgazdasággal összefüggő reflexiók az 1833. évi badeni útról szóló leírásban is, a napló utolsó részei pedig túlnyomóan már csak a német területeken folyó vasgyártásról számolnak be. Ezzel a hangsúlyeltolódással egyben kifejezetten szárazzá válik a szöveg, bár ugyanaz a részletekbe menő elemzés mód jellemző az említett tárgykörökben is stílusára, ami az angol agrárvilág bemutatása esetében észlelhető. A megfigyelés tárgyának módosulásával együtt érdekes módon nemcsak a nyelv, hanem az íráskép is átalakul, a betűk elnagyoltabbá válnak, jelezve, hogy Andrassy sietve, a vasművekben tett látogatásai közben vagy közvetlenül azok után jegyzetelt.

A mű fontos jellemzője ugyanakkor, hogy nem teljes egészében tárja elénk az 1832-es angliai tanulmányutat, mivel dátum nélkül, egy félbeszakadt mondattal kezdődik. Abból kiindulva, hogy Andrassy rendszeresen vezette naplóját, s hogy a következő napi észrevételek 1832. október 4-i keltezésűek, ez az első, bejegyzés-fragmentum október 3-án keletkezhetett. Jellegéből következően arra utal, hogy a napló egy része vagy egy teljes kötetnyi anyag – aminek ez a könyv a folytatása – hiányzik, hiszen valószínűleg korábbi úti élményeit is rögzítette, reflektált az addig látottakra is. Erősítik ezt a hipotézist a naplóban lévő, s a szeptemberi történésekre vonatkozó olyan betoldások, mint a Londontól Liverpoolig és onnan visszafelé megtett út költségszámítása (ebben a Londonból való elindulás napját – szeptember 16. – is megadta), illetve az Edinburghben is szemügyre vett brit nyilvános kivégzési gyakorlatnak: a városok belterületén folyó akasztásnak az említése. Náluk is közvetlenebbül céloz azonban a hiányzó naplórészek létezésére az angliai utazás eredményeit összegző Hídjelentés egy

sora, ahol Széchenyi azt írta, hogy: „*Minden léptünket napkönyveinkbe íránk, [...]*”¹⁵

A naponkénti jegyzetek egy részének hiánya egyúttal azt is eredményezi, hogy a szövegben az előző hetek eseményeiről egyidejű adatok nem, hanem csupán utólagos, elszórt kommentárok lelhetők fel, amikből az angliai utazás említett szakaszáról csak homályos kép alkotható. Ennek ismeretében szerfölött értékes forrásnak tekinthető egy, a Lőcsei Levéltárban, az Andrássyak Krasznahorkai Levéltárának családi emlékeket őrző fondjában található másfél oldalas itinerárium. A különálló jegyzetlapon készült útvonalleírásban Andrássy feltüntette a kérdéses időben érintett városokat és a köztük megtett távolságot.¹⁶ A pontosabb rekonstrukcióhoz nagymértékben hozzájárulnak emellett Széchenyi úti jegyzetei is, minthogy Andrássy naplójából csak az említett naptól, október 3-tól kezdve tudjuk nyomon követni a fejleményeket.

III. Az utazás¹⁷

Az 1832-es nyugat-európai útja és a napló előtörténetéhez tartozik, hogy Széchenyi indíttatására a Buda és Pest között létesítendő állandó híd terve egyre

¹⁵ A szöveg hiányosságával összefüggésben nehéz felelni a napló Széchenyi-hagyatékba jutásának kérdésére. Előfordulhat, hogy a hiányzó rész is már korábban Széchenyihez került, minthogy azonban ez idő szerint erre vonatkozóan nem rendelkezem egyértelmű bizonyítékkal, a kérdésre nem tudok megnyugtató választ adni.

Az utazásról kiadott jelentés címe: *Gróf Andrássy György és gróf Széchenyi Istvánnak a' budapesti Hid-Egyesülethez irányzott jelentése midőn külföldről visszatérének. Pozsonban, nyomtattatott Fűskúti Landerer Lajosnál. 1833.* [Hídjelentés névvel alább ezt a kiadást követem.] Kéziratok: MTAK Kt., Szgy., K 263/1-86, a cenzúrai példány száma: K 264. A munka németül is megjelent, olvasható a Széchenyi-CD-n is, mindkét nyelven (a kiadáshoz Gáll Imre írt ismertetőt). Az idézett szövegrészlet helye: Hídjelentés, 11.

¹⁶ Štátny Archív v Levoči. Andrássy Krásna Hôrka. [Alább SALAKH.] 23. Rodinné doklady a pamiatky. 508. doboz. 1. fasc., 35.

¹⁷ A tanulmányúttal a Széchenyi-irodalomban is foglalkoznak, hol csak utalásszerűen, hol pedig hosszasan, Andrássyt illetően azonban a munkák többsége rendszerint ugyanazt a néhány információt tartalmazza, viszont nem tisztázott bennük az ő szerepvállalása. Az útról leírást ad például: FRIEDREICH István: *Gróf Széchenyi István élete*. I. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 1914. 289-293; VISZOTA Gyula: *A Széchenyi-híd története az 1836: XXVI. t.-c. megalkotásáig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1935. 45-50. [A továbbiakban VISZOTA 1935.]; CSORBA László: *Széchenyi István*. Officina Nova, Budapest, 1991. 91-93; OPLATKA András: *Széchenyi István*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 221-224.

szélesebb körben talált pártfogókra, mivel a szóba került vagy éppen már alkalmazott megoldások (például a telet követően a Dunán minden évben újra felállított hajóhíd) nem bizonyultak megfelelőeknek. A várt anyagi nehézségek és az árvíz miatti aggodalom viszont komoly előtanulmányokat, alapos tervezőmunkát kívánt meg. Ezért, és a híd felépítésére mutatkozó igény alapján hozták létre vagyonos arisztokraták és pesti tőkés polgárok 1832 februárjában a Hídegyesületet, amelynek elnöki tisztere a bajor indigenát, Stainlein Eduard bárót kérték fel. A szervezet célkitűzése az építkezés anyagi és szakmai hátterének megteremtése volt. Az előkészületekhez és a kivitelezéshez megszerezték József nádor támogatását, a júniusi egyesületi üléseken született határozat nyomán pedig Széchenyi kérelmet nyújtott be Pest megyéhez, amiben az ügynek az év végén megnyíló diétán való pártfogását kérte a rendektől.¹⁸

A Hídegyesület a kezdeményezés népszerűsítése mellett az anyagi-technikai lehetőségek feltérképezését, megismerését is szükségesnek tartotta. Ennek érdekében vállalkoztak egy angliai kiküldetésre Széchenyi és Andrassy, akit az állandó híd építésének igényén túl az is motiválhatott az útra, hogy így lehetőség nyílt bejárni a kor legfejlettebb országát.

Ismert, hogy az előkészületek közepette nehézséget okozott számukra útleveleik megszerzése, mert Bécsben halogatták kiadásukat, olyannyira, hogy az ügy elhúzódása miatt még a nádor is megpróbált közbenjárni gyors rendezése érdekében.¹⁹ Hosszú várakozást követően kapták csak meg a szükséges okmányokat,

¹⁸ A Hídegyesület megalakulásáról lásd az 1832. februári tanácskozásainak jegyzőkönyveit. MTAK Kt. SzGy. K 173/1-28. Körültekintően bemutatja az egyesület munkásságát: VISZOTA 1935, 32-65. Összegzésképpen az alapításról és a kezdeti időszakról lásd még: CSORBA László: *i.m.*, 90.; József nádor közreműködéséről röviden ír: *Széchenyi pesti terveit*. Válogatta, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: BÁCSKAI Vera és NAGY Lajos. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 314-315; A Pest megyéhez benyújtott kérelmet Széchenyi fogalmazta meg, Andrassy György pedig a tagok nevében aláírta. Tartalmát ismerteti: VISZOTA 1935, 41.

A hídüggyel kapcsolatos különféle kéziratok a MTAK Kt. SzGy., K 172/1-176/72. katalógusszámokon találhatók; Széchenyi jegyzetei, anyaggyűjtése, fogalmazványai ugyanott: K 284.; A lánchídról többek közt lásd még: GÁLL Imre – HOLLÓ Szilvia Andrea: *A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám*. Budapest, 1999; MAJLÁTH Béla: A lánchíd története. *Budapesti Szemle* 1882. [Szerk.: GYULAI Pál] 32. kötet, 72. szám, 321-342. Ez utóbbi tanulmány, melynek alapjául a Széchenyitől Tasner Antalhoz írott levelek szolgálnak, a hídterv megsejtelése előtti időszak eseményeire összpontosít, különös tekintettel a javaslat sikerre vitele érdekében 1834-36 között folytatott küzdelemre.

¹⁹ Széchenyi a június-július folyamán erről tudomására jutottakat többször feljegyezte naplójába, s kitűnik belőlük, hogy a birodalmi hatóságok komolyan akadályozták őket az ügyben. Augusztusban derült ki például, hogy a passzusaik Gervay József államértekez-

majd augusztus közepén, saját költségükön indultak el a szigetországba, ahová Andrassy személyi titkára, Tasner Antal is elkíserte őket.

Az utazás első napjairól Széchenyi diáriuma ad információkat: augusztus 16-án jegyezte fel, hogy „Angliába megyek”, majd 18-án azt rögzítette, hogy Andrassy Regensburgban maradt, míg ő folytatta útját, s másnap Würzburgba ért. 24-én Johannisbergben és környékén együtt nézték meg Metternich ottani szőlőskertjét és borospincéjét, aztán 28-án Belgiumban ellátogattak John Cockerill seraingi gyárába, a kontinentális Európa akkortájt vezető, angol mintájú nehézipari létesítményébe.²⁰ 31-én Aelst belga város közelében Andrassy kérésére közösen kerestek fel egy gazdát, akivel ő hosszú beszélgetésbe elegyedett a mezőgazdaságot illetően, Széchenyi szavaival: „[...] And[rassy] végetnemérő kérdésekbe fogott – nem tanultunk semmit – és késő este érkeztiünk meg Gentbe.”²¹ Ezt követően az első szeptemberi napokat még Belgiumban töltötték, majd 4-én átkeltek Angliába az Oostendéből indult „The Superb” nevű gőzhajón, másnap pedig megérkeztek Londonba.

A brit fővárosban Andrassy szeptember 5-étől 16-áig tartózkodott, azonban naplója fentebb említett hiányossága miatt ottani tevékenysége, napirendje csupán vázlatosan rajzolható meg. A hónap első felében mindenesetre a hídépítés

leti tanácsosnál voltak eltérve. A történetekről lásd például a július 28, 30, valamint az augusztus 7, 8, 10-i naplójegyzeteket. In: *SZIÖM*, 13. kötet; *Gróf Széchenyi István Naplói* 4. [alább *SZIN* 4.] (*Magyarország újabbkori történetének forrásai*). Szerkesztette és bevezette: VISZOTA Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1934. 283-284, illetve 286-287.

²⁰ Az út német területeken átvezető szakaszáról röviden lásd: FRIEDREICH István: *i.m.*, 290.

John Cockerill (1790-1840) William Cockerill angol feltaláló fia volt, aki 1817-ben testvérével közösen alapította meg Seraing-sur-Meuse-ben az akkori Európa legnagyobb vasöntödéjét és gépgyárát. A kezdeményezés pozitív megítélésére jellemző, hogy I. Vilmos holland király üzlettársuk lett, 1835-ben azonban végül Cockerill vált az üzem egyedüli tulajdonosává. Gordon GOODWIN: *William Cockerill* [John Cockerill életrajza az apjától egészíti ki]. Szócikk: *The Dictionary of National Biography*. Szerk.: Sir Leslie STEPHEN, Sir Sidney LEE. Vol. IV., Oxford University Press, London, 1937-38. [reprint], 656. [A továbbiakban *DNB*.]

²¹ A német nyelvű feljegyzés Bóka László általi fordítása. A szóban forgó naphoz kötődő szövegrészlet magyarul olvasható: *Gróf Széchenyi István naplói*. (*Magyar Századok* 8.) Bevezette, válogatta és fordította: BÓKA László. Ardó Könyvkiadó, Budapest, [1943]. (Ez a fordítás a Széchenyi-CD-n is megtalálható.) Vö.: *Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései*. (*Gróf Széchenyi István Munkái* 5.) Összeállította ZICHY Antal. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1890. 378. Az eredeti szöveg: „[...] And[rassy] fragte ins Unendliche – wir lernten nichts – und kamen spät abends in Gent an.” *SZIN* 4. 295.

feltételeinek megismerése is foglalkoztatta őt, aminek jeleként 15-én Széchenyivel együtt kérdéseket intézett az ügyben *William Tierney Clarkhoz*, aki az észak-angliai utazásának megtervezéséhez is segítséget tudott nyújtani, legalábbis erre utalnak azok a levelei, amikben említést tett ismerőseinek Andrassyról és útjáról.²² A híres mérnökkel való kapcsolatfelvétel egyébként arra is rávilágít, hogy Londonban volt Széchenyivel egyeztetett, közös programja, ami után viszont csaknem egy hónapig külön utakon jártak.²³

A Londonból való távozását követően bejárt útjáról a fentebb említett különálló jegyzetlap pontos adatai alapján a következő kép tárul elénk: szeptember 16-án Birmingham felé indult el (Széchenyi az ellenkező irányba, az észak-északkeletre fekvő Withambe tartott), majd 19-éig a városban és környékén időzött, s ellátogatott a közeli Gospel Oakba. Ott, bár a részleteket nem tárja föl a jegyzet, bizonyosan megtekintette William Yates és Samuel W. Walker gyárosok vasüzemét.²⁴ Szeptember 19-e és 21-e közt Sheffieldben és Doncasterben

²² William Tierney Clark (1783-1852), általános mérnök. Tanulóévei alatt a coalbrookdale-i vasművekben dolgozott, ahol rövid időn belül jó gépészé vált. Itt maradt egészen 1808-ig, amikor az ismert mérnök, John Rennie, akit alaposan lefoglalt a tetemes mennyiségű öntöttvas munka kivitelezése, felajánlott neki egy felelősségteljes állást a Holland Street-i üzemében, Blackfriarsnál, Londonban. Pályájának későbbi szakaszában azután Clark Angliában és a kontinensen is több komoly megbízatást kapott közlekedési létesítményekre, melyek közül kiemelhetők az 1824-1827 között készült Hammersmith Bridge, valamint a Budát és Pestet összekötő, általa tervezett függőhíd, a Lánchíd, amit 1849-ben adtak át. Robert HUNT: William Tierney Clark. Szócikk: *DNB*. Vol. IV. 411-412.

A Clarkkal történt kapcsolatfelvételtől lásd alább a Hídegyesülethez címzett jelentésüket. Az Andrassyknak nyújtott segítségére példa az Edward Birdnek, coalbrookdale-i ismerősének 1832. szeptember 15-én írt levele. SALAKH. 23. Rodinné doklady a pamiatky. 508. doboz. 1. fasc., 13.

²³ Széchenyi számára is mozgalmas volt 1832 szeptemberének második fele. 15-én a Londontól északra, mintegy 100 mérföldre fekvő Withambe utazott, ahonnan másnap északnyugat felé, a 60 mérföldre fekvő Doncasterbe ment tovább. 21-én innen az 50 mérföldre délkeletre lévő Grantham felé fordult, majd 22-én visszaért Londonba. 26-án ismét útra kelt, s a Londontól északnyugatra fekvő Aylesburybe, 27-én pedig onnan nyugatra, Blenheimbe látogatott el. Másnap aztán Oxfordot kereste fel, majd 29-én visszautazott Londonba. Lásd az említett napokon készített naplójegyzeteit: *SZIN* 4. 302-307.

²⁴ A vizit előkészítésére még Londonban kerülhetett sor, amikor Széchenyivel együtt lépett összeköttetésbe Yatesszel, aki nem melleleg a Clarkkal történő kapcsolatfelvételt is ajánlotta nekik. Ez utóbbiról, valamint a gospel oak-i vasüzemről beszámoltak a Híd-jelentés 8-10. oldalán. Vö. Széchenyi szeptember 7-i és 9-i naplójegyzetével. *SZIN* 4. 298-300.

járt, ahonnan Manchesterbe utazott. Ott, továbbá a vele szomszédos Liverpoolban, s a két lancashire-i nagyváros körül fekvő területeken szeptember 24-ig tartózkodott, azután észak felé haladt, s Cumberlanden keresztül szeptember 27-én megérkezett Glasgowba. Aznap és másnap két nehézipari üzemet: a calderi vaskemencét és a Clyde vasműveket kereste fel, majd Glasgowból továbbutazott Edinburghba, ahonnan szeptember 30-án visszafordult délre, Newcastle-be. A Tyne folyó vidékéről ezt követően október 1-én Yorkba ért, másnap pedig onnan tért vissza Manchesterbe. Körutazását feszített menettempó jellemezte, hiszen az október 1-ig útbá ejtett településeken, így a térségben fekvő nagyvárosokon is, jószerével csak átkocsizott. S bár nem részletezte az Északnyugat-Angliában és Skóciában látottakat, az azért az egy-két szavas utalásokból is előtűnik, hogy azon a területen több vasüzemet is megnézett. Az adatok ugyanakkor nem adnak egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy vajon ezt a hivatalos feladata miatt tette, vagy csak a személyesen őt érdeklő dolog: kohótelepei és hámorai fejlesztésének szükségessége motiválta őt erre? Utóbbi esetben már az is erősen vitatható, hogy a London elhagyását követően bejárt út a szűkebb értelemben vett szakmai célokat szolgálta volna. Érvként szól emellett, hogy naplójából valóban az tükröződik vissza, miszerint Észak-Angliában keveset foglalkozott a hidépítéshez szükséges technikai ismeretek megszerzésével – noha ipari létesítményeket is felkeresett –, s inkább a mezőgazdaságra összpontosította figyelmét. Az egyéni érdekből végzett gyár- és birtoklátogatások egyben arra is rávilágítanak, hogy szinte a legapróbb részletig igyekezett gondosan megtervezni nemcsak az észak-angliai, hanem az egész szigetországi utazását. Szervezőmunkájának hatékonyságát még Széchenyi is konstataálta.²⁵

A naplóban rögzített események tehát október 3-i dátummal kezdődnek, azon a napon a fentebb említett kis jegyzetlap tanúsága szerint a Liverpool közeli Bankhallban egy gazdánál tett látogatást, ezért a fennmaradt dokumentum első bejegyzésében bizonyára az ottani tapasztalatait vetette papírra. Az északnyugat-angliai farmon kiváltképpen a földművelő szerszámok vonhatták magukra tekintetét, ugyanis megtaláljuk a szövegben egy vaskultivátor, egy skót eke, három borona és egy cséplőgép jellemzését, s mellettük még egy répavetőről is beszámolt.²⁶ A nehéz skót eke csoroszlyája, szántóvasa és kormánylemeze vasból

²⁵ Széchenyi október 6-i naplójegyzetében az aznapi történésekre utalva például megemlítette, hogy: „[...] Andrassy hat seine Reise viel vernünftiger eingerichtet –. Rotschild ladet ihn zum Essen ein – und auch den Tasner – von mir nimmt er keine Notiz.” SZIN 4. 309-310.

²⁶ A vaskultivátor olyan eszköz, amelyen több sorban kapák vagy fogak helyezkednek el, s ami a hagyományos szántással ellentétben nem forgatja meg mélyen a talajt, hanem csak lazítja, porhanyósítja. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Szerkesztette a Magyar

készült; a legnagyobb boronát négy ló vontatta, az egyik egylovas borona pedig három részből állt, s ahogyan írta: „...egyedül a krumpli tisztítására, midőn a földből kibújt, gazok kiirtására használtatik.”²⁷ Ugyancsak a szigetország fejlett agrártechnológiájának és iparának bizonyítékát látta a cséplőgépben: „Cséplőmasina is találtatik itt, 4 lóra (de idevaló elefántok ezek) 120 bushelt – 70 Viener metzen – csépel, őrszit, tavasztit egyformán egy nap, azaz 12 óra alatt, és tisztítja is egyszersmind; 6 ember kívántatik hozzá, egyik a lovak mellett.”²⁸

A napló révén nagy változatosságban élénk táruló észak-angliai agrárvilág jelenségei közül olvashatunk a szövegben a technikai eszközökön túlmenően az állattenyésztés területén elért eredményekről, újításokról is. A bankhali gazdaság kapcsán például a borjúnevelés ottani gyakorlata, az állatok gyors testsúlygyarapodása, az intenzív tenyésztési-hízalási módszerek látványos eredményei ragadták meg Andrassy figyelmét: „[Az] elválás igen hasznos lehet azon tekintetből, hogy annyi tejet lehet adni a borjúnak, amennyi kell, s egyformán, s csa-

Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete [BÁRCZI Géza és ORSZÁGH László vezetésével]. IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 497.

²⁷ Andrassy-napló, 2.

²⁸ Abból, hogy a cséplőgép kapcsán említett 4 lovat az elefántokhoz hasonlította, arra következtethetünk, hogy a hidegvérű angol *Shire* vagy azzal rokon igáslófajta néhány példányát láthatta. A *Shire* Anglia középső vidékeiről származik, s a 18. század második felében nemesítették ki oly módon, hogy Hollandiából hoztak kancákat angol tenyészménekhez. A fajta ménjeinek marmagassága átlagosan mintegy 17 tenyér (170-180 cm), a súlyuk pedig 2000 font (kb. 900 kilogramm). Általában erőteljes és némiképp durva a testfelépítésük, s jellemző rájuk a csüdjuket borító hosszú szőrzet. Az állatok rendszerint barna, fekete, szürke vagy gesztenyebarna színűek. *The New Encyclopaedia Britannica*. Volume 10, Micropaedia, Ready Reference. Szerk.: Robert P. GWINN, Peter B. NORTON, Philip W. GOETZ. Chicago, 1989. 749-750. (Alább *TNEB*.)

A *bushel* mértékegység Nagy-Britanniában és az USA-ban. A brit mértékegységrendszerben a folyadékok és a szárazanyagok mérésére egyaránt használt bushel 1824 óta 8 *imperial gallon*nal vagy 2219.36 köb-inchcel (36375.31 köbcentiméter, azaz 36.37531 liter) egyenlő. 120 bushel szerint 4365,0372 literrel egyezik meg. *TNEB*. Volume 2, 674. Bár a szakmunkák között akadnak olyanok, amelyek a bushel mértékét illetően némileg eltérő adatot közölnek, számításainkhoz ezt vesszük alapul.

A „Viener metzen”, a bécsi mérő 1 egysége 1756-tól 1871-ig 61,4868 liter volt a nagykereskedelmi rendszerben. BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 42. 70 bécsi mérő ennek alapján 4304,076 liter. A bushelre vonatkozó adattal egybevetve látható, hogy Andrassy számítása kissé pontatlan volt.

Az aláhúzás Andrassy sajátkezű kiemelése az eredeti szövegben, amit a következő idézett naplórészletek egyes kifejezéseihez hasonlóan változatlanul hagytam. Az idézett szövegrészt lásd: Andrassy-napló, 5.

lásnak helye nincs. A borjút 3-4 hónapos korában szokták egy keveset kihajtani. A 8 hónapos borjú itt olyan, mint nálunk a két esztendő; – a tavaszi borjúnak jobbaknak tartja, minthogy már akkor fű van.”²⁹

Észak-angliai tartózkodása alatt keletkezett mezőgazdasági tárgyú feljegyzései közt talán legérdekesebbek a növénytermesztésről szólóak. A burgonya vetésével és betakarításával kapcsolatban részletesen bemutatja a legfontosabb munkafázisokat: „A grulyamívelés: ősszel megszántatik a föld, tavaszkor is kétszer, háromszor, mint kívánja, boronáltatik, ezután a cultivátorral a szokott szélességre barázdák húzatnak, a jó, ivett trágya kivitetik, ezen barázdákba szóratik, melyre az összemetelt grulya 6 ujra egymástól ültetik és ismét azon feljebbi cultivátorral betemetetik, a cultivator mindig a barázdák hátán bocsáttatván. Ezt követi a feljebbi boronálás, és ezt az ötszöri, hatszori cultivátorrali feltöltés. Itt a grulyákat kapával szedik ki, más helyeken, mint maga megvallá [a bankhalli gazda – a szerző], ekével szántják ki.”³⁰

A burgonyán kívül más haszonnövényeket is megemlített, közülük a takarmányrépa termesztéséről adott leírása érdekes igazán: „A turnips áprilisban és május elején vettetik és nem június Isőjén mint Anglia más részeiben. Juhok nem lévén, a répát kiszedik a földből és egy esztendeig is eltarthatják száraz földre rakásokba hányván és ezeket földdel és szalmával betakarván; masinában vágják szarvasmarhák etetésére.”³¹ A földek termőképességének megőrzésére, illetve maximális kihasználására, vetésforgó alkalmazására vonatkozóan is találunk jegyzetei között utalásokat: „A répát mintegy úgy, mint a grulyát, művelik, egy és másik után búzát vetnek 15 októbertől november végéig, sőt februárban is őszi búzát. Az őszi búzába többnyire lóherét, mely csak egy esztendeig használtatik. Innen kitetszik, miért vethetnek itt a grulya után búzát. Búzába többnyire lóherét; zabot keveset, és mint földjük engedi; semmi bizonyos rendszert nem követnek; a szükségét és föld természetét tekintik. Így p.o. egy rye grass kaszálójuk már 18 év óta réznek használtatik, ámbár ez jó búzát is terem, s azért mert még jó, szénára szükségük van, ezt minden esztendőben trágyázzák midőn a fagy

²⁹ A textusban szereplő „tartja” szóval, az egyes szám 3. személy használatával – habár nem adott meg konkrét nevet, alább pedig többes szám 3. személyt használt – a bankhalli farmerre utalhatott. – Andrassy-napló, 1.

³⁰ A grulya a burgonya egyik elnevezése többek közt Borsod vármegye északi részén. *Új Magyar Tájszótár II.* Főszerkesztő: B. LÖRINCZY Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 693; Az „ivett” szó az érett trágyára utal. *Uo.*, 237. A „maga” szóval pedig Andrassy valószínűleg ismét a bankhalli gazdára célzott, bár nem nevezte meg az illetőt.

³¹ A turnips angol tarlórépa, takarmányrépa. Andrassy-napló, 5.

*beáll és marha többet nem járja, vagy rövid trágyával vagy trágyalével, mit kizárólag rétekre használnak.*³²

Kiegészítésül szolgál, hogy a mezőgazdaságon kívül nem került el tekintet a Manchester-Liverpool vasútvonal sem, ahogyan Liverpool egyik szélmalma-
nak és egy gőzmeghajtású kocsinak az alkatrészeit és működési elvét is lejegyez-
te.³³

Északnyugati, lancashire-i körutazásáról már visszafelé tartott Londonba, mikor október 5-én Warwickshireben is megcsodált néhány ekét, amiknek mére-
téről és súlyáról jó képet alkothatunk feljegyzéséből: „6 ökröt láttam egy ekébe
fogva, és másba 5 lovat, a lóheretarló leszántása végett.” Felfigyelt itt a földek
minőségének javítására alkalmazott meszezési eljárásokra is, melyek érdekessé-
ge, hogy többnyire nem égetett mészkövet használtak, hanem, amint írta: „Az
itteni meszezésre nézve megjegyzendő, hogy mennél fiatalabb a mész formációját
tekintve, annál jobbnak tartják. Így a kréta sokszor nem is égetik; a Kalk
Schiefer, melyet mindig égetnek, ismét jobb a termés Übergangs. Kalknál, és így
legkisebb sikerű lehet az ősmész (Urkalk). Annyira meszeznek itt (agyagos föld-
ben) mint egy közönséges trágyázás.” Felkeltette még érdeklődését a helyi lóte-
nyésztés, ami kapcsán egy takarmánykeverékről hagyott hátra feljegyzést: „...¹/₄
szalma, ³/₄ széna, szecska, zabbal keverve, mely keverékből mintegy 1 bushelt kap
egy ló napjában.”³⁴

Angliai élményei között különös színfoltot képezhetett a Liverpooli Mező-
gazdasági Társaság október 4-i állatkiállítását követő bankettje, amiről részle-
tekbe menő leírást készített, bemutatva a kor viszonyai közt modernnek számító,
gázlámpákkal megvilágított helyiséget, egy kocsiszínt, ahol a társaság 500 tagja
gyűlt egybe az alkalomra. A hangulatról, a szigetországi társasági etiketről is
megemlékezett: „[...] a Titoknak hosszasan olvasá jelentését és mind ezen hosz-

³² A rye grass perjefaj, s bár Andrassy nem adott pontos fajmeghatározást, ez nagy való-
színűséggel *Lolium perenne*, azaz angolperje. A növény a pázsitfűvek családjába tarto-
zik. MN, II. kötet, 69. A perjéről lásd: Andrassy-napló, 3-4.

³³ Az Andrassy által megfigyelt „gőzkocsi” a liverpooli Summers és Ogle (Hoggle) ter-
vei alapján készült. A jármű meghajtásához gőzűst szolgáltatva az energiát, s annak se-
gítségével több, mint 30 mérföldes óránkénti sebességre is felgyorsulhatott. Robert H.
THURSTON: *A history of the growth of the steam-engine*. New York, 1878. [Online:
<http://www.history.rochester.edu/steam/thurston/1878/Chapter4.html> – Letöltve: 2008.
08. 19.]

³⁴ A bushel értékét lásd fentebb. Warwickshire közép-angliai grófság, míg a „mész for-
mációja” kifejezés tulajdonképpen a képződését jelenti. Az abrakolásról, a
warwickshire-i ekéről, továbbá a különféle mésztípusokról és a talajjavító módszerről
lásd: Andrassy-napló, 13-14.

szü idő alatt 5½-től 9-ig, míg ott voltunk, valahányszor a Chairman vagy más megszólalt, az egész 500 személyből álló és többnyire nem fő nevelést nyert társaság legnagyobb csendességgel nemcsak, hanem legfeszítettebb figyelemmel és részvétellel hallgatott; követte ezt bizonyosan ivás is és lárma, de annak idejében. A three times three ivásmódja: midőn a Chairman vagy más köszöntő proponálja, az egész társaság fennállva, felemelt pohárral, a hip, hip, hip szavak után háromszor hurrah kiáltással, mely mind háromszoroztatik, jelenti örömet.”³⁵

Angliai útjának utolsó részét október 5-e és 10-e között ismét Londonban töltötte, ahol ezúttal a city társasági életébe kapcsolódott be: színházba járt, a városi elithez tartozó Nathan Rothschildnél és Lord Alvonleynél ebédelt – utóbbinál Széchenyivel együtt –, s felkereste a Traveller’s Clubot.³⁶ Tárgyalt a magyaror-

³⁵ Az 1830-ban alapított Liverpooli Mezőgazdasági Társaság története összekapcsolódik a ma Királyi Lancashire-i Mezőgazdasági Társaság néven ismert szervezetével, ugyanis a térség gazdálkodóinak afféle érdekvédelmi fórumaként 1847-ben fuzionált a hasonló céllal létrehozott Manchesteri Mezőgazdasági Társasággal, s az így létrejött egyesülés Manchesteri és Liverpooli Mezőgazdasági Társaságként működött egészen 1874-ig, amikor egy újabb fúzió után felvette a Királyi Manchesteri, Liverpooli és Észak-Lancashire-i Mezőgazdasági Társaság nevet. A szervezet 1893-as újjáalakulása óta végzi tevékenységét Királyi Lancashire-i Mezőgazdasági Társaság név alatt, tartja például hagyományos évenkénti, nyilvános állatkiállítását. Lásd: <http://www.rlas.co.uk/history.htm>, illetve <http://www.rlas.co.uk/presidents.htm> – [Letöltve: 2008. 08. 19.]

A titkok az egyesület titkára, a chairman pedig az elnöke. A proponálás javasolást, indítványozást jelent. A bankett leírása: Andrassy-napló, 11-12.

³⁶ Nathan Rothschild személyének kiléte kérdéses. Azonosítható ugyanis Nathan Meyer Rothschilddal (1777-1836), valamint fiával, Lionel Nathannal (1808-1879) is. Mindazonáltal valószínű, hogy Nathan Meyer Rothschildról van szó, aki Frankfurt-am-Mainból származó bankár és kereskedő, Meyer Amschel Rothschild 3. fia volt, s a család és a bankház londoni ágának megalapítása fűződik nevéhez. Nathan Meyer 1797-ben érkezett meg Angliába, s néhány esztendő múlva a londoni New Court-ba, a St. Swithin’s Lane-re költözött, s habár egy ideig általános kereskedőként és bankárként is tevékenykedett, figyelmét végül az utóbbi foglalkozással kapcsolatosan a pénzügyekre összpontosította. Mindemellett Rothschild vezető szerepet vállalt azokban az erőfeszítésekben is, melyek az angol zsidók politikai jogképességének biztosítását célozták. [Szerző nélkül]: Nathan Meyer Rothschild. Szócikk: *DNB* Volume XVII. 306-309.

Lord Alvonley minden bizonnyal azonos azzal a William Arden Alvanleyvel (1789-1849), aki a brit hadseregből alezredesi rendfokozattal vonult nyugdíjba, s a korabeli társasági életben különösen ismert volt az előkelő vendégek számára tartott zártkörű ebédjeiről, vacsoráiról. William Edward ARMITAGE Axon: *Richard Pepper Arden, Baron Alvanley*. [William Arden Alvanley életrajza az apját egészíti ki.] Szócikk: *DNB* Volume I. 547.

szági borok angliai forgalmazásának lehetőségeiről is, s mások mellett újfent William Yatesszel cserélt információkat egy őt érdeklő kohászati eljárásról.³⁷

Október 10-én indult el Franciaországba, ahol a Párizsig tapasztaltakról készült leírásban lehangoló képet festett a közlekedési viszonyokról és a francia vidékről: „Az utak Calaisból Párizsig igen távol vannak a tökéletestől, amit tán egész Franciaországról mondhatni, és talán azért, mert a 2 kerekű nehéz terhesszekerek is azokon járnak (mit Angliában teljességgel nem látni, canalisaik és vasútjaik lévén), mert némely helyütt felette szélesek és végre mert vámot nem mindenki fizet használáshoz képest. Calaisból Párizsig csak egy mérő vámházát láttam, és a kormány ahelyett, hogy az utak maguk magukat tartanák és építenék, ami igen természetes, igazságos és lehető, az utak készítését és fenntartását közadóval pótolja, ő tesz mindent Párizsból Franciaország legtávolabbi részeiben is. A földek meglehetősen vannak művelve, de lóherét és ilyest alig látni, kerítés még kevés; és házakat vagy farmot, majort sehol nem látni, és órákig megy az ember házlátás nélkül.” Az angol és a francia szokások, a két nép karakterjegyeinek összehasonlításánál felfigyelhetünk a dolgokat értékelő, minősítő megközelítésre is: „[...]midőn a Francia mindenben a külső fényt keresi, boldogságát többnyire házán kívül fantáziájában, mellyel bőven megajándékoztatott, találja, mindent szorgalmasan művel ki, mi a személyes élményt tárgyazza, mint p.o. játékszín, restaurateur etc. és szép literatúrát és objektív tudományokat; az Angol ellenben a köz, de tulajdon hasznát is mindenben kalkulálja hideg vérrel és mélyen érzi, hogy az egyesült erő nagyobb az egyeseknél és azért minden ember csak azt művel amihez tud, és semmiben csak a poézisben, szereti a poézist.”³⁸

A vizsgált útszakasz utolsó állomásaként Andrassy Észak-Franciaországot átszelve október 12-én megérkezett Párizsba. A benyomásait összegezve úgy lát-szik, hogy útja során érdeklődése inkább mezőgazdasági vonatkozású dolgokra irányult, amelyekről bővebben értekezett naplójában. Mindamellet nem írt elég érzékletesen azokhoz fűződően a regionális különbségekről, aminek persze az is oka, hogy a legtöbb feljegyzést az északnyugati régióról hagyta hátra, míg más-hol – az utazás gyorsasága miatt – csak néhány mondatban emlékezett meg a látottakról.

A *Traveller's Club*ot 1819-ben alapították. A jelentkezők közül azok válhattak tagjává, akik igazolták, hogy már utaztak egyvégtében 500 mérföld távolságra Londontól. A klub székhelyéül szolgáló épület 1829-1832 között készült el. EMBER Mária: *London*. (2. bővített kiadás) Panoráma, Budapest, 1976. 125.

³⁷ Andrassy-napló, 17-20.

³⁸ A *restaurateur* vendéglős, itt vendéglátás értelemben. Az idézett szövegrészleteket lásd: Andrassy-napló, 22-24.

Elsődleges, hivatalos céljáról, a nyugat-európai hídtervezés és -építés megismeréséről, az ezzel kapcsolatban végzett munkáról és a megszerzett információkról meglepően kevés, s többnyire sporadikus bejegyzést találunk a kötetben, ami arra utal, hogy valóban ritkán foglalkozott a hivatalos megbízásával. A megtekintett hidak közül angliait például csak utólagosan említett, amikor a southwarkit összevetette a párizsi Pont d'Austerlitzcel, ami mellett érintőlegesen szólt még a Pont des Invalides-ről, a Pont Neuf-ről és a Pont d'Arcole-ról.³⁹ A szakemberekkel folytatott eszmecserekről hasonlóan szűkszavú az írásmű, néhol csak a vasgyárosoktól nyert felvilágosításokról található észrevétel, a mérnököktől kapott tanácsokról nem olvashatunk benne. A hídépítés előkészítése érdekében vállalt hivatalos megbízatással összefüggésben mindazonáltal megjegyzendő, hogy Andrassy október 10-én elhagyta Angliát, s ezért nem volt jelen a Széchenyi által ezen időpont után kezdeményezett megbeszéléseken. Részben ez magyarázza, hogy a visszatérésüket követően a Hídegyesületnek küldött jelentést, amiben beszámoltak angliai tapasztalataikról, miért nem ő írta. A szöveg ugyanis Széchenyi tollából származik, aki 1832. december 29-e és 1833. január 1-e között állította azt össze, majd előterjesztette a Hídegyesületnek.⁴⁰

³⁹ Southwark London egyik negyede a Temze déli partján, ahol Andrassy utazásának idején már csaknem másfél évtizede állt a John Rennie irányításával 1815-19 között felépült kovácsoltvas híd. EMBER Mária: *i.m.*, 235. A Pont d'Austerlitzcel összefüggésben Andrassy megemlíttette, hogy a 19. század első évtizedében épített híd öntöttvas íveken állt, azonban sem a külleme, sem a stabilitása nem nyerte el tetszését, s a southwarkihoz képest különösen gyenge konstrukciójának látta. Andrassy-napló, 33. A Pont des Invalides-ről Széchenyi november 16-i jegyzeteiből kiderül, hogy lánchíd volt, melynek középső íve 200 lábnyi távolságot fogott át, s kocsik is haladhattak már rajta. SZIN 4. 352. Andrassy azt írta róla, hogy: „Az első, miután az állást elszedték, ledőlt, az oszlopok a víz partján voltak; a most építettnek 2 oszlópa vízben van, és én felette gyengének láttam; négy lánc van csak 2 sorban, és minden lánc egyes gömbölyű szálból áll, a láncszemek igen hosszúknak tetszenek, [...]” Andrassy-napló, 29. Mindketten írtak a Pont d'Arcole-ról is, ami egyíves lánchíd volt az idő tájt, s Széchenyi azt is megjegyezte vele kapcsolatosan, hogy csakúgy, mint a Pont des Invalides, ez is a Clarktól kapott rajzokon szereplő hidakhoz volt hasonló. SZIN 4. 352. Vö. Andrassy-napló, 31. A Pont-Neuf az Île de la Cité nyugati végénél ível át a Szajna két ága felett, s köti össze a folyó partjait. Párizs legrégebbi, ma is használatban lévő hídjának építése 1578-ban, III. Henrik francia király uralkodása idején kezdődött el, azonban csak 1606-ra fejeződött be. Lásd: *Larousse du XXe siècle en six volumes*. Szerk.: Paul AUGÉ. Tome 5. Librairie Larousse, Paris, 1932. 710.

⁴⁰ A jelentés megírására vonatkozóan lásd naplóbejegyzését. SZIN 4. 360. Említi: VISZOTA 1935, 57., 42. jegyzet.

A jelentésre az utazás kapcsán azért érdemes röviden kitérni, mert a dokumentumból előtűnik, hogy a felépíteni kívánt híd szerkezetének kiválasztásában különösen nagy gondossággal jártak el, amiként később a tervező és az építésvezető személyének kijelölésekor is. Az is kiderül a műből, hogy alaposan összevetették a különféle technikával épült hidakat, míg végre a lánchíd mellett döntöttek. Széchenyi ezeken kívül utalt még arra, hogy már a tanulmányutat megelőzően számba vették a legfontosabb nehézségeket: a jégtorlódást és az anyagi eszközök szerény voltát, s mindezt szem előtt tartva tárgyaltak a brit és amerikai mérnökökkel, gyárosokkal, s szereztek tőlük értékes információkat. Meglepően tapasztalták ugyanakkor, hogy Magyarországot csaknem teljes érdektelenség övezte a korabeli Angliában: „[...] *nehezen tudtuk, kívált eleinte, tárgyunkra s magunkra vonni figyelmüket [...]*”. Önbizalmukat aztán némiképp visszaadta az angol mérnököknek a Duna szabályozásához készült tervekről adott elismerő véleménye.⁴¹

Kezdeti határozatlanságukat, az előzetes tájékozódás hiányát sejteti ellenben, hogy kérdéseikkel először nem hídépítéssel vagy tervezéssel foglalkozó szakembert, hanem a gospel oak-i vasgyárost, *William Yates*-t keresték fel, aki ugyan részletes felvilágosítást adott nekik saját munkájáról, ám a hídépítéssel összefüggésben azt tanácsolta, hogy forduljanak *William Tierney Clark*hoz, a szakterület kiválóságához.⁴² Clarktól aztán végre megkapták azokat az információkat, amelyekért Angliába érkeztek, s a többi szakember javaslatai, így az amerikai *Ogden* fahídja vagy a liverpooli *Hartley* lánchíddel lenes koncepciója nem bizonytalanították el őket, mert a hírneves *Telford* is a függőhíd mellett foglalt állást.⁴³

⁴¹ Hidjelentés, 6-7.

⁴² Uo., 5-8.

⁴³ A jelentés egy fejezetcíme szerint írásban keresték meg Clarkot: *Gróf Andrassy György és Gróf Széchenyi István Tierney Clarkhoz irányzott kérdéseik, 's annak válaszai egy Buda 's Pest közt építendő állóhid ügyében. Septemb. 15-kén 1832.*, illetve: *A kérdések 's feleletek folytatása Oct. 20-dikán 1832.* Hidjelentés, 13-31. A hídépítéssel összefüggő kérdésekre adott válaszok angol nyelven, illetve magyar fordításban: MTAK Kt. SzGy. K 175/45-46. A mérnökökkel történt találkozásaikról, és a velük lefolytatott tárgyalásokról lásd a Hidjelentés 10.; *Hartley és Wright* lánchíddel lenes állásfoglalásáról pedig a 46-47. oldalát.

Az említett szakemberek közül *Francis Barber Ogden* (1783-1857) amerikai feltaláló és diplomata volt. Elsőként alkalmazta például a gőz terjeszkedési képességének alapelveit a tengerészeti gépekben, s amikor 1813-ban szabadalmat kapott az alacsony nyomású, kéthengeres, kondenzációs hajtóművekre, az elvet azoknál is hasznosította. Szintén ő alkotta meg 1817-ben, Leedsben ezen az úton az első gépet. Az irányában megnyilvánuló tisztelet jeleként az első, a gyakorlatba sikeresen bevezetett hajtócsavar a *Francis B. Ogden* nevet viselte. Az amerikai vizekre készülő első hajtócsavaros gőzhajó építését

A jelentés műszaki részét azzal a konklúzióval zárták, hogy a híd megvalósítására a „vasboltú” vagy „faboltú” hídon kívül a „vasláncú” is alkalmas, s kiemelték ez utóbbinak, vagyis a függő lánchídnak a többi típussal szembeni előnyeit.⁴⁴

Érdekesség, hogy bár főként műszaki lehetőségekről kívántak beszámolni, a dokumentum csaknem felét az anyagi ráfordítások ismertetése tette ki. Azokon belül kitértek mások ajánlásaira is, így például Széchenyi véleményezte Győry Sándor akkortájt megjelentetett tervét, melyben a Duna medrének kiszárításával kívánta biztosítani a hídépítés anyagi szükségleteit. A jelentés behatóan foglalkozott a beruházáshoz szükséges pénzösszegek biztosításával: az adóval, a nemesi felajánlással, a részvényekkel, a kötvénykibocsátás előnyeivel és hátrányaival, a megtérülés lehetőségeivel, valamint a híd fenntartásának költségeivel, amit adó vagy vám révén kellett fedezni. Ez utóbbi kapcsán a pénzügyi kérdés politikai természetűvé vált, mert a hídvám fizetését mindenkire – így a nemesekre nézve is – érvényesnek vették. A dokumentumban részletesen kifejtették, magyarázták álláspontjukat, és azzal a visszafogott felvetéssel fejezték be, hogy közölt információik bővítésére és ellenőrzésére létesüljön egy bizottság, mely indítványukat terjessze fel a nádorhoz.⁴⁵

pedig ő felügyelte Liverpoolban, ahol mint az Egyesült Államok konzulja dolgozott 1829-től 1840-ig, s ahonnan ezt követően Bristolba küldték, szintén konzuli megbízással. 1840-től ott teljesített szolgálatot egészen 1857-ben bekövetkezett haláláig. [Szerző nélkül]: *Francis Barber Ogden*. Szócikk: *The Encyclopedia Americana*. Complete in thirty volumes. Volume 20. Americana Corporation, 1829-1953. New York, [1953.], 604.

Jesse Hartley (1780-1860) yorkshire-i származású mérnök, aki 1824 és 1860 között dokkfelügyelőként dolgozott Liverpoolban, s átalakította-újjaépítette a város dokkjait. Az ottani munkáin kívül például a chester-i Dee-híd építési mérnökeként is vállalt megbízatást. Robert Edward ANDERSON: Jesse Hartley. Szócikk: *DNB* Volume IX. 71.

Thomas Telford (1757-1834) a György-kori Anglia kiváló út-, híd- és csatornaépítő mérnöke volt. Nevéhez fűződik például az Ellesmere Canal építése, a Menai híd terve és az ottani építési munkálatok egy részének felügyelete, továbbá az edinburghi Dean híd. Francis ESPINASSE: *Thomas Telford*. Szócikk: *DNB* Volume XIX. 489-494. Vö.: *The Cambridge Historical Encyclopedia of Great Britain and Ireland*. Szerk.: Christopher HAIGH. Cambridge [New York: Cambridge University Press], 1985. [Reprint: 1992.] 370.

⁴⁴ Hidjelentés, 57-62.

⁴⁵ A pénzügyi-politikai részt lásd a Hidjelentés 62-112. oldalain, azon belül Győry Sándor terve: 107-111. A Győry-tervet összefoglalva bemutatta Viszota Gyula is. Lásd: VISZOTA 1935, 57.

IV. Egy tanulmányértékű napló

A Hidjelentés szakmai beszámolót adott egy felettébb tanulságos utazásról, amellyel összefüggésben Andrassy tapasztalatainak értéke, továbbá írásműve jellege még egyedibbnek tűnhet föl, ha korabeli utazók naplóinak tükrében is megvizsgáljuk őket. Feljegyzései fentebb bemutatott főbb stílári és tartalmi ismertetőjegyeit ugyanis hangsúlyosabbá teszik egyéb diáriumok szövegei, amelyek számos ponton eltérnek tőle, kontrasztba állíthatók vele. Az összehasonlításhoz Bölöni Farkas Sándor, Szemere Bertalan és Széchenyi István külföldi útinaplóit vettem alapul.⁴⁶ Különösen Bölöni Farkas Sándor és Szemere Bertalan írásai érdekesek, amelyeket szerzőik kiadtak, s így azok az 1830-as években széles körben ismertté és kedvelté váltak. Jellemzőjük, hogy az Andrassyétól eltérően irodalmi értékűek, részben azért, mert szerzőik jegyzeteikre támaszkodva utólagosan munkálták ki őket, azaz nem döntően vázlatos feljegyzésekből álló nyersszövegek, hanem olvasmányos útikönyvek. Formai tekintetben kiváltképp igaz ez Szemere nyugat-európai útleírásai esetében, amelyek rendkívül igényesek, szépirodalmi jellegűek. Bizonyos, hogy e téren Szemere jobb érzékkel volt megáldva, mint Andrassy, habár az események könnyed stílusban való elbeszélését részéről az is elősegítette, hogy műve kiadásáig dolgozhatott rajta. Tartalmilag a lényegi különbségek inkább a Bölöniével összevetve mutathatók ki. Észak-amerikai utazásairól készült naplója még az Andrassyénál is részletgazdagabb, a társadalmi élet jellegzetességei éppúgy megismerhetők belőle, mint a jogi vonatkozású tények vagy a kulturális emlékek. Bölöni tudományos-szakmai téren is gondosabban járt el, megadta például az általa említett mértékegységek magyar értékét, következetesen egyfélélt használt.

Andrassy ugyanakkor nem történetet beszélt el, hanem sietősen, de alaposan tudósított a látottakról, valahogy úgy, amiként azt egy mai riporter teszi. Naplója tehát egy jegyzetfüzethez hasonlít, amelybe az idő rövidsége, illetve a látnivalók sokasága miatt csak vázlatos feljegyzéseket vezetett. Ebből eredeztethető az a megállapítás, hogy a mű nem képvisel irodalmi értéket, bár azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy szerzője valószínűleg nem rendelkezett kellő szépírói alkotóerővel.

⁴⁶ BÖLÖNI Farkas Sándor: *Útazás Észak Amérikában*. Kolozsvár, 1835. [Második kiadás.] [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/04900/04973> – Letöltve: 2008. 10. 8.] SZEMERE Bertalan: *Utazás külföldön* – válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Válogatta, szerkesztette: STEINERT Ágota. Budapest, Helikon, 1983. [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/02900/02933> – Letöltve: 2008. 10. 8.] Széchenyi úti élményeiről rendszeresen vezetett naplójában olvashatunk.

Szintén ez magyarázza, hogy az útinapló, illetve Andrassy naplóírói gyakorlata érdekes kontrasztot képez a Széchenyiével is, aki, vele szemben, a kortörténeti tárgyú információk lejegyzésén túl csaknem napi rendszerességgel szentelt teret az önreflexiónak. Belső világának állandó tükré a napló, olyan dokumentum, ami révén lelkiállapota, személyiségének formálódása szinte az egész életén át nyomon követhető. Ez a némiképp egyéni sajátosság kiegészült egy önmagát és az őt körülvevő világ jelenségeit *értékelő* látásmóddal, aminek megfelelően rendszeresen tett naplójába az embertársait, a mindennapi történeteket minősítő bejegyzéseket. Szokásának ráadásul nemcsak a hazai eseményekre való visszamemlékezéseknél hódolt, hanem a külföldi utazások idején is.

Ennek ismeretében még szembetűnőbb, hogy Andrassy személyiségjegyeiről keveset árul el naplója, alig találhatók benne önmagára vonatkozó utalások, reflexiók, az őt ért benyomások pedig csak kismértékben tükrözik egyéniségét. A magyarázat abban rejlik, hogy ő – az akkor már sokadik alkalommal Nyugat-Európában járt barátjától eltérően – nem annyira értékelte a dolgokat, mint inkább rögzítette a tapasztalatait, amivel naplóját tanulmányútja részletes információs bázisává formálta.

Az is látszik azonban, hogy a narratív jelleg, a helyenként kimerítő jellemzés mód, a többnyire hűvös objektivitás nem feltétlenül azt jelentik, hogy a grófot nem befolyásolták a látottak, nem tett belőlük semmit sem magáévá. A hatás fokmérőjének a benyomások hazai viszonyokkal való összevetése, valamint az itt történt felhasználásuk, s az ennek nyomán megvalósult tervek: a Lánchíd, korszerű vasúti, fejlett uradalmi gazdálkodás bizonyultak. Műve ezért nem valódi útinaplóként vagy emlékiratként értékelhető, hanem egyfajta tanulmányként, amiből a Széchenyiével közösen tett, a személyes célok mellett az állandó híd építtetéséhez szükséges tapasztalatszerzés ösztönözte angliai utazás az ő megfigyeléseinek keresztül is megismerhető.

László Brigovác

A Diary Worth a Study: György Andrassy's Travel to Britain

György Andrassy was one of most well-known figures of Hungarian political and cultural life in the Reform Age. During the 1830s he travelled abroad several times so that he could gain experience by studying economic, social and political conditions in order to promote reform initiatives in Hungary on the one

hand, and to improve his own estates and industrial establishments on the other. His diary is the reflection of his journeys, in which he wrote with conspicuous thoroughness about what he had seen. This particularly applies to his journey to Britain in 1832, which he undertook accompanying István Széchenyi with the purpose of making the necessary professional arrangements for the building of the Chain Bridge in Buda. Although we do not have much information regarding the first phase of their journey, due to the probably perished pages of the diary, it can be known for sure that during the one and a half months he spent in Britain he left London and got as far as Scotland, moreover, he travelled around in the countryside as well. It is surprising that despite the original goal of his travel he wrote more extensively about the British agriculture than about bridges, various iron and steel structures, his meetings with engineers and owners of iron works. In his diary he presents several pieces of equipment, farming methods, local customs for animal husbandry and the cultivation of plants. Among others one can read about harrows, Scottish plough, thresher, methods for manuring and liming, as well as about the cultivation of potato and pig-farming. His account of the meeting and banquet of the Liverpool agricultural society is an interesting addition to all this, providing an insight into the life and working of contemporary British associations. Besides agricultural life, Andrássy had a keen interest in the modern means of transportation, and the milieu of the big city. His diary can be evaluated as a unique kind of study based on such colourful and multifarious experience.

Velkey Ferenc

**Egy „rettentő döntés” háttéréről.
Miért „támadt kedve” Széchenyi Istvánnak
1847 őszén „követnek menni”?**

A címben szereplő szófordulatok Széchenyinek az 1847-es alsótáblai követségére vonatkozó két megjegyzéséből származnak. Az egyik: „*Bekomme Lust als Deputirter zu gehen!*” („*Kedvem támad követnek menni!*”), abból az 1847. szeptember 18-ai naplóbejegyzéséből való, amelyben először rögzítette szándékát;¹ a másik: „*[...] als ich den entsetzlichen Schluss fasste... mich zum Deputirten wählen zu lassen*”; („*[...] midőn azt a rettentő döntést hoztam, hogy követné választatom magam*”) pedig az Apponyi Györgynek írott, 1847. december 27-én kelt leveléből.² Ez utóbbiban Széchenyi visszatekintően írt arról, hogy milyen

¹ Széchenyi István naplójának idézésekor a Fontes sorozat vonatkozó köteteit követjük. *Gróf Széchenyi István Naplói* 5-6. Szerk., bev.: VISZOTA Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1937., 1939. (alább: SZIN5, SZIN6) (*Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai; Gróf Széchenyi István Összes Munkái* [később: SZIÖM] 14-15.). Már több magyar nyelvű válogatás is készült Széchenyi naplószövegeiből. Ha a vonatkozó részt közli, akkor ezek közül a legismertebb naplówálogatás fordításait követjük, ha nem, akkor saját változatot idézünk. Lásd: SZÉCHENYI István: *Napló*. Vál., szerk., jegyz.: OLTVÁNYI Ambrus. [Ford.: Jékely Zoltán és Györffy Miklós.] Gondolat, H. n. [Bp.,] 1978. (alább: SZIN [sorszám nélkül]). SZIN6 638., SZIN 1166.

² Széchenyi levele Apponyi Györgynek 1847. dec. 27-én. Az alább vizsgált és többször idézett levél fogalmazványát lásd a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirat-tárának Széchenyi-gyűjteményében (MTAK KT. SZGY): K/193/89. Eredeti (német) nyelvű kiadása: VISZOTA Gyula: *Bevezetés*. In: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal* I-II. Szerk., bev.: VISZOTA Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1927., 1930. (SZIÖM 6/1-2.; [alább ugyanígy]) [a bevezetőkre később: VISZOTA Gy., 1927. vagy 1930.] Az idézett szöveghelyre lásd: SZIÖM 6/2. CCLXVIII. Korrekt magyar fordításban: *Széchenyi István válogatott művei II*. Szerk.: SPIRA György. Vál., jegyz.: Gergely András, Spira György, Sashegyi Oszkár. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.,

okok miatt és milyen szándékkal lépett fel alsótáblai követként. Részben azért emeltük a címbe ezt a két szófordulatot, mert némi feszültséget teremtve villantják fel a grófnak a követségével kapcsolatos érzelem- és hangulatváltásait.³ Döntően azonban azért, mert általuk pontosan megjelölhetjük vizsgálatunk kronológiai keretét. Széchenyi a követség első ötletszerű felvetése után naplójában, leveleiben, majd realizálódása után beszédeiben sokat foglalkozott követségének magyarázatával. Ennek az *őnelemző*, (illetve a nyilvánosság előtti *önértelmező* sorozatnak a záró epizódja volt az Apponyinak írott levél; az azt követő dokumentumhalmazban már nem találtunk erre a témára több megjegyzést. Vizsgálatunkban tehát 1847 utolsó négy hónapjának forrásszövegeiből kiindulva arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen okok, szándékok, motivációk vezettek ahhoz, hogy Széchenyi István 1847-ben (a pályáján először) alsótáblai követnek jelöltette magát. Ennek a lépésnek nagy a jelentősége, hiszen a „legnagyobb magyar” a korábbi öt pozsonyi országgyűlésen 1825-től 1844-ig mindig a felsőtáblán foglalt helyet, ahová grófi rangja, főnemes státusza (*magnates*) miatt személyes meghívót kapott. 1847 októberében azonban Moson megye nemességének választott követe lett, s november 6-án már ebben a minőségében kezdte meg diéta szereplését az alsótábla kerületi ülésén.⁴

1991. (*Magyar remekírók*) [később: SZIVM2] 284-287. A levél pontatlan, s tévedéseket okozó korábbi kiadásairól alább esik szó.

³ Nagy vonalakban rögzíthető, hogy Széchenyi mosoni megválasztása előtt inkább optimista-várákózó attitűddel tekintett jelöltségére, utána pedig inkább feszültséggel, elégedetlenül; mindaddig, amíg a diétán az érdemi munka újból le nem kötötte alkotószellemi energiáit. Ez a tendencia azonban csak megkötésekkel érvényes, hiszen a gróf hangulati hullámszámai a pillanataihoz, aktuális helyzetekhez, kedélyvilágához, lelki-szellemi-testi állapotához kapcsolódtak, s így azok csak korlátozottan elemezhetőek (modellálhatóak) ilyen nagy időkeretben.

⁴ A Széchenyi életrajzára, politikai pályájára vonatkozó alapvető tényeket külön nem jegyzeteljük. A könyvtárnyi irodalomnak a java része, az alapadatokat ismétlő életrajzoknak és monográfiáknak gyűjteménye áttekinthető Széchenyi nem teljes és nem egészen pontos bibliográfiája alapján: SZENTKIRÁLYI Elemér: *Kalauz Széchenyi István megismeréséhez*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp., 1987. Kiegészítésekkel ugyanez: *gróf Széchenyi István minden írása*. [CD-kiadvány] [alább: SZIMÍ-CD] Logod Bt. 2001. Itt az egyszerűség kedvéért a legújabb három életrajzához utaljuk az olvasókat, amelyek más-más terjedelemben és kifejtettségben integrálják a frissebb szakmai eredményeket: OPLATKA András: *Széchenyi István*. Osiris Kiadó, Bp., 2005.; CSORBA László: *Széchenyi István*. Officina Nova, Bp., 1991.; FÓNAGY Zoltán: *Széchenyi István*. In: FÓNAGY Zoltán – DOBSZAY Tamás: *Széchenyi és Kossuth*. Kossuth Kiadó. H. n. 2003. 5-132. (*Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból*.)

Széchenyi motivációjának (és a döntés jelentőségének) elemzése annak ellenére indokolt, hogy a történeti irodalomban egyértelmű (és alapjában véve nem is téves) felfogás rögzült a kérdésről: *A gróf azért döntött a követség mellett, mert immár az alsótáblán kellett ellensúlyoznia vitaellenfelét. Ott kellett megküzdenie Kossuth Lajossal, mivel ő ekkor lett először vármegyei (Pest megyei) deputált.* Logikus magyarázat, s mint alább látjuk, forrásszövegek sokaságával illusztrálható és igazolható. Minket azonban éppen a Széchenyi- és Kossuth-életrajzok ehhez hasonló, természetes egyszerűséggel megfogalmazott magyarázatai késztetnek arra, hogy egy önálló tanulmányban foglalkozzunk a kérdéssel. Először is nyilvánvalóan azért, mert az itt rekonstruált sémát nem tartjuk kielégítőnek, s leegyszerűsítésnek látjuk, hogy pusztán a Széchenyi-Kossuth vita új fejleményeként, Kossuth pesti jelöltségének ellenhatásaként értelmezzük a gróf pályájának szintér-gazdagodását.

Másodszor pedig azért, mert a koncentrált szöveg- és szituációvizsgálatok az értelmezésnek új dimenzióit nyithatják ki. Úgy látjuk, hogy a Széchenyi-ismeret részletessége, a szak- és népszerű-irodalom bősége ellenére vannak még jócskán vizsgálандó feladatok a „legnagyobb magyar” pályája körül. S itt nemcsak arra gondolunk, hogy koronként, szellemi-szakmai irányzatokként újabb önértékű interpretációk születhetnek róla, hanem nagyon is konkrét tisztázandó, elemzendő, vizsgálандó kérdésekre utalunk. A Széchenyi-kutatás a pálya kiváló forrásadottságai, hozzáférhetősége, illetve a szakirodalom terjedelme és sokrétősége miatt már ott jár, hogy például Széchenyi követségének összefüggésében a motivációk összetettségéről, s azok hierarchiájáról gondolkodhat. Ez a tanulmány sem azt célozza, hogy cáfolja a rögzült toposzokat, s egyszerű heurékálménnyel ajándékozza meg szerzőjét. Megelégszik azzal, hogy szigorú vizsgálat tárgyává tesz egy olyan kérdést, amelyik látszólag egyértelmű.

Bár a történészek (történetírók!) nagyobb hányada szerint az ilyen adottságok inkább kedvezőtlenek, hiszen az alapkutatás élményétől fosztják meg a kutatót, mi mégis úgy látjuk, hogy éppen az ilyen sokrétű anyagok vizsgálata közben lehet a történetírás határkérdéseihez, s a reflektált szakmai-elemző pozícióhoz a legközelebb jutni. Tudniillik éppen a történetek elbeszélhetőségének, vagyis a szakmai-történeti elbeszélés normarendszerének, moráljának, s lehetséges nyelvének a kialakítására tehetünk általa kísérletet. S persze a vizsgálat elején azt is rögzíthetjük, hogy, ha nem állna a rendelkezésünkre Széchenyi döntésének elemzéséhez ilyen sokrétű és bőséges forrásanyag, akkor Széchenyi pályájának ívét, a Kossuthtal lefolytatott vitáját ismerve nyilvánvalóan csak a kézenfekvő

magyarázat kerülne a történeti elbeszélésekbe: *Kossuth ellensúlyozása miatt lett a gróf vármegyei követ*. S éppen ezért érdekes a Széchenyi-téma, mert nem nagyon engedi, hogy egyszerű elbeszélések keretébe illesszük a gróf tetteinek kauzális vonatkozásait. S nyilván így elgondolkodhatunk azon is (s ez a kevésbé bonyolult történelmi személyiségek esetére is igaz), hogy a szűkösebb forrásbázisra épített portré, biográfia esetében hányszor fordulhat elő hasonló leegyszerűsítés, amikor a történetírók kézenfekvő magyarázattal, egyszerű analógiával, vagy azzal a módszerrel élnek, hogy egy-egy forrás utalását történeti magyarázattá stilizálják.

Természetesnek tekinthetjük, hogy a kezdeti-idők Széchenyi-irodalmában a fentebb említett „kézenfekvő magyarázat” kapcsolódott a gróf vármegyei követiségéhez, akkor, amikor még Széchenyi pályáját csak a nyilvános megnyilatkozásaiból (könyveiből, cikkeiből, beszédeiből stb.), illetve a kortársi emlékekből rekonstruálták. Példaként idézhetjük Kemény Zsigmond Széchenyiről szóló politikai jellemrajzát (1851), amelyben a következő mondat olvasható e témáról: *„A politikai programm-töredék e keserű jóslata nem akadályoztatta meg, hogy Kossuth a legnagyobb lelkesedéssel ne választassék Pestmegye képviselőjévé, mi rábírta Széchenyit, felsőházi tekintélyes helyzetét a mosonyi követséggel cserélni föl.”*⁵ Hasonló fordulat található az első jelentős reformkor-történeti áttekintésben (1864), Horváth Mihály monográfiájában: *„Mihelyt híre terjedt, hogy az országos ellenzéki párt vezérei Pest megyében, melynek szintén tagjai valának, Kossuthot jelölték ki egyik követté, Széchenyi István azonnal elhatározta magát hogy, feladván felső táblai ülését, ezúttal ő is az alsó ház tagjává, követté választatja meg magát megyéjében, Sopronyban; s jelöltül valóban fel is lépett.”*⁶ S az első hosszabb Széchenyi-biográfiában, Falk Miksa életrajzának magyar fordításában (1868) ugyanilyenek a kapcsolódó kommentárok: *„Az ellenzék megegyezett abban, hogy Kossuth számára mindenképp követi állomást kell szerezni, mégpedig az ország legelső megyéjében, ahová a főváros is tartozott, ti. Pestmegyében! [...] Széchenyi gyorsan határozott. Világos volt előtte, hogy most az utolsó döntő tusa fog bekövetkezni, melyen sok évi politikai ellenével szemtől*

⁵ KEMÉNY Zsigmond: *Széchenyi István*. In: *Kemény Zsigmond tanulmányai*. Kiadja: GYULAI Pál. Ráth Mór [kiadása], Pest, 1870. 402.

⁶ HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-1848*. 3. kiadás, Kiadja Ráth Mór, Bp., 1886. 3. köt. 245.

*szembe fog a küzdőterre lépni. Azonnal lemondott felsőáblai székéről a jövő ülés-
szakra, és mint követjelölt lépett fel Sopronmegyében.*”⁷

Azért idéztük hosszabban ezeket a korai példákat, mert világossá teszik, hogy Széchenyi döntésének első történeti elemzői nem tartották szükségesnek, hogy hosszabb magyarázatot fűzzenek az eseményhez. Egyértelműnek láttatták (és vélhetően úgy is látták) a gróf követi fellépésének motivációját, s azt egy „egyszerű elbeszélés” keretébe illesztették. A Kossuth és Széchenyi követsége közötti direkt kapcsolatot az ok-okozatiság nyelvi kifejezőeszközeivel és még inkább az időbeli egyezésre tett nyomatékosítással erősítették meg. Hiszen a *mihelyt-azonnal*, *gyorsan-azonnal* típusú időhatározók nemcsak az egyidejűséget, hanem a két esemény logikai kapcsolatát teszik a hangsúlyossá. Jellemző, hogy az említett művekből sokat merítő Kovács Lajos „memoárjában” ugyanazokat a szófordulatokat (*mihelyt-azonnal*) szerepeltette, mielőtt a konklúziót formulázta: az adott helyzetben Széchenyi „*követségi fellépése politikai szükségszerűség volt.*”⁸ Nyilvánvalóan ezek a szerzők pontosan nem tudták, nem is tudhatták, hogy mennyi idő telt el az általuk összekapcsolt két esemény (Széchenyi hírvétele Kossuth Pest megyei jelöltségéről és a saját döntése) között. Az ő számukra a *két tény történelmi egyidejűsége*, ti. az, hogy a reformkor időszakában Kossuth és Széchenyi is ekkor lett először vármegyei deputált; *ill. a Széchenyi-Kossuth vita története, ismerete* elegendő indíték volt ahhoz, hogy ilyen direkt időbeli és ok-okozati utalással kössék össze a két követjelöltséget. A kínálkozó, természetes, kézenfekvő magyarázat olyan elbeszélő formát indukált, ami az összefüggést egyértelművé, az időbeli egyezést pedig nagyon szorossá tette.

Kétségtelen, hogy Kemény, Horváth és Falk művei meghatározó szerepet játszottak a Széchenyi historiográfiában, de azért nem szükséges hatástörténeti összefüggést keresnünk abban, hogy máig hasonló nyelvi kifejezőeszközök erősítik meg a Kossuth és Széchenyi követsége közötti direkt összefüggést. Hiszen éppolyan jelentős utóhatása lehetett volna az irodalomra a Széchenyi naplók első (1884), Zichy Antal által válogatott (szakmailag nem túl korrekt) közzétételének. Zichy a naplószövegek ismeretében árnyaltabban fogalmazott: „*A gondolattal, hogy Kossuth az országgyűlés tagja lesz, Széchenyi lassankint barátkozott meg, s szintűgy érlelődött benne egy már rég, a Deák első visszavonulásakor is csírárt vetett gondolat: magát is az alsóházba választatni be, s azon a téren állani elébe*

⁷ FALK Miksa: *Széchenyi István gróf és kora*. Pest, 1868. 230-231.

⁸ Vö. KOVÁCS Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846-48*. Franklin-társulat, Bp., 1889. 1. köt. 214., 217.

nagy vetélytársának, amely mindkettőjük s a haza sorsára nézve a legelhatározóbb volt.”⁹ A naplóolvasó Zichy tehát a döntés *lassankénti* megszületéséről írt, s bár nyelvi konstrukciója szerint Kossuth jelöltségére válaszul érlelődött meg Széchenyiben az elhatározás, de azért az is áthallatszik a mondaton, hogy az alsótábla jelentősége miatt indokolt volt a döntés, illetve, hogy Széchenyiben már korábban is felvetődött ez az idea. Az elbeszélések azonban Zichy után, és a későbbi naplók kiadások, fordítások után is a korábbi séma szerint formálódtak, s nem azért, mert az utókor életrajzírói (általában) nem ismerték az aktuális naplók kiadványokat, hanem azért, mert annyira kézenfekvő volt az „egyszerű elbeszélés.”

Sokféle nyelvi megoldásban tűnik fel az irodalomban a direkt ok-okozati összefüggés: Előfordul, hogy **alárendelt mondatrész** formájában szerepel az egyik információ (pl.: „[...] *pusztán Kossuth izgatásának ellensúlyozása végett*”, „*Kossuthal szemben szükségesnek látta*”), olykor betoldással („– *Kossuth hatását ellensúlyozandó* –”). Ritkábban **egy bekezdésen belül külön mondatot** kap Kossuth pesti követsége és Széchenyi jelöltsége, ilyenkor a szövegkohézió grammatikai és tartalmi eszközei teszik egyértelművé az ok-okozati kapcsolatot. E példaszöveg Kossuth megválasztásának rögzítése után olvasható: „*Ugyanaz időben Mosonymegyében gr. Széchenyi I. eddig felsőházi tag, választatá meg magát. Ki akart e politikai gladiátorral a küzdőterre állani.*” Egy másik változat: „[...] *nem lehetett megakadályozni [...] Kossuth megválasztását. Ez viszont Széchenyit indította arra, [...]*.” Akár a Kossuth pályaképeket (ezekben természetesen nem mindenhol olvashatunk Széchenyi lépéséről), akár a Széchenyi biográfákat tekintjük, a gróf döntését magyarázó mondat mindig Kossuth jelöltségének összefüggésében szerepel, még akkor is, ha hosszabb szövegekben foglalkoznak a szerzők egyikőjük megválasztásával. Általában a két tartalom összetett mondatot képez. Ezek között olykor **következtető** (*így, ezért, erre*), vagy **magyarázó** (*hiszen, ugyanis*) **utótagú mellérendeléssel** találkozhatunk. Például: „[...] *a régi ellenfél Széchenyi erre szükségesnek látta, hogy maga is [...]*.” A

⁹ *Gróf Széchenyi István Naplói*. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. Összeállította: ZICHY Antal. Atheneum, Bp., 1884. (A sorozat címe nélkül, de beletartozóan: *Gróf Széchenyi István Munkái*. Összegyűjti és kiadja a Magyar T. Akadémia. [alább: SZIM1.] 505. Könyvének ebben a részében (504-514.) Zichy bőven foglalkozott Széchenyi vonatkozó naplóbejegyzéseivel majd a két követválasztással. Utóbb monumentális életrajzában szó szerint idézte „forráskiadványa” szövegét. Vö. ZICHY Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza*. 2. köt. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Bp., 1897. 46. (*Magyar Történelmi Életrajzok*)

többször előforduló **ok-** (azért/amiatt, mert/mivel/mivelhogy) **vagy időhatározói** (akkor, amikor/mihelyt) **alárendelés** mellett elvétele **alanyi vagy tárgyi alárendelő összetett mondat** is kifejezi a két követjelöltség közötti szoros kapcsolatot. Egy-egy példa az ismétlődő ok- és időhatározói változatra: „Mikor megtudja, hogy Kossuth követ lesz, Széchenyi is jelölteti magát az alsótáblára.”; „[...] mivelhogya Kossuth [...] Pest megye követe lesz, [...] Sopron megyében jelöltette magát.” Természetesen **célhatározói alárendelő összetett mondat** formájában (azért/avégett, hogy) szerepel a leggyakrabban az összefüggés. Ezek közül néhány jellegzetes példa: „[...] hogy ott ellensúlyozhassa Kossuthot”; „[...] hogy ott, mint egyenrangú küldött vívja meg csatáját”; „[...] hogy az alsótáblán vív-hasson meg vele”; „[...] azzal a nyilvánvaló céllal, hogy az alsótáblán ellensúlyt képezhessen Kossuthal szemben”, „[...] hogy Kossuth és az ellenzék befolyását ellensúlyozza”, „hogy [...] közvetlenül mérkőzzék meg Kossuthal.” „[...] egyedül azért, hogy [...] személyesen vezesse a harcot az ellenzék és vezérszónoka, Kossuth ellen.” Olykor a főmondathoz egyszerre kapcsolódik az egyidejűségre utaló időhatározói és a szándékot rögzítő cél- vagy okhatározói mellékmondat. Egy ilyen példa: „[...] amikor Kossuth 1847 őszén Pest megye követeként az országgyűlés alsótáblájára bejutott, ő is megválasztotta magát Moson megye követének, hogy az alsótáblán szálljon szembe Kossuthal.”¹⁰

A példaanyagon végigtekintve jól látható, hogy a kauzalitás megszokott nyelvi formulái adják az alapot, de olykor a hatás közvetlenségét a szerzők az egyidejűség kifejezésével, máskor pedig határozószókkal (*pusztán/egyedül/kizárólag/csak azért*) nyomatékosítják. Vizsgálatunkban ezért előbb a kronológiai kérdésekkel foglalkozunk, s utóbb fordítjuk a figyelmet Széchenyi motivációjára.

¹⁰ A vonatkozó példarengeteg könyvészeti adatait itt nem rögzítjük, hiszen a hosszabb-rövidebb Széchenyi életrajzok majd teljes körét és a Kossuth életrajzok jó részét és kortörténeti összefoglalók javát meg kellene neveznünk. A bekezdésben szereplő kötőszavak és utalószavak mindegyike szerepel legalább egy (általában több, olykor több tucat) általunk ismert szövegben. Azokra a szerzőkre utóbb külön fogunk utalni, akik nem csak vagy nem egyszerűen ezeket a nyelvi fordulatokat alkalmazták. Itt azonban egy munkát ki kell emelnünk, hiszen a szakirodalomban eddig Lackó Mihály értelmezte úgy a helyzetet, hogy a Kossuth-hatást tekintette másodlagosnak, s nemcsak megemlített egy kész-tetést azon kívül, hanem, alapvetően másik összefüggésmezőt jelölt meg. Vö. LACKÓ Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Gondolat, Bp., 1977. (Magyar História) 295-296.

A reformkor modernizálódó politikai közéletének éppen az volt az egyik sajátossága, hogy a diétaközi ciklusok egyre intenzívebben az országos politika jegyében teltek. Előbb az országgyűlési kiküldöttségek munkálatai (pl. az operátum bizottságok), a közéleti-kulturális egyesületek (kaszinók, körök, olvasóegyletek stb.), a nagyobb visszhangot gerjesztő megyei küzdelmek, majd még inkább a politikai sajtó, illetve az irányzatok pártszerű működése tette folyamatossá az országos közéletet. Természetesen a diétákhoz kötődtek a nagy erőfelmérések és a rendszer jövőjét érintő politikai összecsapások. A kormányzat már az 1843/44-es országgyűlés közben a következő, 1847-re esedékes diéta előkészítésén munkálkodott, majd az un. adminisztrátor-rendszer kiépítésével a politikai erőviszonyok átrajzolására törekedett. A liberális-nemzeti ellenzék pedig társulati téren próbálta a kisiklatott reformtárgyakat előremozdítani, illetve megosztottságában a hatékony együttműködés útját kereste. Tulajdonképpen az 1844-től 1847-ig tartó diétaközi ciklust a többség megszerzéséért folytatott versenyfutás határozta meg. Végül a két szembenálló politikai irányzat párttá szerveződve, programot adva, konkrét célkitűzésekkel és a követválasztásra felkészülve várta a megmérettetést. Széchenyi politikai tevékenységének is meghatározó mozzanata volt a következő diétára illetve a politikai erőviszonyok átrendezésére irányuló folyamatos törekvés. Elegendő csak helytartótanácsosi hivatalvállalását, a Tisza-szabályozást kísérő politikai terveit, saját program-töredékeit és (sikertelen) középpárt-teremtő próbálkozásait megemlítenünk. Apponyi Györggyel folytatott levelezésének pedig 1847-ben az egyik állandó témája lett a kormánytöbbség megszervezésének és az ellenzék visszaszorításának módja és taktikája.¹¹

A saját személyét közvetlenül érintően Széchenyi 1847 tavaszán foglalkozott először az eljövendő országgyűléssel: április elején alkalmas pozsonyi lakás után nézetett. Felfokozott várakozását érzékletesen mutatja (a szállást köszönő) Felsőbüki Nagy Pálhoz írott levele: „[...] *elfogadom a nékem ajánlott szállást. Sok, tán minden ezen legközelebbi gyűléstől fog függni. – Minél közelebb állok én a csatatérhez, annál jobb személyemre, de tán a közügyre nézve is! – Wirkner és Apponyival közöltem szíves ajánlásodat, és ők is nagyon örvendenek rajta, hogy oly kedvező lakást nyertem, mely igen helyes, szapora értekezések és konferenciák végett is.*”¹² Nyáron már mint a Közlekedésügyi Bizottság elnöké-

¹¹ Összefoglalóan a levélváltásokról: VISZOTA Gy., 1930. CCXXIX-CCXXXVIII.

¹² Széchenyi vonatkozó (1847. április 6-i és május 8-i) két levelét lásd: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez.* 1808–1860. I-II. [később: ADATOK1-2] Összeállította: BARTFAI SZABÓ László. A szerző kiadása, Bp., 1943. II. 582., illetve: *Gróf Széchenyi*

nek konkrét előkészítő feladata lett. Apponyi György kancellár kérte fel július 22-én hivatalosan arra, hogy a „*tervezendő közlekedések complexusát és a honunkat körülveendő közlekedési háló fővonalait*” ismertesse, helyzetelemzést, tervet, s hozzá költségvetést készítsen, hogy „*az országos rendekkel mindjárt a diéta kezdetén [...] terv közöltessek.*” Bár Széchenyi nem vetette bele magát lelkesen ebbe a munkába, de augusztusban azért elkészített egy vázlatos memorandumot.¹³

A követválasztások és személyi kombinációk 1847. augusztus elejétől foglalkoztatták. Ajánlatokat tett, érdeklődött, gyűjtötte az információkat és találgatott. Miután az első híradást meghallotta (augusztus 9-én) Pest megye lehetséges jelöltjeiről, egészen az október 18-i pesti választásig – kivéve a szeptember 1-től 20-ig tartó Tisza vidéki útját – a naplóíró gróf Kossuth lázában égett. Szinte napról napra firtatta-forgatta, hogy miért, kinek a szándékából, milyen céllal és eséllyel lett Kossuth a jelölt, s általában erről beszélgetett, konferenciázott politikustársaival is. Talán ezért került el az elemzők figyelmét az, hogy Széchenyi első megjegyzése saját követi fellépéséről nem Kossuth jelöltségével volt kapcsolatos. Tiszai útja közben szeptember 18-án jegyezte naplójának oldallapjára a következőket: „[...] *Elhatároztam... «A legsürgősebben kérelmezem elbocsátásomat. - Ha nem becsülnek meg jobban, még A[pponyi] sem, akkor... vissza kell vonulnom?» Nem! hanem a magam lábára állani! - Kedvem támad követnek menni! de honnan? Békés - ha akarnák, vagy Sopron... ha E[sterházy] Pál etc. akarja.*”¹⁴

A helyes kronológia figyelembevétele nemcsak e bejegyzés tartalmi sajátossága miatt fontos, hanem azért is, mert az irodalomban téves adatok vetődtek fel Széchenyi elhatározása kapcsán. Egyrészt az augusztus 9-i naplóbejegyzés félre-

István Levelei I-III. [alább: SZIL1-3] Összegejt., előszó, jegyz.: MAJLÁTH Béla. Atheneum, Bp., 1889., 1890., 1891. (SZIM, III-IV., VI.) A kiemelés tőlem – a szerző. SZIL3 521.

¹³ A kérdést részletesen elemezte, Széchenyi ambivalens viszonyulását magyarázta, s a korábbi szakirodalmi pontatlanságokat korrigálta: GERGELY András: *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiúmei vasút.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 115-120. (*Értekezések a történeti tudományok köréből*, 98.). Az alapvető forrásokra: ADATOK2 597-591., SZIL3 541-545. és LIPTHAY Sándor: *Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai.* Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1896. 106-108. és 164-175. Lásd még: ANDICS Erzsébet: *Metternich és Magyarország.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 254-259. Vö. VISZOTA Gy., 1930. CCXCI-CCXCIII.

¹⁴ SZIN6 638., SZIN 1166.

értése okozott zavart. Így rögzítette Széchenyi a Kossuth jelöltségéről hallott hírt: „Később Kovács Lai... bizonyosan elküldik Kossuthot . . . Sz[ent]királyival! Ez szép história volna!... Az én bizottságomnak! – [...] Kovács 2 óra hosszat traktál sirámaival! – Ő: én alkalmasint követ leszek!”¹⁵ Friedreich István az „én alkalmasint követ leszek” szöveghelyet tévesen Széchenyi szándékaként értelmezte monumentális és alapvetően igényes életrajzában a 20. század első évtizedében, s ezzel nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a direkt időbeli egyezés később is általános maradt az irodalomban. Így konstruálta meg a szituációt: „Kossuth követté választásának híre – mikor augusztus 9-én először meghallotta – Széchenyit nagyon meglepte, de rögtön elhatározta, hogy ebben az esetben ő is megválasztatja magát.”¹⁶ Valójában az idézett mondat Kovács Lajos megfogalmazása volt, és a szándék hozzá kötődött. A Tiszavölgyi Társulat igazgatója a gróf előtt pendítette meg, nyilván támogatását remélve, hogy jelölteti magát. Kovács Lajos önmaga szerepét idealizáló írásában a helyzetet úgy állította be, mintha Széchenyi őt akarata ellenére kapacitálta volna a szatmári követségre. Ezzel szemben e naplóbejegyzés mellett több szöveghely is bizonyítja, hogy Kovács saját döntéséről volt szó, amelyet természetesen a gróffal is egyeztetett. S bár Széchenyi elfogadta tervét, segítette, de olykor inkább nehezményezte, hogy legszorgalmasabb munkatársa elvonódik alapfeladatától.¹⁷ Ebben az összefüggésben egy másik félreértő/félreérthető, kronológiailag pontatlan elbeszélésformát is meg kell vizsgálnunk.

Kosáry Domokos újabb Kossuth monográfiájában Széchenyi döntését Kovács Lajos kudarcának összefüggésében értelmezte: „Széchenyi [...] nagy jelentőséget tulajdonított Kossuth jelöltségének az ország szempontjából. Először szeptember elején mint láttuk közeli munkatársát, Kovács Lajost szerette volna Szatmárban követté választatni, hogy ha kell szócsöve lehessen Pozsonyban. Miután ez a kísérlete nem sikerült, szeptember közepén jutott el ahhoz az elhatározáshoz, hogy e szerepet saját magának kell eljátszania.” A kutató elbeszélését óvatosan kell kezelnünk, mert szeptember 14-én igen sajátos kontextusban hangzottak el a kapcsolódó érvek Kovács követsége mellett. Széchenyi Korda Lőrinc Szatmár megyei alispánt mérte fel, hogy a megyei nemesség hogyan

¹⁵ SzIN6 610., SzIN 1156.

¹⁶ FRIEDREICH István: *Gróf Széchenyi István élete*. 2. 1840-1860. A Szent-István-Társulat Kiadása, Bp., 1915. 180.

¹⁷ Kovács elrajzolására: KOVÁCS L., 1889. 215-216. Ugyanígy szerepel Friedreichnél is: uo. 180. Vö. a következő jegyzetben hivatkozott egykorú forrásokkal.

fogadná Kovács követségét, s nyilván ajánlotta is neki munkatársát. A naplóbejegyzésben szereplő magyar nyelvű beszélgetés-szöveg viszont egyáltalán nem biztos, hogy Széchenytől származik: „*Mit Korda auf dem Weg. – ‘Kovács L[ajost] – azért szeretném, mert ez a felső vidék jobban volna representálva és Kossuth elibe senki nem állna erélyesebben... Kende igen exosus ember... azzal én nem mennék’.*” A szöveg egyik lehetséges olvasata szerint Korda volt a beszélő. Mert a gróf egy ilyen beszédhelyzetben valószínűleg nem mondta volna Kendére, hogy „gyűlölködő” ember, s Széchenyinek az oldallapra írott megjegyzése („*K [értsd: Korda] sekélyes és szenvedélyes. Egyáltalán nincs taktikája.*”) is arra utal, hogy Korda a beszélgetésben a gróf pártfogoltját fenyezte, Kende kapcsán pedig taktikátlanul elszólta magát. Ezt a verziót erősíti Széchenyi értelmező megjegyzése az oldallapon, amely már Kovács esélyeit firtatja az elhangzottak után: „*Azt hiszem az elég [volt], hogy Korda vele nem megy. De talán egyáltalán nem fog menni.*” A másik olvasat szerint, ami nem zárható egészen ki (még ha nem is valószínű), Széchenyi egy helyi potentáthoz szólva mintegy Kovács követségének a jelentőségét igyekezett kiemelni, némileg manipulálva hallgatóját. Mindenesetre a Kosáry-féle logikai- és időrendben bizonyosan nem következtek egymásután az események. Hiszen Széchenyi még szeptember végén is arról a hallomásról írt Kovácsnak hogy „*bizonyosan szatmári követ leend.*” Persze mellé kapcsolta saját szempontját: „*Miként fogja ezt, mint tiszavölgyi főigazgató jelen tisztével kombinálni?*” Kovács bukásáról pedig csak október végén értesült, s akkor fejezte ki őszinte sajnálkozását, de megkönnyebbülését is. Szóval egyáltalán nem valószínű, hogy Széchenyi illetően várakozással tekintett volna Kovács követségére, s bizonyosan ez a szempont nem motiválta saját döntésében.¹⁸

¹⁸ Az egykorú sajtóban például ugyanazon a napon jelent meg Széchenyi mosoni sikeréről egy cikk, mint Kovács bukásáról az alaphír. Pesti Hírlap [alább: PH] A vonatkozó, részben idézett forrásokat lásd: ADATOK2 603., 606., 610., SZIL3 552. és SZIN6 632-635. (A kiemelések Széchenytől.) Kosáry Domokos 1946-os „alapkönyvében” még nem szerepeltette ezt a szempontot, csak az újabb verzióban olvasható ez a magyarázat egy pontatlan jegyzettel kísérvé. Nyilvánvalóan a kiváló Kossuth kutató a szeptember 9-i, 11-i és 14-i naplóbejegyzések alapján tette meg következtetését. KOSÁRY Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. [2. bővített kiadás] Osiris Kiadó, Bp., 2002. 399. és 474. 46-47. jegyz. Zichy Antal a szokásos módon félreértette a szituációt, és a vitatott mondatokat ő Kovács szándékeként adta elő. Vö. SZIM1 507., s még: KOSÁRY Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Antiqua, Bp., 1946. 350-357.

A harmadik kronológiai bizonytalanságra okot adó forráshely Széchenyinek egy Apponyi Györgyhöz írt levele, amelyet előbb Marczali Henrik (1847. június 5-i keltezéssel) majd utóbb Bártfai Szabó László (június 15-i keltezéssel) adott ki.¹⁹ E közlések értelmében Széchenyi már június elején a követség mellett döntött, mert miközben a diétai taktikáról szólott, ezt a mondatot is lejegyezte: „*Ez lebegett mindig szemem előtt, mikor azt a borzasztó határozatot foganatosítottam, hogy követnek választatom magam, mert így mint közvetítő legnagyobb szolgálatot tehetek.*” Valójában e forráshely kiadói két eltérő időpontban keletkezett levelet olvastottak egygyé. Az általuk közölt dokumentum első része (több mint a fele), s az idézett szövegrész 1847. december 27-én született, míg a második része egy 1847 június 5-én befejezett levélhez tartozott.²⁰ A kiadók az alaplevél elejét elhagyták, azt lecserélték a decemberi levélre (az első kétharmadát helyezték ide), majd a 4. oldalától hozzacsapták a júniusit. Pontatlanságuknak azért nem lett maradandó hatása, mert a forrásrengetegben ez a szöveghely általában elkerülte az életrajzírók figyelmét.²¹

Az irodalomban szinte senki sem foglalkozott az idézett szeptember 18-i naplóbejegyzéssel, mert hiszen ez megzavarná az egyébként világos gondolatsort: Kossuth jelöltsége Széchenyit *azonnal* elhatározásra készítette. Természetesen a napló anyagára bővebben és árnyaltan építő szerzők érzékeltették, hogy a döntés lassan-folyamatszerűen érlelődött meg a grófban, de ők is elkerülték ennek a

¹⁹ *Magyar államférfiak vallomásai.* Széchenyi kiadatlan levelei Apponyi Györgyhöz. Kossuthról: „Utilieseren oder aufhängen.” Közli: MARCZALI Henrik. Pesti Napló, 1828. jún. 24. 33.; ADATOK2 592-594. (A hibát megismételte: SzIMÍ-CD) Bártfai valószínűleg kritika nélkül vette át Marczali közlését, és az övétől eltérő keltezés elírás következménye lehet, hiszen június 15-én Széchenyi nem írt levelet Apponyinak. Vö. MTAK KT, SZGY K193/22-98. Bártfai bonyolultabb keltezési hibáját esetleg egy Széchenyi naplóbejegyzés is okozhatta, amennyiben ez a dátum ott határnapként szerepelt. 1847. máj. 30. SZIN6 571., SZIN 1149.

²⁰ A decemberi levélre lásd a 2. jegyzetet. A júniusira: MTAK KT, SZGY K/193/74 Széchenyi levélfogalmazványa Apponyi Györgynek 1847. június 5-én. Az első oldalon még június 3-i kelettel, ami a levélírás kezdő időpontjára utal.

²¹ A legújabb szakszerű-igényes nagy életrajz szerzője, Oplatka András más összefüggésben citálta a Bártfai-közölte, rosszul keltezett változatot, s időutalást is tett idézete mellé („Apponyi Györgynek már régebben azt fejtegette”), de jó érzékkel a zavaró levélrészletet nem építette be Széchenyi jelöltségének az elbeszélésébe. OPLATKA A., 2005. 372-373. és 509. 48. jegyz.

bejegyzésnek az elbeszélést megzavaró vagy bonyolító üzenetét.²² Néhány tanulmányos idézet azért a rendelkezésünkre áll. Különösen érdekes Zichy Antal eljárása. Ő utalt a szept. 18-i bejegyzésre, de a kronológiát felrúgva már előtte (Kossuth összefüggésében) rögzítette, hogy Széchenyi a követség mellett döntött. A szöveghelyet pedig átformálta. Belekeverte a gróf vitaellenfelét („*Hátha Kossuth sem lesz ott*”), és a szöveg konkrét összefüggését némileg enyhítette: „*Mindegy, ő teljesen független akar lenni, hivatalát is leteszi, egészen a maga lábán akar járni.*”²³ Tudománytörténeti különlegesség Viszota Gyula megoldása. A filológiaiilag korrekt, de elemzéseiben némileg elfogult Viszota monumentális vita-bevezetőjében (1830.) így írt: „*Amikor Széchenyi már tisztában volt azzal, hogy Kossuth Pest megyében követ lesz, az a gondolat fogamzott meg benne, hogy az országgyűlésre ő is mint követ menjen [...]*.” E mondathoz csatolt jegyzetében viszont azonnal korrigálta magát, és a pontosság kedvéért rögzítette, hogy elsőízben a kormányzat összefüggésében vetődött fel Széchenyiben az ötlet: „*Naplója szerint már szeptember 18-án tiszai útjában is gondol arra, hogy az alsó táblára menjen, mikor a bécsi kormány és Apponyi kevés értékelése miatt újból és újból a lemondásra gondol.*” Mindez azonban a jegyzetben hangsúlytalanabb szövegmezőbe került, lényegtelenné vált.²⁴ A vonatkozó elbeszélés automatikus egyszerűsödésére kiváló példa Viszotának a hatodik naplókötethez írt bevezetője, amely kilenc esztendővel később (1939.) jelent meg. Itt már a kisebb tér a szerzőtől rövidebb és zártabb megoldást követelt. Széchenyi politikai tevékenységének rendszeresebb bemutatása közben („Széchenyi hazafias munkássága”) így vezette fel diétai szerepvállalását: „*Kossuth követségének híre mindjában felizgatta Széchenyit, tiszai útjában már az a gondolat fogamzott meg benne, hogy ő is a követi táblán vegyen részt a munkában, hogy ott ellensúlyozhassa Kossuthot.*” Bár itt még mindig szerepel egy rövid utalás arra, hogy „a tiszai úton” ötlött Széchenyinek eszébe a gondolat, de már teljesen hiányzik annak tartalmi vonatkozása. Sőt ezzel a szövegfordulattal az egyébként hiperkorrekt Viszota meghamisítja a szituációt, mert azt sugallja, mintha a tiszai úton Széchenyi konkrétan Kossuth ellenében vetette volna fel saját követségét. Viszota Gyula a harmadik szövegszinten még egyszerűbb elbeszéléssel élt. A naplóbevezető rövid „életrajzi vázlatában” már ezt a formulát szerepeltette: „*Az időszak*

²² Példaként: (fentebb idézve) KOSÁRY D., 2002. 399., vagy OPLATKA A., 2005. 372-373.

²³ SZIM1 507. ill. ua. ZICHY A., 1897. 49.

²⁴ VISZOTA Gy., 1930. CCXLII. és I. jegyz.

végén nagy hatással van rá a hír, hogy Kossuth Lajos lesz Pest megye követe az 1847/8-i országgyűlésen. Elhatározza, hogy ő is követ lesz, mert itt kell a helyszínen ellensúlyozni Kossuth működését.”²⁵ A kiváló Széchenyi-kutatónak ez a három szövegváltozata tökéletesen modellálja az elbeszélés egyszerűsödésének folyamatát, jelenségét. Hiszen ő nyilvánvalóan tudta, hogy először a kormányzattól függetlenedni kívánó Széchenyi játszott el a követség gondolatával, mégis a csak a részletesebb elemző szövegben „tudott” erre (lábjegyzetben) utalást tenni. A zártabb életrajzi narratíva ezt az árnyalatot már „nem tűrte meg”. Azért Viszota példáján keresztül azt is látnunk kell, hogy sokszor a rendelkezésre álló terjedelem határozza meg, hogy az árnyalatok megmutatására nyílik-e tér. S így a leegyszerűsítés lehet kényszer is. Persze egy különleges íráskészséggel rendelkező szerző, ha tisztában van a döntés összetettségével, találhat az árnyalatokat kifejező rövid nyelvi formulát. Németh László Széchenyi-könyve (1942) bár mutatja a vonatkozó naplószövegek interpretálóinak zavarát, de mégis szellemes megoldással él. Ő összekapcsolta az első (szept. 18-i) bejegyzés tartalmi vonatkozását a későbbiekével. A végeredmény bár filológiaiilag nem korrekt, lényegileg mégis érzékletesen adja vissza Széchenyi követségének alapmotivációit: „Most [mármint tiszai útján] villan át rajta, hogy otthagyja kormánybiztosságát, ahol úgyis folyton kunyerálnia kell, s elmegy követnek, mint egykor újságírónak, hogy Kossuthal szembeszálljon.”²⁶

Széchenyi tehát naplója tanúsága szerint szeptember 18-án játszott el először azzal a gondolattal, hogy követnek jelölteti magát.²⁷ Néhány nap múlva, szeptember 21-én már az érintettek előtt is példálózgatott elhatározásával: „Elejtetem Wenckheimnél, Wirknernél s Rohoncynál: szeretnék követ lenni. Semmi visszhangra nem talált.”²⁸ Mivel szeptember 18-án Békés és Sopron vetődött fel benne – mint küldő megye –, ezért fordult néhány nap múlva Wenckheim Bélához, a békési főispánhoz és Rohonczy Ignáchoz, Sopron megye adminisztrátorához, hogy felmérje a terepet és a lehetőségeket. Wirkner Lajos kancelláriai tanácsos esetében a kormányzat hozzáállását puhatolgatta. Nyilván a szept. 18-i nap-

²⁵ VISZOTA Gyula: *Gróf Széchenyi István élete és működése 1844-1848 közt*. Történeti bevezetés. In: SZIN6. Az idézett példák a VII. és XL. oldalakról.

²⁶ NÉMETH László: *Széchenyi István*. In: NÉMETH László: *Az én katedrám*. Tanulmányok. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1983. 539. (*Németh László Munkái*)

²⁷ Természetesen itt az *először* kifejezés az 1847 novemberében kezdődő országgyűlésre vonatkozik.

²⁸ SZIN6 639., SZIN 1166-1167.

lóbejegyzésben ugyanezért szerepel Esterházy Pál hercegnek, az ott hatalmas uradalmakkal rendelkező soproni főispánnak, a magyar mágnástársadalom kiemelkedő tekintélyének a neve. Széchenyi ötletei világosan jelzik, hogy a követtség megszerzését az első pillanattól fogva felülről, mágnás barátai, a megyei hatalmasságok és a kormányzat közbenjáró segítségével képzelte el. Az első olyan konkrét szöveghely, amelyben Kossuth megválasztásának ellenlépéseként interpretálta elhatározását, Zsedényi Edéhez írt levele, mit ugyanezekben a napokban keltezett, szept. 22-23-án: „*Kossuth biztosan megy Pestről. [...] Ki fogja azonban vele Pozsonyban felvenni a versenyt? Adnék egy falut érte, hogy most – ilyen öregen – követ legyek. Sopronból könnyen menne.*”²⁹ A következő nap (szept. 24-én) már a naplóba is ebben az összefüggésben került bejegyzésre a döntés: „*Kossuth ellen nem intrikálok. Jön az országgyűlésre. De én is megyek, és ahol lehet mint követ! Ez nem fair?*”³⁰ Széchenyiben már gyökeret vert a gondolat, és ezt az is mutatja, hogy ez utóbbi naplóbejegyzésnek nem volt semmi aktualitása, azaz nem egy az országgyűlésre, Kossuthra, saját helyzetére vonatkozó beszélgetés, hír kapcsán fogalmazta meg, hanem egy olyan naplóbejegyzés mellé írta az oldallapra, melyben egyáltalán nem foglalkozott a közelgő diétával. A szándék megfogalmazódása után a követtség kérdése újból 1847. október 8-án jelent meg naplójában.³¹ A szeptember 24. és október 8. közötti bő két hétben nem utalt tervezett jelöltségére, és amikor újra visszatért rá – „*Éjjel-nappal dolgozik bennem a gondolat, hogy legyek soproni követ. – Ha Kossuth egymaga lesz ott – a zűrzavar elkerülhetetlen.*” – akkor már a konkrét politikai egyeztetés, technikai lebonyolítás előestéjén rögzítette elhatározását.³²

Széchenyi döntésének a forráshelyek számbavételével rekonstruált keletkezéstörténete rámutat arra, hogy Széchenyi nem kizárólag Kossuth jelöltsége ellenében lett az alsó tábla követ. Több momentum is az elemzöt árnyalásra készíti. Egyrészt az, hogy először nem is Kossuth kapcsán vetődött fel elhatározása, s nem is utalt vitaellenfelére azokban a napokban. A következő Kossuthal összefüggő, szeptember 21-i naplójegyzete is ezt erősíti. Aznap előbb Gosztonyi

²⁹ Széchenyi levele Zsedényi Edéhez 1847. szept. 22-23. MOL Széchenyi család levéltára. Széchenyi István Gyűjtemény. [Alább: MOL SZIGY] 11. csomó [1847.] 393-394. Korrekten kiadva: ADATOK2 603-605.

³⁰ SZIN6 642.

³¹ SZIN6 650.

³² SZIN6 650., SZIN 1168. Még aznap közölte eszméjét Lajos fivérével, másnap Eszterházy Pál herceggel és Apponyi György gróf kancellárral. Lásd: SZIN6 650-651.

Miklós felhívását („*Jó volna Kossuth ellen itt divisiót csinálni!*”) háritotta el: „*Én semmibe nem avatom magamat.*” Ha már ide kötődne a szándék, kézenfekvő lenne legalább a naplóban a megfogalmazása. Aznap többször visszatérően rögzítette a híreket arról, hogy Kossuth megy-e vagy sem. A nap végén pedig Kossuth követségének veszélydimenziójához egy önmegnyugtató megjegyzést társított: „*Meg fogják választani Ko[ssuth]ot. A trójai ló lesz az! Jóra is vihet, Had tűnjön ki veleje!*” Valószínű (a naplószövegek hangsúlyrendszere miatt biztosra vehető), hogy, ha mindezek után ezt az összefüggést Rohonczynak, Wenkheimnek vagy Wirknernek elmondta volna, annak a naplóban is nyoma lenne; sőt, feltételezhető, hogy akkor a beszélgetőtársak is érdemben reagáltak volna a felvetésre.³³ Az is elgondolkodtató, hogy Kossuth ellensúlyozásának szándéka egy olyan levélben tűnt fel először, amelyben a kormány előtt vetette fel, magyarázta, készítette elő követségét válaszul Zsedényi megkeresésére.³⁴ Azaz a már benne fölvetődött gondolat másik összefüggésmezőbe került, hogy veszélyhelyzet van kialakulóban, és valamit tenni kell. Az is természetes, hogy a szept. 18-i ötletadó élmény (a kormány szerepével kapcsolatos averziója) ebben az érvelésben nem szerepelt. S ugyanekkor a szeptember 23-i naplóbejegyzés, ha nem is egészen egyértelmű utalással, de már Kossuth személyével hozta összefüggésbe követségét, újra egy tisztségviselővel, a frissiben kinevezett Zarka János személynökkel beszélgetve: „*Zarka nálam. Őszintén beszéltem vele mindenről. Vajon legyen-e követ? – stb Ő: Azt gondolom Koss[uth] még sem megy a diétára.*” Valószínűleg Zarka reakciója itt már arra a felvetésre vonatkozott, hogy Széchenyi Kossuth ellenében lenne követ.³⁵

Az első naplóbejegyzések, levélrészletek alapján két következtetést és néhány arányosító megjegyzést kell megfogalmaznunk. Egyik részről rögzítjük, hogy **Széchenyiben a követség gondolata először saját politikai helyzetének összefüggésében fogalmazódott meg.** Ezért a kulcsszövegnek tekintett naplófordulat („*hanem a magam lábára állani! - Kedvem támad követnek menni!*”)

³³ SZIN6 639-640., SZIN 1166-1167.

³⁴ Zsedényi Ede Bécsbe invitáló levelét Széchenyi szeptember 15-én Debrecenben kapta kézhez, és mint naplóbejegyzése mutatja, komoly megfontolásokra készített: „*Zsedényi írt nekem . . . Bizonyára nagy bajban van. Bécsbe kell mennem! ... Minden késő. [az oldallapon:] Isten őrizze, hogy Magyarország rám szoruljon! Ha eszükbe jut, hogy engem megkérdezzenek, akkor Magyarország már halálán van!*” (SZIN6 636.) Ezt a gondolatot egyébként Zsedényinek írt válaszlevelében is kifejtette (igen hangsúlyos helyen a levél végén). ADATOK2. 605.

³⁵ SZIN6 641. 1847. szept. 23.

nyomán azt elemezzük, hogy a döntése valóban arra irányult-e, hogy a politikai mozgásterét szélesítse. Hiszen a *maga lábára álló* politikus, mikor az alsótábla mellett döntött, minden bizonnyal újraértelmezte helyzetét a politika fő erővonalaival s a pártok között. A szeptember 18-i bejegyzés apropóján ezért nemcsak azt firtatjuk, hogy a különböző beszédhelyzetekben hogyan interpretálta Széchenyi a követségét, milyen magyarázatokat adott, s feltehetően milyen szándékok motiválták, hanem röviden azt is, hogy diétai cselekvésében realizálódtak-e ezek a szándékok. Másik részről az idézett forráshelyek kétségtelenné teszik: **Széchenyiben már szeptember 24-én (és -től) úgy rögzült saját követsége, hogy annak egyértelmű célja Kossuth ellensúlyozása.** Így amikor Széchenyi szempontjainak, motivációjának összetettségéről beszélünk, akkor ezzel egy irodalmi egyoldalúságot korrigálunk, az „egyszerű elbeszélések” problémamentes történetelmondását feszegetjük, illetve a gróf követségének más nézőpontú – nem a vita felől, hanem Széchenyi helyzete felől közelítő – vizsgálatát vezetjük be. Széchenyi szempontjainak/készítetéseinek hierarchiáját újraértékelve azonban arról nem feledkezhetünk el, hogy **Kossuth jelöltsége lehetett** (illetve hangsúlyáthelyezéssel: **lett**) **a gróf döntése mögött a legerősebb késztetető-elem.** A vitaellenfél jelöltsége lelki és politikai értelemben is kulcsmozzanat volt (látenszen hathatott a kormányzat összefüggésében kibukó szeptember 18-i gondolat-sorára is), s ezért a részletes elemzésben a Kossuth-kérdést állítjuk az első helyre. Az „egyszerű elbeszélés” igazolására (és az elbeszélők megnyugtatóására) pedig álljon itt egy, az idézett nyelvi formulákkal tökéletes összhangban levő (okhatározói alárendelő) Széchenyi mondat, amelyet a Sopron megyei választás első napján (okt. 11.) jegyzett le: **„Követ óhajtok lenni ... mert Kossuthot megválasztják.”**³⁶ (Persze, ha abszolutizálnánk Széchenyinek egy-egy mondatát, s a helyzetet ilyen egyértelműnek látnánk, illetve ha elfogadnánk a „dokumentum=tény=történetileg igaz” egyszerű képletét, akkor e sor közlése után a tanulmányt itt befejeznénk.)

Széchenyi személyes kapcsolatain keresztül elég korán (aug. 9.) értesült Kossuth jelöltségéről, az azonban nem valami hirtelen ötletként vetődött fel az ellenzék nyár végi megbeszélésein, hanem évek óta a várható lehetőségek, s hónapok óta a realitások közé számított. Az ellenzéki politikusok a konkrét tervet még bizalmasan vitatták meg magántanácskozásaikon, de végül augusztus 20-a körül for-

³⁶ SZN6 653., SZIN 1170.

málisan is határozatot hoztak arról, hogy a biztos befutónak számító Szentkirályi Móric alispán mellett Kossuth Lajos megválasztását támogatják és viszik keresztül.³⁷ Széchenyit kezdetben az a kérdés izgatta, hogy valóban Kossuth lesz-e az ellenzék jelöltje, hogy hogyan viszonyul hozzá a Pest megyei politikai elit, s a számba vehető konkurencia lemond-e a saját aspirációjáról a javára. Utóbb azt is, hogy mi a szándéka Kossuth támogatásával Batthyánnak, azaz, hogy miért is lesz Kossuth küldve. S persze folyamatosan azokat a híreket jegyezte fel, melyek a várható esélyekről tudósították. Az a kérdés is sokszor felvetődött benne, hogy mit is kellene tennie, érdemes-e, szükséges-e belefolynia a Pest megyei küzdelembe. Kossuth követségét politikai távlatában mérlegelve arra is választ keresett, hogy milyen következménye lesz annak, ha vitapartnere az alsó táblára kerül. És e legutóbbi szempont kapcsán saját politikai szerepét, jövőjét és hivatását is rendre újragondolta, míg végül a saját jelöltsége is ebbe a szövegösszefüggésbe került.³⁸

A várható ellenjelöltekről szóló kombinációk és a választási esélyek Széchenyit folyamatosan izgalomban tartották. Mivel a reformerek vezérvármegyéjében konzervatív követ nem léphetett fel valóságos eséllyel, így Kossuth megválasztása azon múltott, hogy az ellenzék egésze mögé áll-e, illetve lesz-e másik potens ellenzéki jelölt. Széchenyi a személyi kombinációkat végig nyomon kö-

³⁷ Az 1847-es Pest megyei választás előkészületeiről, történetéről, lefolyásáról bőséges anyag áll a rendelkezésünkre. Itt (a téma kidolgozottsága, ill. a hely hiánya miatt) csak a legújabb szakirodalomra és a legfontosabb forráshelyekre utalunk, s külön-külön nem jegyzeteljük a kapcsolódó megállapításokat. Az alapforrások: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48.* Sajtó alá rend. és bev.: BARTA István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1951. 167-292. (*Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai, Kossuth Lajos Összes Munkái*, XI. [alább: KLÖM11], *Kossuth Lajos 1848/49-ben*, I.); Néhány érdekes levélrészlet: ADATOK2 597-610.; s néhány esemény- és hangulatrögzítő memoár: PODMANICZKY Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1827-1887.* Vál., szerk., jegyz. és az utószót írta: SZEINERT Ágota. Helikon Kiadó, h. n. [1984.] 225-236. VAJDA János: *Egy honvéd naplójából.* Előszó, jegyz., szerk. SZIGETHY Gábor. Holnap Kiadó, Bp., 1998. A szakirodalomból: BARTA István: *Bevezetés.* In: KLÖM11 [később: BARTA I., 1951.] 27-34.; KOSÁRY D., 2002. 397-406.; SZABAD György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében.* Kossuth Könyvkiadó – Magyar Helikon, [Bp.,] 1977. 102-110. 1845 óta azokban a titkosrendőri jelentésekben, melyekben a pesti követjelöltek személyére információkat közöltek mindig feltűnt Kossuth Lajos neve is. Lásd: KLÖM11 247-248., 272., 283-284. és 285.

³⁸ A napló- és levélrészletekben kavargó Kossuth-témának utóbb csak azokat a részleteit érintjük, amelyek Széchenyi döntésével közvetlenül összefüggésbe hozhatóak.

vette, de túl sok reményt nem fűzött azokhoz. Egy darabig csak azt rögzítette, hogy mások hogyan látják Kossuth esélyeit. Rendszerint a konzervatívok önhittén kicsinyelték, míg az ellenzékiek várható realitásnak tartották.³⁹ Ő maga viszont egyetlenegyszer sem tett olyan megjegyzést, amelyben előzetesen Kossuth választási kudarcára utalt volna. Erőfelmérése ebben a tekintetben reális volt. Csak megfogalmazásainak nem teljes bizonyosságot tükröző fordulatai mutatják, hogy olykor voltak benne kételyek. Szeptember 30-án feszült neki utoljára ennek a kérdésnek, amikor is a találgatások ideje lezárult. Akkor hirdették ki Pest megyében a királyi meghívólevelet, s tüzték ki a választást okt. 18-ra. Bár az aznapi listájában hosszabb sor került *ellene* mint *mellette* (mármint, hogy Kossuth követ lesz-e), és a hírei is bizonytalanok voltak, de másnaptól eltűntek a kételyek.⁴⁰ Egészen egyszerűen azért, mert a választás közeledte ezt a várható fejleményt is közelebb hozta, s így Széchenyi is egyre bizonyosabb lett a bekövetkezésében.⁴¹

³⁹ Egy jellegzetes példa (szept. 21.), amelyben a felmerülő ellenjelöltek, s a kétféle viszonyulás is megfigyelhető: „*Kemény Zsigmond [...] Kossuthot megválasztják... mert se Patay, se Ráday, se Balla ... nem megy. [...] Országbíró. Kossuth mégsem megy tán. Halász van kinézve*” SZIN6 639., SZIN 1166. További hasonló megjegyzések: SZIN6 613-615., 620-622., és 644-647.

⁴⁰ Az aznapi kételyekről a naplójában („*Rayé [...] azt mondja... nem lesz Kossuth etc. Most azt hiszem, megválasztják.*”), és a Kovács Lajoshoz írott (szept. 29-30-i) levelében: „*Holnap pesti gyűlés, és aztán Kossuthnak monstre fáklya zene lesz ... mely alkalomkor kikiáltják „pesti követül”. [...] Ma úgy állnak a dolgok, hogy K[ossuthot] sem küldik. Nagy a reactio künn.*” A találó lista, amelyben Széchenyi egyaránt gondolt Kossuth politikai karakterére, programjára, a mögötte és ellene fellépő politikai erőkre (eredetileg a felsorolás mindegyik eleme új sorban): „*Megválasztása ellen szól: Arrogancia Nem Pesti Magyar Irigység – 2 paraszt minden helységből a pesti Instructio szerint - melyet olly gyönyörűn és a tempo kiemelt. Kemény Zsigmond papok pénze (!?) Viszont a megválasztása mellett: - [---] buzgólkodása A manőverezések B[atthány] Lajos által elnyert egysége Terrorizmus a maga idejében - és mert rossz könnyebben történik, mint jó.*” Az aznapi történéseket röviden összefoglalta Tasner Antal Lunkányi Jánoshoz írt levelében. A forráshelynek az adja az érdekességét, hogy a gróf titkárának és jószágkormányzójának levelezése korábban alig-alig forgott politikai kérdések körül, azaz a felfokozott várakozást híven kifejezi, ahogyan Tasner buzgón beszámolt Lunkányinak a követválasztás történetéről. MOL SZIGY 11. cs. 1847/421-422. és SZIN6 646-647., SZIN 1168-69.; ADATOK2 606.

⁴¹ Azt azért hozzá kell tennünk, hogy a nagy tét miatt az esélyek az utolsó pillanatig kétségesek voltak, vagy legalábbis a várakozás bizonytalansága benne volt a levegőben. A megyei választás előtt két nappal (október 16-án) így tudósította a Pesten tartózkodó Tasner Antal Lunkányi Jánost a fejleményekről: „*Itt most a követválasztás a napi renden forgó fő tárgy. Első követ a vármegye részéről bizonyosan Szentkirályi lesz. A második*

Egyre inkább tényként kezelte (egyszerű kijelentő móddal rögzítette) Kossuth eljövendő országgyűlési szereplését (*megválasztják, megy*), s végül az eredményt is (okt. 18.) csak egy rövid tényközlő naplóbejegyzésben rögzítette, kommentár nélkül.⁴² S persze nem véletlen, hogy ebben az időszakban vált egyértelművé – immár tudomásul véve az elkerülhetetlent – saját követségének szándéka is.

Széchenyi hozzáállása vitaellenfele jelöltségéhez meglepően visszafogott volt a korábbi nyilvános támadásokhoz, a forradalmi vádakhoz, a Politikai Programm Töredékekben tükröződő Kossuth elleni indulathoz képest. Bár első ijedtségében (aug. 10-én) még az ellenagitáció lehetőségén gondolkodott („*Jó volna, ha Koss[uth] az országgyűlésre menne? 'Nem, bizonyosan nem!' Ergo ne jöjjön! Ellene fogunk dolgozni.*”⁴³), végül mégsem avatkozott be érdemben a pesti küzdelemben. Sőt naplójában rendszeresen ebben a kivárási álláspontban („*rábízok mindent a maga folyására*”) erősítette meg magát: „*Egyáltalában nem ártom bele magam, Kossuth mellett vagy ellene!*”⁴⁴ Csak részben ad erre a viszonyulásra magyarázatot a többször előbukkanó hátsó szándék. „*Hadd puskázza végképp ki magát. – írta Zsedényinek – Ha ez nem történik meg, úgy továbbra is egy olyan Vau Vau [ugató kutya] marad, amelynek ereje – mert ismeretlen – mindig tekintélyes lesz.*”⁴⁵ Valószínűleg egy országosan tárgyalt szempontról volt szó, hiszen Wenckheim László Széchenyihez írt levelében ugyanígy érvelt: „*Kossuth ajándéka keserves, de ki tudja, mire volt ez jó - talán most mások fognak kiábrándulni, és Kossuth eltemettetni.*”⁴⁶ Bár ez a gondolat a Batthyányival folytatott egyik beszélgetésében is felvetődött, mégis Széchenyi ismerte vitapartnere ké-

követ személye még fogadás tárgya lehet. Kossuth és ellene [...] Balla [...]. Mind a két fél iszonyúan verbuválja a korteseket. Olly népes gyűlés lesz, millyen már rég nem volt Pestben. Jövő hétfőn lesz elhatározva. Kossuthot leginkább a két Batthyány: Lajos és Kázmér támogatja. Az ellenzék egy része és a konzervatívok pedig [...] ellene vannak.”
MOL SZIGY 11. cs. 1847/487.

⁴² SZIN6 653-657.

⁴³ SZIN6 610., SZIN 1159.

⁴⁴ A legjobb példák: aug. 18., 25. és szept. 21. SZIN6 616., 622., 639., SZIN 1160-66.

⁴⁵ Széchenyi Zsedényi Edének 1847. szeptember 22-23. MOL SZIGY 11.cs. 1847/393., ill. ADATOK2 603.

⁴⁶ A levél kelte: 1847. okt. 24. MOL SZIGY 11. cs. 1847/443-444. Rövidítve közli: Adatok2 609.

perségeit nem bújhatott el a „*Jóra is vihet. Had tűnjön ki veleje!*” önáltató szempontja mögé.⁴⁷

Széchenyi érezte, tudta, hogy jelentős politikai következményei lesznek Kossuth követségének. Ezért firtatta visszatérően Batthyány Lajos szándékát, céljait, hiszen (joggal) őt tartotta az események kulcsszereplőjének. Ekkoriban nemcsak Széchenyi kereste Batthyány társaságát – ő azért, hogy újra hidat építsen hozzá, megismerje az ellenzéki vezetőjének szempontjait –, hanem a fiatalabb gróf is arra használta fel a mágnás társaságban adódó kommunikációs helyzeteket, hogy semlegesítse pártfogoltja legádázabb ellenfelét.⁴⁸ Széchenyi a Batthyány terveit taglaló listáiban első helyre rendszerint a személyes ambíciót és Apponyi elleni gyűlöletét állította, de utána feltűntek mindazok a politikai motívumok, amelyek egy „pártvezér” racionális döntésének mutatták Kossuth támogatását. Batthyány azzal számolt, hogy az előre látható éles csatákban nagy szükség lehet („*most kapacitás kell*”) a kiváló politikai tájékozódó- és cselekvőképességű Kossuthra.⁴⁹ A pesti követjelölésének mindezek miatt önmagán túlmutató jelentősége

⁴⁷ A példák: SZIN6 623., 640.

⁴⁸ Az első híradást Batthyány céljairól Hajnik Páltól vette augusztus 18-án, s onnantól fogva október 18-ig csaknem mindegyik pesti napján lejegyzett valamit az ifjabb grófról. Batthyány szerepéről az 1847-es követválasztáson lásd legújabban: MOLNÁR András: *Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig*. Politikai életrajz (1807–1848). Beszédok, levelek, írások (1824–1848). Osiris Kiadó, Bp., 2007. 244–247. ERDÖDY Gábor: *Batthyány Lajos*. In: ERDÖDY Gábor – HERMANN Róbert: *Batthyány. Szemere*. Pannonica K., h. n. 2002. 62–66. (fekete-fehér). GERGELY András: *Batthyány Lajos a reformellenzék élén*. In: GERGELY András: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1987. 277–281. (*Elvek és utak*). A Széchenyi-Batthyány ekkori viszonyról a fentebbieken kívül részletesebben: VISZOTA Gy., 1930. CCXVII–CCXXI., FÜLÖP Tamás: „A különbség köztünk...” Gondolatok Batthyány Lajos és Széchenyi István reformkori politikai nézetkülönbségeiről. *Jászkunság*, L, 2007/3–4, 20–46., S e tanulmány szerzőjétől: VELKEY Ferenc: *Batthyány Lajos Széchenyi látószögében (I. Közéletések)*. Századok, 141, 2007/3, 557–574.; VELKEY Ferenc: *Batthyány Lajos és Széchenyi István*. In: *Batthyány Lajos 1807–1849*. Emlékalbum. Szerk.: NAGY MÉZES Rita. Kossuth Kiadó, Bp., 2007. 5–25.

⁴⁹ A legjobb példák: aug. 18. (aznap háromszor), 27., szept. 26., 30. SZIN6 615–617., 622–623., 644., 646–647. A politikai megfontolások között tűnt fel a fentebb említett Kossuth lejárátását célzó szempont is („*Csak így járja le magát*”). Ez valószínűleg Széchenyi megnyugtatóra szolgáló üzenet volt. Ismert, hogy Batthyány és Kossuth között nem volt minden tekintetben összhang, e mondatnak mégsem tulajdonítunk nagy jelentőséget, hiszen egy ilyen hátsó szándék éppen ellentmondott a többi politikai késztetésnek. Vö. MOLNÁR A., 2007. 246–247.

volt, hiszen a modern politika követelményei tükröződtek abban, hogy a partikuláris érdekekkel és szokással szemben egy párt országos érdeke mentén született a jelölt személyéről döntés. Széchenyi is tudatában volt ennek, s az esélyek szám-bavételekor egy ízben a helyzetet a maga jelentőségében felmérve rögzítette, hogy Kossuth mellett igazi súlyként nem pusztán Batthyány a személy áll, hanem mindaz, amit ekkoriban jelentett: „*A manőverezések B[atthány] Lajos által elnyert egysége*” – azaz egy szervezett politikai erő, az Ellenzéki Párt, s annak tekintélyes, gazdag elnöke.⁵⁰

Batthyány éppen azért lett Széchenyi szemében „*Gyűjtogató [...] a mi «szalmaviszonyaink» között*”, mert Kossuth támogatásával kiélezett politikai helyzetet provokált. A fiatalabb grófnak a „*trójai ló*” hasonlatával, a pesti ellenzéki politikusoknak a „*törököt fogtatók*”, Podmaniczkynek pedig a „*fekete leves*” szóláshasonlattal, fejezte ki, hogy nem is tudják, milyen irányt-erőt szabadítanak fel Kossuth-tal/által. „*Meg kellend ennie az országnak, de önöknek is*” – szólt a figyelmeztető mondat.⁵¹ Azok a félelmek, amelyeket Széchenyi vitaellenfele követségéhez társított („*Kossuth mindenható [lesz]... mely mindenhatóság ellen csupán felosztás, elűzés (segít) etc.*” vagy: „*Ha Kossuth egymaga lesz ott – a zűrzavar elkerülhetetlen.*”), „A kelet népe” vitától fogva szerepeltek a grófnak a Kossuth-tal kapcsolatos jövőképében. S persze ehhez onnantól társult a „*francia modor*” szerinti, „*szívre ható*” „*mindent összekuszáló*” egy „*Horea-Kloska-féle tragédiát*” az országra szabadító politika ellensúlyozásának, a felidézett veszélyek elkerülésének vállalt kötelezettsége. Széchenyi mélyen megélt (s nagyon erősen retorizált) a közösség sorsával azonosuló, prófétai, romantikus-hősi „nemzetmentő” szereptudata manifesztálódott követségnek vállalása közben is. A szöveghelyek azonban ebben az esetben sem teszik egyszerűvé az értelmezést.

Széchenyi rendre akkor idézte fel ezt a nagy veszélyt, amikor a kormányzat felé érvelt követségéről. A Zsedényihez írt levelében hangsúlyozta először saját áldozatvállalásának szükségességét: „*[...] kérdezem, kinek van bátorsága, kitar-tása és végül aktivitása [a Kossuth elleni küzdelemre]? Szándékom szerint már*

⁵⁰ SZIN6 647., SZIN 1168. Ez a szempont más kortársak előtt is nyilvánvaló volt. Példaként lásd: PODMANICZKY F., [1984] 227-229.

⁵¹ A „trójai ló” hasonlatot előbb csak magának jegyezte le (szept. 21.), de mikor néhány nap múlva Batthyánnak is nekiszegezte, az ügyesen válaszolt, Széchenyi egykori irányadó szerepére utalva: „*Te voltál a trójai ló.*” SZIN6 640., 644. A másik két példa: *Szószék és csatatér*. Politikusi naplók és visszaemlékezések, 1848-1849. S.a.r. HERMANN Róbert. Balassi Kiadó, Bp., 2000, 96.; PODMANICZKY F., [1984] 235.

legszívesebben a kályha mögött ülnék. – de ha a veszélyeket tekintem, amelyek a fejünk fölébe halmozódnak, és amelyeket Kossuth ránk idéz, akkor semmilyen pozíció nem olyan nehéz, semmi helyzet nem oly terhes.”⁵² Nem véletlen, hogy utóbb ugyanez a szempont a soproni választások előtti, október 5-től 9-ig tartó bécsi tartózkodása idején erősödött fel. Tárgyalásai közben, a kormányt mozgósítandó a tét nagyságát és saját áldozatát emelte ki, s ennek hatására jelent meg naplójában (okt. 8-10.) már belső élményként a cselekvésre kényszerítő hivatástudat. Azonban azt is érdemes figyelembe vennünk, hogy ugyanezekben a napokban lett „valóságosan” jelölt, úgyhogy a történelmi téthez mért elszántság a végső lelki lökést is adhatta ahhoz, hogy véglegesítse elhatározását: „Ó, ha csupán énellenem volna! Akkor mosom a kezeimet, s nevetek a kuckómból. – Hanem nélkülük... a szakadék felé visz az út. – Holocaustumként [égő áldozatként] feláldozom magam.”⁵³

Az azonban föltűnő, hogy a honi viszonyok között inkább várakozó figyelem, a lehetőségek mérlegelése jellemezte szemléletét. És követségét a következő napokban (okt. 11., 15.) már nem a démonizált ellenféllel szembeni elszánt küzdelemként, hanem korrekt politikai válaszlépésként interpretálta (élte meg). Visszatért a korábban idézett szeptember 24-i („*Ich gehe aber auch, [...] Is this not fair?*”) attitűd.⁵⁴ S a naplóban a soproni választó közgyűlés első napján a saját vállalkásának tisztaságát, tisztességét megerősítendő szerepelt követségének magyarázata: „Követ óhajtok lenni ... mert Kossuthot megválasztják. Nem agitál-

⁵² Vö. 29. jegyz.

⁵³ A sokat idézett kapcsolódó szövegek mind ehhez a néhány naphoz kötődnek. A hasonló okt. 9. reggeli: „Nem tudok aludni. Hajlandóságom azt mondja... vonulj egészen vissza... kötelességérzetem... állj egészen az élre.” És a másnap (immár) Sopronban lejegyzett áldozatos mondatai még mindig a kormányzatra utaltak vissza: „Halotti álomban aludtam, nem tudok felkelni. Ó, Istenem... micsoda teher nehezedik rám... és én még többre vágyom! – Óriult vagyok. [...] Legyen meg Isten akarata! - Szándékom tisztességes mind az országra, mind a dinasztíára s kivált Apponyira nézve!” SZIN6 650-652., SZIN 1168-70. Utóbb ez a „nemzetmentő” felelős kötelességtudat akkor jelent meg a naplóban, amikor a gróf szerepével, diétai beszédeivel elégületlenül önmagát kitartásra buzdította, vagy mikor feladatára készülődött. Ezekben a novemberi szövegekben viszont már nem Kossuth összefüggésében működött a „mégis morál.” Lásd: SZIN6 664-680. nov. 1., 2., 10., 22., 23. és 26. A legjobb példa az Eötvös Józsefhez írott 1847. nov. 11-i levele. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár [OSZK KT.] 1 923/14. ill. SZIL3 556-557.

⁵⁴ A teljes, korábban magyarul idézett mondat Széchényi nyomtatékosító kiemelésével: „*Ich intrigue gegen Kossuth nicht. Er komme auf den Landtag. Ich gehe aber auch, . . und wo möglich als Deputirter! Is this not fair?*” SZIN6 642.

tam sem ellene, sem mellette, de menni igyekszem. – Ezt hiszem, érzem: méltóbb hozzám!” Ugyanez a szempont és szövegfordulat – a „weder *für* noch *gegen*” kifejezés pontosan ugyanazokkal a kiemelésekkel ismételve – október 15-én más funkciót kapott. Akkor Batthyány Lajos gróffal beszélgetve rögzítette így követtségének jellegét/célját, hogy utóbb a „pártvezér” tekintélyét segítségül hívja az ellenzék semlegesítése a mosoni választás előtt: „Nyíltan beszélek. Nem vagyok sem Kossuth *mellett*, sem *ellene*. Ő megy...de én is menni szeretnék. Ez nem lojális és lovagias! [?]”⁵⁵ A kapcsolódó szöveghelyekben tehát mindig a Kossuth jelöltségével/választásával kapcsolatos passzív, semleges viszonyulása adta azt a morális alapot, amely nyomán a saját döntése *fair*, *méltó*, *lojális és lovagias* válaszlépésként jelent meg.

Természetesen a napló-tükörben önmagát néző (és önmagát „megalkotó”) grófnak mindkét esztétikus szerepfelfogása (*nemzetmentő áldozat*, *fair vitaellenfél*) lehet mélyen megélt és megkonstruált is. Akár (valószínűleg) egyszerre mindkettő. Mindezt nagyon nehéz Széchenyinek a Kossuth követtségével kapcsolatos lelki mozgatórugóit biztonsággal feltárni. A további szöveghelyek arra utalnak, hogy nem volt ekkoriban egyenmű a gróf viszonyulása vitapartneréhez, s inkább jövőt kémlelő aggodalommal tekintett követtsége elé, s nem egyértelmű elutasítással. A sok kétséges, félelemmel teli mondat mellett van néhány elismerő, Kossuth történelmi erejét, hatását kiemelő megjegyzése is. Nem véletlen, hogy a válaszfelirati vita „eredményein” gondolkodva november végén ezt rögzítette: „Isten hatalmas! Ha Kos[suth] nincsen itt... a felét nem tudom elmondani s megtenni annak, amit most!”⁵⁶ Azon a retorikus szövegszinten pedig, amelyen Kossuthot rendre elhelyezte – a nemzetsors „élet vagy halál” princípiumaihoz kapcsolódó ellenségképében (démon, sarlatán) – is volt ekkoriban pozitív gesztusa: Oly név-e a „Kossuth”, melyhez Magyarország átka avagy áldása fog-e tapadni? Épp úgy nem, mint a „Széchenyi” –! Végre találkozunk majd s egyetülünk a „feledésben” – jegyezte le a Pest megyei jelöltön gondolkodva augusztus végén.⁵⁷ Azért ebben a mondatban is – a párhuzamosítás ellenére – benne van a hangsúlyozott *ő* és *én*. Széchenyi politikai identitásának az 1840-es években kétségtelenül az egyik meghatározó eleme lett az, hogy ő a Kossuth-veszéllyel szembenálló magányos hős. Itt most nincs alkalmunk vitájuk pszichologizáló szak- és esszéirodalmának áttekintésére, de egy idézettel érzékeltetjük,

⁵⁵ SZIN6 653., 656., SZIN 1170., vö. SZIVM2 269.

⁵⁶ SZIN6 681., SZIN 1181.

⁵⁷ SZIN6 622., SZIN 1164.

hogyan a jelenség nem hagyható figyelmen kívül a követség vállalása esetén sem. Amikor Kossuth válaszolt Széchenyinek a Politikai Programm Töredékekben megfogalmazott éles, személyét érintő kirohanásaira, akkor a tervezett (de a cenzúra által eltiltott) vezércikkében így élcelődött bírálóján 1847 koratavaszán: „Egy barátom azt jóslá, hogy a Gróf egykoron egy kis maniában fog szenvedni, melly abból állandó, hogy magát Kossuthnak képzelendi. Bizony félek, hogy a jóslat közel van a teljesüléshez, mert úgy látszik: feje szive, gyomra, vére annyira tele van velem, hogy Isten a megmondhatója.”⁵⁸ Kétségtelen, hogy Széchenyi olyannyira eltökélten igyekezett vitaellenfelét ellensúlyozni, hogy az újabb mérkőzések érdekében hangsúlyosabban jelen lett a Kossuth által preferált színtereken (politikai sajtó, Pest megye közléte). A sajtónyilvánosságot alapvetően fontosnak tartotta a polgári átalakulás folyamatában, de mégis csak akkor, amikor a könyvek vitáját elveszítette, lett Kossuthot követve „journalistává mérgében” – ahogy ellenfele a helyzetet találóan értékelte.⁵⁹ Így kézenfekvőnek látszik, hogy az újabb színtérválasztásban, az alsótáblai követségben is közvetlen szerepet játszott a kossuthi-minta, vagyis az, hogy a diéta lehetett a küzdelem aktuális fóruma. Kossuth a kapcsolódó (1847. okt. 28-i) Wesselényinek elküldött beszámolójában ugyanezt a verziót (mint Széchenyitől eredőt) rögzítette: „fellépésének okául, mint hallom, azt adá, hogy mivel én felmegyek, neki is fel kell mennie, s velem nyílt és egyenlő téren kell küzdenie.”⁶⁰ Szemere Bertalan a gróf követségét értelmező nyílt levelében szintén ezt a készletet tételezte fel az első helyen, amikor a grófhhoz intézett költői kérdéseit feltette: „Mi bírta önt ez eltökélésre? És különösen mi bírta ily hirtelen és véletlenül? Az alsótáblán veszélyt pillantott meg melynek elébe kell lépnie, és egy s más embert, kivel ott szembe kell állnia?”⁶¹

Széchenyi azonban ekkor nem izzott a vita korábbi felvonásának hőfokán. Indulati megnyilvánulások helyett inkább visszafogott gesztusokat tett. A közvélemény persze az új helyzettől pro és kontra a vita további nyilvános, éles folytatását várta vagy éppen attól tartott. „Tegnap olvasám, hogy Széchenyi

⁵⁸ SZIÖM6/2 834.

⁵⁹ Kossuth Lajos levele Wesselényi Miklósnak 1842. dec. 26-án. In: FERENCZI Zoltán: Széchenyi és Kossuth írói harcza. *Új Magyar Szemle* 1900. 386. A jelenségre nagy hangsúlyt tett: NÉMETH L., 1983. 532.

⁶⁰ A vonatkozó részt közli: Vízota Gy., 1930 CCXLIX-CCL.

⁶¹ SZEMERE Bertalan: Nyílt levél gróf Széchenyi Istvánhoz. *Pesti Hírlap* [alább: PH] 1847. okt. 29. 975.

*Mosonyban követ lett. Vajon mire számít? – gondolkodott el a helyzeten Wesselényi Miklós Bezerédjnek írt levelében – régolta kürtölte s kürtöli, hogy ő egyedül, izolálva, párt nélkül áll. Többségre tehát nem számíthat, vagy a merő conservatívokkal akar-e felcsapni? Igaz, hogy eddig is ezek malmára hajtá a vizet. Vagy pedig csak zavarni, Szentkirályi s Kossuthal marakodni akar? Mint cél gonosz s valóban nem nagyszerű lenne, mint feladat, élvezést s dicsőséget nem tudom, adna-e? De bajt és dolgot eleget s élénket.”*⁶² A Széchenyivel szembeni soproni ellenagitáció közben ugyanígy felvetődött ez a vád („Csak azért akar választatni, hogy Kossuthot ledorongolhassa”), s úgy tűnik a vitairatok erős kifejezéseit ismerve a kortársak általában éles, személyes küzdelemre számítottak.⁶³ A gróf ezeket a félelmeket elhárítandó előbb a követválasztó levél átvételekor október 25-én Magyaróvárt tisztázta szándékát: „[...] iparkodom megcáfolni azok előgyanúját, hogy én ingerelni s valami gladiatori bajtusára mentem az alsó táblához Nem! Ily célja törekvéseimnek távolról sincsen.”⁶⁴ Utóbb első jelentős diéta felszólalásaiban fejtette ki, hogy „egyébiránt igen hibáznak, kik azt remélik, hogy ő Pest követe ellen itt valamely kakasviadalt fog kezdeni” (nov. 22.), illetve: „hogy ide ő veszekedni nem jött” (nov. 26.).⁶⁵ Hitelessé eze-

⁶² Wesselényi Miklós levele Bezerédj Istvánnak 1847. október 27. Kiadva kivonatosan: ADATOK2 609. Idézi OPLATKA A., 2005 372-373. Wesselényi okt. 25-i Deáknak írt levelében még az első hírt véve nem is értette, hogy „hát mint mi lépett ő [mármint Széchenyi] fel?” B. Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenczhez. 1841-1850. 2. Közl: FERENCZI Zoltán. *Történelmi Tár* 1904. 334.

Egy titkosrendőri jelentés szerint a konzervatívok viszont azért örültek a megválasztásának, mert „sikerrel száll szembe Kossuthal.” MOL SZIGY 11. cs. 1847/489. Bártfai kivonata. Közl: ADATOK2 609. Érdekes mozzanat, hogy Tasner Antal, a hűséges titkár nehezményezte Széchenyi követségét, mert attól tartott, hogy a gróf felzaklatja magát, s ez egészsége rovására megy. Erről lásd: SZIN6 658., SZIL3 553.

⁶³ Lukinich Mihály idézett kritikus mondata kapcsán Széchenyi így rögzítette a kapcsolódó közvélekedést: „Sokan azt gondolják, ... nem kéne vesződnöm a vele való ujjhúzással, hanem inkább a megegyezést keresném vele”. SZIN6 653., a fordítást vö. SZIN 1171.

⁶⁴ A beszéd közlései közül egy változatban olvasható ilyen erőteljesen ez a fordulat, amelyet a Jelenkor nyomán Zichy Antal publikált: *Gróf Széchenyi István Beszédei*. [alább: SZIB] Összegyűjt. s jegyz.: ZICHY Antal. Atheneum, Bp., 1887. 522-524. (SZIM, II.). Vö. ezt Zichy saját változatával (SZIB 526-529.) és az Apponyinak elküldött verzió kiadásával: SZIVM2 272-274., VISZOTA Gy., 1930 CCXLVII-CCXLIX., hibás keltezéssel: ADATOK2 611-613.

⁶⁵ A PH közlésében: 1847. nov. 28. 357. és dec. 3. 370-371. Az idézett helyek még: SZIB 537., 543.,

ket a természetes retorikai alakzatokat azzal tette, hogy valóban nem küszködött-küzdött a nyílt színen Kossuthal. S bár a diéta első jelentős alsótáblai szavazása a válaszfelirati vitában mégiscsak úgy lett feltéve, hogy „*Pest vagy Moson,*” de egy kisebb riposztjukat leszámítva Széchenyi nem támadta a korábbi módon vitaellenfelét.⁶⁶ Egy ismeretlen szerzőjű országgyűlési pamflet szellemesen érzékeltette, hogy nem teljesültek a negatív várakozások: „*Furcsa helyzetbe tette magát e nagy szemöldök, Mosony megyéből követ. Azt hittük: Kossuthal mint leendő szomszédjával akar ujjat húzni, – vagy is veszekedni folyvást, de már véle az utcán is karon fogva járt.*”⁶⁷ Talán a szintér követelte visszafogottság, talán a műfaj (közvetlen nyilvános beszéd), talán egyéb taktikai megfontolások miatt került el a közvetlen vitát, de lehet, hogy azért, mert úgy érezte, hogy nyílt alsótáblai harcban Kossuthal szemben esélytelen lenne. A diéta másfél hónapi tanulságával a háta mögött az idézett Apponyi Györgynek elküldött levelében így mutatta be a „*frontális harc*” esélyegyenlőtlenségét a népszerűségi szempontok torz, ironizáló számbavételével: „*Nyílt harcba bocsátkozni K[ossuth]tal – ez bulldogtermészetű bátorság volt volna! . . . Hiszen ő a kedvelt – református, demokrata aki szüntelenül azt írja elő a páciensnek., amire emez törvénytelen kívánczóságában epedezik –, s ezenfelül olyan szája van ennek a fickónak, olyan ékesen tud szólni, hogy ha szaval, kiváltképp a nőknek és a nőieseknek – ez pedig légió – gyakran összefut szájukban a nyál, és gyakran könny gyűlik a szemükbe etc. etc. – én ellenben [...] örökké csak kárhóztatok mindent, keserű szereket javallok – jó katolikus, mágnás és ezenfelül kivénhedt elfáradt fiú vagyok, akit éppúgy nem kellemes nézegetni, mint hallgatni.*”⁶⁸ Széchenyinek a korábbi

⁶⁶ A válaszfelirati vita az alapkiadványokban: SZIB 536-547., KLÖM7 311-334., SZIN6 677-681., SZIL3 562-563. Széchenyi ebben a három beszédében (okt. 25., nov. 22., 26.) foglalkozott érdemben saját szerepével, utóbb a beszéd-idézeteket innen vesszük, s külön nem jegyzeteljük. Széchenyi és Kossuth kisebb csörtéje a közteherviselés kapcsán alakult ki a november 29-30-i kerületi üléseken. Jól rekonstruálható a PH alapján (1847. dec. 5. és 7., 377-378.), vö. SZIB 547-554.

⁶⁷ [Ismeretlen szerző:] *Országgyűlés 1847.* Trattner-Károlyi, Pesten, 1848. 9.

⁶⁸ A forrásra lásd e tanulmány 2. és 19-20. jegyzeteit. Idézi OPLATKA A., 2005 373. Az ellenzékiek már előzetesen úgy látták, hogy egy ilyen harc neki nem kedvezne. Erre utal Ferenczy László Wesselényinek írt rövid beszámolója (1847. okt. 18.): „*Széchenyi Sopronban csak 2 szót kapván, mosonyi követ lett. Ez mindenesetre nyereség. Mert ő szándoka kibékülni és jót akar, mit várunk is, - vagy ha netán Kossuthra törni hajland, - na hisz akkor ő, valamint minden ügybarát fényesen veend elégtételt magának.*” ADATOK2 608.

és későbbi diétai szereplésére pillantva azt láthatjuk, hogy valóban nem a frontális összecsapás jegyében képzelte/vitte alsótáblai működését.⁶⁹

Kossuth nem kis éleslátásról tanúságot téve már a diéta előtt Széchenyi követségét abban a kettősségben értelmezte, ami utóbb a mosoni követ két fő törekvése lett. Így írt a megválasztott Pest megyei deputált követtársáról: „*Ha az ellenzék részéről oly kompakt erőt tudunk együtt tartani, hogy megegyezésünk nélkül semmi se történhessék, akkor Széchenyi követsége jót eszközölhet, mert míg reggel velünk küzdend, este Bécsben azt fogja mondani, hogy hiába, itt is itt is engedni kell; – de ha kompakt erőnk nem lesz, Széchenyi megrontja az országot, mert a dubiosus emberek közül 6-7 megyéből centrumot alakítand, mely részünk-re soha, hanem ellenünk dönt.*”⁷⁰ **Közvetítés és centrum-teremtés:** Széchenyi követsége valóban e két lehetőség jegyében is fogant.

A közvetítő funkció megoldást kínált a pártok közötti egyre szűkebb mozgástérbe kényszerülő politikus újraaktivizálódására. Idézett nagy beszédeiben fontos retorikai helyzetekben szerepeltette a „közelítés”, *alkudozva fogjuk elérni*”, „kiegyenlítés”, „engesztelés” szavakat. Követségének konkrét magyarázatként Apponyinak írta le ezt a szerepet, mint egykori célt: „*És folyvást ez lebegett előttem – mikor azt a rettentő döntést hoztam, hogy követté választatom magam; hogy tudniillik közvetítő emberként szolgálhatnék legjobban.*” Célkitűzése nem a konzervatívok és az ellenzék, hanem a kormány és az ellenzék viszonyrendszerére vonatkozott. A vállalt feladat nehéznek ígérkezett, s amikor Széchenyi megválasztása után a követség súlyát egyre nyomasztóbbnak érezte, mindig a közvetítés reménytelensége kapcsán jegyezte le kiábrándult sorait: „*1° Elegők van az embereknek belőlem. 2° Túlontúl nagyok az eltérések Bécs és az ellenzék között... túlontúl különfélék az elemek. Szamár és farkas. Húst kínálok, a szamár visszautasítja! Salátát vagy szénát adok, a farkas megharap... - Kérdelem én: kelt-het-e Magyarországon lelkesedést az, ami Bécsben tetszik és megfordítva? – Az én időm lejárt.*”⁷¹ A kétirányú kapacitálás egyik részről azt igényelte, hogy előzetesen ismerje meg a kormány elvárásait, s az ellenzéki javaslatokat úgy mérsékkelje, hogy azok Bécs számára elfogadhatók legyenek, másrészt pedig azt,

⁶⁹ Erre hangsúlyozottan utal a követség motivációit taglalva: GERGELY András: *Széchenyi István* (1791-1860). Kalligram, Pozsony, 2006. 141-142. (*Magyarok emlékezete*)

⁷⁰ A fentebb idézett Wesselényinek írt okt. 28-i levélből: VISZOTA Gy., 1930 CCL.

⁷¹ 1847. okt. 21. SZIN6 659. SZIN 1174. Példák ugyanerre az élményre s hasonló szövegfordulatokra: nov. 5., 10. SZIN6 666-667., 669.

hogyan a nemzet kívánalmait mint szükségszerű realitást Bécsben elfogadtassa.⁷² Nemcsak az Apponyinak írt közvetítő-moderátor szerep konkrét felvázolása mutatta, hogy Széchenyi követségében ez a szándék döntő súllyal volt jelen, hanem az országgyűlés kezdetétől a tevékenysége is: az általa némileg kényszerűen előterjesztett válaszfelirati forma, és a reformkérdések tárgyalásakor felvállalt lassító szerep.⁷³ A diéta eseményeire előretekintve azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Széchenyi terve ebben a tekintetben nem vezetett konkrét eredményekre most sem, hiszen sem a kormányzat, sem az ellenzék nem igényelte közvetítő szolgálatait.

A *centrum-teremtés* terve tulajdonképpen a pártstruktúra átrajzolásának megújuló kísérletét jelentette. A pártoktól távolságot tartó pozíció szerepelt Széchenyi önmeghatározó beszédeiben („*hol pártok elfajulnak és dühöngenek, egy harmadik áll elő, mint nyertes*”, „*sem ellenzéki sem konzervatív, de középúton jár*”), és hangsúlyozott „*függetlensége*” politikai önállására is vonatkozott. Amint láttuk Kossuth tartott attól, hogy az „*oroszlán, róka és kígyó*” szerepét követhetetlenül eljátszó Széchenyi megbontja az ellenzékét.⁷⁴ Wenckheim László viszont éppen ezért fogadta örömmel a mosoni követ megválasztásának hírére: „*Tipord le ezeket a' haszontalan szájhősöket és alakíts egy független Magyar Nemes pártot, mely felfogva hazánk szükségait a körülményekhez képest intézkedjen, emelje, mozdíts elé hazánk boldogságát.*”⁷⁵ Széchenyi politikustársánál

⁷² Az Apponyinak írt (dec. 27-i) levelében a konkrét technikát is ismertetette: „*Hogyan történjék ez? Ki kell puhatolnom . . . hogy egy s más kérdésben mi érhető el az ellenz[ék]nél – ezt közölnöm Veled . . . s ha szükséges, a tárgyalást addig folytatom . . . míg a megelőző egyezés értelmében többség nem alakul ki az alsó táblán etc etc.*”

⁷³ A konkrét indítványt Szentiványi fogalmazta, és Széchenyi Apponyiék kérésére tette, de a hozzákapcsolt (már idézett) beszédében (nov. 26. kerületi ülés) hosszasan fejtegette saját követségének indítékait, s elsősorban a közvetítő szerepet sugallta. Maga az indítvány egyébként tartalmilag is közbülső, kiegyensúlyozó jellegű volt a Sommsichéhoz és a Kossuthéhoz viszonyítva. Széchenyinek a közteherviseléssel, örökváltsággal, ösiség eltörlésével kapcsolatos hozzászólásai (SZIB 549-561.) látszólag érthetetlenül (főleg az ösiség és közteherviselés esetében) lassítottak. Néhány utalása viszont világos magyarázatul szolgál, pl. a levele Tasner Antalhoz 1847. dec. 3-án. (SZIL3 564.). Ő a reformkérdésekben sem akart olyan javaslatokat továbbküldeni, melyeknek a várható bécsi fogadtatását előre nem ismerte meg. A közvetítő szerep követelte, hogy az előzetes egyeztetés (ennek hiánya őt az álláspontok merev szembenállásával rémisztette), a reformtárgyakban is megtörténhessen, és erre a kerületi tárgyalások tempója mellett nem volt elég idő.

⁷⁴ A kritikus hasonlat az idézett okt. 28-i leveléből.

⁷⁵ Wenckheim Béla Széchenyinek 1847. október 24. MOL SZIGY 11. cs. 1847/443-444., rövidítve közli: ADATOK2 609.

realisabban számolt, s nem középpárt formájában képzelte az ellensúlyt, hanem a diéta személyes terét kihasználva az ingadozó, vagy a Kossuth vezette ellenzékkel meghasonló személyek egyenkénti (illetve csoportos) kapacitálásával. A dolog „működését” és eredményét pedig Kossuth egy gúnyos-csipkelődő szövegben rögzítette 1848 februárjában Wesselényihez fordulva: „*Ugyan excellenciás barátodat, a mosonyi követet, nem volna kedved installálni Madagaszkárban császárnak? Hidd el nekem, nagyon derék ember lehetne ott, vagy akár a kínai trónuson, melyet neki szívemből óhajtok. Itt ugyan sok bajt csinál. Nem a mosonyi széken, tőszomszédomban, de szállásán. – Ütné meg a mennykő diplomáciájának tekervényes utjait. – Mindig csak szakadáson dolgozik, – pártocska – centrum, ez rögeszméje. És tudod, vannak gyenge emberek, kik dicsőségüknek tartják horgán akadni.*”⁷⁶ Széchenyit szuggesztív egyénisége, meggyőző-képessége egy ilyen szerepre képessé tette, mint ahogy az 1832/36-os diétán az állandó híd ügyében, majd pedig az 1843/44-es országgyűlésen a kétgarasos terv kapcsán kifejtett hihetetlen aktivitása is mutatta. 1847 novemberétől önmagát a centrumba helyezve várta az alkalmat, hogy a politika néhány tekintélye újra köré rendeződjön.⁷⁷ Ezért sokatmondó, hogy Széchenyi későbbi szövetségeseinek: Eötvös Józsefnek és Szentkirályi Móricznak a neve már a követválasztás időszakában Kossuthal szemben tűnt fel a naplószövegekben. Szentkirályival ingadozó volt a kapcsolata, de Eötvös (és a centralisták, illetve a Pesti Hírlap) esetében augusztus elejétől regisztrálható a folyamatos lelki-szellemi közösség, majd a politikai együttműködés. Széchenyi Soproni fiaskóját már együtt érzően kommentálta a Hírlap, s így mosoni fogadtatása előtt Széchenyi bátran kérhette Eötvös segítségét. Amikor ezt megkapta, illetve a Hírlap (újabb támogató) nyilatkozatát olvasta, meg is köszönte a közreműködést. Erről így írt Tasner Antalnak: „*Báró Eötvösnek eleve írtam (t. i. akkor, mikor Önnek) néhány köszönő*

⁷⁶ A levél kelte: 1848. február 17. KOSSUTH Lajos kiadatlan levelei b. Wesselényi Miklóshoz 2. Közli: FERENCZI Zoltán. *Történelmi Tár* 1902. 344. Hasonlóan érvelt egy későbbi a Kossuth köréből származó 1848. márciusában (névtelenül) megjelent röpirat: A Pecsovicsok utolsó fortélyá. In: SzIÖM6/2 959.

⁷⁷ Wesselényi már az első nyilvános kommentárokat megismerve tartott ettől a lehetőségtől: A PH okt. 29-i szövegeit olvasva tette fel Kossuthnak levélben (nov. 28-án) a kérdést: „*Mit csinál Széchenyi? Nem lehet-e tartani, hogy Szemere hozzá szegődik? A hosannát, melyet követte választásakor zengett, nem szeretem. Szintúgy – vagy talán még inkább – nem szeretem azt, amit a miként Szemerének azon nézeteit a Pesti Hírlap visszahangzá..*” B. WESSELÉNYI Miklós kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz. 3. Közli: FERENCZI Zoltán. *Történelmi Tár* 1903. 347.

sort, most mélyen kell ezekről hallgatni. Követségem miképp fog kiütni? Még nem tudom. Nagyon félek. Nem magamért, de az ügyet tekintve.” Egy titkos politikai szövetség körvonala kezdett kirajzolódni a követválasztás időszakában Széchenyi és a centralisták között. Ez az új kapcsolat nemcsak néhány gesztusértékű szövegben nyilvánult meg, hanem valóban szoros politikai munkakapcsolattá is vált az országgyűlés idején. Széchenyi beszámolt Eötvösnek a diéta kezdetéről, majd információt illetve útmutatást kért tőle a városi kérdésben, az ősiség kapcsán, s Eötvös viszont, mint egy „szaktanácsadó” korrigálta Széchenyi javaslatát, illetve küldött a számára elemzést.⁷⁸

December végén (karácsony előestéjén és napján) Széchenyi már egy nagyobb szabású politikai szerepvállalásban gondolkodott. 24-i naplóbejegyzésében rögzítette a diéta állásával kapcsolatos elemzését, s akkor erősödött meg benne az elszánás: mivel még nincs minden elrontva, ezért a szükséges „középső [közvetítő] embernek” („*Mittel Mann*”) neki kell lennie: „**Én lehetnék, nekem kellennem! Fel kell kérniük, meg kell hívniuk, vagy én saját magam teszem!**”⁷⁹ Még aznap levelet írt Eötvösnek, Szentkirályival beszélgetve „offenzív defenzív becsületi frigyet” kezdeményezett, amely másnap „centrumot alkotak.” Levelet írt Batthyány Lajosnak (dec. 25.), hogy feloldja a novemberi végi veszekedésüket, de utat is próbált építeni hozzá, hogy megnyerje (vagyis inkább semlegesítse) az elhatározott centrumteremtő politikai kísérletéhez, s persze Apponyi Györgynek (dec. 27.) is kifejtette elképzelését.⁸⁰ Ebből a december végi lendületből (és tárgyaláshalmazból) nőtt ki a diéta erőviszonyainak átalakítását célzó két nagy politikai manőver. Az egyikben Széchenyi kezdeti instruk-

⁷⁸ Összefoglalóan az adatok a számtalan korai gesztusértékű megnyilatkozásból. Naplóbejegyzések: aug. 10. okt. 15., 21-23., dec. 13-14. SzIN6 611., 656., 659-660. 691., A PH okt. 19-i, 22-i beszámoló, a 22-i vezércikke, a Szemere nyílt levéléhez kapcsolt korrekciója (okt. 29.). A levelek közül: Széchenyi Tasner Antalhoz nov. 1-én (SZIL3 553.). Eötvös Széchenyinek szept. 24-én. és dec. 4-én In: EÖTVÖS József *Levelek*. Szerk., ford.: OLTVÁNYI Ambrus. Magyar Helikon, Bp., 1976. [alább EJJ] 61. 63-66. (*Eötvös József Művei*). És Széchenyi viszont nov. 11-én (OSZK Kt. I 923/14. SZIL3 556-557.). A Szentkirályira irányuló figyelemről: aug. 25., okt. 20., nov. 14., 25-26., SzIN6 622., 658., 672., 679-680.

⁷⁹ SzIN6 696.

⁸⁰ A terv megfogalmazódása és az első lépések: SzIN6. 696-702. Az Eötvösnek elküldött levél hangulatára és cselekvő üzenetére Eötvös válaszleveléből következtethetünk. EJJ 67-68. Batthyáynak írt levele: Fog.: MTAK Kt. SzGy. K 193/113. A válasszal együtt kiadva németül: ADATOK2 618-619.; ill. magyarul: *Pesti Napló* 1873. szept. 23. Reggeli kiadás. Legújabbban: MOLNÁR A., 2007 714-715.

ciói nyomán a reformellenzék néhány tekintélye (Szentkirályi, Pázmándy Dénes, Lónyai Gábor és Menyhért) keresett kompromisszum-teremtő alkut a kormánnyal az adminisztrátor rendszer ügyében. A másikban Széchenyi és a centralisták a gróf impozáns, átfogó közlekedésügyi koncepciója (*Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről*) mellett érvelve igyekeztek Kossuthot háttérbe szorítani, hiszen ő elkötelezett híve volt a már a megvalósulás útján levő, de a Széchenyi tervbe nem illeszkedő vukovár-fiumei vasútvonalnak. E két ismert akciónak a történetét, sorsát itt nem tárjuk fel, s csak azért idéztük az első lépéseket, hogy jelezzük: Széchenyi követsége valóban kiutat jelentett elszigetelt politikai helyzetéből.⁸¹ Mint követ nem egy a célszerű egység felé mozgó párt egészével konfrontálódott, hanem az egység után a sokszínűség fennmaradása mellett politizáló párt egyes tekintélyeivel léphetett politikai szövetségre. Erre alkalmá 1847 elején a pártalakulás időszakában, majd pedig Politikai Program Törvényének hatására hosszú ideig nem adódott. A mosoni követség valóban új tért nyitott a számára, s mivel augusztus elejétől éles szemmel figyelte az ellenzéken belüli mozgásokat, ezért követségének motívumai között ezt is számba kell vennünk.⁸²

Széchenyinek a soproni bukását kommentáló naplóbejegyzése egy újabb lehetséges tényezőre irányítja rá a figyelmet. Így sajnálkozott aznap az elszalasztott lehetőségen: „*Mégis szívesen mentem volna, minthogy de facto nyert volna velem egy elv a helyzetemnél fogva (mint aki úgyszólván Ministre des travaux publics) [a közmunkák minisztere].*”⁸³ A források alapján nehezen tisztázható, hogy ez az alkotmányos szempont milyen mértékben motiválta a gróft az alsótáblai szerepvállalásában, hiszen ezen az október 12-i bejegyzésen kívül másik magánbeszámolójában nem értelmezte így követségét. Természetesen a nyilvános meg-

⁸¹ Csak néhány példa a bőséges szakirodalomból: GERGELY A., 1982 121-153., HORVÁTH M., 1886. 3. köt. 306-323., VISZOTA Gy., 1930., CCLXV-CCCXII., és Szemere szerepéről legújabban: HERMANN Róbert. Szemere Bertalan a reformkorban. *Századok* 142, 2008/3. 573-585.

⁸² A kortársak közül Pulszky Ferenc a memoár és szakmai elemzés határvidékén mozgó munkájában nagy hangsúlyt tett Széchenyi középpártot teremtő szándékára, amelynek a célja lett volna, hogy egyrészt Kossuthot a „vezérállásáról leszorítsa”, másrészt a kormányt „szabadelvű irányba tolja.” PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. I. Szépirodalmi Könyvkiadó, [Bp.,] 1958. 284. és 294-297. Ilyen értelemben is utal Széchenyi vállalatára: FÓNAGY Z., 2003. 95.; GERGELY András: *Bevezetés*. In: *Széchenyi István*. Vál, bev. és jegyz.: GERGELY András. Új Mandátum, Bp., 1998. 13. (*Magyar Szabadelvűek*); és LACKÓ M., 1977. 295.

⁸³ SZIN6 654., SZIN 1171-1172.

szólalásaiban feltétlenül választ kellett adnia arra a kérdésre, hogy hogyan viszonyul majdani követsége a hivatalához. Magyaróvárt (okt. 25.) még csak annyit rögzített, hogy nem „*a kormány által [lett] felszólítva az alsótáblánál fel lépésre*”, s attól függetlenül hozta meg döntését. Utóbb (Torna és Borsod követaitól) konkrét felszólítást kapott arra, hogy tisztázza helyzetét. November 26-án ezért nyilvánította ki, hogy semmiféle „*Briefträger-szerepet sem vállalt, [...] A kormánytól nincs küldve, titkaiba beavatva nincs.*” S azt is rögzítette, hogy „*egyszerű helytartótanácsi tanácsos, egy szekcióban elnök, s így nem valami embrio-miniszter, valami pseudo-híd és út miniszter.*” Azaz védekezett azzal a váddal szemben, hogy törvénytelen hivatalával, és követségével a kormány valamiféle „*commissarius*” (kormány megbízotti) szerepet szánt volna neki az alsótáblán. De ebben, a kerületi ülésen elmondott beszédében a vádakra reagálva első helyre tette céljai között az alkotmányos rendszer „*szervezetjavításához*” való hozzájárulását: „**Miért lett követ? Először azért, mert nem tartaná rossznak, ha az alkotmányos szervezet javításához oly egyének járulnának követi minőségben, kik elégséges hatáskörrel és felelősséggel bírnak;**” s a másik lejegyzett változatban ezt kiegészítve: „**mint Angliában szokás, megválasztott követként.**”⁸⁴ Ismét kimondhatnánk, hogy Széchenyi szavai önmagukért beszélnek. Pedig itt sem ilyen egyszerű a helyzet, hiszen ezzel a megnyilatkozásával a gróf egy korabeli politikai diskurzusba lépett be, annak egyik (éppen vele szövetséges) álláspontját elfogadva.⁸⁵ Itt most nincs kellő terünk arra, hogy „felelős kormány” 1847 körüli problematikájának szerteágazó szakmai vitáit bemutassuk, ezért csak arra szorítkozunk, hogy a Széchenyi követsége körül megfogalmazódó álláspontokat értelmezzük.

Az első verzió a Viczay Héder gróf által megfogalmazott: „*A bécsi Ministert akarjátok megválasztani?*” tette fel ő a provokatív-mozgósító kérdést Széchenyi soproni követségét megakadályozandó. Nyilván ez a felfogás abból eredt, hogy az 1845-ben létrehozott, a Helytartótanács keretében felállított Közlekedésügyi Bizottság nem rendi jóváhagyással lett felállítva, s így a rendi dualizmus normáit

⁸⁴ A beszéd szövegfordulatait a PH (1847. dec. 3. 370-371.) és a SZIB (541-547.) eltérő változata alapján rekonstruáltuk, néha kiegészítve egyiket a másikkal. Valószínűleg a „kvázi tárca” neve nem magyarul hangzott el: „*embryopseudo postes – et chaussée ministre*”

⁸⁵ Naplója tanulsága szerint nov. 1-én megismerte Szemere álláspontját („[...] *Szemere schreibt... gegen ... meine Erwählung... als Deputirter! – Pesti Hirlap ... pour ect. Est ist mir erleuchtet!*”), Mind a kapcsolódó megjegyzése, mind beszéde bizonyítja, hogy a Pesti Hirlap kommentárjával azonosult. SZIN6 664.

felrúgva került be a dikaszteriális rendszerbe. Ezt a szempontot vetette Széchenyivel szembe Zsarnay Imre, Torna követe, amikor a nov. 23-i kerületi ülésen megjegyezte: „[...] igen üdvös a Tisza-szabályozás körüli intézkedés, s hogy annak élére gr. Széchenyi István, a kivitel embere alkalmaztatott, de aggodalmat szülő egybekötött körülmény, hogy ezúttal a helyt. tanácsnál törvényhozási úton kívül változás történt, új hivatal állítatott.” A második verzió szerint Széchenyi személyében megvalósulhatott a kormányzat igényeihez igazodó „királyi biztosi” gyakorlat. Azaz betölthette egy olyan kormánytisztviselő szerepét, aki az előterjesztés előadójaként, védőjeként jeleníti meg az alsótáblán a kormányzat akaratát. Ez már csak azért is indokolt lehetett, mert erre a diétára az udvar törvénytervezetekkel készült. Bár ez a szempont nem kapott hangsúlyt a gróf bécsi tárgyalásaiban, de valószínűleg figyelembe vették, amikor az amúgy is konkrét tervalkotásra felkért Széchenyi követségét támogatták. A harmadik verziót Szemere Bertalan fogalmazta meg Széchenyihez intézett nyílt levelében. Ő úgy ítélte meg, hogy a követi állás függetlenségével, megyei beágyazottságával nem fér össze a kormány szándékait kifejtő, védő, magyarázó szerep. A parlamentáris rendszer továbbépítése, a kormányzati felelősség, a szakszerűség (és a politikai kultúra fejlődése) érdekében azt javasolta, hogy a jelentős kormányférfiak ne követe, hanem „kormányi képviselők” legyenek. Szemere álláspontját elismerve, de vele vitázva erősítette meg a korábban is kifejtett negyedik verzióját a Pesti Hirlap kommentár-írója.⁸⁶

A Pesti Hirlap közleménye Széchenyi soproni vereségét is így interpretálta: „gróf Széchenyi’ megbukását részünkről az alkotmányos ügy veszteségének tekintjük.” Az újabb rövid hír okt. 22-én a gróf mosoni megválasztásakor is tett erre egy hangsúlyt, de a korábbinál neutrálisabb volt. A kapcsolódó vezércikk (*Alkotmányos eszmék*) viszont már egyértelműen a kormányfelelősség jegyében értelmezte a gróf követségét. A szerző hosszasan foglalkozott a kormányférfiak törvényhozási jelenlétének európai (angol) példájával és e rendszerből származó előnyökkel. Végül rögzítette: „Mi nem ismerünk jobb módot a kormány s az ország közötti súrlódások kiegyenlítésére, mint, ha magas hivatalnokok az alsótáblánál, mint tagjai a törvényhozás e részének, helyet foglalnának. Ez újításból nemcsak az országra, hanem a kormányra is csak áldás folyhatna. És ezért éljen gróf Széchenyi István, mint mosonyi követ.” A Pesti Hirlapnak irányt adó centralista csoport, Szemerével vitázva (okt. 29.) pontosította, s tette egyértelművé

⁸⁶ Az idézett szöveghelyek: SZIN6 653., PH 1847. okt. 29. 279-280. és dec. 2. 365.

elképzelését. Érveik szerint, mivel Széchenyi „valóságos” tagja a Helytartótanácsnak, ezért „*némileg moraliter felelős,*” hiszen részt kellett veyen a kormány irányának meghatározásában. Ezért az interpellációkra válaszolnia kell. Ezután Benjamin Constant Angliával kapcsolatos kijelentésére hivatkozva nyilvánította ki a cikkíró, hogy ez a rendszer csak akkor működhet hatékonyan, ha a nemzet és a trón nem válik el, azaz ha a kormánybiztos, egyszerre követ is.⁸⁷ Szemere utóbb egyik beszédében (nov. 24. kerületi ülés) visszatért a kérdésre, s a centralista érvelésnek megragadta a gyenge pontjait. Egyrészt azt, hogy „*M. követre nincs megbízva a kormánytól, hogy védje elveit, eljárását, [...] sőt még azon szerencséje sincs, hogy utasításai meggyőződésével megegyeznének, hanem meggyőződését azoknak alá kell rendelnie.*”⁸⁸ Ez a vita az elvek szintjén tovább nem léphetett, a gyakorlatnak kellett eldöntenie, hogy milyen irányba hat Széchenyi összetett szerepe.

Eötvösök tehát a korábban jelzett politikai érdekszövetséget Széchenyivel nemcsak viszonylagos elszigetelődésük, a Széchenyi közvetítő szerepébe vetett bizalmuk, és Kossuthnak a hatalmi kérdéseket kiélező politikája miatt építették ki, hanem inkább elméleti (és persze gyakorlati) okokból. A gróf követsége kiváló alkalmat adott Eötvösnek arra, hogy bebizonyítsa: az adott intézményrendszer radikális átalakításának követelése nélkül is realizálható a felelős kormány programja. Persze Eötvös ismerte a megvalósulás nehézségeit, de a diéta első két hónapja után igazolva látta teóriáját: „*Én elméletileg tisztán meg voltam győződve lépésed jó következéseiről, s a tapasztalás, amint látom, igazolta nézetemet. Az, hogy kormányi állásodban mint követ léptél fel, még a kormányt nem teszi parlamentáriszá, csak a dolognak egy kis színét adja. [...] mégis pusztá fellépésed mennyire nem engesztel a kedélyeket? Az, hogy a kormányhoz tartozol, s mint kormány embere a követi táblánál ülsz, biztosítéknak látszik, hogy a kormány alkotmányellenes úton haladni nem fog, s a dühös megtámadás, melyhez készülénk, higgadt ellenzéssé szelídült.*”⁸⁹

Mint láttuk, követválasztása idején Széchenyit is foglalkoztatta ez a megfontolás. Bár rendre cáfolta, hogy a kormány felkérésére, illetve kormányhivatala jegyében végeznék követi munkáját, de tevőlegesen 1848 január-februárjában a

⁸⁷ PH 1847. ok. 19. Követválasztások. (X szignóval.); PH 1847. okt. 22. Követválasztások. Alkotmányos eszmék PH 1847. okt. 29. 280.

⁸⁸ PH 1847. dec. 2. 366.

⁸⁹ Eötvös József levele Széchenyinek 1847. dec. 4. EJL 165-166.

kormánytisztviselő „felelősségével” állt elő közlekedésügyi tervezetével.⁹⁰ Maga a *Javaslat* önmagában is a felelős kormányzás elvét készítette elő, hiszen a terv szerint egy, a király által kinevezett, országgyűlésnek felelős személy irányította volna a közlekedésügyet. Ez a szituáció tökéletesen illeszkedett Eötvös elképzelésébe: „*Te vagy kormányunk első felelős tisztviselője; a példa meg fogja mutatni teóriám helyességét, azaz a hatalmat, mellyel hazánkban a kormány bírhat, ha az alkotmányosság elveit elfogadva, e nemzetet önjavára akarja vezetni. De, mint mondtam, fel kell lépned terveddel. Nem veszed talán indiszkréciónak, hogy mi a P[esti]. Hírlapban erre felszólítottunk.*”⁹¹ – biztatta cselekvésre Széchenyit 1848. január közepén. Bár Széchenyi a *Javaslatot* Apponyi felkérésére készíttette munkatársaival, mégis a „*Felséges Hazának*” ajánlva, a kancellár megkérdezése nélkül nyomtatta ki, megjelenése után pedig (1848. febr. 1.) azonnal szétosztotta a követeknek. Így Széchenyi tervezete (február 22-én) mint országgyűlési dokumentum (bár vita volt arról, hogy privát beadvány, vagy hivatalos jelentés) lett a diéta megfelelő bizottsága elé utalva. Széchenyi eljárása, de a *Javaslat* tartalma is megrökönyödést keltett Bécsben, ahol alapos vizsgálatot kezdeményeztek, hiszen pontosan azt érezték – amit Eötvös a tervezet kinyomtatásával elérni szándékozott –, hogy a kormány Széchenyi személyén keresztül kényszerhelyzetbe kerülhet.⁹² Széchenyinek tehát nemcsak futó gondolata volt októberben, hogy „*nyerne vele egy elv*”, hanem később valóban a centralisták elképzelését (és saját jövőképét) beteljesítendő cselekedett, mint a szakmájáért („út és híd”, „közmunka”) felelős kormánytisztviselő. Úgyhogy ez a készítés is ott mozoghatott őszi döntése mögött.⁹³

⁹⁰ Az alábbi eseménysorra a legbővebben, elemzően: GERGELY A., 1982 121-151., illetve leírón: VISZOTA Gy., 1930 CCXCI-CCCXII.

⁹¹ Eötvös József levele Széchenyinek 1848. január 16. EJL 178.

⁹² SZIN6 709-737. ill. *Budapesti Híradó* 1848. február 23. Országgyűlés.; ANDICS E., 1975 257., illetve: Az államértekezlet tárgyalásai Széchenyi közlekedési javaslatáról 1848. febr. 24-én és márc. 8-án. ADATOK2 640-641.

⁹³ Néhány kötet, amely már a jelöltség összefüggésében említik ezt a szempontot: Pl. SZIM1 505. Zichy Antal megjegyzése: „*Több történt ezzel a parlamenti kormányzat életbeléptetésére, mint kötetekre menő elméleti fejtegetésekkel.*” Lásd még: VÖRÖS Károly: *Forradalom előtt (1847-48)*. In: *Magyarország története 1790-1848*. 2. Főszerk.: MÉREI Gyula., Szerk.: VÖRÖS Károly. Akadémiai kiadó. Bp., 1980. 1208. (*Magyarország története tíz kötetben*, 5/2.). A legrészletesebben: BEKSICS Gusztáv: *A demokrata királyság megalapítása*. In: MÁRKI Sándor és BEKSICS Gusztáv: *A modern Magyarország (1848-1896)*. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Atheneum, Bp., 1998. (*A magyar nemzet története*, 10)

Széchenyi követsége egyrészt Kossuth ellensúlyozásának a szándékában fogant, de közben az ellenzékhez fűződő viszony helyreállításának a lehetőségét is önmagában hordozta, másrészt ugyanilyen összetettségben a kormánnyal való együttműködés és a kormányzattól való függetlenedés kettősségében teljesedett ki. Egy igen elfogult besúgó Széchenyi sikeres mosoni választása után lelkesen vivatozott az új követnek: „*Pesten általános az öröm, hogy Széchenyi megyei követ lett, mert minden jobbérzésű meggyőződése az, hogy egyedül ő képes a rendi táblán a kormánynak többséget szerezni, s így a kormány a legjobb szándékkal az országot fejlődésre viszi.*” Az azonban egyáltalán nem mondható, hogy a kormányzat is ugyanilyen optimizmussal és egyértelmű lelkesedéssel fogadta volna a gróf szerepét. Szögyény-Marich László emlékei szerint Apponyival „*nem sokat vártak*” Széchenyi „*nemes és hazafias*” tervétől, nem volt különösebb bizalmuk követségét illetően. A támogatásukat azonban máximalisan megadták neki.⁹⁴ Már a soproni kísérletbe is érdemben belefolyt a hatalom, de mint ahogy Rohonczy Ignác adminisztrátor mentegetőzve írta: ilyen rövid idő alatt nem lehetett esélyük.⁹⁵ A mosoni siker pedig jórészt csak a kormány hatékony nyomásának volt köszönhető. Széchenyi követsége megmozgatta a bécsi politikai elitet: „*[...] Szögyényhez s Apponyihoz. Ez utóbbi beszélt Mett[ernich]hel... Kolowrat és Lajos főherceg; mindnyájan helyeslik a dolgot, tán módfelett is! - Hadd csinálják. Írnak és elküldik Bekét etc.*”⁹⁶ Azt azonban nem tudni, hogy Bécsben kényszerhelyzetben cselekedtek-e – egy közhivatalnok választási kudarca a kormány számára presztízsveszteség – , vagy valóban szerepet szántak a bizottsági elnöknek, vagy valamennyire bíztak abban, hogy sikeresen fog megküzdeni Kossuthtal, vagy egyszerűen csak a szokásos kapcsolathálót indították be egy félig-meddig közéjük tartozó saját-jelölt mellett. A kormányzat tehát támogatta magas jogkörű tisztviselőjét a követválasztáson (Szé-

⁹⁴ Fogarassy jelentése 1847 okt. 23. Magyarul közli: SZIÖM6/2 1042. A jelentés folytatása is igen érdekes: „*Szerencsésnek tartják tehát, hogy Kossuth Pesten fellépett, mert különben Széchenyinek nem jutott volna eszébe követnek fellépni. A főrendi tábla ugyan sokat veszít vele, de itt Apponyi kiküzdte a jó ügy diadalát. Az igazi hazafiak reményteljesen tekintenek a jövő országgyűlés elé.*” Vö. Idősb Szögyény-Marich László országbíró Emlékiratai. 1. 1836–1848. december 2. Kiadják fiai, Bp., 1903. 45.

⁹⁵ Apponyinak a választás napján (okt. 12.). Közli: VISZOTA Gy., 1930 CCXLIV.

⁹⁶ Széchenyi választásairól és az előkészületekről: SZIN6 650-661., SZIL3 551-553., ADATOK2 606-613. és SZIB 519-529. Az irodalomban messze a legbővebben: VISZOTA Gy., 1930 CCXLII-CCXLIX.

chenyi 1845-től bizottsági elnök, valóságos belső titkos tanácsos), de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a gróf követsége a bécsi kormánnyal való együttműködését erősítette volna.

1847 nyarán már nem nagyon lehettek Széchenynek illúziói a kormányzati szerepvállalásával kapcsolatban. A Tisza-szabályozásra kért/ajánlott összegből annak ellenére nem lett semmi, hogy majd mindegyik bécsi tárgyalási periódusa végén ígéretet kapott rá. Március elején még a reményei teljesülni látszottak: „*Jó hír! Megkaptuk neked a milliót!*” – értesítette Apponyi az aktuális ígervényről, de májusban mégis megújult erővel kellett küzdenie a pénz megszerzésért. S bár Apponyi ismét bízta, sőt valóban igyekezett dűlőre jutni Kübeck kamara-elnökkel, de Széchenyi egyre kilátástalanabbnak látta helyzetét, egyre többször fenyegetőzött a visszavonulással.⁹⁷ Politikailag a pénztelenség visszaüthetett, mivel Széchenyi a biztos anyagi támogatást jelentette a társulatoknak. A pénzforrás kiapadása azzal fenyeget, hogy a kormány aktivitását és a kormánytámogatás időszerűségét reprezentálni kívánó vállalkozás ellenkező hatást ér el, és a Tisza vidéki nemességet az ígéreteit be nem tartó kormány és Széchenyi ellen hangolja. „*Minden másnap pedig stafétát kapok, hogy fizessék, készpénzt, vagy arra való kilátást*” – tudósította a helyzetéről 1847 júniusában (és még hasonlóan többször) a kancellárt.⁹⁸ Ekkor került a szakításhoz legközelebb, s bár a maga elé tűzött határidőt meghosszabbította, mégis egyre élesebb megfogalmazásokkal jellemezte helyzetét: „*Nem akarok a kormánynál zavart okozni, ellenkezőleg, szolgálni akarom, de ha mindjárt kezdetben cserbenhagy, akkor engedje meg, ha talpon állok, mert ülni semmiképp sem akarok. Hogy nem bírják, vagy nem akarják hasznomat venni, jobb egyszerre szakítani velük.*” Az egyre-másra következő Apponyi Györgynek elküldött „*kérő-fenyegető*” levelek és a kormányzatra ha-

⁹⁷ Apponyi Széchenynek 1847. márc. 16-17. és máj 9. MOL SZIGY 11. cs. 1847/114-115., 236. Felterjesztés gróf Apponyi György Kancellárhoz a Tisza szabályozás ügyében Vö. ADATOK2 581., 584-587. 591. (Itt lásd Bártfai Szabó László adatgyűjtését.)

⁹⁸ Széchenyi levele Apponyi Györgynek 1847. június 3-5-én. Hibás közléseiről fentebb esett szó. Széchenyi fogalmazványa után MTAK KT SZGY K193/74. Az Apponyi Györgyhez írt leveleiben jócskán használta nyomásgyakorlásra ezt az érvet. Azonban ő is nehéz helyzetbe kerülhetett, hiszen a munkát folytatni szándékozó társaságok rajta keresztül akartak pénzhez jutni. Lásd pl. Bruzinkay Albert hozzá írott levelét (1847. máj. 4.) MOL SZIGY 11. cs. 1847/200-201. Utóbb, mikor Kovács Lajos Szatmárban kénytelen volt visszalépni a követjelöltségtől, Széchenyi valószínűleg erre utalva kommentálta így Kende sikerét: „*Valljon nem vízszabályozási visszahatás-e ez?*” Széchenyi Kovács Lajoshoz, 1847. okt. 31. ADATOK2 610.

ragvó-indulatos naplóbejegyzések jelezték: Széchenyi kényszerpályára került. A folyamat egyik állomásán, augusztus 21-én mintegy listát készítve végigsorolta, hogy „*minő megszegyenítések érték, mióta alkalmazásba került*”, s mikor már a napló Kossuth jelöltsége körül forgott (aug. 24.), akkor is ismétlődött a fenyegetés: „*Ha nincs 400.000: Én rövid úton lemondok*” S végül éppen néhány boszszantó bécsi hír után (szept. 15.) fogamzott, fogalmazódott meg benne a követjelöltség ötlete.⁹⁹

Ha ezeket a szövegeket összevetjük Széchenyinek az első hasonló megnyilatkozásával, akkor egyrészt az ígervény látványos csökkénését és a feszültség folyamatos meglétét regisztrálhatjuk, de másrészt megérthetjük Széchenyi kényszerhelyzetét is. 1846. febr. 25-én, alig néhány hónappal kinevezése után már (időlegesen) reménytelennek érezte hivatalát, de ráérezett, hogy fenyegetőzése sem lehet eredményes: „*Megvilágosodott előttem, hogy nem jó pozícióba helyezkedtem... mert fenyegetőzésem, hogy elmegyek, semmi hatást nem váltana ki. - Tönkre is megyek a slendriának e szemétdombján. Miért nyújtsak többet? Ha nem mi lesz akkor, ha március 31-ig nem kapom meg a 6 milliót? El kell vonulnom...*” Valóban reálisan mérte fel, hogy csapdába került, és eszköztelenné vált a bécsi hitegetésekkel szemben. De a csapda lényegét nem az jelentette, hogy lemondó nyilatkozatai „*hatás nélkül*” maradtak, hanem az, hogy ennek ellenére nem mondhatott le, nem mehetett el. Kitartott megalázó helyzetében, hiszen ha valóban visszavonult volna, azzal olyan egyértelmű érvénnyel bizonyította volna a kortársak előtt, hogy a kormányzattal nem lehet együttműködni, ami a politikai közvéleményben nagyobb hatást váltott volna ki minden, a kormányt minősítő ellenzéki állásfoglalásnál. És ezzel semmissé tette volna eddigi érveit, stratégiá-

⁹⁹ A fentebb idézett jún. 3-5-i levélből. A határidőhöz (máj 30.): „*Megmondottam Apponyinak, május végéig várok még az 1 millióra – azután magam segíték magamon – ha nem megy, lemondok. – Most meglehetősen el vagyok szánva rá, hogy június 15-ig semmit sem csinálok – hanem akkor – ha semmi sem történik – leköszönök.*” S a határnap (jún. 15.) az indulatos kitörés: „*Minden elakad. Most minden szarnak Kübecken át kell mennie! – Lehetetlenség, ez így nem mehet tovább. Magyarországnak külön tengelyt kell kapnia, vagy teljesen egybeolvadnia Ausztriával.*” SZIN6 571., 581. 618., 620., SZIN 1149-50., 1162-63. Az Apponyhoz írt pénzkérő (olykor fenyegetőző) levelek: 1847. jún. 11., aug. 25., 31., szept. 19., 25. Széchenyi fogalmazványai után MTAK KT SZGY K193/75-88. Még a legközvetlenebb munkatársai sem tudták, hogy a márciusban megígért pénz mégsem jön. „*[...] Kovács Lajos... Bizalmasan beavatom mindenbe... a millió dolgában – s megkérem: fogalmazza meg nekem Közlekedések terén a királyi előadásokat etc.*” SZIN6 1847. aug. 10. 611. SZIN 1159.

ját. S tartalmi okokból sem tehette meg, hiszen a nemzetközi hatalmi pozíciókkal kapcsolatos félelmei, a monarchikus keret működéséről vallott felfogása, rászorultsága a végrehajtó hatalom eszközrendszerére, a közjogi-ellenzéki politikával kapcsolatos averziói, a bécsi visszacsapással, a reformok udvari kisiklásával összefüggő félelmei és saját képességeibe vetett hite (hogy ténylegesen hatni tud a birodalmi kormányzat irányára és jellegére), s persze jó bécsi kapcsolatai stb. miatt lett „*kormányi ember*.” Ezek a késztetések okozták a kormányhoz való kötöttségét, s innen érthető, hogy miért nem mondott le, s hogy mennyiben teremthette meg mozgásszabadságát a követsége.¹⁰⁰

A már idézett szeptember 18-i naplóbejegyzés, azért tekinthető kulcsszövegnek, mert ekkor a *lemondás* és *követség* kettősségében értelmezte Széchenyi saját helyzetét: „[...] *Elhatároztam... „A legsürgősebben kérelmezem elbocsátatásomat. - Ha nem becsülnek meg jobban, még A[pponyi] sem, akkor... vissza kell vonulnom?” Nem! hanem a magam lábára állani! - Kedvem támad követnek menni!*” – idéztük korábban. Széchenyi nem a „szokásos” fenyegető választ adta feszítő helyzetére, hogy *visszalép és kész*, vagy *lemond majd ekkor-akkor*, hanem az önállóság megteremtésére egy jobb (és valóságos) alternatívát talált: követnek jelölte magát. Persze úgy, hogy az egyébként kényszeresen rátelepedett kormány szerepét sem kellett (hiszen nem is tudta volna) letennie. Különös figyelmet érdemel az átvezető határozott *Nem!*, ami egyrészt lezárja a fenyegetőzések korszakát, másrészt pedig hangsúlyosan a követségben megtestesülő függetlenséget vezeti fel. Valóban Széchenyit alsó táblai szerepvállalása után nem foglalkoztatta az a kérdés, hogy kormányhivatalát feladja, egyetlen ilyen tartalmú megfogalmazást sem rögzített, mert mint követ hozzájutott ahhoz a mozgásszabadsághoz mely feloldotta elszigeteltségét. Jellemző módon, amikor Apponyi nem reagált (éppen) a december 27-i fontos levelére, és láthatóan mellőzte, akkor Széchenyi új levelében nem a régebbi fenyegető fordulatot használta: „lemondok”, hanem a még önállóbb cselekvés igényét fogalmazta meg, azaz azt, hogy ezentúl „*politikai pályafutásában a saját felelősségére*” fog cselekedni!”¹⁰¹

¹⁰⁰ Vö. ANDICS E., 1975 XI. fej. és VISZOTA Gy., 1930 VIII. rész. Az idézett konkrét szöveghely: SZIN6 333. SZIN 1101.

¹⁰¹ Apponyi Györgynek 1848. jan. 7-én. Mivel végül ezt a levelet nem küldte el, ezért fogalmazványa és tisztázata egy helyen: MTAK KT SZGY K/193/90-91. Korrekt kiadása: ADATOK2 621. Lásd még: SZIN6 621. és VISZOTA Gy., 1930 CCLXXI.

Széchenyi István mikor új diétai szereplése mellett döntött, úgy formálta át a kormányhoz fűződő viszonyát, hogy az együttműködést fenntartotta, s sokszor a kormány érdekében cselekedett, annak szempontjaira figyelt (mint láttuk a *közvetítő* és *centrumteremtő* funkció erre irányult), mégis távolodott a kormánytól. Lelkileg feltétlenül, s mivel hozzájutott egy kvázi függetlenséghez, ezért sokkal bátrabban szabadjára engedte érzéseit. Korábban rendre az „önmegtagadás” szóval fejezte ki, hogy mi mindent kell eltűnie szerepéért. Ebben a néhány hónapban inkább otthagya az előszobát, s nem várakozott! Az Apponyival kötött politikai érdekszövetsége is ugyanígy működött. Megmaradt az alapkerete, de telítve lett bizalmatlansággal, sértődéssel. Természetesen a dolognak két oldala volt, s az is valószínűsíthető, hogy Apponyi sem volt feltétlenül elégedett együttműködésük eredményeivel.¹⁰²

1847 őszén zárult le Széchenyinek az a pályaszakasza, amely már 1842-végétől, de döntően 1845-től sodorta egyre erőteljesebben a kormány táborába, s akarva-akaratlanul a konzervatívok holdudvarába. Ez a tendencia nem folytatódott, és most már Széchenyi nem csak naplójában fejtegette függetlenségét, hanem beszédeiben is hitelesebben önálló erőként jelölhette meg magát. Ez a mozzanat annak a ténynek tükrében igazán jelentős, hogy korábban Széchenyinek önálló programirányát is vissza kellett fognia, hogy ne gyengítse a kormánytámogatók (s így a konzervatívok) táborát. Ismét (nagyjából) középen állt, és kettős elhatárolódással (számár – farkas) határozta meg önmaga pozícióját, közvetítő feladatát. Természetesen maradt némi ellentmondás így is a helyzetében, hiszen közel egymás után ezekkel a fordulatokkal írta körül (nov. 26.) szerepét: „nem levélhordó,” „Moson megyének megbízottja,” „kormánytól nincs küldve,” „egyenesen önálló,” „tanácsos,” „nem pseudo miniszter,” „comissarius [...] választott követként,” „középuton jár.”

Elvileg persze Széchenyi, mint Moson megye deputáltja sem a kormány, sem az ellenzék, sem a Konzervatív, sem az Ellenzéki Párt „embere” nem lehetett, csak küldője. A modernizálódó közélet természetesen már fellazította ezt a kötöttséget, de azért státuszukat tekintve a követek mégiscsak a küldő megye nemes közösségének akaratát kellett hogy a diéta színe elé terjesszék. A szerep sajátos-

¹⁰² Példa Apponyi csalódottságára: SZIN6 szept. 26.; Széchenyi sértődésére, távolságtartására: SZIN6 nov. 11., 14., 20., dec. 2., 5., jan. 6.; mellőzöttségére: SZIL3 559., SZIN6 dec. 2-3, jan. 7-8.; Apponyi politikai mentalitásával (ill. a kormánnyal) kapcsolatos kritikájára: SZIN6 nov. 10., dec. 1., 3., 4.

ságaival Széchenynek is számolni kellett. Egy rendőri jelentés kicsavart logikája egyenesen azzal vádolta, hogy menekül a felsőtábláról, mert az arra felkészült ellenzékiek szembesíteni akarják korábbi álláspontjával, és így inkább vállalja, hogy „a követeknél meggyének [legyen] felelős, [mert ott] más a helyzete.”¹⁰³ Széchenyi természetesen nem ezt a szempontot követte, s számára a legterheesebb követségében az volt, hogy megköthették a kezét. Lényegében nem foglalkozott a megye elvárásaival, hiszen nem is azért választotta Békést, Sopront s majd hirtelenjében Mosont, hogy milyen annak politikai jellege, követutasítása, hanem csak az esélyeket (aktivizálható politikai kapcsolatait) tartotta szem előtt. Soproni bukását regisztrálva, csak az utolsó pillanatban, és mintegy önmegnyugtatóul hozta fel, hogy nehéz helyzetbe kerülhetett volna: „Mindenfelől „nem megy”. Bon... bensőmben örvendek! Rettentő aggályaim voltak. Utasítás Ado ellen! S hivatalom kötelez forrásokról gondoskodni. Összeütközésbe kerültem volna!”¹⁰⁴ A mosoni utasítást pedig utólag ismerte meg, és sok bosszankodásra adhatott a számára alkalmat, hiszen néhány sérelmi tárgyat¹⁰⁵ leszámítva mindenben a konzervatív felfogást¹⁰⁶ tartalmazta. Bár némi játékeretet hagyott az utolsó, 75. pont („Kérjenek egyéb tárgyakban póttutasítást, de addig is a megye szellemében járjanak el”), azonban ezt sem követhette hitelesen, mert, hiszen az ő szelleme gyökeresen különbözött a megye szellemétől, mindattól, amit küldői a számára előirányoztak. Olyannyira nem törődött egyébként az utasításával, hogy az általa kulcskérdésnek tekintett vasútügyben is csak február végén kérte a vukovár-fiumei vonal ellenében, saját *Javaslatát* támogatandó a módosítást.¹⁰⁷

¹⁰³ SZIÖM6/2 1041. Kelte: 1847. okt. 31.

¹⁰⁴ SZIN6 1847. okt. 12. 654. SZIN 1171.

¹⁰⁵ Gróf Széchenyi István és Kroner Lajos követutasítása; Kelt: Magyaróvár 1847. Mind-szent 18. napján; olvasta és kiadta Kálóczy Miklós főjegyző. Széchenyi példánya MOL SZIGY 11. cs. 1847. Többek között az utasítás 4. pontja a gravameneket az 1791/11. törvénycikk szellemében tartotta tárgyalandónak, felemlegette az ország határainak sérelmét (5.), a Részek ügyének sürgetését (29.), az Uniót (30. pont), azt az igényt, hogy az országos pénztár és a só az országgyűlés előtt tett számadással kezeltessék (13. pont), és Pestet követve igényelte, hogy a Felső országban lakják (14. pont).

¹⁰⁶ A követutasítás rendre az előző országgyűlés királyi válaszait (katonai élelmezés ügye, vámkérdés), illetve főrendi határozatait (büntető törvénykönyv, megyei kihágások ügye) jelölte irányadónak, az érdekegyesítés kulcskérdéseiben (örökváltság, közteherviselés) pedig elutasító álláspontot várt el a küldöttől.

¹⁰⁷ Széchenyi levele Jankovich Antal mosoni alispánhoz 1848. febr. 26-án. SZIL3 592-594. A kérésre utal: GERGELY A., 1982. 150.

A szállóigévé vált kritika („*Megnyerte Mosony, elveszté a haza*”) éppen utasítása konzervatív jellege miatt érte Széchenyit. Szemere Bertalan a válaszfelirati vita egyik napján (nov. 24.) szólította meg, hogy tisztázza helyzetét. Hiszen bár a gróf az állását indefiniáltnak nevezte, („*mert gr. Széchenyit nehéz definiálni, s mennél többet magyarázza magát, annál nehezebb*” – ironizált a szónok), de valójában definiálva van, „*egyrészt, mint a kormány tagja*”, másrészt, „*mint Moson követe utasítása által*” behatárolt. S mivel az ellenkezik meggyőződésével, ezért „*a bátor, a gyökeres reformer*” nehéz helyzetbe sodorta magát: „*midőn őt M. megye nem utasítás nélkül nyerte meg, a haza némileg elvesztette.*” Széchenyi joggal tekintette provokációnak a gondolatsort (Szemere ekkor már másodszor foglalkozott nyilvánosan a helyzetével), s ezért a november 26-i nagyobb beszédében kézszer is visszatért e tárgyra.¹⁰⁸ Nyilván Széchenyinek az adott helyzetben a normarendszerhez kellett igazodnia. A szövegfordulat egyszerű: „*Mosony megye hozzájárulásával úgy áll itt, mint Mosony megyének megbízottja*” Azt is rögzítette, hogy „*mint ilyen utasítását meg fogja tartani!*”, de azért hozzátette: „*egyébiránt minden utasításnak megvan annyi elasticitása, hogy abból jó ember jót, rossz rosszat tehet.*” A korrekt-elvárt válaszelemek mellett azért Széchenyi világossá tette, hogy szerepét a gyakorlatban nem kötött mandátumnak tekinti, s valójában inkább a személyes döntési szabadság lehetőségét keresi, s nem a szabályok tudatos követését. A retorikus minősítő kijelentésre pedig ő is egy retorikus fordulattal válaszolt („*kérdé Borsod követét: hogy ő csak Borsod megyéjé?*”)¹⁰⁹ Hunkár Antal hasonló, de élesebb mondata („*[...] majd meglássuk a mosonyi csárdából nem lesz-e Pechovich-csárda*”) Széchenyit kihozta a sodrából, de végül párbaj – a gróf kezdeti elszántsága ellenére – nem lett a dologból.¹¹⁰

Széchenyi azért a forma tekintetében igazodott az elvárásokhoz, és igyekezett alkalmazkodni a vármegyei szokásokhoz. Ez tükröződött követválasztó levelé-

¹⁰⁸ Szemere beszéde: PH 1847. dec. 2. 366. a 24. kerületi ülésen. Széchenyi aznapi naplóbejegyzésben reagált először rá, s ott szerepelt a zártabb idézett formula. SZIN6 679. Utána Tasner Antalnak (nov. 26.) idézte föl, amikor beszámolt saját beszédének hatásáról. „*Szemere minap provokált, hogy végkép definiálnám magamat, miképp elvégre ne legyek rejtély*” – szerepelt ott a tömör kivonat. SZIL3 562-563.

¹⁰⁹ PH 1847. dec. 3. 370. vö. SZIB 543. Ott egy enyhébb változat: „*[...] utasítása szigorú, de minden utasításban van némi ruganyosság, a jó ember jót, a rossz rosszat művelhet vele.*”

¹¹⁰ SZIN6 nov. 11., 669-670. és részletesen a már idézett Eötvöshöz írt (nov. 11-i) levelében. OSzK Kt. 1923/14., SZIL3 556-557.

nek átvételekor elmondott beszédében (okt. 25.), amelyben ha nem is meggyőzően, de mégis jellegzetesen visszaadta az elvárt szövegfordulatokat. S ugyanígy követte a szokásokat (ill. a megyei követutasítás első pontjában rögzített feladatot) akkor, amikor az országgyűlés első napjaiban tisztelgő látogatásokat tett.¹¹¹ A megyéjével, és követségével való azonosulásának azért nemcsak eszmei-politikai, de társadalmi-társasági korlátjai is voltak. Bezerédj Wesselényinek így számolt be Széchenyi első diétai heteiről: „[...] a követeket igen vonja magához, de nem vegyül össze velök s például a szokásos te-zést nem gyakorolja.”¹¹²

Nyilvánvalóan az ő alsótáblai követségét nem motiválta a megyéhez (vagy általában a vármegyék világához) való kötődése, egy nemesi közösség reprezentálásának vágya, vagy az ezzel összefüggő presztízis, helyi karrier. Azonban azt a kérdést föl kell tennünk, hogy az alsótábla színtere inspirálta-e önmagában a követségre. Lackó Mihály fentebb említett könyvében így interpretálta hőse útját: „A gróf ezzel a tanítólevelektől, az egyesületektől, az országgyűlés felsőtáblájától, a hírlaptól elérkezett a magyar közélet kútforrásához, a megyéhez és az alsótáblához.” Lackó a Széchenyi-Kossuth vitát alapvetően a modern tömegpolitika és az elitista reformpolitika küzdelmeként értelmezte, s így „elbeszélést” Széchenyi változásának, kényszermozgásának regisztrálásával zárta: „A grófnak húsz évre volt szüksége, hogy politikussá váljék – azért ilyen hosszú időre, mert nem akart politikussá válni. [...] felednie kellett egykori eszméi jó részét [...] mindazt, amit a reform személyes útjáról, az emberek teljes átforgatásáról elgondolt.”¹¹³ Azért idéztük hosszabban Lackó Mihály gondolatait, mert egyet értünk azzal, hogy Széchenyi pályájának színtér gazdagadását a politikusi pálya egészének íve felől közelítette meg. Hiszen nyilvánvalóan elmellőzhetetlen a kérdés – ha bármilyen állító mondatot megfogalmazunk Széchenyi első alsótáblai jelöltségéről –, hogy hogyan viszonyult korábban a választott színtérhez.

A gróf követségével az a régi dilemmája jutott nyugvópontra, amely reformpályájának kezdetén őt Wesselényivel szembeállította. 1831 végén keveredett a két barát vitába, amikor az a kérdés foglalkoztatta feszítően őket a nemzetközi

¹¹¹ A követutasítás első pontja hosszasan sorolta tekintélylajstrom szerint, hogy kik előtt kell megtenniük tisztelgésüket. A történetekről: SZIN6 nov. 8., 10., 13. 667-671. Részletesebben az Eötvösnek írt nov. 11-i idézett levélben.

¹¹² Bezerédj István Wesselényinek 1847. nov. 24-én Kivonatosan közölve: ADATOK2 613. A kiemelés tőlem – a szerző.

¹¹³ LACKÓ M., 1977 295-297.

forradalmi hullám után, a kolera, a parasztfelkelés illetve a megyei operátum viták közepette, hogy a siettető politikai, társadalmi kényszerek hatására milyen új stratégiát kell képviselni a reformok minél gyorsabb, hatékonyabb és biztonságosabb végig vitele érdekében. Vitájuk előretétele volt. S a lehetőségek mérlegelése közben rögzítette Széchenyi a politika intézményekkel kapcsolatos fel-fogását: „Ezen kormánnyal – mostani körülállások közt – és a népnek mostani kis (csekély) intelligenciája mellett – megszabadítani – vagyis inkább kilábolatni a hont nyomorult állásából! – Ez a feladat most; idővel más lehet – de most az. – A kapunál van egy el nem kerülhető revolúció! [...] Ily csendes reformációt hozni hazánkra a mi legszentebb tisztünk – és ez teljes meggyőződés szerint – csak a felsőtáblán eredhet. – Fog-e eredni? Az más kérdés. A hihetőségek úgy állnak ellene, mint 100:20-hoz. A próba azonban megér egy életet!”¹¹⁴ Széchenynek ekkortájt kellett először tudatosan megterveznie a politikai stratégiáját, érzékelve, hogy az „önismeretre”, az elit polgáris átalakulására és annak kisugárzó erejére, a bécsi kormányzat reformhajlandóságának ösztökölésére stb. építő reformútja nem eléggé gyors és hatékony. A felsőtáblát preferáló helyzet-elemzése mögött a hatalmi-politikai megfontolások mellett ott voltak egyéb szempontjai is: mágnás öntudata, a táblabírói világgal szembeni averziói, idegenkedése a nemesi politikai kultúrától, ellenzéki tradíciótól stb. A lényeg azonban, az, hogy ő nem egyszerűen csak grófi rangja miatt volt jelen a diéta főrendi tábláján – a dolgok természetes rendjét követve –, hanem azért, mert attól az intézménytől várta – nagy illúziói nem voltak –, hogy a politika mértékadó súlypontja legyen! A gróf hosszú ideig ragaszkodott a Wesselényinek lejegyzett tételéhez: egyrészt alkalomszerűen védte a felsőtábla szerepét, másrészt viszont kísérletet is tett (sikertelenül) törvényhozási súlyának növelésére.

Az 1840-es évek elején azonban már egyszer-egyszer felvetődött benne a gondolat, hogy az alsótáblára megy. Egyik iránykereső pillanataiban 1842 végén listázta, hogy milyen lehetőségek állnak előtte. A szituáció párhuzamba állítható az 1847 őszivel, hiszen akkor is súlyosan behatárolt volt a politikai mozgástere (a vita első szakasza elszigetelte, akadémiai beszéde felháborodást váltott ki, Deák és Batthyány sem respektálta centrum-koncepcióját stb.), és kereste a kitörési pontot. A lehetőségeit így mérlegelte (eredetileg mind külön sorban): „Egészen visszavonulni? – Nem tudok. / Deákékkal s társaival tartani? – Nem tudok. / Ellenük? – Igen. / Hogyan? / Bécsbe menni, ott támogatást keresni? – Nem. /

¹¹⁴ Wesselényi válasza ellenpontozott, mind a kormányzat mind a felsőtábla tekintetében. A két levelet lásd: SZIVM1 395. és ADATOK1 147-149.

Újság – Igen. / Követ – Talán.”¹¹⁵ Két biztos pontot látott akkor önmaga előtt: *ellenük és újság*, és egy elképzelhetőt: *követ*. Valóban, 1843 elejétől a politika újságírás oldotta fel cselekvés kereső válságát, mégis a „Követ?” kérdésére válaszoló „Talán” szó azt sugallja, hogy ekkor már nem volt tőle olyan távol ez a lehetőség.

Az 1843/44-es diéta közben morfondírozott el újra rajta. Amikor hírért vette, hogy Deák (a megválasztása ellenére) nem jön el a diétára, eszébe jutott (1843. szept. 9-én), „*hogy Zala követeként lépje[n] fel, ha 2 GARAS átmegy.*” S még ugyanazon a napon Wirkner Lajos kancelláriai tanácsosnak (ismétlődő helyzetek!) tudtára adta a „Zala követséget.” Viszota Gyula kapcsolódó jegyzetében megmagyarázta e sorok jelentését, majd hozzáfűzte: „*Csak múltó gondolat volt.*”¹¹⁶ Pedig nem csak egy felvillanó ötlet volt ez, hiszen a diétán, amikor elhatározta, hogy kétgarasos-terve „*ügyében ki fog [...] lépni az agitáció mezejére*” már arra bízta Lunkányi Jánost, hogy mérje fel Zalában a lehetőségeket: „*Ha én akarnék követül menni, ki lehetne azt Decenter [illően] vinni? Kérem, fontolja meg mind ennek filozófiáját.*”¹¹⁷ Egy hónap múlva azonban letett tervéről, s jelezte jószágkormányzójának, hogy „*semmi esetre sem fog menni.*”¹¹⁸ A terv mögötti motiváció egyértelmű. Széchenyi az aktív országgyűlési időszakában mindig érezte, hogy a felsőtábláról nehéz hatni a dolgok menetére, s akkor gondolt a követségre, amikor valami kulcsügyet keresztül akart vinni a diétán. Ebben a szituációban a közvetlen késztetést a kétgarasos terv adta. Éppen e terv sikere miatt kezdeményezte, hogy áttételesen a felsőtáblának is legyen törvénykezdeményező joga, mégpedig úgy, hogy bizonyos alapvető tárgyakat (ősiség, országos pénztár! stb.) a két táblából kiküldött országos deputáció készítse elő.¹¹⁹ Bár nem sikerült ilyenformán keresztülvinnie az elképzelését, de mivel a „telekdíj-terv” támogatásra lelt, és útjára indult a törvényhozás útvesztőiben, maradt a főrendek között. J. A. Blackwelltől azonban tudjuk, hogy micsoda

¹¹⁵ 1842. dec. 17. SZIN5 661. SZIN 997. A kiemelés tőlem – a szerző.

¹¹⁶ SZIN5 760. és 5. jegyz., SZIN 1018. Eredetileg: „*Es fällt mir ein... mich als Deputirt[er] von Zala zu senden, wenn 2 Garas durchgehet... [...]* [Az oldallapon:] *Früher Wirkner – dem ich Zala követség mitgetheilt.*”

¹¹⁷ Lunkányi Jánosnak 1844. jan. 17-én MOL LH 1. 1844/989-990.

¹¹⁸ „*Én nem ellenzem, ha ön e hónap végén Zalába megy. De mikor jön vissza? Én addig Deáknak írok, mit Önnel fogok előzetesen közleni. Én semmi esetre sem megyek követül. Ő sem fog menni....*” írta Lunkányinak febr. 13-án MOL LH 1. 1844/1009-1010.

¹¹⁹ MOLNÁR A., 2007 159-160., GERGELY A., 1987 272. Vö. SZIB 269., 272-280., SZIM1 434-438., 453.

energiájába került az országgyűlés befolyásolása. Az angol kormány ágense így számolt be a kétgarasos tervet megmozgató működéséről: „*Tavaly nyáron [azt] állítottam [...], hogy Széchenyi kevés befolyással bír saját pártjára vagy a felsőtáblára, és szinte semmilyennel a követekre. Valóban, állandó élcelődésük tárgya volt, és cserébe ő a lehető leggúnyosabban beszélt róluk. Ezért megismétlem, hogy tavaly nyáron befolyása a Diétára gyakorlatilag nem volt. Azonban úgy találom, hogy mióta utoljára Magyarországon jártam, nagy változás történt e tekintetben. [...] meglátogatott minden követet, azt mondják, egyetlen személyt sem hagyva ki, sűrűn felkereste a promenádot, (a követek rendes pihenőhelyét), ahol azelőtt soha nem látták – ott sétált a liberális követekkel karöltve, csevegett velük, legyezgette a hiúságukat, és így sikerült visszanyernie népszerűségét.*”¹²⁰ Amint ebből az elbeszélésből is látjuk, Széchenyi a személyes kapacitálás nagymestereként képes volt a számára fontos kérdésekben a követeket maga mögé állítani, de ez a közvetett hatás nem helyettesíthette a vitákban való aktív részvételt. S mint ismert, az országos pénztár ügye utolsó stációjában (már akkor lényegéből kiforgatva) a két tábla hatásköri vitáján feneklett meg.¹²¹ A tanulság nem lehetett kétséges: kétkamarás rendszerekben igazán hatékonyan politizálni csak a „képviselő színterén,” azaz az alsótáblán lehet.¹²²

Úgy látjuk, hogy Széchenyi már az 1843/44-es országgyűlés idejétől lelkileg fel volt a váltásra készülve: s szükség esetén kész lehetett követséget vállalni. Az a körülmény sem lehetett különös, elriasztó (az ő esetében esetleg meglepő), hogy főrendként a nemesi követek közé kellett lépnie. Szűkebb baráti köréből korábban gróf Károlyi György (Szatmár) és gróf Andrássy György (Torna) vállaltak követséget, úgyhogy közvetlen tapasztalata volt arról, hogy egy-egy ambíciózus, vagy a megye társadalmi-politikai életében benne lévő mágna az alsó-

¹²⁰ J. A. Blackwell jelentése Sir Robert Gordonhoz 1844. március 28. *Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése 1843-1851*. S.a.r., utószó: HARASZTI-TAYLOR Éva. Szerk., jegyz: URBÁN Aladár. Ford: KATONA Ágnes. Európa Könyvkiadó, Bp., 1989. 41-42.

¹²¹ A tervről összefoglalóan: OROSZ István: *Széchenyi telekdíj-terve és Kossuth*. In: OROSZ István: *Széchenyi és kortársai*. Válogatott tanulmányok a reformkorról. Multiplex Média-Debrecen U.P., Debrecen, 2000. 89-104.

¹²² Úgy ítéljük meg, hogy (az egyébként sűrűn tévedő) Zichy Antal az egyik fontos motivációs tényezőre tapintott rá akkor, amikor közvetlen összefüggésbe hozta Széchenyi 1847-es jelöltségét a korábbi tervvel: „*Deák első visszavonulásakor is csíráját vetett gondolat: magát is az alsóházba választatni be*” Az irodalomban egyedül ő jelölte meg ezt az összefüggést. SZIM1. 505., ZICHY A., 1897. 46.

táblán szerepelt.¹²³ Sőt a diétánként megszokott egy-két főnemesi követtel szemben 1847-ben úgy nézett ki, hogy kisebb mágnás-kaszinó lesz az alsótáblán.

Késő nyártól a liberális főurak nagyarányú megmozdulásáról szóltak a hírek: Batthyány Lajos gróf Vas megye, Batthyány Kázmér gróf Fejér, gróf Andrássy Gyula Veszprém, Wenckheim Béla báró Békés megye, gróf Pálffy József Pozsony, Zichy Ottó gróf Győr, gróf Zichy Emánuel Moson, s Eötvös József báró Pest vagy Bihar, de végül is Békés megye és végül Teleki László gróf a Partium valamely megyéje által akart a diétára menni a titkosrendőri jelentések vagy egyéb források szerint. Ösztönzőleg hathatott Széchenyire, hogy a politikai hatékonyság érdekében barátai vagy vitaellenfelei az alsótábla felé orientálódtak. S közöttük is több olyan politikus volt, aki öntudatos mágnás létére készült először erre a szerepre, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy az erőviszonyokat kedvezően befolyásolja, s hogy nagyobb legyen a politikai mozgástere. Széchenyi különös figyelemmel kísérte Eötvös békési kísérletét, s szomorúan regisztrálta a végeredményt: „*Sírni tudnék, hogy nem vagy követ, és nem vagy itt.*” Végül is a tervekből nem sok minden teljesült, s mindösszesen három főrangú politikus – rajta kívül gróf Andrássy Emánuel (Torna) és Andrássy Gyula (Zemplén) lépett a megyei követi karba.¹²⁴

Valószínűsíthetjük, hogy Széchenyire is fokozottan hatott 1847 várakozó feszültsége, s azért is választotta az alsótáblát, mert a politika intenzívebb, direkter színterén akart jelen lenni. Mindezek miatt mi nem az egykori reformstratégia kudarcának, hanem egy természetes folyamat következményének látjuk elhátározását. E döntésével végül is az elitista reformpolitikus a modernizálódó politika szükségszerű velejárójához igazodott: a dolgok menetére úgy hathatott igazán, ha az alsótáblát választja. Magyaróvart elmondott beszédében fogalmazta meg ezt a késztetését egyértelműen és világosan: „*Én úgy vagyok meggyőződve, hogy hazánk jelen bonyolatos viszonyai közt az alsótáblánál tehetek most hazámnak legjobb szolgálatot.*” Széchenyi ezzel a beszédfordulattal természetesen igazodott a megyei nemes közgyűlés elvárás-horizontjához, s a „*legjobb szolgálat*” alatt akár vitapartnere ellensúlyozásának szándékát is érthette. Mind-

¹²³ A mágnás követekről általában: Szijjártó M. István: A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 178-1792. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 439.

¹²⁴ Lásd: MOLNÁR A., 2007 239-241.; HORVÁTH Zoltán: *Teleki László 1810-1861.* I. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. 159.; KLÖM11. 231-234. és 284., ADATOK2 601-602., Eötvös Széchenyinek az elutazásáról: 1847. szept. 24. EJL 61., ill. Széchenyi Eötvös József báróhoz 1847. nov. 11. OSZK KT. I 923/14., SZIL3 556-557.

ezért tanulmányunk záró szövegeként a diétával kapcsolatos első megjegyzését idézzük újra. Bár ez a két sor konkrétan a pozsonyi szállás gondos megválasztása miatt került (május elején) lejegyzésre, de azért a kétely megfogalmazására alkalmat ad. Bizonyosnak látszik, hogy Széchenyi a követségéhez a legerősebb impulzust vitaellenfelétől kapta, de az a kérdés mégis nyitva marad, hogy vajon nélküle (*ha* Pest – tegyük fel – [felbolygatva *ha*-kerülő történész olvasóink nyugalmát] a természetes kínálkozó helyi potentátokat, mondjuk Rádayt és Szentkirályit jelölte volna, akkor) nem választotta volna-e esetleg más összefüggések miatt az alsótablát?

„Sok, tán minden ezen legközelebbi gyűléstől fog függni. – Minél közelebb állok én a csatatérhez, annál jobb személyemre, de tán a közügyre nézve is!” – írta Széchenyi levelében még mit sem sejtve Kossuth pesti jelöltségéről.

Ferenc Velkey

**The Circumstances of a Terrible Decision:
Why did István Széchenyi feel like turning a deputy in the fall of 1847?**

This paper investigates the major motivations of István Széchenyi for becoming a deputy of the Lower Chamber in 1847. In the previous five sessions of the Parliament in Pozsony between 1825 and 1844 he sat in the Upper House where he was personally invited due to his Countship, status of High Nobleman (magnate). In October 1847, however, he became the selected representative of the nobility of Moson County. Széchenyi's biographers explained this with utmost simplicity: it was due to his main debating opponent, Lajos Kossuth, that the Count was forced to the Lower Chamber, although earlier he had abhorred it. Indeed, Kossuth became the deputy of Pest County himself, then for the first time, and Széchenyi's had been eager to counterbalance him since 1847, and since August 1847 he had been observing the news of his nomination with increasing excitement. That is why, he made up his mind regarding his rejoinder — according to the interpretations — "immediately". When showing how complex Széchenyi's motivations were, we did not seek to repudiate these statements, but we corrected some one-sidedness in the literature, furthermore,

we introduced a different perspective of Széchenyi's becoming a deputy. It cannot be denied that Kossuth's mandate was the strongest motivating factor behind Széchenyi's decision. A great number of diary entries and letters prove that the Count considered his new role as a sacrifice on the altar of protecting the nation from Kossuth. Nevertheless, Széchenyi's very first remark on his own appearance as a deputy had nothing to do with his opponent, but was about his own isolated and powerless situation in his governmental office. Our study has shown that the phrase "stand on my own feet" in this first text expresses his complex motivations most precisely. Széchenyi's political elbow-room had become even narrower in the spring-summer of 1847. The news of Kossuth's candidacy caught him right at the moment when his career hit rock bottom, and, as it can be seen both in his utterances and deeds, his candidacy had the promise of being able to become at least partially independent from the government, and being able to mediate between the government and the Hungarian opposition. On the other hand, he could make a new attempt to organize a moderate central power in the Parliament. Among his motivations one can find his practical consideration concerning the improvement of the parliamentary system, as it created a precedent that as the president of the committee of the resident's council he became deputy of the Lower House, as well. Furthermore, it became evident that Széchenyi, the elitist reform politician, had realized that the only effective way of making politics in two-chamber systems was on the stage of representatives. Therefore, he was practically adapting himself to the inevitable requirements of modernizing politics while preparing for his new role.

Szendrei Ákos

**„Ezerholdas” nemes vagy polgár?
Justh Gyula társadalmi státusai és szerepkörei**

A polgárosodás, mint társadalmi folyamat nem írható le kizárólagosan a polgári társadalmi rétegek (nagypolgárság, polgári középosztály, kispolgárság és munkásság) fejlődésével, ill. a tradicionális társadalmi rétegek (arisztokrácia, közép- és kisbirtokosok, dzsenti, parasztság) mozdulatlanságával vagy szűkülésével.¹ A polgári modernizáció során végbemenő változás folyamata a nagy társadalmi elméletek szintjén valóban a polgári és a tradicionális társadalmi rétegek időszakos együttélésével jellemezhető, azonban egyes csoportok és főleg személyek tekintetében a megszakítottság és éles váltások helyett a különböző struktúrák keveredése, ill. a hozzájuk kapcsolódó szerepek egymásmellettiisége, folytonossága tapasztalható.² A polgárosodás folyamata a dualizmuskor társadalmának minden rétegére, osztályára kiterjedő általános jelenség, éppen ezért mértékét vagy elterjedését hiba volna kizárólag a városi polgárok számának és arányának növekedésével szemléltetni. A polgárosodás folyamata a társadalmi modernizáció alapjelenségeként, vezérmotívumaként tekintendő, s ezáltal kihat az arisztokráciára, a nemesi eredetű úri birtokosságra, a „honorácior” származású értelmiségre, ill. a gazdaparasztság elemeire is. A modernizáció közvetlen eredménye elsősorban nem a polgárok számának ugrásszerű megnövekedésével ragadható meg, hanem a polgári és a tradicionális társadalmi struktúrák és

¹ A polgárosodás szó XIX. századi jelentéstartalma elsősorban nem a polgársághoz kötődött, hanem a civilizáció előrehaladását jelentette és közelebb állt az állampolgárosodás jelentésköréhez. Ezzel kapcsolatban lásd HALMOS Károly: Polgár-polgárosodás-civilizáció-kultúra. *Századvég* 1991/2-3. 131-166.

² A struktúrák és szerepek egymásmellettiiségéről: Robert K. MERTON: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat, 1980. 27., ill. VELIKY János: Reformkor – a változások kora. *Magyar Tudomány* 2008/10. 1238-1255.; A polgárosodás során kialakuló közéleti szerepről lásd Richard SENNETT: *A közéleti ember bukása*. Helikon Kiadó, Budapest, 1998. Szerepek. 39-57., A személyiség színrelép. 165-212., A 19. század közéleti embere. 212-237.

szerepek egyénekre, csoportokra lebontott párhuzamosságával, ill. ebből következően a kialakult többes/plurális identitás megjelenésével és terjedésével érzékelhető.³

A XIX. század második felének – korábbi társadalmi kategóriát használva – „bene possessionatus”, ill. úri „ezerholdas” jómódú birtokos társadalma, amely rang vagy címek híján nem tartozik az arisztokrácia továbbra is meglehetősen zárt világába, de részben birtokának piaci érdekeltisége, annak tőkés jellegű működtetése, részben pedig személyének állami (szakértői) bürokráciában, vármegyei-országos közéletben, politikában történő pozicionálásával több szálon kapcsolódik a polgárosodás folyamatához. Státusaiban ez a társadalmi csoport igencsak sokszínű képet mutat, s ez a jelenség többrétű, összetett szerepkészlet alkalmazását is feltételezi.⁴

Ilyen, életmódjában, társadalmi szerepeiben és pozícióiban többdimenziójú személy Justh Gyula is, aki (még) nem egészen polgár, de (már) nem kizárólagosan nemes jellegével egy jól érzékelhető társadalmi réteg modernizációs sajátosságait testesíti meg. Életmódjáról és társadalmi szokásairól viszonylag kevés dokumentum vagy visszaemlékezés árulkodik, de azt megállapíthatjuk, hogy többes identitása pl. kétlakiségében (Tornya, Budapest) és ezzel párhuzamosan társadalmi szerepeiben is visszatükröződött (birtokos nemes-polgár). A vidéki kastély, a több ezer holdas birtok, a paraszti környezet irányába tanúsított „patriarchális” viszony, és pl. a vitézi-nemesi szokásrendszerhez kapcsolódó párbaj intézményének elfogadása, stb. összeegyeztethető volt a nagypolgári zsidó családból származó feleséggel, a Kiskörút közelében lévő fővárosi bérlakással, kávéházi életvitellel, részvényvásárlással, tőkés jellegű birtokirányítással, ill. alapítványi felajánlásokkal, s nem utolsósorban az általános választójog politikai célkitűzésével.

A Justh család első okleveles említése Luxemburgi Zsigmond király uralkodásának végéről, 1437-ből származik, amikor a család egyik – vélhetően első magyarországi – őse Fankwsso-i Jwsth egregius szolgálataiért Cserép (Cherep)

³ HANÁK Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* 1997/2., BENDA Gyula: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2006. 343., 345., ill. BÓDY Zsombor: „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma. *Kommentár* 2007/3. 12.

⁴ MERTON, R. K. 1980. 88-89., Veliky János: A felbomló és átalakuló rendiség gazdasági-szociális rendszerei. *Polgárosodás és szabadság (Magyarországon a XIX. században)*. Szerk. Uő. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999., 46. o. ESTÓK János: *Magyarország története 1867-1914*. Budapest, Nemzeti Tankönyv Kiadó, 1999. 167-170., 172.

varát, valamint több Borsod vármegyei királyi birtokú falvat kap zálogul.⁵ A család tagjai a turóc vármegyei birtokközpontjukra utaló neczpáli előnevet 1507-től használták, de birtokaik az ország területén elszórtan, több vármegyében helyezkedtek el. Társadalmi helyzetét tekintve, a család hozzávetőlegesen fél évezredes története alatt mindvégig a jómódú, „bene possessionatus” nemesség soraiba tartozott. A família egyes tagjai kezdettől fogva rendszeresen elláttak különböző vármegyei (turóci szolgabíróság, alispánság, főispánság, stb.), ill. országos politikai és egyéb funkciókat (turóci országgyűlési követség, királyi tanácsosság, királyi táblai ülnökség, stb.). Az évszázadok során a család Turóc vármegyében több kastélyt épített és tartott fent (Piribóc, Kostány, Necpál, stb.). A XIX. században a család egy része Turóc vármegyéből az Alföld délkeleti szegletébe költözött, és Békés, ill. Csanád vármegyében telepedett le. Az alföldi birtokok legfőbb gyarapítója Justh István volt, aki a szabadságharc időszakában főszolgabíróként működött Turócban, majd családjával a Békés vármegyei Szentetornyára költözött.⁶ A XIX. század végén a Justh család alföldi birtokai Arad, Csanád és Békés vármegyékben helyezkedtek el, kb. 2500 holdat tettek ki, központjaik pedig Szentetornya (Békés vármegye) és Torna (Csanád vármegye) voltak. A szentetornyai udvarház (Justh-major) több fázisban épült, majd 1889/90-ben emeletráépítéssel érte el a végleges állapotát. Justh Zsigmond itt rendezte be a híres parasztszínházát. A Justh Gyula és szűkebb családjának ott-honaként az 1807-ben felépült tornyai kastély szolgált.

A fiatal Justh Gyula életmódja és életkörülményei nemigen tértek el a kor-szak jómódú birtokos ifjúságától. Középiskolai tanulmányait a szegedi piarista gimnáziumban magánúton végezte, majd az 1860-as évek közepén Pesten folytatta, ahol ugyancsak a piaristáknál tanult, végül 1868-ban érettségizett a IX. kerületi református főgimnáziumban.⁷ Ezt követően beiratkozott a pesti egyetem jog- és államtudományi karára, ahol 1872-ben szerzett doktorátust.⁸ Az 1870-es évek közepén Békés vármegye szolgálatában állt, aljegyző, majd gyulai főszol-

⁵ *A Justh család levéltára 1274-1526.* Szerk. BORSA István. Budapest, 1991. 118. leirat. 51. A család középkori okleveleit vizsgáló Borsa Iván szerint Jwsth (Jodok, Josth) a pomerániai Kussowból származhatott. Uo. 5., ill. CSORBA Csaba: *Regényes váraink.* Magyar Könyvklub, Budapest, 2002. 46-47.

⁶ Justh István gyermekei közül Justh Gyula 1850-ben Necpálon, a fiatalon elhunyt Ge-deon 1859 pedig már Szentetornyán született. Justh Zsigmond a XIX-XX. század fordulójának egyik ünnepezt írója ugyancsak Szentetornyán látta meg a napvilágot 1863-ban.

⁷ Justh Gyula református főgimnáziumi diplomája. Pest, 1868. július 22. MOL X5095 Justh Gyula hagyatéka AI/1. 14540.

⁸ Justh Gyula egyetemi diplomája. Pest, 1872. július 14. MOL Justh Gyula hagyatéka AI/5. 14540.

gabíró volt, de néhány év elteltével – függetlenségi politikai nézete miatt – kimaradt a testületből. Az 1870-es 1880-as évek fordulóján több alkalommal tett külföldi utazásokat tapasztalatszerzés céljából. Többször járt az osztrák tartományokban és Németországban, de ellátogatott Franciaországba, Svájcba és Nagy-Britanniába is. Megismerkedett a fejlett politikai-társadalmi és gazdasági kultúrával rendelkező európai államok politikai berendezkedésével és szerkezetével. Hazatérését követően az 1880-as évek közepétől a regionális, majd az országos politikai élet meghatározó tagja lett, 1884-től haláláig, 1917-ig nyolc alkalommal szerzett országgyűlési képviselői mandátumot, s 1905-1909 között a képviselőház elnöke volt.⁹ Az 1909-es koalíciós válság során, a lehetséges kibontakozás egyik tényezőjeként belügyminiszteri, valamint miniszterelnöki pozíciókban is felmerült a neve.¹⁰

A Justh család alföldi ágának birtokai az 1893-as Gazdacímtár adatai szerint négy személy tulajdonában összpontosultak: 1. Justh István Arad vármegye, Oláhpécska, 484 hold (legelő-szántó);¹¹ Békés vm. Pusztaszenttornya, 155 hold (szántó);¹² Békés vm., Szentandrás-Csabacsüd, 154 hold (legelő, rét, szántó);¹³ Csanád vm., Dombegyháza, 126 hold (szántó);¹⁴ Csanád vm., Tornya, 320 hold (szántó);¹⁵ 2. Justh Istvánné Békés vm., Pusztaszenttornya 374 hold (szántó);¹⁶ 3. Justh Gyula Arad vm., Nagyvarjas, 476 hold (szántó-legelő);¹⁷ 4. Justh Matild Arad vm., Kurtics, 393 hold (szántó).¹⁸ A birtokok összességében 2482 holdat tettek ki. A birtokállomány legnagyobb része – a Pénzvilág egyik 1913-as cikke alapján – szülei halálát követően Justh Gyula kezében összpontosult, és terhelésekkel együtt a következő képet mutatta: Tornya, 302 hold tehermentes termőföld; Tornya, 304 hold tehermentes legelő; Tornya, 12 hold, ill. 17 hold

⁹ Justh képviselőségéről bővebben lásd SZENDREI Ákos: Tíz választás egy politikus. Justh Gyula képviselőválasztásai. In: *Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században*. Szerk. BODNÁR Erzsébet – DEMETER Gábor. Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008. 190-202.

¹⁰ Az 1909/10-es tárgyalásokról bővebben lásd SZENDREI Ákos: Három audiencia: Ferenc József és Justh Gyula találkozásai. In: *Állam és Nemzet a XIX-XX. században*. Szerk. BODNÁR Erzsébet – DEMETER Gábor. Debrecen, 2006. 289-300.

¹¹ *Magyarország földbirtokosai*. Szerk. BELLUSI Baross Károly – NÉMETH József. Budapest, 1893. 29.

¹² Uo. 137.

¹³ Uo. 138.

¹⁴ Uo. 187.

¹⁵ Uo. 187-188.

¹⁶ Uo. 137.

¹⁷ Uo. 29.

¹⁸ Uo. 19.

szántóföld, együttesen 5400 korona teherrel; Tornya, 13 hold szántóföld, 107 korona honvédelmi teherrel; Tornya, kastély és 18 holdas park, 1020 korona teherrel; Orosháza, 38 hold termőföld; Szentetornya, 145 hold termőföld és az udvarház együttesen 104 korona kölcsönrel terhelve; Szentandrás-Csabacsüd, 154 hold tehermentesen; Magyarpécska, 1100 hold tehermentes szántó és legelő. A birtokok összesen 2103 holdat tettek ki (ebben nem szerepeltek Justh Matild birtokai), a Magyar Országos Központi Takarékpénztár az összes földtulajdonra kivetett terhelése pedig 6631 korona volt.¹⁹ A Makói Újságra támaszkodva mondhatjuk, hogy a család birtokai után évente több mint 6000 korona adót fizetett, amely körülbelül megegyezik a rajtuk lévő teher mennyiségével.²⁰ A család tagjai közül, Justh István saját néven levő birtokaival az 1901-es Csanád vármegyei virilis jegyzékben a 29., 1902-ben a 28. helyen szerepelt.²¹

A Justh család felsőmagyarországi ágának birtokai Turóc vármegyére korlátozódtak, azonban összességükben kétszer akkora területet jelentettek, mint az alföldi ág tulajdonában lévő birtoktestek. A turóci Justh birtokok: Justh család Necpál, 149 hold;²² Justh György Necpál, 2545 hold;²³ Justh Kálmán Tóthpróna, 269 hold;²⁴ Necpál 2443 hold.²⁵ A birtokok nagy részét erdőség borította. A Gazdacímtár által a vármegye egyetlen jelentősnek tartott állattenyésztő telepe Justh György Necpálon működő simmenthali tehenészete volt.²⁶

Az alföldi Justh család kb. 2500 holdat kitevő birtokaival természetesen messze nem tartozott a legjelentősebb földbirtokokkal rendelkező birtokosok körébe, azonban a birtokok szerkezetüket és földminőségüket tekintve a jó adottságú és rendszerint az átlagosnál jóval magasabb terméshozamú földek közé voltak sorolhatóak. A család nagyobb állattenyésztéssel vagy mezőgazdasági iparvállalattal nem rendelkezett, de terményeik (gabona, kukorica, dohány, zöldségfélék, stb.) eladása révén mindenképpen kapcsolódtak a piac szervezte tőkés gazdasági rendszerhez. Az arányokat illetően nem rendelkezünk pontos adatokkal, de azt tudjuk, hogy a birtokok legnagyobb részén búzát, árpát vagy kukoricát termesztettek, valamint a gabonanövények mellett jelentős mennyiségű

¹⁹ SZAMUELY Tíbor: Justh Gyula vagyona. *Pénzvilág* 1913. december 13. (SZAMUELY Tíbor: *Összegyűjtött írások és elbeszélések*. Budapest, Magvető Kiadó, 1975. 286-287.)

²⁰ *Makói Hírlap* 1906. március 23. 3. Mennyi Justh Gyula adója?

²¹ Uo. 1901. szeptember 15. 6. A megye virilistái, ill. Uo. 1902. szeptember 14. 3. A megye virilistái.

²² *Gazdacímtár* 1893. 769.

²³ Uo. 769.

²⁴ Uo. 768.

²⁵ Uo. 769.

²⁶ Uo. 766.

dohány- és szőlőtermesztés is folyt. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az ezredéves országos kiállítás kapcsán Csanád vármegye jelentős birtokosai (Forster, Eckhardt, Prugly, Náway, stb.) mellett Justh Gyula is a kitüntetettek között szerepelt, s a dohánytermesztés terén elért eredményei miatt oklevelet vehetett át.²⁷ Később a megye más birtokosainak, nagybirtokosainak társaságában igazgatónácisi tagként részt vállalt az 1900-ban megalakult makói hagymaszövetkezet munkájában is.²⁸

A modern piacgazdaság ismeretét igazolja, hogy Justh a hagyományos terményeken túl – egy 1909-es levél szerint – érdeklődött a zöldségtermesztés és a boltkertészet birtokain történő meghonosítása iránt is,²⁹ a speciális módszer bevezetéséről azonban nem rendelkezünk biztos információkkal. A birtokok technikai berendezéseiről, gépesítéséről sem rendelkezünk messzesemenő adatokkal, de néhány levél arról tanúskodik, hogy alkalmanként felmerült a szántási munkálatok traktorral vagy gőzekével történő elvégzése is. A levelek arra engednek következtetni, hogy a komoly kormánykapcsolatokkal rendelkező Justh az egyes munkafázisokat esetenként gépkölcsönzéssel – és a Földművelésügyi Államtitkárság közbenjárásával – kívánta hatékonyabbá tenni.³⁰ Sőt 1916-ban szintén az Államtitkárság segítségét kérte, ezúttal egy Stock benzines gőzgép megvásárlása ügyében.³¹

A Justh birtokok sajátos módon több tekintetben eltértek a környező térség nemzetiségi adottságaitól. A család szentetornyai és magyarpécskai birtokai, ill. az azok központját jelentő települések a környező vármegyénél vagy járásnál, a magyarság arányait tekintve kedvezőbb nemzetiségi képet mutatnak – különösen megragadható ez az Arad vármegyében elhelyezkedő birtoktestek tekintetében –, a tornyai birtok azonban a vármegye és a járás adataival szemben – Csanád keleti végpontján elhelyezkedve – jóval magasabb nemzetiségi arányokkal ren-

²⁷ *Makói Hírlap* 1896. november 19. 5.

²⁸ HALMÁGYI Pál: A makói hagymaszövetkezet, majd hagyma-részvénytársaság története 1900 és 1918 között. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85. I.* Szeged, 1986. 220., 233.

²⁹ A Földművelésügyi Államtitkárság 1909. április 1-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka FbIII/76. 14542.

³⁰ Bartóky Árpád 1915. május 9-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka FbIII/99. 14542., ill. Uő. 1915. augusztus 30-án kelt levele Justh Gyulához. Uo. FbIII/125. 14542.

³¹ Bartóky Árpád 1916. február 9-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka FbIII/126. 14542. Az országban 1895-ben mindössze 159 gőzekét tartottak számon. A traktorok számát az első világháború előtt országosan pár ezerre lehet tenni. Lásd KATUS László: Magyarország gazdasági fejlődése. In: *Magyarország története*. 7/1. 1983. 309.

delkezett. A család birtokain meghatározó többségben magyarok éltek, de pl. a tornyai birtok jelentős számú román és szerb lakossággal is rendelkezett. (A birtokok központi településének, járásainak és a vármegyének nemzetiségi adatait lásd az 1. táblázatban.)

Justh Gyula és családjának birtokai mellett valamelyest ismert a család készpénzvagyona és néhány befektetése is. A már említett 1913-ban megjelent cikkből azt is megtudhatjuk, hogy Justh Gyula feleségének Szitányi Vilmának a hozománya (200 ezer korona), évtizedekkel házasságkötésük után is felbontatlanul feküdt az egyik makói bankban (nagy valószínűséggel a Makói Takarékpénztár Rt-ben), és az akkori hírek alapján a család a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban 1 millió korona betéttel rendelkezett.³² Ez meglehetősen komoly anyagi háttérnek számított, még az európai viszonylatban jelentős képviselői vagy házelnöki éves fizetéshez (az előbbi 6400 korona, az utóbbi 24000 korona évente) képest is.³³

A család fentebb elemzett anyagi helyzetének ismeretében nyilvánvaló, hogy Justh Gyula testvére, Justh Zsigmond halálát követően szépirodalmi munkáinak kiadói jogát nem pénzszüke miatt adta át 1904 áprilisában 1000 koronás áron a *Franklin Társulat*nak, hanem ezáltal az írárok megjelenését készítette elő.³⁴ Justh Zsigmond kötetei ezt követően hamarosan a Franklin kiadásában láttak napvilágot: *A pénz legendája*, 1905; *Gányó Julcsa*, 1905, ill. *Fuimus*, 1906.

A Justh család anyagi helyzetének és társadalmi elhelyezkedésének ismertetéséhez hozzá tartozik, hogy a korszak jómódú birtokosaihoz hasonlóan a vidéki kastély(ok) mellett budapesti polgári lakást is fenntartottak. Az életvitelszerű fővárosi berendezkedés nem kizárólag Justh Gyula képviselői mandátumának velejárójaként tekinthető, hiszen a szülők (Justh István és Pákozdy Matild) is rendszeres fővárosi tartózkodásra rendezkedtek be, valamint a testvér Justh Zsigmond is jelentős időt töltött Budapesten. (Justh Zsigmond fővárosi tartózkodásai alatt kezdetben legtöbbször Jókai svábhegyi villájában vagy Bajza utcai lakásában lakott.³⁵) Az 1880-as évek közepén a frissen képviselővé választott Justh Gyula és az irodalmár Justh Zsigmond a szülőkel közösen tartotta fenn (VIII. kerület) Eszterházy utca 13. alatti fővárosi lakását³⁶ (ma VII. ker. Puskin utca), ahol a – fiatalabb testvér életvitele miatt – a társasági életben komolyan

³² SZAMUELY T. 1913.

³³ GERŐ András: *Elsőprő kisebbség*. Budapest, Gondolat, 1988. 161.

³⁴ A Franklin Társulat 1904. április 18-én kelt levele Justh Gyulához. OSZK Kézirattár 2/742.

³⁵ DEDE Franciska: A szalonember: Justh Zsigmond. *Budapesti Negyed* 2004/4.

³⁶ *Budapesti cím- és lakjegyzék 1885-1886*. Szerk. JANSZKY Adolf. Budapest, é.n. 520.

értékelt szalont rendeztek be.³⁷ Az 1890-es évek elején Justh Gyula a (IX. ker.) Lónyay utca 13-as számú házában bérelt lakást,³⁸ majd az évtized közepén a (VIII. ker.) József utca 4. számú házába költözött,³⁹ az új század elején pedig a VIII. kerületi Reviczky utca 4. alatt található Wenckheim-palotában bérelt lakást, amelyet bő másfél évtizeden keresztül tartott fenn.⁴⁰ A Wenckheim-palota 1910-es évek közepén zajló átalakítása idején, rendszerint szállodai lakást bérelt a Mária Valéria utca (ma Apáczai Csere János utca) és a Türr István utca sarkán található Hungária Szállóban. Justh Gyula fia, Justh János pedig 1906-os képviselőségétől kezdve a (V. ker.) Bálvány utca 3-ban (ma Október 6. utca) lakott.⁴¹

A Justh család fővárosi palotalakásait minden bizonnyal hosszú távú bérlet formájában tartotta fent, tulajdonról nincs tudomásunk, ill. a Wenckheim-palotában erről nem is lehetett szó. Justh Gyula józsefvárosi lakásaitól nem estek messze az általa rendszeresen látogatott épületek: a Sándor utcai (ma Bródy Sándor utca) régi képviselőház, ill. a Rákóczi utca és a Szentkirályi utca sarkán működő historizáló, eklektikus berendezésű Balaton kávéház, amely több politikus mellett (pl. Szilágyi Dezső) Justh törzshelyének is számított. A Duna-parti Országház megnyitása után Justh továbbra is a VIII. kerületben lakott, és „munkahelyére” általában konflissal járt.

Justh vagyoni helyzetének és befektetéseinek ismertetésekor ki kell térnünk a jómódú birtokosok, ill. az arisztokrácia tagjainak polgáriasult pénz- vagy tőkekezelési módszereit igazoló – ez esetben meglehetősen kényszer szülte – részvényszerzésaira is. A fellelt adatok kivétel nélkül a Magyarország című meghatározó ellenzéki politikai napilap részvényeivel kapcsolatosak, és Justh Gyula életének utolsó éveiből, valamint a halálát követő hagyatékügyekkel összefüggésben kerültek elő. Az 1913 őszén keltezett első levelek arról tanúskodnak, hogy Justh Gyula korábbi kölcsöneinek fejében, pártja más tagjaihoz hasonlóan a napilap részvényesévé vált, azonban nagy bizalmatlansággal figyelte a Batthyány Tivadar gróf által közvetített ügyletet.⁴² Az üggyel kapcsolatos

³⁷ Kozocsa Sándor: Utószó. In: *Justh Zsigmond naplója és levelei*. Szerk. KOZOCSA Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 732. Az Esterházy utcai lakás majdnem három évtizeden keresztül – Justh István 1904-ben bekövetkezett haláláig – volt a család kezelésében.

³⁸ *Budapesti cím- és lakjegyzék 1891-1892*. Szerk. JANSZKY Adolf. Budapest, é.n. 566.

³⁹ *Budapesti cím- és lakjegyzék 1896-1897*. Szerk. JANSZKY Adolf. Budapest, é.n. 700.

⁴⁰ *Budapesti cím- és lakjegyzék 1902-1903*. Szerk. JANSZKY Adolf. Budapest, é.n. 1162.

⁴¹ *Budapesti cím- és lakjegyzék 1908*. Szerk. JANSZKY Adolf. Budapest, é.n. 1362.

⁴² A Magyarország részvénytársasággá alakulására a lap megrendült anyagi helyzete miatt volt szükség. Justh eleinte nem kívánt részvényekre szert tenni (3%-os kamatozású), hanem a több mint 20 ezer koronás hitelét szeretne volna visszakapni, azonban mivel

levelezés öt évvel később folytatódott immár Justh János és Batthyány Tivadar között, amelyből kiderül, hogy Justh Gyula halálakor (legalább) 25 db Magyarország napilap részvénnel rendelkezett, amelyek akkori teljes névértéki összege 25 ezer korona volt.⁴³ Ez a részvéncsomag 1918 júliusában eladásra került, s azt Károlyi Mihály gróf vásárolta föl. Justh Magyarország részvényei tehát nem befektetési céllal kerültek megvásárlásra, hanem a politikai-anyagi kényszer okán kerültek tulajdonába. Az ehhez hasonló jelenségek szinte általánosnak tekinthetők a dualizmuskori politikai elit pénzügyi kockázatvállalásának és tranzakcióinak egy részére.

Justh Gyula az 1870-es évek végén vette feleségül Szitányi Vilmát. A Szitányiak a Bajorországból elszármazó zsidó Ullmann család kikeresztelkedett ága voltak, akiknek első magyarországi ősük 1825-ben szerzett nemességet és alapító-alelnöke volt az 1841-ben létrehozott Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak. A Szitányiak a dualizmus gazdaságában már nem játszottak meghatározó szerepet, az Ullmann család másik ága azonban a Magyar Általános Hitelbankban tevékenykedett, amely a korszak vezető pénz- és befektetési intézete volt.⁴⁴ Különös, hogy a Justh család és a Szitányiak, ill. az Ullmannok pénz vagy tőkekapcsolataira még utalásokkal sem rendelkezünk, sőt láthattuk készpénzüket vagy hitelüket sem a távoli rokonok bankjában tartották vagy bankjától vették fel.

az a tranzakció tönkretette volna a napilapot és annak főszerkesztőjét Holló Lajost, végül elfogadta az ajánlatot. Batthyány a következőkben próbálta Justhot jobb belátásra bírni: „*Ha te nem csatlakozol ehhez az állásponthez, s azt követeled, hogy Holló néked 20 egynéhányezer koronát készpénzben térítsen meg, ezzel igen valószínűleg Hollót s a Magyarországot csődbe hajtod, mi által úgy te, mint mi mindnyájan egész a Magyarországra áldozott pénzünket véglegesen elveszítjük.*” Batthyány Tivadar 1913. december 5-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BeXI/31. 14542.

⁴³ Az utóbbi levelek Justh Gyula halálát követően 1918 tavaszán születtek és mindjárt kettős célt szolgáltak: Batthyány igyekezett átvenni, ill. valakinek átjátszani a Justh család tulajdonában lévő részvényeket, ezzel egy időben törekedtek a napilap függetlenségi politikai beállítottságának további biztosítására is (Batthyány levelei 1918. június 30. BdX/50 14542., ill. 1918. július 20. BeXI/39 14542.). Batthyány és Justh János levelezéséből az derül ki, hogy a részvényeket egy konzorcium kívánta eredetileg felvásárolni, amely azonban váratlanul visszalépett, s a kisebbségéi részvényeket gróf Károlyi Mihály vásárolta meg névértéki áron. Batthyány Tivadar 1918. április 8-án kelt levele Justh Jánoshoz. MOL Justh Gyula hagyatéka BdX/46. 14542.

⁴⁴ VARGA László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. In: *Az úri Magyarország*. Szerk. LÉDERER Pál. ELTE, Budapest, 1993; KÖVÉR György: Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876-1905). *AETAS* 2005. 1-2. 93-115.

Justh Gyula és Szitányi Vilma első gyermeke Matild volt, akit János, Elza, a fiatalon elhunyt Lajos, majd Margit követett. Justh János a budapesti egyetemen szerzet jogi diplomát, majd a pestvidéki királyi törvényszék aljegyzője volt, 1906-ban és 1910-ben a Függetlenségi és 48-as Párt programjával Hajdúszoboszló kerületének parlamenti képviselőjére szerzett választói felhatalmazást, majd 1917-1918 között Csanád vármegye főispánjaként működött, 1920 után pedig az aradi Magyar Párt meghatározó alakja lett. A Justh lányok közül csak egynek a férjére kívánom felhívni a figyelmet: Justh Margit (első) férje Purgly János Arad vármegyei földbirtokos, Horthy Miklós feleségének, Purgly Magdolnának a bátyja volt. (Justh Gyula 1909/10-es királyi audienciái alkalmával Horthy, az uralkodó szárnysegédként szolgált.)⁴⁵

Több forrás árulkodik Justh Gyula becsületi ügyeiről, amelyek közül jó néhány – a korszak úri középosztályának hagyományrendszerében elfogadottak szerint – párbajjal végződött. Clair Vilmos párbajgyűjteményében más politikusok és katonatisztek között, több alkalommal találkozhatunk Justh Gyula nevével is. Justh politikai pozíciója és társadalmilag plurális identitása (polgári-nemesi) egyaránt a párbaj intézményének elfogadására és alkalmazására ösztönözte.⁴⁶ Az első becsületbeli ügy 1892-re datálható, amikor Justh és Thold Dániel szabadelvű képviselő⁴⁷ szenvedélyes parlamenti (ülésen kívüli) összeszólalkozása kardpárbajjal végződött. A párbaj körülményeiről mindössze annyit tudunk bizonyosan, hogy az egyik – valószínűleg budapesti – huszárszárnya vívótermében történt az elégtétel, amelynek során Justh a száján erős sérülést szerzett.⁴⁸ A következő becsületsértéssel kapcsolatos eset szintén 1892-ből való, amikor Zsilinszky Endre, a Békési Közlöny szerkesztőjeként a Negyvennyolcas Függetlenségi Pártra és helyi képviselőire tett sértése („s az a párt

⁴⁵ SIMONYI Henri: Visszaemlékezések. *Századok* 1966/1. 99.

⁴⁶ A párbaj, bár 1874-től törvényileg tiltva volt, továbbra is az úri ethosz és a középosztályba tartozás egyik látványos ismertetőjelét jelentette. A középosztály polgári származású tagjai éppen középosztályi mivoltukat erősítendő, más, korábban kizárólag nemesi, úri sajátosságokat pl. birtok vásárlás, vidéki kastély, vadászat, párbaj, saját köreikben is elfogadottá tettek, s ezáltal beemeltek az amúgy is vegyes szerepekkel jellemezhető nagy- és középpolgári identitás körébe. A párbaj társadalmi szerepe hasonlóan alakult a német társadalomtörténetben is. Jürgen KOCKA: Das europäische Muster und deutsche Fall In: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich: eine Auswahl. Band I.* Hrsg. KOCKA, Jürgen. Göttingen, 1995. 51-53.

⁴⁷ THOLD Dánielt, CLAIR Vilmos: *Magyar párbaj.* című kötete (In: *Magyar párbaj.* Szerk. SÁGVÁRI György. Osiris, Budapest, 2002. 319.) a Szabadelvű Párt képviselőjeként, az Országgyűlési almanach 1892-1896. (330.) pedig függetlenségi képviselőként említi.

⁴⁸ SÁGVÁRI Gy. szerk. 2002. 319.

mely magát függetlenségi pártnak csúfolja Justh Gyulát Papp Eleket és még néhány czégyeres tagját küldte le Szarvasra”⁴⁹) ellen lépett fel Justh Gyula, Papp Elek országgyűlési képviselő társaságában. Zsilinszky szerkesztő ezt követően a lapjában kiigazítást tett közzé, s jegyzőkönyvben kijelentette, hogy „nem lehetett és nem állt szándékában a czégyeres szó és az inericinált czikk egyéb passzusai által is Justh Gyula és Papp Eelek képviselő uraknak akár politikai szereplésük, akár egyéni jellemök felett elítélő véleményt mondani”,⁵⁰ s így a felek közös megegyezéssel eltekintettek a fegyveres elégtételtől. Justh 1893 májusában sorra kerülő becsületbeli ügye ismételtén párbajjal végződött, amelyre Cseresnyés János makói rendőrfőkapitány (később 1905/1906-ban a vármegye főispánja) provokációja adott okot. Cseresnyés Justh egyik, Makó város közgyűlésén tett beszámolója alkalmával egyértelműen megkérdőjelezte a felszólalás hitelét („hazudik!”), s ezt követően a két férfiú a földéaki Návay-kastélyban állt egymással fegyverrel szembe.⁵¹ A párbajról egy kortárs rövid beszámolója alapján elmondhatjuk, hogy Justh jó technikájú vívónak számított és három helyen komolyan meg is sebezte ellenfelét, azonban az arcán és a karján ő is súlyosan megsérült. Justh sérülése következtében több napig kritikus állapotban volt, majd ezt követően hetekig feküdt, s az arcát ért sérülés még évek múlva is erről a párbajról árulkodott.⁵² A lábadozással azonos időben 1893 májusában történt Justh Negyvennyolcas Függetlenségi Párt elnökévé választása is, amelytől ebből az okból kifolyólag „igazoltan” maradt távol. Az elnökké választás kapcsán érkező gratulációk és a sérülésből kifolyó „résztét” táviratai, így napokon keresztül egymást felváltva érkeztek Tornyára.⁵³ A bátyja sebesülésének tényét Justh Zsigmond egyik levele is megemlíti: „Mama még mindig Pesten van. Napról napra halogatja útját, s csak nem jöhet. Most megint a Gyula párbaja annyira felizgatta, hogy azóta megint rosszabbul van.”⁵⁴ Az 1899-es év parlamenti csatáinak mellékszövegje volt a Horánszky Nándor, az ellenzéki Nemzeti Párt képviselője és Bánffy Dezső miniszterelnök között lejátszódó becsületbeli ügy,

⁴⁹ Jegyzőkönyv 1892. május 9. MOL Justh Gyula hagyatéka BbI/24. 14540.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ SÁGVÁRI Gy. szerk. 2002. 325.

⁵² CLAIR V. 2002. 325. ill. Justh Gyula 1893. június 13-án kelt levele Petrovay György-höz. OSZK Kézirattár Levelestár.

⁵³ Szalai Dániel 1893. május 20-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/27. 14540. Miskey Béla 1893. május 23-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka DbII/24. 14542., Szilágyi János 1893 május 21-én kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/29.14540., Csácsy Miklós 1893. május 30-án kelt levele Justh Gyulához. MOL Justh Gyula hagyatéka BbII/30. 14540.

⁵⁴ Justh Zs. naplója és levelei. 1977. 213. levél. 1893. június 4. Szentetornya.

amelynek bonyolult szövevényeként összesen tizenöt politikus – köztük a miniszterelnök, a honvédelmi miniszter (Fejérváry Géza), ill. egy korábbi miniszterelnök fia (gr. Tisza István) – és két tábornok is érintetté vált. Justh Gyula, Horánszky Nándor egyik segédeként kapott szerepet a becsületsértési ügy lefolyásában. Ez az affér azt bizonyítja, hogy Justh elismert és nagy rutinnal rendelkező párbajozónak számíthatott, hiszen a politikai szembenállás ezen elfogadott kísérőjelenségében, „bizalmi férfiúként” részese lehetett, egy a legfelső körökbe tartozó személyeket is érintő, karddal és pisztollyal megvívott elégtételnek.⁵⁵ Az 1898/99 fordulóján lejátszódó párbajszorozatban Justh, olyan – valósággal a korszak párbajhőseinek és szakértőinek számító – képviselők (Elek Gusztáv és Bolgár Ferenc) társaságában vett részt, akik azt megelőzően tragikus kimenetelű párbajok győztesei voltak, s ez (meglehetősen groteszk módon) hozzájárult későbbi karrierjük megalapozásához. A sorban következő tisztázandó ügy már 1907-ben történt, amikor a képviselőház elnökeként *„Justh Gyula úr megbízottjai magyarázatot esetleg elégtételt kérnek Szmracsányi György úrtól, azokért a kifejezésekért amelyeket a mai napon a Ház folyosóján reá vonatkozólag használt.”*⁵⁶ Az ügyben végül nem került sor párbajra, mert a kijelentések kölcsönös félreértésen alapultak, s ez jegyzőkönyvileg is tisztázásra került. Hasonlóan zajlott le, az a két évvel későbbi eset is, amikor ugyancsak Justh megbízottai kértek magyarázatot Andrássy Gyula belügyminiszter megbízottaitól, egy a képviselőház folyosóján lezajlott magánbeszélgetés során, a miniszter által tett kijelentések pontos értelmét és szándékát illetően. A magyarázat alkalmával a félreértés hivatalos tisztázást nyert: *„[Andrássy] azt hitte hogy Justh kételkedik számtalanszor kijelentett abbéli szándékának komolyságában, hogy miniszteri állásából távozni akar.”*⁵⁷ Miután a miniszter feltevése alaptalannak bizonyult, s sértés egyik fél részéről sem állt fenn, az ügy jegyzőkönyvileg befejezést nyert.

Justh Gyula társadalmi pozícióinak vizsgálatakor a hagyományos birtokos nemesi és a modern polgári életmód egyes elemeinek, szerepeink az ötvöződése végig megfigyelhető, de azt is észre kell vennünk, hogy az idő múlásával mind társadalmi helyzetében, mind pedig politikai szemléletében a modern, polgári elemek lesznek hangsúlyosabbak. Ez nyilvánvalóan összefüggésben volt a társadalmi és politikai környezet általános jelenségeinek az átalakulásával is. Justh és a hozzá hasonlóan vegyes/többes társadalmi identitású és státusú személyek helyzetét azonban semmi esetre sem lenne szerencsés identitásválságként, vagy státuszavarként megjeleníteni. Már csak azért sem, mivel a korszak egyik tipi-

⁵⁵ SÁGVÁRI Gy. szerk. 2002. 354-356.

⁵⁶ Jegyzőkönyv 1907. november 20. MOL Justh Gyula hagyatéka DbIII/60. 14542.

⁵⁷ Jegyzőkönyv 1909. december 17. MOL Justh Gyula hagyatéka BbIV/104. 14540.

zálható, meglehetősen nagy és jelentős réteget érintő jelensége ez, valamint a szóban forgó társadalmi réteg a politikai elit meghatározó elemeként is kategorizálható.⁵⁸ Másik oldalról pedig szintén vegyes képlet alakul ki a polgári középosztály és nagypolgárság életmódját, státus- és szerepkészletét vizsgálva, amely ugyancsak egyszerre alkalmazza a modern polgári és a hagyományos úri-nemesi életforma egyes jegyeit.

Település, vármegye, járás	Magyar	Szlovák	Román	Szerb	német
Tornya	1485 (58%)	8 (0,3%)	666 (26%)	355 (14%)	16 (0,6%)
Battonyai j.	26433 (78%)	724 (2%)	3168 (9,5%)	3011 (9%)	337 (1%)
Csanád vármegye	108621 (75%)	17133 (12%)	14046 (9,7%)	3967 (2,7%)	1013 (0,7%)
Magyarpécska	7475 (96%)	16 (0,2%)	166 (2%)	10 (0,1%)	57 (0,7%)
Magyarpécskai j.	15620 (54%)	705 (2,4%)	9736 (34%)	196 (0,6)	2593 (9%)
Arad vármegye	78130 (22,5%)	5174 (1,4%)	229476 (66%)	322 (0,1%)	34330 (9,8%)
Szentetornya	5150 (98%)	69 (1,3%)	14 (0,2%)	-	-
Orosházi j.	48443	10537	128 (0,21%)	12 (0,02)	136 (0,22%)
Békés vármegye	(81,7%)	(17,7%)	6125 (2%)	76 (0,025%)	6048 (2%)
	219261 (73,5%)	66770 (22,3%)			

1. táblázat

A Justh család birtokainak nemzetiségi eloszlása

Forrás: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása I.* 340.o., 278.o., 332.o.

⁵⁸ PAP József: „Két választás Magyarországon”. Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben. *AETAS* 2007/1. 5-31.

Szendrei Ákos

**Gentry or Bourgeois?
The Social Statuses and Roles of Gyula Justh**

In the second half of 19th century, as one of the many manifestations of the Hungarian embourgeoisement we experience the mixing of the social roles characteristic of the traditional landed gentry and the partly-evolved bourgeoisie. As a consequence, a new social group was born with plural identity and set of roles. Along with many others, Gyula Justh, an influential politician of the opposition, who is to be used here as an example in presenting this social phenomenon, was a member of this new social group himself. When outlining Justh's career, the influences of embourgeoisement become apparent despite his social descent determined by the family's 8000 "hold" of land and half a dozen mansions.

His rented flat, the upper middle-class Jewish (Szitányi/Ullmann) origin of his wife, the profit-oriented management of his estate, his share subscriptions, his foundation supporting as well as the demand of universal suffrage in politics determined Justh's social status just as much as the phenomena of the traditional lifestyle of landowners.

Bagdi Róbert

**Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása
az 1899-1913 közötti évek alapján**

Jelen tanulmányunkban két észak-kelet magyarországi vármegye: Bereg és Ung 1899 és 1913 közötti migrációtörténetét kíséreljük meg összehasonlítani. Közismert, hogy az előző századforduló idején Magyarországról kb. 1,2 millió fő vándorolt ki az USA-ba.¹ A főbb népesség kibocsátó központ pedig ÉK-Magyarország volt. Az itt található vármegyék közül hatban a kivándorlók száma oly magas volt, hogy még az 1899 és 1913 közötti időszak teljes természetes szaporulatát is meghaladta.² A lakosságszámhoz viszonyítva: az ezer lélekre eső kivándorlók tekintetében is országos elsőeknek számítottak,³ hiszen több mint 15 ezrelék⁴ volt a kivándorlók aránya, (miközben az országos átlag 4,6 ezrelék volt).⁵

Az adatok szerint Ung és Bereg megye határa egyfajta választóvonalnak számított, hiszen Beregből az említett 15 év alatt nem vándorolt ki a 15 évnek megfelelő természetes szaporulat sem, továbbá a lakosságszámhoz viszonyítva a lakosság töredéke vándorolt ki (6,8‰, ami még Kassa adatainál is kevesebb volt - 7‰). A kivándorlás tényszerű értékeléséhez, így a két megyét egymással vetet-

¹ PUSKÁS Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1982. 63.

² A tengerentúli kivándorlás a természetes szaporulat százalékában az alábbiak szerint alakult: Szepes 159,2%; Abaúj-Torna 157,7%; Ung 132,8%, Gömör és Kishont 132,2%, Sáros 135,3%; Zemplén 118,9%. PUSKÁS Julianna: i. m. 111.

³ Ha csak az 1899-es évet tekintjük, akkor a kivándorlók döntő többsége ÉK-Magyarország öt megyéjéből vándorolt ki. PUSKÁS Julianna: i. m. 100.

⁴ Abaúj-Torna: 18,7‰; Sáros: 19,1‰; Szepes 17,7‰, Ung 19,2‰; Zemplén 16,3‰. *Auswanderung und Rückwanderung der Länder der Ungarischen Heilige Krone In den Jahren (1899-1913)*. Magyar Statisztikai Közlemények. 67. kötet, Bp. 1918. 6-7.

⁵ RÁCZ István: *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849-1914*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 110.

tük össze, hogy vajon a megyehatár ténylegesen választóvonalat jelentetett-e, vagy sem. A különbségek keresése azért is lehet figyelemreméltó, mert a két megye adottságait tekintve igen hasonló egymáshoz (földrajzi fekvés, természetföldrajzi adottságok, települések száma, a meghatározó városok nagyságrendje), vagyis összességében alkalmas lehet arra, hogy érdemi következtetéseket vonjunk le. Ha a kivándorlást megfelelően kívánjuk értékelni, és jelentőségét is meg szeretnénk határozni, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül sem a vármegyén belüli, sem az egyes törvényhatóságok közötti vándorlás mértékét. Így tulajdonképpen egy általános vándorlási helyzetet tudunk felvázolni. A kivándorlás és a Magyarországon belüli népmozgalom nagyságának meghatározásához és értékeléséhez a korabeli hivatalos magyarországi statisztikához nyúltunk segítségért, amely meglepően bőségesnek bizonyult. Mivel a kivándorlás adatai 1899 és 1913 közötti évekből állnak rendelkezésünkre, ezért az ezen időszak alatt lebonyolított két népszámlálás eredményeit használtuk fel.

Röviden bemutatva a két szomszédos megyét: az északkeleti országhatáron feküdtek, északi részük – kb. két járás területe – a Kárpátok láncaihoz tartozott, míg déli részük egészen a Tiszáig ért, és alföldi jellegű táj volt. Az első hivatalos magyar népszámlálás 1869-ben 159223 főt talált Beregben, és 130032 főt Ungban, ami aztán 1880-ra Bereg esetében 153377 főre, ill. Ung esetében 126707 főre esett vissza az 1873-as kolerajárvány miatt.⁶ Ezután viszont lendületes növekedés következett be a demográfiai átmenet következtében, így 20 év múlva Beregben 208589, míg Ungban már 153266 fő élt. 1910-re aztán még tovább emelkedett a lakosságszám, amely a következőképpen alakult:

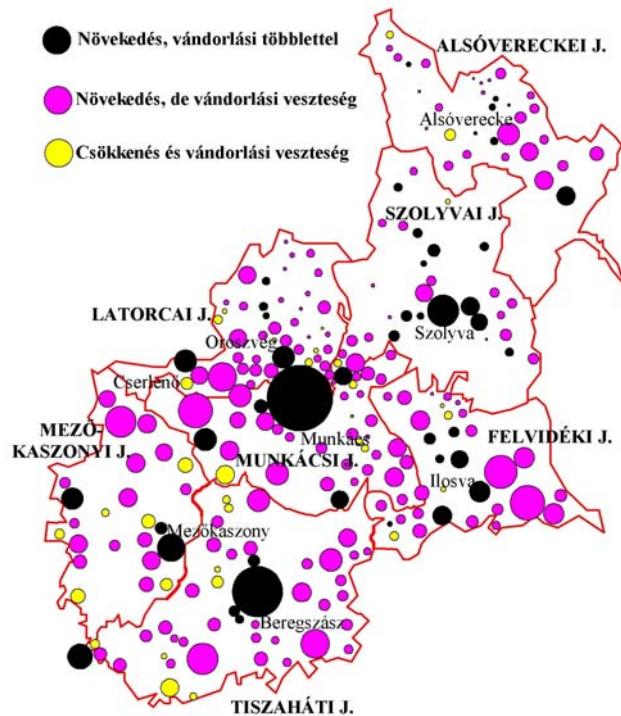
	Terület	Lakosság	Népsűrűség	Telep. száma
Bereg	3786 km ²	236611 fő	62,5 fő/km ²	246 db
Ung	3230 km ²	162209 fő	50,2 fő/km ²	208 db

1. táblázat Bereg és Ung vármegyék legfontosabb adatai 1910-ben
Saját szerkesztés *A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914* alapján

Ung vármegye tehát minden tekintetben kisebb volt valamennyivel, lakossága, pl. az 1910-es lélekszámot tekintve Bereg megye 68,5%-át tette ki, az összeha-

⁶ Az 1869-es és 1880-as adatok a jelenlévő polgári népességre értendők. *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Pest, 1871. 9-11. *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Bp., 1882. 55., ill. 337.

sonlításban mindezt szem előtt kell tartanunk, főleg ha abszolút számokról beszélünk.

1. térkép Bereg megye településeinek osztályozása az 1900-1910 közötti lélekszám változás és a migráció szempontjából⁷
Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 46. kötete alapján

Mindkét megye lélekszámának növekedése kétségtelen, de egy adott területnek nemcsak a természetes gyarapodás és fogyás határozza meg a népességét, hanem az odavándorlók és az onnan elköltözők száma is, röviden a migrációs egyenleg. Ennek megfelelően Ung megyében 1901-1910 között összesen 61915-en születtek, és 39280-an haláloztak el, vagyis a természetes szaporulat 22635 fő volt, a

⁷ A települések a lélekszám változása 1900 és 1910 között, továbbá a természetes szaporulás alapján kerültek osztályozásra. Feketével jelöltük azokat a településeket, amelyek a természetes szaporulatot meghaladóan növekedtek, sötét szürkével azokat, amelyek lélekszámukat tekintve növekedtek ugyan, de a természetes szaporulatuk egy részét elvesztették, és világos szürkével azokat, amelyek csökkenő lélekszámúak voltak.

tényleges szaporodás viszont ennél sokkal alacsonyabb: 8823 fő, a migrációs veszteség így 13812 fő. Bereg megye is hasonló mutatókkal rendelkezett: 10 év alatt 96303-an születtek, 59379-en haláloztak el, vagyis a természetes szaporodás 36924 fő, a tényleges ennél kevesebb: 28022 fő, a migrációs veszteség tehát: 8902 fő.⁸

A természetes szaporodás a két megyében nem mutatott tehát égbekiáltó különbséget, hiszen Beregben 16,7 ezrelék, míg Ungban 14,4 ezrelék volt. Ung azonban a kicsit kisebb gyarapodásból abszolút értékben is, és százalékosan is többet veszített, mert a Bereghez képest kb. kétharmadnyi lakossággal rendelkező megyét 4910 fővel többen hagyták el, ami 64,4%-os többletet jelent Bereghez képest.

Megyei szinten tehát egyértelmű a negatív tendencia, és majdnem ugyanezt a képet kapjuk járási szinten is, hiszen egy járás kivételével mindenütt fogyás figyelhető meg, nem számítva a három rendezett tanácsú várost – Beregszász, Munkács és Ungvár –, amelyek természetesen népességbefogadók voltak. Összehasonlítva ezeket a városokat, elmondható, hogy mindhárman jelentősen gyarapodtak, sorrendben: 3304, 2859, ill. 2196 fővel, és ennek a növekedésnek tekintélyes része vándorlási nyereség volt.⁹ A három város közül Beregszász növekedett a legnagyobb mértékben (+34,3%), holott 12933 fős lélekszámával a legkisebbnek számított közöttük. Feltűnő, hogy Ungvár esetében milyen nagy szerepet játszik a bevándorlás, de ez nem is meglepő, ha utánanézzünk a demográfiai mutatóinak. A születésszám az egyik legrosszabb a két megyét vizsgálva (34,8 ezrelék), míg a halálozás igen magas (31,4 ezrelék). A természetes szaporodás így csak 3,4 ezrelék, ugyanez az érték Beregszász esetében 10,9, míg Munkács esetében 10,7 ezrelék, tehát Ungvárnak a lendületes növekedéshez több bevándorlóra volt szüksége. (2. táblázat)

⁸ *A Magyar Szent Korona Országainak 1901-1910. évi népmozgalma községenként.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, (Magyar Statisztikai Közlemények, 46. kötet), Bp., 1913. 216-217., ill. 262-263.

⁹ Beregszász esetében a 3304 fős növekedés 62,7%-a származott vándorlási nyereségből (2071 fő), Munkácson a 2859 fős növekedésből 1155 fő (40,4%), míg Ungváron a 2196 fős növekedés 75,3%-t adta a pozitív vándorlási nyereség.

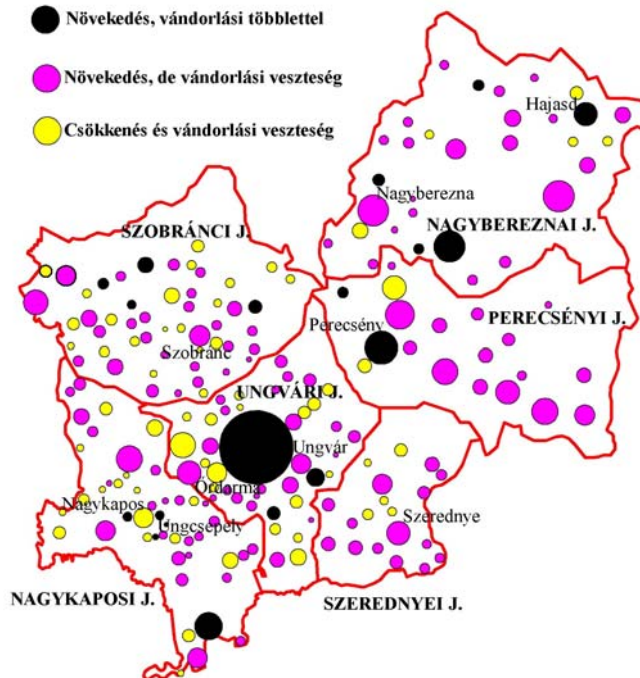
	Lélekszám		Növekedés	Növekedés	Természetes	Vándorlási
Település	1900	1910	1900-1910	%	szaporodás	többlet
Alsóverecke	1704	1935	231	13,6	294	-63
Beregszász	9629	12933	3304	34,1	1233	2071
Cserlenő	975	834	-141	-14,5	178	-319
Hajasd	1170	1586	416	35,5	147	269
Munkács	14416	17275	2859	19,8	1704	1155
Nagykapos	1253	1222	-31	-2,5	182	-213
Órdarma	1532	1282	-250	-16,3	191	-441
Szolyva	2416	3802	1386	57,4	547	839
Ungcsepely	279	456	177	63,4	69	108
Ungvár	14723	16919	2196	14,9	543	1653

2. táblázat. Példák Bereg és Ung megyei települések lélekszámának alakulására, ill. annak összefüggésére a természetes szaporodással és a migrációval
Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 46. kötete alapján

Az egyetlen járás, amely pozitívumot tud felmutatni a XX. század első évtizedében a Bereg északi részén található Szolyvai járás, ahol – igaz abszolút értékben nem nagy, de mégis 357 fős növekedés figyelhető meg a természetes szaporodáson felül (term. szap.: 3772 fő, így a 357 fős növekedés +9,46%-t jelent). A járás adatait mélyebben megvizsgálva megállapítható, hogy ennek a növekedésnek is az alapját a járásközpont: Szolyva gyarapodása jelenti. A település lélekszáma ugyanis az 1900-as 2416 főről 1910-re 3802-re növekedett (+57,3%). 10 év alatt 1403 gyermek született és 856-an haláloztak el, így 547 fő volt a természetes szaporodás, de a településen 1386 fővel laktak többen, ami 839 fős vándorlási többletet jelent. A járáshoz tartozott 31 település már nem mutat ilyen kedvező képet, hiszen csak 12-nek volt vándorlási többlete, a többség itt is népesség kibocsátó. (1. térkép) Az említett 12 település közös jellemzője, hogy mindannyian a főbb közlekedési folyosó mentén helyezkedtek el, ami nemcsak közúti, hanem vasúti vonalat is jelent.

A két megye más járásain belül is megfigyelhetők gyarapodó és fogyó települések, annyi különbséggel, hogy míg Beregben összesen 44 (a 246 beregi település 17,9%-a), addig Ungban ennek csak kevesebb, mint a fele: 19 település (a 208 ungi település 9,1%-a) tett szert növekedésre vándorlási többlet révén is. A járási székhelyeket vizsgálva megállapítható, hogy Beregben csak a legészakab-

ban fekvő központ – Alsóverecke - nem tudott pozitív vándorlási egyenleg révén gyarapodni. Ungban rosszabb a helyzet: Ungvár mellett csak Perecsény¹⁰ tudott természetes szaporodáson felüli növekedésre szert tenni, a többi járásszékhely – Nagyberezna, Szerednye és Szobránc – nem tudta megtartani természetes gyarapodásának egy részét. Nagykapos lélekszáma pedig az 1900-as 1253 főről, 1910-re 1222-re csökkent. (2. táblázat)

2.térkép Ung megye településeinek osztályozása az 1900-1910 közötti lakosság szám változás és a migráció szempontjából
Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 46. kötete alapján

A Szerednyei járás még abban is kivételt képez, hogy példátlan módon egyetlen települése sem tudott természetes szaporodáson felüli gyarapodásra szert tenni, ráadásul 5 települése még fogyott is. A Szobránci járás pedig azt a kétes dicsőséget vallhatta magának, hogy a legtöbb – 20 – csökkenő lélekszámú településsel rendelkezett. (2. térkép)

¹⁰ Igaz 10 év alatt, a 2 fős vándorlási többlet nem nevezhető jelentősnek.

Beregben a már említett Szolyva mutatja a legnagyobb fejlődést, az ellenpontot az ungi határon fekvő Cserlenő jelenti. A falunak 1900-ban 975 lakosa volt, ami 1910-re 834 főre olvadt, vagyis 15%-os fogyás következett be. Pedig 19,9 ezreléket mutatott a természetes szaporodás (178 fő), ezt hozzáadva a 141 fős csökkenéshez: tulajdonképpen 319 lakossal éltek kevesebben a helységben (Az 1910-es lélekszámmal képest ez a 319 lakos 38%-t jelent.)

Ungban – a megyeszékhelyt nem számítva – abszolút mértékben szintén egy északon fekvő nagyobb lélekszámú település, Hajasd, gyarapodott a leglendületesebben. Lakossága 1900-1910 között 1170-ről 1586-ra emelkedett, ebből a 416 fős növekedésből 269 főt a pozitív vándorlási egyenleg adott. Százalékos mértékben viszont egy kis falu, a Nagykapos melletti Ungcsepely tett szert a legnagyobb növekedésre: az 1900-ban még 279 fős lakossága 1910-re 456 főre növekedett (+63,4%). Ennek magyarázata a magas természetes szaporodás (19 ezrelék) lehet, amihez további 108 fős bevándorlási többlet társult, ez utóbbinak pedig kedvező fekvése lehet a háttérében, hiszen egy járási székhely mellett feküdt, amivel még vasútvonal is összekötötte. Ungban a legnagyobb fogyást – az Ungvár mellett található – Ördarma szenvedte el: az 1900-ban még 1532 fős lakosság, 1910-re 1282 főre apadt, pedig nem lehet előregedő településnek nevezni a 13,5 ezrelékes természetes szaporodás mellett (191 fő). Mégis, összesen tehát 441 fő hiányzott a faluból. (2. táblázat)

Mi lehet ennek a változatos népmozgalomnak az oka? Legnagyobb részben a kivándorlás, másodsorban a megyén belüli vándorlás, pl. a falusi lakosság egy részének a városba költözése, továbbá a megyéből távolabbi területekre való költözés. De nemcsak városok és nagyobb faluk tettek szert növekedésre, hanem ritkább esetekben kisebb eldugott falvak is. Az okok változatosak, pl. kedvező földrajzi fekvés – pl. egy munkahelyet kínáló gyarapodó város mellett – ez történt a Munkács közvetlen közelében fekvő Klastromalja, Kölcsey és Kustánfalva falvakkal vagy a Beregszász melletti Kígyóssal. Oroszvég esetében mindehhez hozzájárult, hogy járási székhely lett (új járást hoztak létre). Kedvező fekvése mellett, (vagy épp ennek köszönhetően) Őrhegyalján a gyáripár indult gyors fejlődésnek (sör- és szeszgyártás, jéggyár!) De a vasút szerepe sem elhanyagolható, ez történt, pl. Bátyu és Volóc esetében. Felsőgerebenen pedig üveggyár létesült, még a kiegyezést követően, de hatását egészen az I. világháborúig nyomon lehet követni. Nem szabad elfelejteni, hogy mindkét megye északi részén hatalmas kiterjedésű erdők terültek el, ennek kitermelésére nemegyszer munkásokat kellett betelepíteni, ez történt a Latorcai járásban, pl. Ballósfalván,

Erdőpatakon, Fedelesfálván és Ignécen. Előfordult, hogy a kitermelt fa feldolgozására gőzfűrészüzemet is létrehoztak, pl. Szarvasházán, ahol aztán az 1890-es 393 fős lélekszám, 1900-ra 802 főre emelkedett. De alapítottak hajlított fabútorgyárat (Kishídvégen) vagy fűrészáru gyárat is (Alsógerebenen). A Tisza mellett fekvő falvakba az árvízvédelmi és belvíz elleni munkálatok befejezésével költöztek be többen, pl. Gergelyi, Ugornya vagy Tákos esetében. Több gazdasági cseléd alkalmazása jelentette Makarja növekedését, parcellázás folytán került sor betelepülésre, pl. Ormódra. A parcellázás viszont ellentétes hatással is lehetett a lakosságszámra, mert pl. Kisgútról épp azok a gazdasági cselédek költöztek el, akik nem kaptak földet. Ritkábban tanyák átcsatolása befolyásolta a lélekszámot: Mezőterebes így gyarapodott három majossal, ami korábban Nagylucskához tartozott.¹¹

A kivándorlás

A hivatalos magyar statisztika a kezdetekhez képest az idő előre haladtával egyre több adatot jegyzett fel, többek között Magyarországon az 1880-as években jelentkező, majd mind tömegesebbé váló kivándorlásra reagálva: 1899-től az I. világháborúig gyűjtötte a kivándorlók adatait.¹² Nézzük, hogy a hivatalos magyar statisztika mit mutat az általa vizsgált 1899-1913 közötti évekről.

Bereg		
Év	Kivándorlók	Visszav.
1899	484	57
1900	633	66
1901	1310	109
1902	1342	252

Ung		
Év	Kivándorlók	Visszav.
1899	2417	390
1900	3152	547
1901	3276	733
1902	2980	872

¹¹ A felsorolt példák forrása a Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötete, amelyben a települési adatok részletezése után, külön is összefoglalták a dualizmus kori települési lélekszámok alakulását. A látványos változások okait lábjegyzetben magyarázták meg.

¹² Ezen időszakot megelőzően az USA bevándorlási statisztikáira támaszkodhatunk, melyek szerint 1867 és 1898 között 224813 magyar állampolgárt regisztráltak. PUSKÁS Julianna: Kivándorlás Magyarországról. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Szerk. GLATZ Ferenc. Bp. 1988. 204-207.

1903	1166	312
1904	1112	313
1905	3077	221
1906	2613	437
1907	2403	584
1908	799	432
1909	1997	215
1910	1476	250
1911	1014	374
1912	1595	287
1913	1847	185
Össz:	22868	4094

1903	2412	1215
1904	2492	801
1905	4875	591
1906	3729	645
1907	3797	1071
1908	1319	1529
1909	3822	412
1910	2808	464
1911	2259	668
1912	2945	655
1913	3374	543
Össz:	45657	11136

3.táblázat Kivándorlók és visszavándorlók Bereg és Ung megyékből 1899-1913 között¹³

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 67. kötete alapján

Ung megye tehát sokkal nagyobb mértékben, kb. kétszeres arányban részesedett a kivándorlásból, vagyis valóban megfigyelhető egyfajta választóvonal a megyehatáron (a bevezetőben említett összhangban). Ha a kivándorlók számát, pl. az 1910-es lélekszámhoz hasonlítjuk, még nagyobb különbséget tapasztalunk: Bereg lakosainak 9,66%-a, míg Ungénak 28,14%-a hagyta el lakhelyét, igaz egy részük később hazatért (az 1899-1913 között kivándorlók 17%-a Beregben, ill. 24%-a Ungban). Ha csak az 1900 és 1910 közötti időszak kivándorlóit adjuk össze, levonva a visszavándorlókat, akkor Beregből 14170-en, Ungból viszont 23177-en hagyták el az országot örökre.

Ezek az adatok viszont magasabbak, mint az 1910-es népszámlálás által feltüntetett un. külföldön távol lévők száma. Mind az 1900-as, mind az 1910-es népszámlálás közli ugyanis az egyes településekről külföldön távol lévőket, eszerint Bereg megyéből 1900-ban 1760-an, 1910-ben már 9311-en tartózkodtak külföldön, Ungból már 1900-ban is 10797-en, ami 10 év alatt tovább növekedett 19500-ra.

Az elmondottakkal összhangban a (külföldön) távollévők országos adatai is alacsonyabbak a kivándorlókénál: 1900-ban összesen 240220 főt, míg 1910-ben

¹³ *Auswanderung und Rückwanderung der Länder der Ungarischen Heilige Krone In den Jahren (1899-1913)*. Magyar Statisztikai Közlemények, 67. kötet, Bp. 1918. 2.

598219 főt tüntettek fel, vagyis kevesebb, mint a felét tüntetik fel a kivándoroltaknak. A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1899 és 1913 között országosan 1390525 fő vándorolt ki az országból, ami viszont magasabb a jelenleg hivatalosan elfogadott számnál (1,2 millió fő). Ennek magyarázata az, hogy egyesek kétszer vagy többször hagyták el az országot, vagyis annyiszor vették számba őket.

A távollévők alacsony számára az önkéntes adatközlés lehetett a magyarázat, valószínű, hogy nem sokan szerették például hivatalos szerveknek bevallani, hogy családtagjainak egy része külföldön tartózkodik. Ha egy család minden tagja kivándorolt, akkor meg nem volt kinek az idegen honban tartózkodókról nyilatkozni. A távollévők adataiból ennek fényében nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, hiszen ezek az adatok nem tekinthetők teljesnek.¹⁴ Legfeljebb a tendenciák irányaira lehet rámutatni nagyvonalakban.

Mindezek fényében Ung megyében már a századforduló előtt is jelentős volt a kivándorlás, ezzel szemben Beregben ez a folyamat a századforduló után gyorsult fel. Arányait tekintve: 1910-es adatok szerint Ungból közel kétszer annyian hagyták el az országot, mint Beregből. A 3. térkép a külföldön tartózkodókat ábrázolja, százalékban kifejezve a települések népszámlálásokon összeírt jelenlévő összlakosságához képest. 1900-ban Beregben a két északi járásban még olyannyira nem jellemző a kivándorlás, hogy a települések felében senki sem tartózkodott külföldön, és a többi településen is az 1% alatti arány a jellemző. A

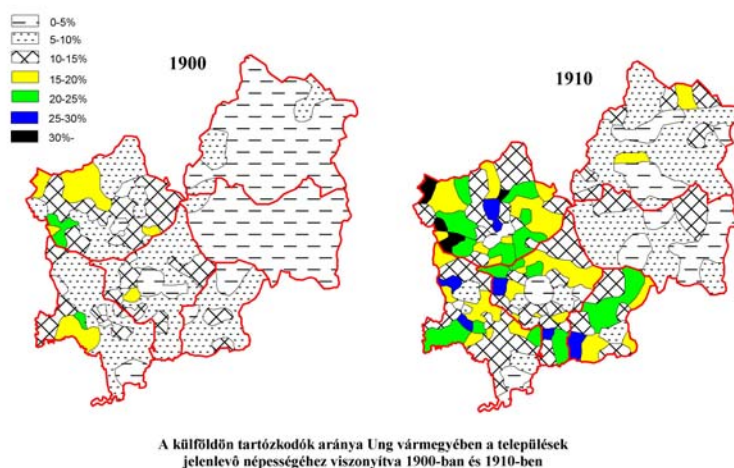
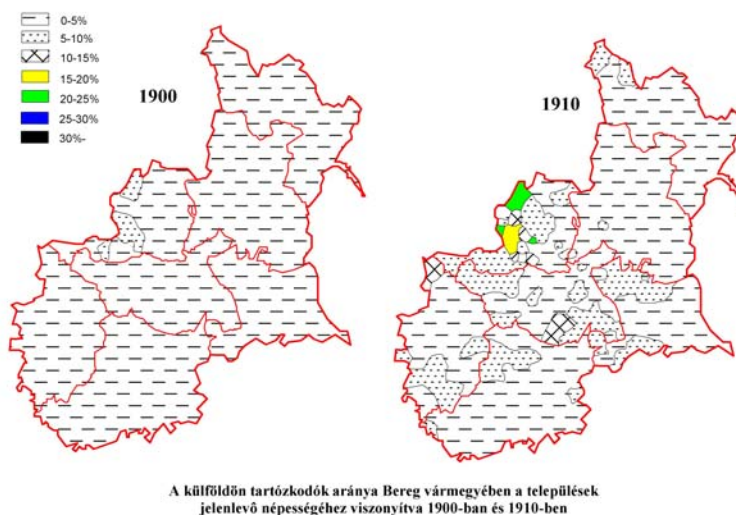
¹⁴ A népszámlálásokon tulajdonképpen egyszerűen csak a távollévőkre kérdeztek rá, a tartózkodási helyre való tekintet nélkül. Ennek megfelelően a népszámlálási ívekre felkerültek az ország más törvényhatóságaiban tartózkodók is. Mivel ezeknek az adatoknak gyakorlatilag az önkéntes bevallás volt az egyetlen forrása, ezért erősen hiányosnak tekintették már a feldolgozás időpontjában is. Olyannyira, hogy az 1900-as népszámlálás bevezetőjében is utaltak erre (de ennek ellenére közölték a számok területi bontását). 1910-ben már csak a külföldön távollévők számát adták közre egy oszlopban (de nem részletezték).

Az 1900-as adatok szerint Bereg megyéből összesen 3802 polgári és 659 katonai „elvándorolt” személy élt Magyarországon. Ugyanekkor Ungból 2503 „*polgári egyén*” és 459 katona élt M más törvényhatóságában. Ezek az adatok – mint látni fogjuk a továbbiakban – csak töredékét teszik ki a más törvényhatóságba költözöttkének tényleges számának. A távollévők közül a külföldön tartózkodók esetében részletezve közölték azt is, hogy hol tartózkodtak. Nem meglepő, hogy az 1760 beregi közül 1520, míg a 10797 egykori ungi lakos közül 10675 fő az amerikai kontinensen élt (valószínűleg többnyire az USA-ban). *Magyar Statisztikai Közlemények. 5. kötet.* A népesség részletes leírása. Budapest, 1907. 20-24.

Bereg déli részén is hasonló a helyzet: szinte minden településről „hiányzik” néhány fő, de arányuk nem éri el az 1%-t. Valójában csak az Ung megye szomszédságában fekvő falvakból indultak neki kimutathatóan többen a tengerentúlra. Ez sem lehet véletlen, mert a kivándorlók ismeretségi úton vágtak neki a nagy útnak, és - a kivándorlás egyik központjának tekintett - Unghoz közelebb lakóknak könnyebben lehetett ismerőse, rokona. Ungban már 1900-ban is teljesen más képet kapunk, bár ekkor a két északi járás Bereghez hasonlóan itt is alig részesedett a kivándorlásból, ennek ellenére csak 5 faluból nem tartózkodott senki sem külföldön. Általában jellemző a 3-4%-s arány. A megye nyugati részén viszont már a századfordulón is tömegek hagyták szülőföldjüket. A Nagykaposi járásban, pl. a 7-12%-os arány a legáltalánosabb, de már akkor is előfordultak kiugró értékek. Kiskapos esetében, pl. a 434 fős jelenlévő lakossághoz képest 101 fő volt távol (23,3%), vagy Ungnyárad 188 fős lakossága mellett 36-an éltek külföldön (19,1%). E magas értékek ellenére a két megyét tekintve a Szobránci járás területe nevezhető a kivándorlás egyik meghatározó gócpontjának, mivel már 1900-ban is 3255-en hagyták el falujukat (ez 11,47%-t tesz ki a 28360 fős lélekszámhoz képest). E járásban a legnagyobb kivándorlási értékkel az 596 lakos által lakott Zuhogó rendelkezett (24,6%).

1910-re aztán már számottevően jelentkezett Beregben is a kivándorlás, csupán 4 falu maradt, ahonnan senki sem ment ki külföldre. A két északi járásra igazából az a jellemző, mint ami jellemző volt Észak-Ungban 10 évvel korábban. Bereg két déli járásában is többszöröződött a távollévők száma (a Tiszaháti járásban 132-ről 1154-re, míg a Mezőkaszonyi járásban 194-ről 1201-re növekedett), de az összlakossághoz képest így sem öltött tömeges méreteket (2,8% ill. 4%).

A megye középső részén szórványosan fordulnak elő 5-10% közötti értékek és csak egy falu, Bárdháza esetében kaptunk 10% feletti értéket. A legmagasabb értékek - 1900-hoz hasonlóan – szintén a Latorcai járásra voltak jellemzőek, és általában azoknál a falvakat találtuk kiugróknak, amelyek már tíz évvel korábban is azok voltak, vagyis csak erősödött a kivándorlási hajlam. Ellenpélda is akadt, pl. Nyárasdomb, amelyből 1900-ban 3-an tartózkodtak külföldön (0,6%), 1910-ben viszont már 99-en (19,8%).

3. térkép Külföldön tartózkodók aránya a népszámlálások szerint
Saját szerkesztés a *Magyar Statisztikai Közlemények* 1. és 42. kötete alapján

Ung megyében, 1910-ben - mintegy igazolva a kivándorlók számában mutatkozó kétszeres különbséget - már nem volt olyan település, ahonnan senki sem vándorolt volna ki. Továbbra is megmaradt azonban az „észak-dél” ellentét. A két északi járásban, önmagában véve, emelkedett ugyan a távollévők száma, de

1900-hoz hasonlóan „eltörpül” a déli járási adatok mellett. Északon az 5-10%-os értékek a legáltalánosabbak, ritkán fordul elő ennél magasabb szám. A négy déli járásban jóformán csak Ungvárra „nem jellemző”, hogy népességet veszített volna ilyen okból – igaz, az abszolút értékben magas 399 távollévő „csak” 2,3%-át jelentette a lakosságnak – ez volt az egyik legalacsonyabb százalékos érték a megyében. A négy déli járásban viszont igen felerősödött a folyamat, sorban:

Járás	Összlakos	Távollévő	%
Nagykaposi	28447	3812	13,4
Szerednyei	13815	2208	16
Szobránci	29262	5726	19,6
Ungvári	26994	4069	15,1
Összesen	98518	15815	16,1

4. táblázat A távollévők aránya 1910-ben Ung vármegye négy déli járásában
Saját szerkesztés a *Magyar Statisztikai Közlemények* 42. kötete alapján

A kivándorlók túlnyomó többsége tehát a déli területekről indult útnak, és bizony nem ritkák településenként a 20% feletti értékek, de nem egy harmincon is felül volt. Az „első helyezettnek” Nagyzalacska tekinthető, mert 784 fős jelenlévő lakossága mellett, 375-en tartózkodtak határainkon kívül (47,8%).

Összességében megállapítható tehát, hogy a távollévők adataiban is megmutatkozik a különbség a két megye között. Ungban nemcsak időben kezdődött hamarabb a kivándorlás, hanem többen is, mintegy kétszer annyian, vándoroltak ki, mint Beregből. Kis túlzással az mondható el, hogy Bereg megye 10 év hátránnyal követte szomszédját, de az I. világháború kitörése miatt már nem tudta ugyanazt a pályát befutni. Hasonlóság, hogy dominánsan mindkét megyében a nyugati részekben kezdődött a folyamat, továbbá az északi járások lakosságának mindig is kisebb része vett részt a kivándorlásban. A három rendezett tanácsú várost tekintve: mindháromban csak néhány százalék a távollévők aránya, de Ungvár javára itt is megvan a kétszeres arány (hasonlóan a megyékhez).

Migráció Magyarországon belül

Ha a kivándorlás mértékét pontosan meg akarjuk ítélni, akkor érdemes azt összehasonlítani az országon belüli népmozgalommal, amelyre szintén találunk

használható számsorokat a népszámlálásokban. Az 1900-as és 1910-es népszámlálás közreadta ugyanis, hogyan alakult a népesség megoszlása a születési helyek szerint.

	ugyanazon		ugyanabban		más megyebeli				külföldön született			
	a településen		a megyében		Magyarországban		Horvátországban		Ausztriában		Máshol	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Bereg	73,4	72,9	18,4	17,4	7,4	8,8	0	0	0,7	0,6	0,1	0,3
Ung	71,5	71,1	17,6	16,3	8,9	9,8	0,2	0,1	1,3	1,4	0,5	1,3

5. táblázat. A népesség megoszlása születési hely szerint Bereg és Ung megyében, 1900-ban és 1910-ben, %¹⁵

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 64. kötet

A tendencia egyértelmű: bár mindkét megye lakosságának döntő többsége szülőfalujában ill. városában maradt, de arányuk 10 év alatt is csökkent valamelyest, ami a dualizmus korának egyre gyorsuló fejlődésével is magyarázható. (Igaz, 10 év 2 adatsora nem elegendő ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le.) A lakóhelyet váltók közül a legnagyobb csoport elköltözik ugyan, de a megyén belül marad. A Magyarország más törvényhatóságaival fennálló kapcsolatra pedig igaz, hogy általánosságban a távolsággal fordítottan arányos a népeségcsere nagysága. A lakóhelyet váltók összességére pedig elmondható, hogy a megyén belül maradók aránya is csökkent egy keveset, a Magyarországon tartózkodók javára.

A népszámlálások közül az 1900-as és az 1910-es számított a legrészletesebbnek, közölték, pl. a megyék közötti teljes népcsere számait, és természetesen a vándorlási egyenleget. 1900-ban 20095 Beregben született állampolgár élt Magyarországon, aki Beregen kívül más törvényhatóságban élt, míg Beregben 15371 fő élt (ez a megye lakosságának a 7,3%-a), aki az ország más törvényhatóságában született. Bereg megyének ennek megfelelően 1900-ban az ország egészével szemben negatív volt a vándorlási mérlege: – 4714 fő.

1910-re aztán még többen költöztek el a megyéből az ország más vidékére és onnan Beregbe, hiszen emelkedett mind a Beregben születettek, de más törvényhatóságban élők száma (24697 fő), mind a Beregben élő, de nem ott született

¹⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása 6. Végeredmények összefoglalása. (MStK 64. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1920. 20.

állampolgárok száma is (20750 fő, ami a megye lakosságának a 8,8%-a). A vándorlási egyenleg negatívuma viszont az 1900-as évhez képest csökkent: -3947 fő.

Ung megye mutatói is hasonlóképp alakultak: 1900-ban 16884 Ungban született állampolgár élt az ország egészében (tehát Ung határain kívül), míg összesen 13898 más törvényhatóságban született élt Ungban (ez a megye lakosságának a 9,1%-a). Vándorlási egyenlege így 1900-ban -2986 fő volt.

1910-re itt is növekedett mind az oda, mind az elvándorlók száma. 18052 ungi születésű élt más törvényhatóságban, míg 15987 nem ungi születésű élt a vármegyében (ami a megye lakosságának a 9,8%-át jelentette). Migrációs egyenlegének negatívuma tehát – hasonlóan Bereghez – csökkent: - 2065 fő.

Hasonlóság tehát, hogy mindkét megye vándorlási egyenlege negatív volt, továbbá, hogy mindkettő javult 10 év alatt, ami akár meglepőnek is tűnhet. Ha az egyenleg számait vetjük össze, akkor megállapítható, hogy Ungnak kisebb lélekszáma miatt kisebbek az abszolút számai, ami viszont az összlakosság-számhoz képest egy százalékponttal magasabb, tehát ennyivel sújtotta jobban az országon belüli elvándorlás. Ezt a negatívumot „természetesen” a faluról városba költözők tömegei adták, hiszen ha tovább bontjuk a számokat, kiderül, hogy mind Bereg, mind Ung megye összességében pozitív egyenleggel rendelkezett a magyarországi megyékkel szemben. 1910-ben Bereg 386 fős, míg Ung 1084 fős vándorlási nyereséget könyvelhetett el az összes többi megye ellenében.¹⁶ A kor statisztikai felfogását tükrözi, hogy a megyék adataitól elkülönítve közölték a törvényhatósági jogú városokat (29 db) ill. Budapestet és Fiumét, amelyekkel szemben viszont Bereg és Ung már népesség kibocsátónak számítottak, mert a vándorlási mérleg Bereg esetében -4321 fő, míg Ung esetében -3141 volt.¹⁷ Az

¹⁶ Ha csak a Horvátországgal való kapcsolatot vizsgáljuk megállapítható, hogy gyenge kapcsolatuk volt egymással, hiszen pl. míg Beregben összesen 90, Ungban pedig 93 horvát földön született élt, addig Horvátországban 102 beregi és 101 ungi születésű állampolgár élt. Vándorlási egyenlegük így negatív, Bereg: -12, Ung: -8. Az 1910-es hasonlóságot azonban teljesen más előzmények előzték meg. 1900-ban ugyanis Ungnak még 159 fős pozitívuma volt, míg Beregnek 88 fős negatívuma. Előbbi tehát 10 év alatt sokat rontott mérlegén, míg utóbbi javított.

¹⁷ A statisztika Budapestet, továbbá Pécsét, Székesfehérvárt, Győrt, Komáromot, Sopront, Selmec- és Bélabányát, Pozsonyt, Baját, Szabadkát, Újvidéket, Zombort, Hódmezővásárhelyet, Szegedet, Kecskemétet, Kassát, Miskolcot (1908-ig rendezett tanácsú város volt), Nagyváradot, Debrecent, Szatmárnémetit, Aradot, Temesvárt, Vercset, Pancsovát, Kolozsvárt, Marosvásárhelyet, Zimonyt, Varasdót, Eszéket és Zágrábot

sem lehet véletlen, hogy a városokba költözők mintegy fele, Budapestet választotta lakhelyül.

Az országos átlagok után tekintsük át a területi különbségeket, hiszen, pl. mindkét megye szempontjából az összes magyarországi megyével szemben fennállt pozitív egyenleg is változatos különbségeket foglalt magában. Egyrészt természetesen általánosan igaz volt az, hogy egy adott terület minél közelebb volt az általunk vizsgált megyékhez, annál szorosabb kapcsolat alakult ki közöttük. Főleg Bereg estében, de bizonyos megszorításokkal Ung megye körül is megfigyelhetünk ún. koncentrikus köröket, tehát minél közelebb feküdt egy megye hozzájuk, annál többen költöztek át oda s onnan Beregbe vagy Ungba. Ennek megfelelően csak szomszédos megyékkel való kapcsolatra igaz, mind az oda -, ill. elvándorlást tekintve, hogy több mint 2000-en választottak a szomszédos vármegyét lakóhelyül.

Ennek megfelelően Ungból legtöbben a három szomszédos megyébe (Zemplén, Szabolcs, Bereg) költöztek el. Ung megye pedig legnagyobb számban Zemplénből és Beregből „fogadott be” lakosokat. Az 1. számú mellékletben található, 1900-ban Ungban élő, de más vármegyében születetteket ábrázoló térképre pillantva azonnal megállapítható, hogy Ung szomszédai közül Szabolcs hiányzik ebből a legintenzívebb körből.¹⁸ Ennek is meg lehet a magyarázata, ha feltételezzük, hogy – Magyarországon egészét tekintve – az ország periferiájáról az ország közepe felé vándoroltak az emberek. Ung szemszögéből nézve tehát, Szabolcs a centrum irányában található, míg fordítva Szabolcsból nézve Ung a periférián helyezkedik el (annak minden hátrányával együtt). Ezért érkezhettek több ungi születésű állampolgár Szabolcsba, mint ellenkezőleg. Ha igaz a centrum felé mozgás, akkor Bereg esetében is így kellett lennie.

Bereg ugyancsak intenzív kapcsolatban állt szomszédaival, hiszen közülük négyben (Ung, Szabolcs, Ugocsa és Máramaros) is több mint 2000 beregi születésű élt (1910-ben).¹⁹ Figyelemre méltó, hogy a szomszédok közül Szatmár hiányzik ebből a csoportból, tehát ez a megye nem volt olyannyira vonzó a beregi-

(és még külön e csoporthoz sorolta Fiume várost és kerületét) emelte ki a hazai települések közül.

¹⁸ A helyzet 1910-re sem változott meg, lásd 2. számú melléklet *1910-ben Ungban élő más vármegyében született állampolgárok száma* c. térkép.

¹⁹ A szomszédok közül Máramaros 1900-ban még a 2000 fős „küszöb” alatt volt (1790 fő), lásd 1. számú melléklet, *A Bereg vármegyében születtek más vármegyékben 1900-ban* c. térkép.

ek számára, mint más szomszéd megyék.²⁰ Mindez különösen Ugocsával összehasonlítva lehet érdekes, hiszen Szatmárnak lényegesen magasabb volt a lélekszáma, mint Ugocsának.²¹ Ami a Beregbe való beáramlást illeti, Bereg minden szomszédja számára vonzó tudott lenni, még Szatmárra is, vagyis a Bereg-Szatmár viszonyban, nem igaz a centrum felé való mozgás, hiszen Szatmárból tekintve Bereg az ország szélén volt.

Ha a Beregtől és Ungtól távolabb fekvő megyéket tekintjük, vagyis az ország közepére szegezzük a tekintetünket megállapítható, hogy Ungnak sokkal koncentráltabbak a kapcsolatai. Egy megye sincs, amelybe 500-2000 közötti ungi költözött volna be,²² és fordítva is csak három: a már említett Szabolcs mellett, Szatmár és Máramaros. Összegezve: Ungnak még kimutatható kapcsolatai voltak Szepessel, Sárossal, Abaúj-Tornával, Borsoddal, Hevessel, Szatmárral, Ugocsával és Máramarossal, Biharral, továbbá az ország közepét jelentő Pest-Pilis-Solt-Kiskunna. (Lásd 2. sz. melléklet, Az Ung vármegyében születtek más vármegyékben 1910-ben. c. térkép.) Vagyis már jelentkezik a centrumba való vándorlás jele.

Beregnek lényegesen több megyével volt értékelhető kapcsolata, elég csak arra gondolni, hogy 1910-ben csak Hevesből 542-en érkeztek Beregbe, de Szepesből, Sárosból, Zemplénből, Abaúj-Tornából, Gömör és Kishontból, ill. Borsodból is több mint százan vándoroltak be. A Beregből elköltözők is – ezzel mintegy igazolva az ország közepe felé való áramlást – számottevően választották a Bereg és Budapest között félkörívben megszakítás nélkül elterülő 14 megyét. (2. számú melléklet, A Bereg vármegyében születtek más vármegyékben 1910-ben c. térkép.)

Hasonlóság a két megye között, hogy sem Horvátországgal, sem a Dunántúllal, de még Erdéllyel sem nevezhető élénknek a kapcsolatuk. Az első két helyen

²⁰ Lásd 1. és 2. számú melléklet, *A Bereg vármegyében születtek más vármegyében 1900-ban, ill. 1910-ben c. térképek.*

²¹ Szatmár vármegyét – Szatmárnémeti t.j.v. nélkül - 1910-ben 361740, míg Ugocsát 91755 fő lakta, vagyis majd négyszer annyian (3,94-szeres különbség).

²² 1900-ban volt ugyan egy vármegye - Borsod -, amely az 500-2000-es tartományba esett, de ennek az volt a magyarázata, hogy Miskolc adatai is benne foglaltattak a megyei összegben (1909-től törvényhatóságú jogú város). Lásd 1. számú melléklet, *Az Ung vármegyében születtek más vármegyében 1900-ban c. térkép.* Az 1910-re aztán (a statisztikában) a Miskolc nélküli Borsod visszacsúszott az 100-500 fős kategóriába. Lásd 2. számú melléklet, *Az Ung megyében születtek más vármegyében 1910-ben c. térkép.*

említett országrész esetében a nagy távolság lehetett a magyarázat, míg Erdély esetében annak viszonylagos gazdasági fejletlensége.²³

Még csak érintőlegesen esett szó a két megye egymáshoz való viszonyáról. Szomszédságukból fakadóan természetesen egymással kiemelkedő kapcsolatuk volt. Ha az Ungból elvándorlókat tekintjük, akkor Zemplén megye után a második legkedveltebb célterületként Bereg következett, 3118 odaköltözővel. A Beregből elköltözők pedig a legszívesebben Ungot választották lakóhelyül (3280 fő). Ennek értelmében Ungnak volt némi pozitívuma: +162 fő, ami még javult is 1900-hoz képest (akkor +123 volt).

Mindezek után lássuk, hogyan alakultak a vándorlási egyenlegek. Ung már 1900-ban is pozitív egyenleggel bírt ÉK-Magyarország határ melletti megyéivel (Liptótól Máramarosig), továbbá a Dunántúl és Horvátország egy részével szemben. (Lásd 3. sz. melléklet, Ung vármegye vándorlási egyenlege 1900-ban M vármegyéivel szemben c. térkép.) 1910-re tovább javította pozícióját, hiszen a pozitívumát egy kivételével megőrizte, és további megyékkel szemben (a Nyugat-Felvidéken és az Alföldön) nyereségre tett szert. (Lásd 3. sz. melléklet, Ung vármegye vándorlási egyenlege 1910-ben M vármegyéivel szemben. c. térkép.)

1900-ban Bereg főleg a Kelet-Felvidék, ill. a Dunántúl és Horvátország egyes megyéivel szemben tudott pozitív mérleget felmutatni. (Lásd 3. sz. melléklet, Bereg vármegye vándorlási egyenlege 1900-ban M vármegyéivel szemben c. térkép) 10 év alatt Bereg is tudott javítani pozícióján, de közel sem olyan látványosan, mint Ung, hiszen pl. Szabolcs, Gömör és Kishont, Abaúj-Torna, Maros-Torda, Baranya, Bács-Bodrog és Sopron megyével szemben az egyenleg negatív irányba fordult. (Továbbá Zemplénnel szemben a pozitívból pontosan nulla lett az egyenleg: mindkét megyéből 1588-an éltek a másik megyében.) Bereg leginkább a Nyugat-Felvidéken és az Alföldön tudta egyenlegét pozitívvá változtatni. (Lásd 3. sz. melléklet, Bereg vármegye vándorlási egyenlege 1910-ben M vármegyéivel szemben c. térkép.)

A megyék után lássuk azokat a – már az előzőekben érintett – törvényhatósági jogú városokat, amelyeket a Bereg és Unggal szemben fennálló pozitív egyenlegük miatt érdemes megvizsgálni. Mivel Bereg és Ung a vármegyékkel szemben még pozitív egyenleggel bírt nyugodtan kijelenthető, hogy mindkét megye vándorlási veszteségét a városokba való áramlás okozta. Természetesen alig akadt olyan város, amellyel szemben e két megye pozitívumot tudott volna fel-

²³ Mind Ung, mind Bereg esetében az erdélyi megyék közül Hunyad megyével volt a legerősebb a kapcsolata, ennek magyarázata a Vajdahunyad környéki iparvidék lehet.

mutatni (1910-ben). Unggal szemben negatív vándorlási egyenleggel bírt Székesfehérvár (2 fő) és Hódmezővásárhely (19 fő), Bereggel szemben pedig Selmec- és Bélabánya (7 fő), Szabadka (1 fő), Zombor (3 fő) és Hódmezővásárhely (10 fő), továbbá Varasd (1 fő) és Eszék (1 fő). Mivel összesen 45 fős vándorlási veszteségről van szó e városok esetében, nem tűnnek döntő fontosságúnak a két megye vándorlási egyenlegében. Az elvándorlók számára legnépesebb városok – a földrajzi közelséggel összhangban – sorrendben Bereg esetében: Debrecen (539 fő), Miskolc (533 fő), Szatmárnémeti (520 fő) és Kassa (439 fő). Ung esetében már csak Kassa emelkedik ki egyértelműen a városok közül (471 fő), majd „leszakadva” következett Debrecen (281 fő), Miskolc (249 fő) és Szatmárnémeti (189 fő).

A 31 legfontosabb város közül azonban meghatározóan egyedül Budapest emelkedett ki, hiszen a városba áramlók 45,2%-t fogadta be Beregből, és 49,8%-t az ungiaknak. Ha a Beregből és Ungból az összes elköltözőhöz viszonyítjuk a Budapestre költözőket, még akkor is viszonylag magas számot 10,1%-t (Bereg), ill. 11%-t (Ung) kapunk. Budapest mind Bereg, mind Ung szempontjából a negyedik legfontosabb célállomás volt a törvényhatóságok között. Mivel az összes elköltöző (Bereg esetében: 24697 fő, Ung esetében: 18052 fő) 77,6%-a (Bereg), ill. 77,8%-a (Ung) nem Magyarország legfontosabb 31 településére költözött kijelenthető, hogy az urbanizáció még csak a kezdeti lépéseket tette meg (egyedül Budapest fejlődése nevezhető rohamosnak).

Összhangban a fenn megállapítottakkal a már felsorolt városokból elenyészően kevesen költöztek a két megyébe (teljesen érthető módon), ami aztán a vándorlási veszteséget is okozta. Beregbe összesen 829-en, míg Ungba még kevesebben: 572-en költöztek be. Budapestről is csak néhányan választották lakhelyül a két határ melletti megyét, Beregben 367 fő, míg Ungban 243 budapesti születésű élt.

Bizonyos értelemben az Ausztriával szemben megvalósult népcsere a kivándorlás és az országon belüli vándorlás között helyezkedett el, hiszen a Monarchia keretein belül együtt éltünk Ausztriával, de mégis külön, elég, ha az önálló parlamentre gondolunk. Ennek értelmében a Statisztikai Hivatal a népszámlálással együtt közreadta, az Ausztriával fennállt népcsere számait is, amelyek így teljessé teszik a migrációs képet. A népszámlálás szerint Ausztriában a polgári és katonai személyeket összevonva Bereg megyéből 1900-ban 747-en, 1910-ben pedig 922-en éltek. Beregben egy kevéssel többen, 1900-ban 1150, míg 1910-ben már 1279 osztrák állampolgár élt. Bereg megye vándorlási egyenlege Auszt-

riával szemben tehát 1900-ban: + 403, ill. 1910-ben: + 357 volt. Ung Bereghez képest más szerkezetű népcserét bonyolított le Ausztriával. Ausztriában ugyanis kevesebb Ungban született élt, mint beregi: 1900-ban 497, 1910-ben pedig 461, viszont több osztrák állampolgár élt Ungban: 1900-ban 1524 fő, ill. 1910-ben 2650 fő. Ung vándorlási egyenlege így 1900-ban +1027, míg 1910-ben +2189 volt.

Az Ausztriában születettek szorosan kötődnek a népszámlálás által külföldi honos polgárként megnevezettekhez is. Mindezt azért lehet kijelenteni, mert Beregben 1910-ben 1418 fő, Ungban 2822 fő volt külföldi állampolgár, és többségük (Bereg: 90%; Ung: 94%) Ausztriából származott.²⁴ Érdekeség, hogy mindkét megyébe Olaszországból érkeztek a második legtöbben, megelőzve Németországot vagy Oroszországot.

Mérlegen a kivándorlás és a belső migráció

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az 1900/10-es migrációs adatok – amelyek a születési hely szerint osztályozták a hazai lakosságot – nem mozgást, hanem állapotot jelölnek. Lakóhelyéről elvándoroltnak tekintettek mindenkit, aki más településen tartózkodott a népszámlálás idején. Az ott tartózkodás időtartamáról sem informál bennünket, egyszóval könnyen megeshetett, hogy valaki a kiegyezés idején költözött egy másik törvényhatóságba, és negyven-ötven év múlva is ott élt, így ő az 1910-es felvételnél is belekerült a népcsere adataiba. Az ellenpélda, az lehet, ha valaki pont csak 1910-ben tartózkodott távol lakóhelyétől, pl. tanulmányok, munkahely stb. miatt, de egy-két év múlva hazatért. Mindketten egyforma súllyal számítottak bele a vándorlási egyenlegbe.

A kivándorlási adatok más típusúak, hiszen meghatározott 15 évről van szó, amikor az összes kivándorlót feljegyezték (a visszavándorlókkal kiegészítve).

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a kivándorlás sokkal hangsúlyosabb szerepet kapott a két megye népességi viszonyainak alakításában, mint bármilyen más típusú migráció. Ha csak arra gondolunk, hogy Ungból 15 év alatt 34521-en

²⁴ A népszámlálás az osztrák állampolgárokat tovább bontja tartományokra, és nem meglepő, hogy a szomszédos Galíciából és Bukovinából költöztek át a legtöbben Magyarországra. (Beregben az „osztrákok” 75 %-a, Ungban a 82 %-a galíciai és bukovinai volt.) (A két tartományt a népszámlálás egy rovatban vonta össze.) A második helyre mindkét megyében a csehországiak kerültek (Bereg: 11%; Ung: 9%). *MSzK* 67. kötet, 68-69.

vándoroltak ki, vagy ha csak a távollévőket (19500 fő) tekintjük is, akkor is magasabbak ezek a számok, mint az 1910-ben a Magyarország összes törvényhatóságában élt ungi születésű (18052). A kivándorlás Bereg esetében is meghatározónak bizonyult, ha nem is olyan kimagasló módon, mint szomszédjában. Beregből „csak” 18774 fő távozott külföldre, a távollévők is „csak” 9311-en voltak, ezzel szemben az országban kerekítve 24000-en éltek beregiek, vagyis a többség nem hagyta el az országot. Egyszóval valóban megvolt a különbség a két megye között, amelynek eredményeképpen hagyományosan a kivándorlás központi területéhez soroljuk Ungot, míg Beregről nem szoktuk ez esetben említést tenni.

A népszámlálás által közölt adatokat (lakosságszám, természetes szaporodás és tényleges szaporodás, külföldön távollévők) felhasználva - azokat megfelelően csoportosítva, majd számításokat végezve – kísérletet lehet tenni az 1900 és 1910 között végbe ment országon belüli migrációra is (annak egyenlegére). Sajnos, mivel a távollévők száma nem nevezhető teljesnek, ezért a kapott eredmények sem tekinthetők pontosnak, bár valószínűsíthető, hogy ennek ellenére általános következtetéseket levonhatunk belőlük. Az elvégzett számítások után a két megyében található több mint négyszáz települést négy főtípusba sorolhatjuk a szerint, hogy életükben milyen szerepet kapott a kivándorlás és a belső migráció. (4. térkép)

A számítások menete Beregszász példáján így hangzik: az 1900-as 9629 fős lélekszám 1910-re 12933-ra emelkedett. 10 év alatt összesen tehát 3304 fővel növekedett a lakosságszám, ami 2071 fővel több a természetes szaporodásnál (1233 fő). 1900-ban csak 24-en tartózkodtak külföldön, ez a szám 10 év alatt 87-re növekedett, vagyis Beregszászról 63-an hagyták el az országot a vizsgált 10 évben. A bevándorlóknak a 63 fő kivándorlót is „pótolnia” kellett, így Beregszász összességében 2134 fős pozitív vándorlási egyenleggel zárta a 20. század első évtizedét. (6. táblázat) Azt, hogy honnan érkeztek a beköltözők, pontosan nem lehet megállapítani, éppúgy érkezhetnek egy szomszédos faluból, mint Budapestről.

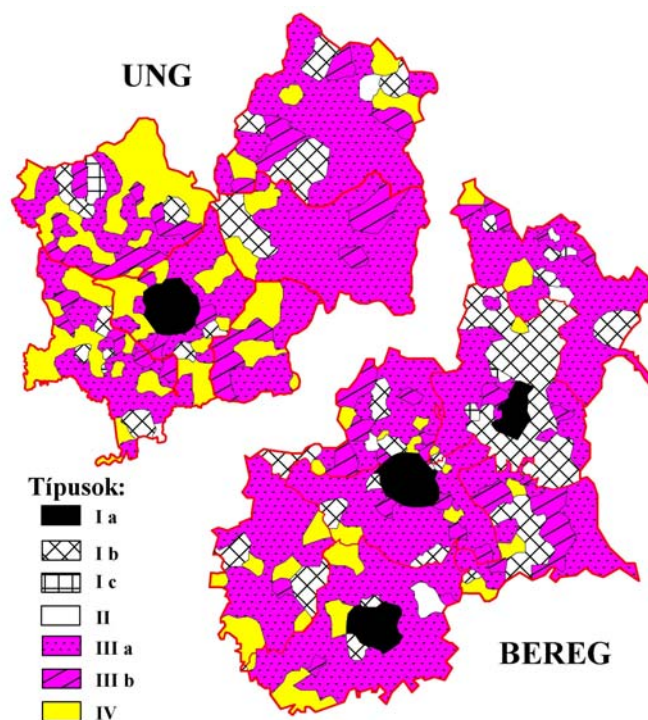
Az első csoportba azokat a településeket soroltuk, amelyek vándorlási többlet révén is gyarapodtak. Ungban összesen 19, míg Beregben 44 (ezek a településeket feketével jelöltük az 1. és 2. számú térképen) ilyen település volt. Három alcsoportot tudunk megkülönböztetni közöttük. „Természetesen” a három rendezett tanácsú várost, kiegészítve Szolyvával, külön alcsoportba soroltuk, mert a természetes szaporodáson felül jelentős bevándorlásnak is a haszonélvezői vol-

tak, miközben a kivándorlás alig sújtotta őket (I a típus).²⁵ Perecsény jól példázza a második alcsoportot, hiszen pozitív vándorlási egyenleggel bírt annak ellenére, hogy 1910-ben 232 távollévőt jegyeztek fel, vagyis itt a kivándorlókat beköltözők pótolták (I b típus). Az ilyen települések Észak-Beregben, pontosabban a Szolyvai járásban fordulnak elő gyakrabban, alátámasztva ezzel a már a harmadik oldalon megállapított tényt, hogy pozitív vándorlási egyenleggel csak ez a járás rendelkezett. A harmadik alcsoportba néhány speciális eset került, pl. Ungnyárad, amelynek növekedését a természetes szaporodás és egyes kivándorlók visszavándorlása jelentette akkora mértékben, hogy még belső migrációs veszteség is sújthatta. (I c típus)

A 10 évet vizsgálva csak néhány település rendelkezett pontosan nulla belső vándorlási egyenleggel (II típus). Ungban 2, míg Beregben 4 ilyen település akadt, közülük Tiszaásvány képviseli ezt a csoportot a táblázatban. A falu lakossága abszolút mértékben növekedett ugyan, de ezt elsősorban a természetes szaporodásnak köszönhetette, mivel negatív vándorlási egyenlege volt, továbbá az elvándorlók egy része biztos, hogy külföldet részesítették előnyben. Az Alsóvereckeai járásban található Bagolyháza helyzete annyiban egyszerűbb, hogy lakossága 10 év alatt pontosan a természetes szaporodással megegyező arányban növekedett, és még 1910-ben sem, tartózkodott senki sem külföldön. Csak belső migráció befolyásolhatta volna így lakosságszámát, de az sem tudta.

A harmadik csoportba azokat a településeket soroltuk, amelyek 10 év alatt növekedtek ugyan, de a természetes szaporodást nem meghaladó mértékben. Közöttük két alcsoportot lehet elkülöníteni. Alsóverecke jól mutatja az első alcsoport helyzetét, hiszen vándorlási egyenlege –63 volt, ezt a veszteséget pedig egyrészt a kivándorlás, másrészt a belső vándorlás negatívuma együttesen okozta (III a típus). Ez a típus Észak-Ungban és Bereg középső területein fordult elő többnyire. Másodsorban előfordult az is – Beregben 27, Ungban 35 esetben – hogy egy településnek a jelentős kivándorlási veszteség mellett, a bevándorlási egyenlege pozitív volt (III b típus). Ezek többnyire nagyobb városok, ill. forgalmas utak mellett fekvő falvak voltak. Például az Ungvár melletti Alsónémeti esetében a 18 fős negatív vándorlási egyenleg mellett 45-en vándoroltak ki (külföldre), tehát a bevándorlásnak 27 fős többlettel kellett rendelkeznie.

²⁵ Jelentős bevándorlás alatt 10 év alatt több mint 500 fő vándorlási nyereséget értettünk, de valójában a három város vándorlási nyeresége az ezer főt is meghaladta. *Szolyva* is ebbe a csoportba került, mert bár az 1910-es lakosságszáma, pl. Munkácsnak mintegy ötöde, de ennek ellenére majdnem ugyanakkora nyereségre tudott szert tenni.

4. térkép. Bereg és Ung megyei települések osztályozása a kivándorlás és a Magyarországon belüli vándorlás szempontjából
Saját szerkesztés a *Magyar Statisztikai közlemények* 42. és 46. kötete alapján

Bereg vármegye:				Szaporodás		Vánd.	Külföldön		Távol- lévők	„Bel- ső”
		Lakosság		Termé- szetes	Tény- leges	Egyen- leg	Távollévők		Növe- kedése	Vánd.
Típ.	Település	1900	1910	1900- 1910	1900- 1910	1900- 1910	1900	1910	1900- 1910	Egyenl.
I a	Munkács	14416	17275	1704	2859	1155	88	210	122	1277
I a	Beregszász	9629	12933	1233	3304	2071	24	87	63	2134
I a	Szolyva	2416	3802	547	1386	839	1	101	100	939
I b	V. namény	1761	2240	356	479	123	1	24	23	146
I c	Medvefalva	101	113	7	12	5	2	0	-2	3
II	Bagolyháza	99	120	21	21	0	0	0	0	0

III a	Alsóverecke	1704	1935	294	231	-63	6	27	21	-42
III b	Ilonca	3601	4313	727	712	-15	7	116	109	94
IV	Tiszaszalka	1286	1182	172	-104	-276	4	38	34	-242

Ung vármegye				Szaporodás		Vánd.	Külföldön		Távol- lévők	„Bel- ső”
		Lakosság		Termé- szetes	Tény- leges	Egyen- leg	Távol- lévők		Növe- kedése	Vánd.
Típ.	Település	1900	1910	1900- 1910	1900- 1910	1900- 1910	1900	1910	1900- 1910	Egyenl.
I a	Ungvár	14723	16919	543	2196	1653	128	399	271	1924
I b	Perecsény	2124	2534	408	410	2	96	232	136	138
I c	Ungnyárad	188	212	16	24	8	36	27	-9	-1
II	Tiszaásvány	356	404	74	48	-26	3	29	26	0
III a	Nagyberezna	2460	2822	516	362	-154	135	187	52	-102
III b	Alsónémeti	403	439	54	36	-18	22	67	45	27
IV	Órdarma	1532	1282	191	-250	-441	243	107	-136	-577

6. táblázat. Bereg és Ung megyei példák a kialakított település típusokra (1900-1910)²⁶
Saját számítás a *Magyar Statisztikai Közlemények* 1., 42., 46. kötete alapján

Az utolsó – negyedik – csoportot a ténylegesen is csökkenő lélekszámú települések alkotják: Ungból 66, Beregből 33 település járt így. (Ismét egy kivándorlással kapcsolatos mutató, amely szerint Ung megyét jobban - ez esetben kétszeresen - sújtotta a kivándorlás.) A jelentős csökkenést többnyire – 8 + 3 falu kivételével – a kivándorlási és belső migrációs veszteség együttesen okozta. Nyolc faluból 1910-ben kevesebben tartózkodtak külföldön, mint 1900-ban, így feltételezhetjük, hogy a kivándorlók egy része hazatért. Ördarma a legszélsőségesebb esetet jelentheti, hiszen már a 250 fős fogyás önmagában is számottevő, de mivel 136-tal csökkent a távollévők száma, 577 fős belső migrációs veszteséget könnyelhetett el. Három település helyzete viszont azért különleges, mert e három faluból többen vándoroltak ki (voltak távol), mint ahány főnek „kellett volna” az adatok tanulsága szerint. Feltételezhető, hogy oda még néhány főnek be is

²⁶ A „belső” vándorlási egyenleg alatt a Magyarország határain belül megvalósult összes elvándorlási egyenleget értettük. (Megyén belül: faluból falura, faluról városra, ritkábban ellenkezőleg, ill. a megyéből az ország más törvényhatóságaiba.)

kellett költöznie, mert csak ez esetben kaphatjuk meg a valós lakosságszámot. (Unghosszúmező, Nagyzalacska és Cserház esetében.)

Bereg megye		A tel.	Egyenleg		Ung megye		A tel.	Egyenleg:	
Típ.	Település	%-ban	Fő	poz./neg.	Típ.	Település	%-ban	Fő	poz./neg.
I a	3	1,2	4350	pozitív	I a	1	0,5	1924	pozitív
I b	37	15,1	3410	pozitív	I b	16	7,7	1617	pozitív
I c	3	1,2	56	pozitív	I c	2	1	158	pozitív
II	4	1,6	0		II	2	1	0	
III a	136	55,5	6854	negatív	III a	88	42,2	4284	negatív
III b	29	11,9	510	pozitív	III b	33	15,9	742	pozitív
IV	33	13,5	2558	negatív	IV	66	31,7	5211	negatív

7. táblázat. A kivándorlás és elvándorlás alapján kialakított településtípusok összesítése
Bereg és Ung megyében 1900-1910 között.

Saját számítás a *Magyar Statisztikai Közlemények* 42. és 46. kötete alapján

A 7. táblázatban a kialakított település csoportokról készült összesítés látható. Az I a típusba sorolt városok kiemelése azért tűnik indokoltnak, mert az összes bevándorlás több mint fele ide irányult, miközben összesen négy településről van szó a két megyében. Érdekes, hogy Bereg megye javára itt is előbukkan a közel kétszeres különbség, ha a százalékos adatokat vizsgáljuk meg. Ennek megfelelően az I b típusba sorolt - bevándorlásból is gyarapodó - településekből közel kétszerannyi található Beregben, mint Ungban. Mindez valószínűleg köszönhető a kisebb kivándorlási hajlandóságnak. Ugyanennek köszönhető, hogy Beregben feleannyi településnek csökkent a lélekszáma a vizsgált tíz év alatt.

Összegzés

E tanulmányukban rámutattunk tehát, hogy milyen változatos volt már az előző századforduló idején is a népesség mozgása, annak ellenére, hogy az állampolgárok többségét még 1910-ben is lakóhelyén írták össze. Az elköltözők többsége nem hagyta el megyéjét, és többnyire a városokba költözött el, aminek oka is érthető: ott talált munkahelyet. Emellett egyik faluból a másikba költöztek el az

emberek, ennek oka többnyire családi indíttatású (pl. házasságkötés).²⁷ Mindkét megye élénk kapcsolata szomszédaival szintén ilyen okkal magyarázható. Általánosságban igaz, hogy a távolsággal növekedve, egyre gyengébb mindkét megyének a kapcsolata más vármegyékkel, ill. törvényhatóságú jogú városokkal. Budapest kiemelkedő szerepét a belső vándorlásban nem lehet elvitatni, ami tulajdonképpen nem is meglepő, ha a településhierarchiában elfoglalt vezető helyét és gyors növekedését tekintjük.

Az adatok alapján kijelenthető, hogy a kivándorlás meghatározó volt mindkét megye életében. Ungéban sokkal inkább, és ezért nem véletlenül soroljuk a legfőbb népesség kibocsátó vármegyék közé (míg Bereget nem). Akár meglepőnek is tűnhet, hogy az Ung megyét elhagyók többsége a tengerentúlt választotta. Beregből is számottevően szálltak hajóra, de tulajdonképpen a megyét elhagyóknak „csak” kevesebb, mint a fele. Ha megvizsgáljuk, hogy a megyék mely területeiről vándoroltak ki az emberek, hasonlóság, hogy az északi járások részesedtek a legkisebb aránnyal, míg a déli, de még inkább a nyugati járások pedig a legmagasabb aránnyal részesedtek. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a tendenciákban és irányokban meglehetősen sok a hasonlóság, míg a kivándorlást tekintve, Ung megye főleg kimagasló adataival különül el szomszédjától, továbbá azzal, hogy ez a folyamat időben hamarabb kezdődött, és talán ezért lehetett jelentősebb is.

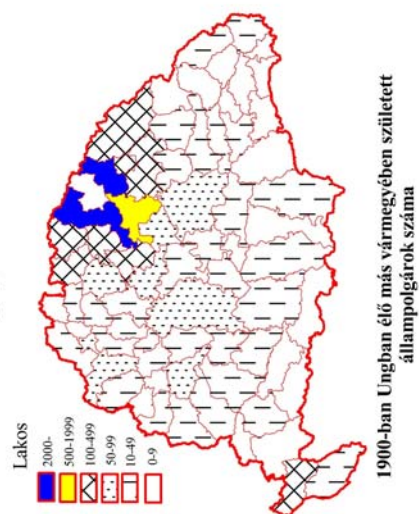
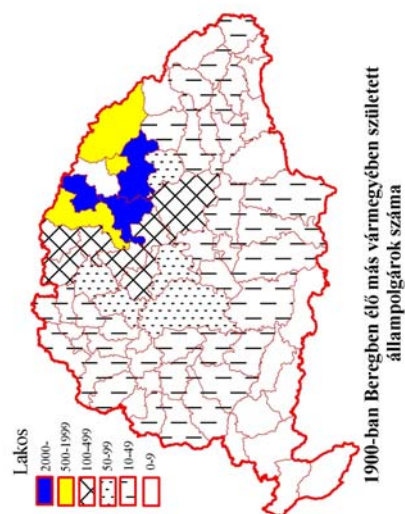
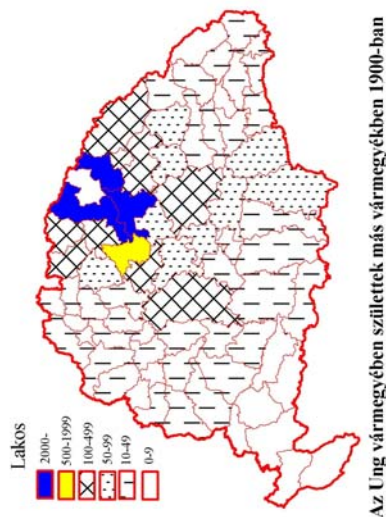
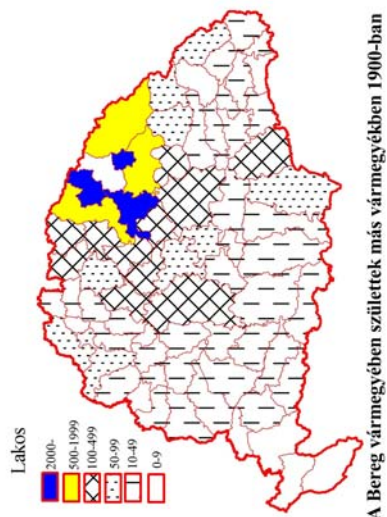
²⁷ A *Magyar Statisztikai Közlemények* 64. kötetének 30. oldalán utalás történik az ilyen típusú elvándorlásra.

1. SZÁMÚ MELLÉKLET

Elvándorlás Bereg és Ung vármegyéből más vármegyékbe, ill. Bereg és Ung vármegyében élő más vármegyében született állampolgárok száma 1900-ban.

Saját szerkesztés a *Magyar Statisztikai Közlemények* 27. kötete alapján.

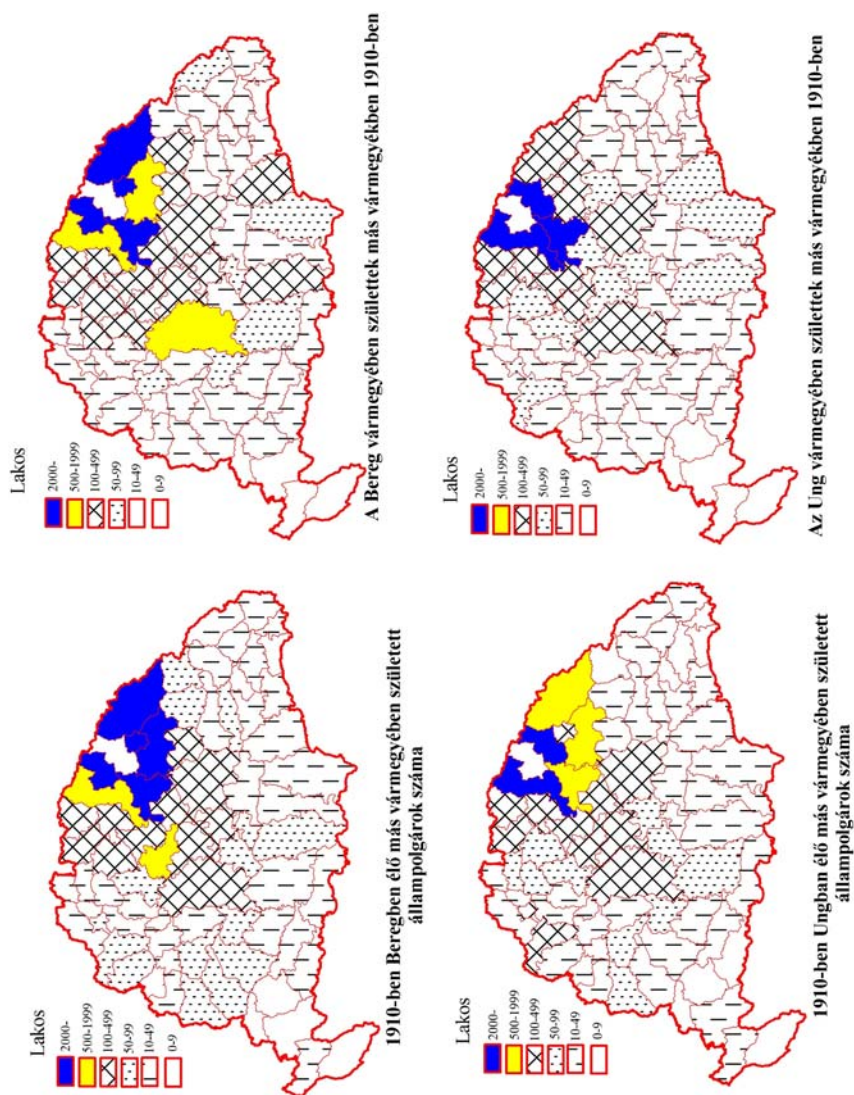
(A vármegyék adatai a törvényhatósági jogú városok nélkül értendők)

2. SZÁMÚ MELLÉKLET

Elvándorlás Bereg és Ung vármegyéből más vármegyékbe, ill. Bereg és Ung vármegyében élő más vármegyében született állampolgárok száma 1910-ben.

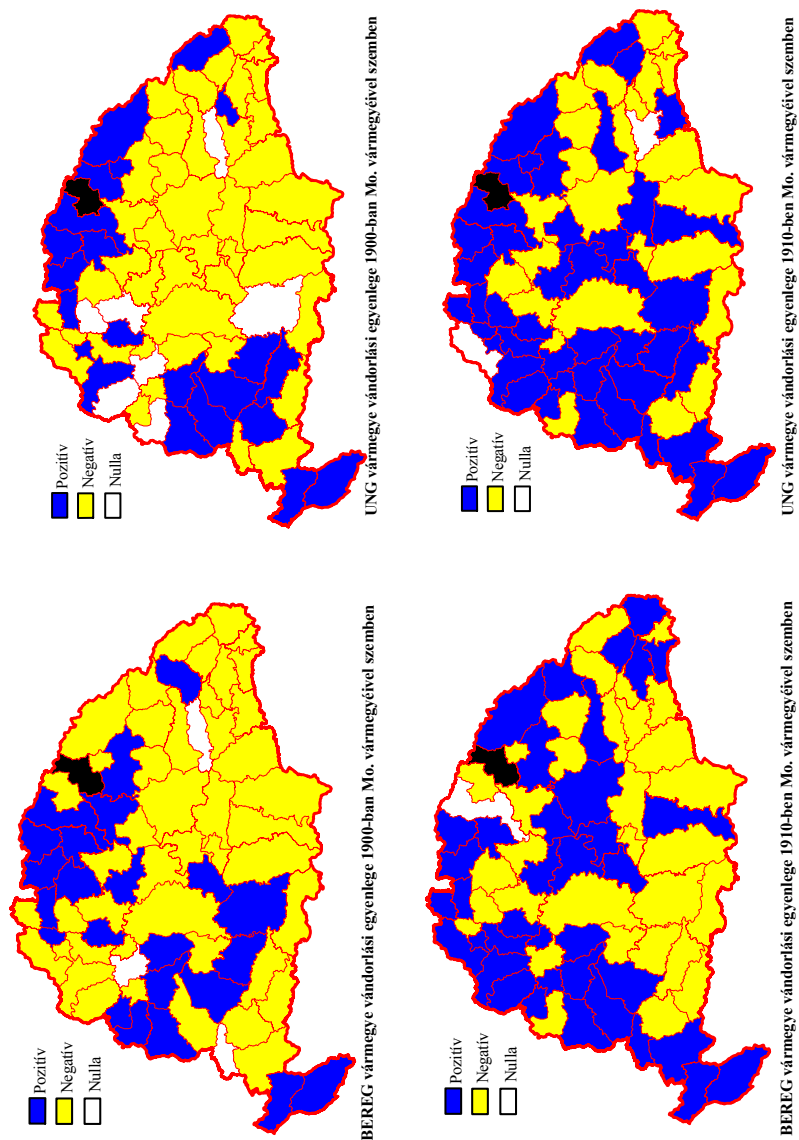
Saját szerkesztés a *Magyar Statisztikai Közlemények* 64. kötete alapján.
(A vármegyék adatai a törvényhatósági jogú városok nélkül értendők)

3. SZÁMÚ MELLÉKLET

Bereg és Ung vármegyék vándorlási egyenlege 1900-ban és 1910-ben Magyarország más vármegyéivel szemben.

Saját szerkesztés a *Magyar Statisztikai Közlemények* 27. és 64. kötete alapján.
(A vármegyék egyenlegei a törvényhatósági jogú városok nélkül értendők)

Róbert Bagdi

A Comparative Analysis of the Migration History of Bereg and Ung Counties Based on Data From Between 1899 and 1913

In this article the migration history of Bereg and Ung Counties between 1899 and 1913 is under scrutiny. Before World War I, more than 1 million people emigrated to the United States from North-Eastern Hungary, within a period no longer than one and a half decades. Ung County was one of the centres of emigration. The neighboring Bereg County, in comparison, lost fewer people. We examined the results of the censuses of 1900 and 1910, and also emigration statistics (1899-1913) to identify the differences. Although Ung County was smaller than Bereg, and more people (approximately twice as many) emigrated from there. We realised that we needed to examine all kinds of migration, including internal processes as rural-urban migration, migration from the central towns to the capital (Budapest) and between the counties (interregional-intraregional) to set the balance of migration. We managed to prove that the emigration to the USA was the most important in the lives of these counties. Finally, we classified the settlements into types based on the combination of migration and population: four towns were fell into the first category for being net sinks (population surplus). There were only a few villages where the migration balance was zero. Settlements where the population was increasing between 1900 and 1910, belong to the third category, but this growth was below the natural reproduction rate (so some people must have moved to other places). The villages falling into the fourth category had a decreasing population.

Szabó Imre László

Bánffy Miklós Erdélyi Trilógiájának társadalom és korképe

„Sok rossz író-t ismertem, dilettáns csak egyet. Bánffy Miklóst. A rossz írók között akadtak nagyon rosszak, alig rosszak. Olyanok is, akiknek a tehetsége vagy a gerince valamiképpen eltörött. De Bánffy Miklós nem volt rossz író, ő nagyméretű dilettáns volt. Persze én Proustot is dilettánsnak nevezném. A szicíliai herceget, Tomasi di Lampedusát is. Vagy a tépelődő, legfontosabb kéziratait befejezetlenül hagyó, szerény Kafkát is. Csak Bánffy Miklós nem volt olyan érdekes és izgalmas, mint Proust, Lampedusa vagy Kafka. Ő is jelenség volt, mint amazok. De inkább csak jelenség, mindenbe belekapott, minden érdekelte, és mindig a rendhagyóért nyúlt.”¹ E sorokat Illés Endre, Bánffy nem is kissé szubjektív kritikusa jegyezte le műveinek irodalmi értékét mérlegelve.

Bánffy írói kvalitásairól megoszlottak és megoszlanak a vélemények.² Illés Bánffy Erdély Történetét „rokonszenves könyvnek” nevezte, de a szerzőt legfeljebb csak egy ügyes kezű műkedvelőnek tekintette. Azt hangsúlyozta, hogy Bánffy nem tudott elrugaszkodni arisztokrata származásától, ősei múltjától. Szerinte a regény „egyik fele érdektelen szerelmek története, tele életunalommal, boldogtalansággal, jóra való vágyakkal, a francia romantika kelléktárából kölcsönvett naiv bonyodalmakkal, elfogott szerelmeslevéllel, örvölt férjjel, beteg gyerekekkel, zülléssel, végül felmagasztosulással.” A regény másik fele pedig „[...] az erdélyi és magyarországi felső tízezer életének páratlanul izgalmas megjelenítése. Egy új, megsokszorozott, huszadik századi, az eredetnél színesebb és dúsabb Apor Péter-freskó. Jelentés az osztály hivalkodó gazdagságáról, majd kevély, cifra, felfordult állapotjában koldusságra való

¹ ILLÉS Endre: *Írók, színészek, dilettánsok*. Magvető. Budapest, 1968. 657.

² Bánffy Miklós írói megítélésére Ld. Illés Endre előszavát. BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál...* Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1982; ILLÉS Endre: *i.m.* 657-679; POMOGÁTS Béla: *Kisebbség és humánus. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*. Korona Kiadó, Budapest, 1988. 84-107; NEMESKÜRTY István: *Tűnődések, történelemről, irodalomról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985. 286-294; TAKÁCS Péter: *Bánffy Miklós világa*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006. 167-190.

változásáról.”³ A második világháború utáni diktatúra nagyhatalmú irodalmár ura így csinált Bánffyból önmaga múltja és társadalmi pozíciója által behatárolt, féltehetséges amatőr író. A hatalom számára besorolhatatlanul kellemetlen Erdély Történet pedig így vált félresikerült s éppen ezért olvashatatlan, és Illés szándékának megfelelően olvasatlanul is maradó magyar nagyregénnyé. Talán a legpozitívabb állásfoglalás Bánffy Miklós létező írói képességei mellett, hogy számos vitathatatlan írói nagyság mellett Karinthy Frigyes Bánffyról is megemlékezett az „Így írtok ti” című munkájában a „Gróf gyengébb” című paródiájában.⁴ Tanulmányunkkal egyrészt a Bánffyval szembeni kritika egyoldalúságát szeretnénk megbontani, másrészt pedig az Erdély Trilógiát, mint kor- és társadalomképet kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni.

Bánffy politikai tevékenységével párhuzamosan bontakozott ki a szépirodalmi munkássága. Drámaírói tevékenységének első állomásai: a Naplegenda (1906) és a Nagyúr (1913) című színművek voltak. A témaválasztásában, szecessziós jellegében is újszerű Naplegendáról – egyebek közt – Ady Endre írt elismerő kritikát: „Érdekes és szép könyv. Megint egy szimptomája a magyar lélek új, nagyszerű válságának”.⁵ „Kisbán Miklós több mint literary gentleman. Európai ízlésű, elmélyedt, finom lelkű ember. A Naplegenda Ibsen Peer Gyntjére emlékeztet. És ez csupán dicséret. Kihallom én azért e könyvből Spencert, Nietzscheét.”⁶ A népszava azonban „becsmérlő gunyorossággal” kritizálta eltanácsolva a szerzőt az alkotástól: „a gróf úr fordítson hátat az irodalomnak, hagyja békében – tanácsolta a lap kritikusa –, mert (A Naplegenda) a rátermettségnek csak igen parányi jeleit árulja el [...], kezdetleges, unalmas munka”.⁷ Bánffy elbeszéléseinek első kötete, A haldokló oroszán 1914-ben jelent meg. Ady a kötet megjelenését követően folytatta Bánffy írói méltatását, Illés Endre későbbi vádjait mintegy előzetesen cáfolva. „Bűn volna Kisbánra azt mondani, hogy dilettáns, mert nem az, hanem a legszebb értelmű és úriságú amatőr-író.”⁸ Dénes Zsófia A haldokló oroszán

³ ILLÉS Endre: i.m. 672-674.

⁴ Ld. KARINTHY Frigyes: *Így írtok ti*. Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest, 1979. 317-321.

⁵ ADY Endre: Kisbán Miklós. *Budapesti Napló* 1906. április 8. Ld. még ADY Endre: *Poéta és publikum*. (szerkesztő: Balogh Edgár). Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1967. 255-256.

⁶ In: ADY Endre *Publicisztikai írásai. II. kötet*. 1905-1907. Budapest, 1977. 705. a dráma elemzésére ld. TÓTH Ágnes: Bánffy Miklós drámái. *Színháztudományi Szemle*. 18. szám. Budapest, 1985. 231-289.

⁷ NEMESKÜRTY István: *Attila-drámák*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 7-11.

⁸ ADY Endre: Kisbán Miklós könyve. *Nyugat* 1914. július 16. Ld. LÁNG József: *Ady Endre összes prózai műve*. Újságcikkek, tanulmányok XI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 78.

rosszabb írásai között „két-három... *kitűnő novellát*” talált.⁹ Bánffynak a Naplegenda című színművét 1907 tavaszán mutatta be a Nemzeti Színház, ettől kezdve (írói nevén) Kisbán Miklós egyszerre elismert és vitatott magyar írónak számított. Az Attila hun király „szellemét” és korát idéző Nagyúr pedig értelmezések és félreértelmezések sorát „ihlette” meg.¹⁰ Nem érdektelen, ha ezzel kapcsolatban, jelzésszerűen a dráma szerzőjét is meghallgatjuk: „*A Nagyúr sok minden más mellett ellenmondás és válasz a századvégnek arra az irányára, melynek fő képviselői az angollá lett német Max Müller és a németté lett angol I. G. Chamberlain, kik az árja népek fensőbbiségét hirdették minden egyébfajta nép fölött, és bárhol a világon kultúrát tapasztaltak, azt akármilyen erőszakos érveléssel is indogermán eredetre vitték vissza.*”¹¹ Bánffy a Nyugat és Kelet kultúrájának rangsorolása ellen tiltakozik abban az interjúban is, amit Izsáky Margit készített vele a Nagyúr kolozsvári felújítása alkalmából: „*A Nagyúr az öreg Gibbon Attilája. Gibbon megértette, hogy itt Kelet és Nyugat ütközéséről van szó. Két kultúra ütközéséről, nem pedig barbárok és műveltek szembeállításáról.*”¹² A Nagy úr című darabját 1913-ban a Magyar Színházban mutatták be. „*Kisbán Miklós drámája a legművészebb eszközökkel dolgozó magyar színdarabok egyike, még ügyefogyottságaiban is költő beszél belőle, aki nem mindig biztos az eszközei felől, de botlásai után is talpra tud állni.*”¹³ A bemutató után Kós Károly is nyilatkozott Bánffy drámájáról: „*Kevés olyan irodalmi művet olvastam életemben, mely annyira izgalomba hozott, mint a Nagyúr. Ezt a színművet remekműnek tartom.*”¹⁴ Halasi Andor pedig így lelkesedett: „*Elsősorban a poétát tiszteljük Bánffy grófban. Ez a hun tragédia tele van tűzzel és gyásszal.*” A „[...] helyüket kereső népek egymás fölé hömpölygésében egy férfias poéta tombolja ki az erejét.”¹⁵ Mondhatjuk tehát, hogy osztatlan elismerést váltott ki Bánffy drámája, a tetszésnyilvánításokat még Bánffy arisztokrata származása sem befolyásolta lényegesen. A Nagyúrról azt „*mondták – írja Alexander Bernát -, dilettáns mű, mert szerzője véletlenül grófi nevet visel a polgári életben. (Mégis) oly becsületes művészi munka ez, hogy*

⁹ Ld. Ady Endre válogatott levelei. (Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Belia György). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956. 467.

¹⁰ A Nagyúr értelmezésére-egyebek közt ld. SÖNI Pál: *Bánffy Miklós írói útja: reggeltől estig. Bűvös éjszaka*. Bukarest, 1981. 5-32.

¹¹ BÁNFFY Miklós: *A magyar politika kritikája*. [Gépirat.] Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday levéltára, a továbbiakban R. L. C/6. IV/5d. 2.

¹² Izsáky Margit Bánffy Miklós beszél a „Nagyúrról”. *Magyar Nemzet* 1942. június. 3. 4.

¹³ *Nyugat* 1913, 74-75.

¹⁴ TÓTH Ágnes: Bánffy Miklós drámái. *Színháztudományi Szemle* 1985. 18. szám.

¹⁵ HALASI Andor: Bánffy Nagyúr című drámájáról. *Élet*, 1913.

emiatt akár a legborzasabb polgári költő írhatta volna...”.¹⁶ Schöpflin Aladár szerint Bánffynak sikerült éreztetni és megérinteni „Attila emberfeletti hatalmát” és sikerrel oldotta meg Bánffy-Kisbán Miklós a „népvándorláskori miliő” bemutatását is.¹⁷ Bánffy drámája talán a valóban jobban sikerültek közé tartozott a korban, hiszen még a Népszava is elismerésének adott hangot. A lap g. f. szignót használó kritikusa szerint: „Mindenképpen kvalitásos munka a Bánffy Miklós drámája, amely a maga hibáival is komoly értéket jelent a mi teljesen csenevész drámairodalmunkban”.¹⁸ Az 1926 utáni korszak Bánffy Miklós, az író, irodalomszervező aranykora, ekkor jelennek meg nagy regényei, a Reggeltől estig (1927), a Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléja (1931), valamint az Erdély történet című trilógiája. Az 1942-ben megjelent Farkasok című kötetében húszra növelte novellái számát. Martinovics című drámáját pedig 1929-ben Budapesten is bemutatták, a darabot és annak jakobinus-forradalmi gondolkörét a korabeli magyar hivatalos közvélemény megbotránkozva vette tudomásul.¹⁹ Az 1927-ben Kisbán Miklós írói álneve alatt megjelent Reggeltől estig volt Bánffy első regénye, a könyvhöz a Reggel, a Dél és a Délután című illusztrációkat Kós Károly készítette.²⁰ Gaál Gábor szerint²¹ a Reggeltől estig meséje primitív, itt-ott a csináltság íze érződik rajta. Ugyanakkor kétségtelenül művészes munka, artisztikus finomságú, anélkül, hogy művészkedő lenne, kétségtelenül „európai nívó”. „A regény hősei, a regény előkelő és finom környezete, a regény sajátos beállítottságú szerelmi, féltékenységi témája érdekével és fordulataival a finom és jó lektűr-regény világát idézi; míg szerkezete és megcsinálása, a regény anyagának dramatikus kompozíciója, s a regény kettős szerkezete a ragyogó tablótechnikával, viszont olyan tulajdonságok, melyekre csak igazi írókban akad az olvasó...”.²² A Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléjában pedig a reneszánsz korát és értékrendjét idézi Bánffy. Valószínűleg nem véletlenül a Fortélyos Deák Boldizsár kalandjainak és meséinek kronológiai háttérében Erdély történetének azt a periódusát sejteti velünk Bánffy, amikor a viszonylagos honi béke teret

¹⁶ ALEXANDER Bernát: A Nagyúrról. Budapesti Szemle 1913.

¹⁷ SCHÖPFLIN Aladár: A Nagy Úr. Nyugat 1913. 1. szám.

¹⁸ Ld. NEMESKÜRTHY István: Attila-drámák. 11. Bánffy novellisztikájára, műveinek és írói képességeinek megítélésére ld. még. TAKÁCS Péter: i.m. 139-157.

¹⁹ A darabra bővebben. Ld. TAKÁCS Péter: i.m. 197-200.

²⁰ KISBÁN Miklós: Reggeltől estig. Erdélyi Szépművészeti Céh. Kolozsvár, 1928.

²¹ GAÁL Gábor: Kisbán Miklós: Reggeltől estig. Keleti Újság 1927. X. évfolyam XI. 4. In GAÁL Gábor válogatott írások. I. kötet. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1964. 164-168.

²² GAÁL Gábor válogatott írások. I. kötet. 164. Bánffy reggeltől estig című művére Ld. még. TAKÁCS Péter: i.m. 159-166.

nyitott a reneszánsz életöröme, s az erdélyi kultúra leginkább megközelítette az itáliai és európai kultúra színvonalát.²³

Bánffy Miklós legnagyobb műve, talán élete főműve – legalábbis ami az irodalmi tevékenységét illeti – az írói kvalitásait leginkább bemutató Erdélyi Trilógia regénysorozat (Megszámláltattál 1934, És hijjával találtattál 1937, Darabokra szaggattatol 1940). Minden bizonnyal maga Bánffy is így gondolta, hiszen a regénysorozatot saját és nem Kisbán Miklós írói álneve alatt jelentette meg. A trilógia hatalmas alkotás, Pomogáts Béla szerint nemcsak a mű kivételes terjedelme (1250 oldal), hanem epikai anyagának sokrétűsége miatt is. Irodalomtörténeti helyét Nemeskürty István Babits: „*Halálfia*” és Kassák: „*Egy ember élete*” című regénye mellett jelölte ki.²⁴ Az első kötet a Megszámláltattál megjelenésére a kortársak is felfigyeltek. A Nyugatban Nagy Lajos tetszésének adott hangot. Nagy beismerése szerint a regény „*elsősorban, mint etnográfiai közlemény*” ragadta meg. Mint „*az abesszinek, a csuvasok, a négerek és a cigányok, vagy akár foglalkozási ágak szerint a kubikosok és a kovácsok*” úgy érdekli őt ez „*az egzotikus nép, amelyet arisztokráciának neveznek. Ez a Bánffy-könyv egy valóságos, tökéletes és teljes és hiteles ismertetés a grófokról, bárókról és hercegekről, férfiakról, azok asszonyairól s a kisasszonyokról. Kellemesen elszórakoztat, ha arról olvasok, hogy ez a különös nép mikor kel, mikor fekszik, mit és hogyan eszik. Hogyan öltözködik, mit olvas, miről gondolkodik, mire nézi a napot? Mit tart a koldusról, a padonalvóról, a gazdag polgárról, a költőről, a tanárról, Gaussról, Freudról, Einsteinról, Shawról. Mi a véleménye a szabadságról, a munkáról, a tőkéről? Mit gondol, vagy gondol-e egyáltalában valamit, amikor az a helyzet: nekem havi tízezer pengő, a földmunkásnak napi nyolcvan fillér*”. Bánffy a közülük való író „*jól ismeri... - jól ismerteti ezt a népet*.” Ennek az etnográfiai csoportnak a tagjai „*nem sajnálják a lelki és szellemi munkát attól, hogy órákon át aktíve lenézzék a körükbe került rangon aluli főispánt, aki csak egyszerű nemes*.” Nagy Lajos állítja, hogy ezeket „*olvasni... épp oly szórakoztató, elcsudálkoztató, mint mikor az expedíciós filmekben... a törpenégek harci felvonulását, vagy a zulukafferek dobszóra űzött rángatózó táncát*” tanulmányozza az ember. Természetesen azonban gyengéi is vannak Bánffy művének. „*A regény vázát alkotó, párhuzamosan futó szerelmi történeteknek túlságos azonossága a konvencionális szerelmi történetekkel, sőt maga az, ahogy ily szerelmi történetek adják a vázat, azután a főúri élet háttérének, a dolgozók életének, sőt munkájának, szóval a főúri életet tápláló, azt lehetővé tevő erőknél, illetve azok leírásának az*

²³ TAKÁCS Péter: *i.m.* 149.

²⁴ Ld. NEMESKÜRTY István: *Tűnődések, történelemről, irodalomról*. 286-294.

elejtése.” A mélyreható kritika terén azonban óvatosságra és kíméletre intette Nagy Lajost „a Megszámláltattál bizonyos modern szimultánizmus, számos kitűnő részlete, ezek közt egy-két pompás leírás, egy havasi vadászat, jó pszichológiával megírt történetek, pompásan jellemzett figurák (pl. Wickwitz) s a műben megnyilvánuló mellétekintetek nélküli írói becsületesség.”²⁵ A Nyugatban a Nagy Lajosé mellett egy másik, Szerb Antal tollából megjelent kritikát is olvashatunk. Szerb Antal kiemelte, hogy egy olyan ember írt Ferenc József koráról, „aki nemcsak élte, hanem csinálta is annak a kornak a történetét.” Szerb Antal véleménye szerint „a könyv regény, fikció, célja a világot megmutatni, melyet elsöpört az ítélkező idő, szerinte „a regény, mint regény kitűnő, bámulatosan biztos kompozíció, és elsőrangú olvasmány...”. Bár „a stílusa nagyon meglepő, valami mágnási magyar nyelv; szokatlan és szuggesztív szórenddel, nehezen meghatározható és imponáló idegenszerűséggel a szóhasználatában.” „Bánffy irodalomtörténeti helye – vonja le a végső következtetést Szerb Antal – kétségkívül íróink közt van, és nem műkedvelő főuraink közt.” Amit Bánffy a regényével megmutat az „a háború előtti arisztokrácia teljes világa; hatalmas, dokumentumszerű és mégis művészi részletességgel, ahogy még senki sem írta meg belülről látva. A lelki problémák az arisztokraták lelki problémái. A polgári olvasót mérhetetlenül meglepik ezek a problémák: hogy t. i. ugyanazok, mint a polgár problémái. A főurat is bonyolult önérzeti kérdések, kínos kisebbségi komplexumok, sznob és stréber indulatok gyötrik. Az erdélyi mágnás úgy érzi, hogy jövevény a magyarországiak közt, a magyarországi mágnás azután vágyódik, hogy az osztrák udvari arisztokrácia elfogadja.” De „az igazi különbség nem a lélekben, hanem a miliőben van. Gróf Bánffy regényének színhelye a nagy vadászatok az exkluzív bálók, vendéglátó vidéki kastélyok és elsősorban a kaszinó. Erre a miliőre vonatkozólag rengeteg érdekes adatot és információt ad. Az olvasó egy olyan világba kerül bele, melyet eddig csak polgáremberek hamis képzeteiből és még hamisabb megfigyeléseiből ismer. Megismeri az utolsó zárt, világgá és törvénnyé rendezett, önmagában teljes életformát és társadalmi osztályt, régi nagy kultúrák utolsó szigetét a formátlan demokrata áradatban. Ha semmi mást nem adna gróf Bánffy Miklós könyve, mint széles képet erről az elzárt világról, a közöttünk élő nagyszerű exotikumról, akkor is kitűnő mű volna.”²⁶

Bánffy a Ferenc József-i Magyarország arisztokráciájának életrajzát írta meg e trilógiában, számot adva a társadalmi piramis csúcsán elhelyezkedő osztály életmódjáról, politikai magatartásáról, kultúrájáról, ízléséről, szokásairól,

²⁵ Ld. NAGY Lajos: Megszámláltattál. *Nyugat* 1935. 5. szám. Figyelő rovat.

²⁶ Ld. SZERB Antal: Megszámláltattál. *Nyugat* 1935. 5. szám. Figyelő rovat.

egyszersmind az összeomlás felé sodródó történelmi Magyarország utolsó éveiről. Gaál Gábor éppen a „regény idejének” a túlhangsúlyozása miatt marasztalja el Bánffy, amiért a magyar történelem „*csak csip-csup módon adagolt, elnagyolt, megcsínálatlan,*” csak „*lassító betét*” formájában épült be a műbe.²⁷ A regény cselekményének magja Abády Bálint erdélyi gróf politikai életének, szerelmének és vívódásainak tíz esztendejét (1904-1914) mutatja be, amely a boldog békeidők utolsó tíz esztendeje is volt egyben, mielőtt a vesztes világháború elsodorta az Osztrák-Magyar Monarchiát. Abády életével párhuzamosan, mintegy negatív példaként, – Abády ellenpólusaként – Gyerőffy László gróf céltalan életébe és elzűllésének folyamatába pillanthatunk be. Abády beteljesületlen szerelmének története mellett az epizódalakok Dickensien rejtélyes és érdekesítő kalandjai (Wickwitz főhadnagy váltóügyei és szökése; Ladossa Júlia titka; Azbej tisztartó sötét ügyei; Boros doktor karrierje és öngyilkossága) mindvégig gondoskodnak az olvasó érdeklődésének ébren tartásáról. Nemeskürty szerint érthetetlen, miért vannak még Bánffy őszinte méltatóinak is szakmai fenntartásai a mű irodalmi kvalitásaival kapcsolatban. A trilógia szerkesztése mintaszerű, szinte már zenei kompozíció. Mindhárom regénye hat részből áll, s ezen belül a fejezetek egy szimfónia tételeinek felépítése szerint követik egymást, az író a filmre is emlékeztető ellenpontozással, párhuzamos és ellentétes montázs alkalmazásával bonyolítja az eseményeket, amire jó példa a trilógia indítása: az egymással versengve száguldó-zörgő kocsik, hintók útja a bál helyszíne felé. Nemeskürty szerint a szédült tánc, mint egy osztály haláltánca, Jópál András repülőgépe és sorsa, egy nyári reggel leírása, Bogácsy őrnagy párbajszakértő és a párbajellenes ligát szervező orléans-i herceg esete, Timisan doktor román kisebbségi képviselő ironikus szeretettel megrajzolt alakja, Slawata úr Ferenc Ferdinánd irodájának bennfentese, a bálók, vadászatok kétségkívül nagy teret elfoglaló, mégis szervesen a regénybe illő leírásai egy Martin du Gard, egy Galsworthy, vagy egy Lampedusa színvonalával vetekedő mozzanatok.²⁸

Az Erdélyi Trilógia, mint epikus visszatekintés nem más, mint egy számvetés. Erről nemcsak a regény jóslatokkal terhes bibliai címe és mottója árulkodik, hanem epikai anyaga, illetve az elbeszélő és a tárgy viszonya is, amely szemléletesen mutatja meg a grófi rangot viselő író és főrangú osztálya konfliktusát. Bánffy nem kevés nosztalgiával emlékszik vissza az arisztokrácia korábbi társadalmi szerepére, ugyanakkor metsző iróniával szemléli dologtalan és fényűző életmódját, hamis eszményeit; sajnálkozik a szerepvesztésen, de jól

²⁷ GAÁL Gábor: *Válogatott Tanulmányok*. I-III. kötet. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1964. 546-548.

²⁸ NEMESKÜRTY István: *Tűnődések, történelemről, irodalomról*. 286-294.

tudja, hogy a történelem már kimondta a végső ítéletet. A regény a dúsgazdag Abády Bálint (16 000 hold erdő, 5000 hold Kánaán szántó, és 4000 hold legelő, ugyanakkora birtok, mint amivel a regény írója rendelkezett) életén keresztül a magyar és provinciálisabb erdélyi arisztokrácia mindennapjaiba enged betekintést. Az ifjú Bánffy a kitűnő biliárdjátékos és szenvedélyes kártyás gyakran megjelent az erdélyi nemesi aranyifjúság különböző rendezvényein, a kolozsvári farsangi bálokon, a hamvazószerdát követő jótékonysági Bálon, az őszi vadászatokon. Ezek az erdélyi rendezvények a magyarországi arisztokrácia társas életénél és érintkezési szokásainál jóval szegényesebb, vidékiesebb külsőségeit és „*dzsentrisebb*” atmoszféráját hűen örököltette meg Bánffy az Erdély történet regénytrilógiájában. Persze nem csak Bánffy, hanem az egész magyar társadalmi elit is véget nem érő bálokkal és vadászatokkal mulatja az időt a dualizmus időszakában. A kastélyok és a Nemzeti Kaszinó fényűző termeiben folytatott politikai és magánéleti intrikák közepette pedig az arisztokrácia fokozatosan elveszti kapcsolatát a nagyvilággal, az ország jövőjét érintő veszélyek, valamint a valós társadalmi problémák meglátására képtelenné válik. Ez a nemtörődomség és egyre hamisabb világszemlélet következményeként a történelmi arisztokrata családok politikai és gazdasági térvessztése egyre markánsabb formát ölt a regényben. Persze a regény pozitív arisztokrata főhőse Abády Bálint is „csak” emberi, úri magatartásának kiegyensúlyozottságával, agresszió-, bor- és kártyadémon-nélküliségével tűnik ki a nagyrészt semmittevő és „züllött” életet folytató arisztokráciából. Az elkártyázott vagyonok, az elmaradott gazdaságok, az egyre inkább eladósodott neves családok árnya teszi még félelmetesebbé az amúgy is bizonytalan jövőt. Az iparral és kereskedelemmel nem foglalkozó, gazdaságuk modernizálására nem költő nemesség tönkrement, a birtokait megszerző „újjgazdag” réteg pedig nem alkalmas arra, hogy belső megújulásra készítse az arisztokráciát. Jó példa erre a regénybeli több lábon álló, kemény vad kapitalista vállalkozó Azbej tisztartó, aki miután megszédte magát az Abády birtokok igazgatása és egyéb kétes üzletek során, a teljesen elzüllött Gyerőffy László birtokának megvásárlását követően, hasonló 19. századi, unalmas „nemesi” életmódra rendezkedik be, mint ami a magyar arisztokráciát jellemezte. Noha Bánffy a regény egy helyén – az 1910 tavaszán induló „erdélyi mozgalom” említése során – néhány korabeli politikus mellett – Bethlen István, Décs Zoltán és Issekutz Győző társaságában – név szerint is szerepel, alakját a történet központi hősének, Abády Bálintnak a figurája rejti. Az Abády családnév a Bánffy nemzetség eredetmondájára utal: a Losonczy Bánffy-család a honfoglalás után betelepült besenyő Tomaj-nemzetségtől származtatta saját magát, és őseként azt a Tonuzoba vezért tisztelte, aki ellenszegülve István király parancsának,

megőrizte pogány hitét, fellázadt az uralkodó ellen és miután leverték, feleségével Vivossal (Ujjas) együtt lóhátra ültetve élve temetkezett el a Tiszaparton, az abádi révnél.²⁹ Ezen túlmenően a regény főhősének egyénisége, életrajza és környezete is Bánffy-ra utal, a dénestornyai kastély leírásában is a híres bonchidai barokk kastélyra ismerhetünk.³⁰ Ráadásul az Abádyak a Tomaj-nemzetségbe tartoznak, s a címerükön látható szétvetett szárnyakkal ágaskodó arany griffmadár nem más, mint a Bánffyak ősi címere.³¹ Abády Bánffyhoz hasonlóan a kolozsvári egyetemen tanult, diplomáciai szolgálatban járt külföldön, pártonkívüli 67-es programmal választották meg képviselővé, később pedig Tisza Munkapártjához csatlakozott. Abády emellett érdeklődött a képzőművészet és az irodalom iránt, szövetkezetet szervezett, a telepítési politika híve volt, angolszász tapasztalatok alapján szerette volna az erdélyi kisbirtokos rétegeket gazdaságilag és társadalmilag megerősíteni. Ugyanakkor Abády Bálint sok tekintetben Bethlen Istvánra, Bánffy közeli barátjára és bizonyos tekintetben politikai példaképére hasonlít. Abády Bethlenhez hasonlóan a Theresianumban tanult, és apja ugyanolyan korán meghalt, mint Bethlené.³² A regénybeli Abády Bethlenhez hasonló tehetséges, ambiciózus fiatal politikus, akinek komoly tervei vannak. A politikát komolyan vevő és politikai karrierépítésre szándékot érző Abády képe a regény írásakor már a hatvanas éveiben járó szerző önkritikája saját fiatalkori önmaga felett. Bánffy Miklóst élete során meglepőbben meglepőbb szerepekbe sodorta az élet, belekapott ő a politikába is, de soha nem vált komoly politikussá. Nem a tehetség sokkal inkább a kitartás hiányzott belőle. Dúsgazdag arisztokrataként a politikát is csak amolyan úri passziónak tekintette, amely éppúgy hozzátartozott az arisztokrácia mindennapjaihoz, mint a bálók vagy a vadászatok. Nemcsak Abády, de szerelme Milóth Andrea is valós személyről mintáztatott. Azonban Milóth Andrea alakja nem Bánffy feleségét, a vagyontalan, római katolikus nem túl szép, de tehetséges és szellemes színésznő Weber-Váradi Arankáról mintáztatott, hanem báró Bornemissza Elemérné Szilvássy Karola (1876-1948) alakját rejti. Bánffy Miklós és Szilvássy Karola egy egész életen át tartó fel, fel

²⁹ Tonuzoba történeti szerepe vitatott, egyes forrásaink rejtélyes nemzetségei (Maglód, Tátony) kapcsán Vazul rokonának tekintik, és ('disznó' értelmű török neve miatt) Szent Imre herceg gyilkosának tartják. Ld. KRISTÓ Gyula (főszerkesztő): *Korai magyar történeti lexikon*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1994. 679. illetve. KARÁCSONY János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1900. 1014.

³⁰ BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002. 388-390.

³¹ BÁNFFY Miklós: *És hijával találtattál*. Polis Könyvkiadó. Kolozsvár, 2002. 216-217.

³² ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991. 27. illetve 313.

lángoló szerelme nyílt titoknak számított a korabeli Erdélyben.³³ Bánffy regényében itt-ott valóságos szereplők névcserés másával és valóságos történetek a regény-mese folyamatába csempészésével is találkozhatunk. Példakép említhetjük a valóságban is megtörtént halálos párbaját Keglevich István grófnak Hencz Károly képviselővel.³⁴ Mindezeket ellensúlyozza, kiegészíti a Bánffy művét minduntalan átfedő politikum: az erdélyi regionális politikai élet, a magyar országos politika, illetve az európai nagypolitika eseményeinek és konfliktushelyzeteinek a bemutatása, illetve azoknak az intézményeknek – a megyegyűlésnek, a Nemzeti Kaszinónak, a szabadelvű pártkörnek, a budapesti országgyűlésnek – a rajza, amelynek zárt köreiben lezajlanak a politikai csatározások, viták és intrikák. Bánffy személyes élményei alapján, idézi fel a 1905-1906 közötti pártharcokat, így az Erdélyi trilógiát politikai dokumentumregénynek is tekinthetjük, igazi „Monarchia regénynek” – hasonlóan Ricke, Trake, Kaffka, Musil, Broch, Krezla, Krúdy vagy Karl Krauss egyes műveihez. Bánffy nagyregénye is a hanyatlásnak és a végső pusztulásnak a jeleneit vázolja fel a magyar politikai élet, vagy éppen az osztrák-magyar politikai rendszer feltételei között, azt, hogy a megoldatlan és komolyan megoldani meg sem próbált társadalmi és nemzetiségi feszültségek erőterében miként bomlik fel a birodalom, és miként válnak semmivé azok az értékek és lehetőségek, amelyeket a nagyhatalmi lét adhatna. Bánffy elítéli a birodalmi kötelekek lazítására törekvő hagyományos magyar függetlenségi politikát, pontosabban azt a politikai gyakorlatot, amely az országos kérdések megoldása helyett csak meddő közjogi csatározásokra, az országgyűlés munkájának a megbénítására volt képes, és nacionalizmusával végképp elidegenítette a nemzetiségeket. *„Hogy a szövetkezett pártok maguk sem értenek egyet egyik kérdésben sem, hogy csak kormány buktató maszlagnak hirdették mindezt, amikor azt hitték, hogy többségre amúgy sem juthatnak, vannak az állam életében más erők is, mint a paragrafusok ereje, hogy vannak más nagy érdekek is, a földművelés, kereskedelem, ipar és az állambiztonság érdeke, hogy van szociális és van nemzetiségi kérdés [...] . Hogy a nagyhatalmi minőség*

³³ Bánffy Miklós lányához Bánffy Katalinhoz 1948. április 7-én Kolozsvárról írott levelében maga ismeri be, hogy Milóth Adrienne alakjában sok vonását felhasználja Bornemissza Elemérné Szilvássy Karolának, akihez „ötvenöt” éves barátság fűzi. Bánffy az említett levél mellett a lányához írott 1948. május 11-12-ei levelében, valamint testvéréhez Barcsayné Bánffy Katinkához írott 1948. március 28-ai és 1948. május 30-ai leveleiben írja le, hogy mit jelentett az ő számára Bornemissza Elemérné Szilvássy Karola. A levelek megtalálhatóak R. L. Bánffy Miklós iratai C/6. Bánffy Miklós levelezése III/1. A leveleket közli MAROSI Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002. 167-175.

³⁴ BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál*. 209-210. Ld. CLAIR Vilmos: *Magyar párbaj*. A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkódex. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 392-393.

milyen előnyt jelent minden egyes polgár számára, az már éppen kívül állott az emberek tudatán.”³⁵ Bánffy felismeri, és elemzi a kettős monarchia felbomlásának okait. Az írói számvetés, amelyet készít nemcsak tárgyilagos és oknyomozó visszatekintés, hanem érzelmektől mélyen áthatott történelmi búcsúvétel is. A regénytrilógia zárójelenete során Abády Bálint a Feleki-tető magasáról letekintve elbúcsúzik a városától, Kolozsvártól. *„Vég nélküli keserűség fogta el. Úgy érezte, itt áll egyedül és alatta az a világ, ami most el fog pusztulni. Maga előtt látta azt a nemzedéket, melynek ifjabb szárnyához ő is tartozik, azt a nemzedéket, amely 67-óta nőtt fel, e hosszú békekorszak boldog nyugalmaiban [...]. Maga előtt látta a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, hát sutba dobják európai látókörüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mindazt a maszlagot, melyben legtöbbször valóban nem is hisz, de ami mind jobban megmérgezi a politikai életet [...]. Most elpusztul az ország és vele ez a nemzedék.*”³⁶

A végső pusztulás komor látomását természetesen nemcsak a Monarchia beteljesülő végzete magyarázza, hanem mindenekelőtt Erdély megváltozott állapota, az ottani magyarság kisebbségi helyzete, amit csak tetézik a budapesti kormány hangzatos, kardcsörtető nemzetiségi retorikája, amely nem segít, de fellobbantja a románság elszakadási törekvéseit. A regény főhőse nem ismerte közelebbről a román nép sérelmeit és a román nemzeti mozgalom törekvéseit, Abádyt erről Timisán Aurél ügyvéd, román nemzetiségi képviselő világosítja fel. Timisán a memorandum per egykori ügyvédje általánosságban beszél a magyarok és a románok egymásra utaltságáról a szláv tengerben, de a két nemzet közötti „gyűlölség” megakadályoz mindenféle együttműködést, és ezért elsősorban az olyan magyar nacionalistákat kárhoztatja, mint Rákosi Jenő és társai. Timisán szerint a románok legnagyobb sérelme, hogy nem használhatják anyanyelvüket: *„a gróf úr is el kell ismerje, mennyire igazságtalan, hogy az adminisztrációban, amely közvetlen a nép szolgálatára van rendelve, lehetséges az, hogy a jegyző, szolgabíró, az adószedő nem beszélik a nép nyelvét. Hogy az a saját nyelvét nem használja a bíró előtt, vagy csak tolmáccsal. Pedig ezeket még a nemzetiségi törvény is beígérte, melyet a magyarok hoztak mi nélkülünk, mert mi keveselltük azt, amit ígért.*”³⁷ Abády jóindulattal fordul a román néphez, és szót emel az összefogás mellett: *„Azt hiszem – válaszolja Timisánnak –, hogy lelkileg és gazdaságilag kellene közeledni egymáshoz. Megkeresni a közös érdekeket, megkeresni azt, amiben egyet tudunk érteni. A többi azután adódna, ha kölcsönös bizalomban találkozhatnánk. Itt van Erdély. Mi is, önök is*

³⁵ BÁNFFY Miklós: *Darabokra szaggattatol*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002. 34.

³⁶ BÁNFFY Miklós: *Darabokra szaggattatol*. 340-341.

³⁷ BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál*. 278-279.

idevalók. Ez a mi közös, legszűkebb hazánk. E téren sok minden van, amit közösen kívánhatnánk, több megértést, több figyelmet a helyi érdekekre, ne szívjon el mindent innen Budapest.”³⁸ Ám hamarosan megdöbbenve kell tapasztalnia, hogy a román nemzeti mozgalom vezetői, a magyar közigazgatás korrupt vezetőivel együttműködve, kijátsszák saját népüket. Tudomást szerez arról, hogy a bihari havasokban a román Unita bankház egy román pópán Rusz Timbuson és egy elcsapott tanítón Rusz Pántyilimon keresztül uzsorakölcsönöket ad a falusiaknak, s minthogy a becsapott és átvert írástudatlan falusiak képtelenek azt visszafizetni, a magyar körjegyző segítségével kiforgatják őket minden vagyonukból. Timisán szerint ez teljesen érthető, mivel a románságnak mindenáron szüksége van egy vagyonos középosztályra: „*A gróf úr ősei karddal hódítottak, ebből lett magyar földbirtok. Mára más eszközök vannak.*”³⁹ Abády felismeri a dualizmus időszakának két alapproblémáját, az arisztokrácia szociális érzéketlenségét és a nemzetiségi kérdést. Persze a problémák megoldására sem neki, sem a regény írójának sincs elképzelése.

Egyetlen kortárs író tollából kikerült mű sem győzi meg az olvasót arról, hogy a királyi Magyarország nem elsősorban a háborús veszteségek, vagy a nemzetiségi feszültségek folytán, hanem a magyar uralkodó osztály vétkes könnyelműségéből bukott el. Bánffy meg is jelöli a folyamat kezdetét az 1904-1905-ös parlamenti szócsatározásokban. „*[...] abban a szövevényes jogi viszonyban, mely Magyarországot és Ausztriát összekapcsolta, folyton újabb és újabb sérelmi alkalmak adódtak. Dacára, hogy az ellenzéki pártvezérek elvben elítélték a technikai obstrukciót, melyet az utolsó hónapokban már csak kisebb csoportja a 48-as pártnak folytatott a maga szakállára, annak céljait a maguk népszerűsége miatt kénytelenek voltak vallani, és különböző fokozatokban teljesen önálló hadsereget vagy legalább magyar vezényszót vagy legeslegalább nemzetiszínű tiszti kardbojtot követeltek.*”⁴⁰ Bánffynak lesújtó véleménye volt az obstrukcióról, és Bethlen Istvánhoz hasonlóan elutasította azt:⁴¹ „*Kívülállók szemében érthetetlennek látszott az a csökönyösség, amellyel egy törpe kisebbség a maga akaratát próbálta reákényszeríteni nemcsak a magyar parlament többségére, de az egész Monarchiára és ami több, az öreg Ferenc Józsefekre. Csak aki ismerte azt a túltengő jogászi gondolkodást, melyre a magyar közönség századokon át reászokott, és amely a Habsburgok ellen több ízben*

³⁸ BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál.* 279.

³⁹ BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál.* 496-499.

⁴⁰ BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál.* 36.

⁴¹ Bethlen István 1903 májusában a maros-tordai megyegyűlésen a kisebbség erőszakos eljárásának nevezte az eseményeket. ROMSICS Ignác: *i.m.* 29-30.

*sikereket ért el, csak az értette meg ezt a csökönyösséget.*⁴² Az események pedig látszólag megállíthatatlanul közelednek a „tragikus” végkifejlethez. *„A fölcsigázott szenvedélyek magyar vezényszót, önálló vámterületet, önálló bankot követelnek. Az ellenzék a házszabály revíziója ellen bejelenti az obstrukciót.*⁴³ Így következik be november 18-a. *„És Tisza fölemelkedik [...]. Éles vádoló szavakat mond; elsorolja mindazt, amit végigpróbált a parlamenti rend helyreállítására. Semmi sem használ. Elég volt ebből! Mind támadóbb lesz a beszédje – a bibliai próféták vádolhattak így! – és sötét jövődőlés is elhangzik: – Ha most föl nem eszmél az ország – a kijózanodást, a fölébredést [...] csak egy nagy nemzeti katasztrófa keserű tapasztalatai után érhetjük el! A baloldal dermedten hallgatja [...]. Itt-ott a jobboldalon egy-egy párthadnagy föl-fölugrik és beordít: – Szavazzunk!”*⁴⁴ A házszabály tehát elfogadtatott, az ún. zsebkendőszavazást követte a parlamenti ülésterem december 13-ai szétverése, az ellenzék összefogása és választási győzelme, a megegyezés mindtávolabb került a nemzeti ellenállás pedig egyre elkeseredettebbé és komikusabbá vált. Mindez egy olyan időszakban, amikor is a megoldatlan társadalmi és politikai ügyek fölé új külpolitikai viharfelhők kezdtek tornyosulni. A regénybeli Abádyt a Magyarországra leselkedő veszélyekről Slawata követségi tanácsos, Ferenc Ferdinánd trónörökös egyik bizalmasa, világosította fel, amikor bepillantást engedett a Belvedere-palota „műhelyébe.” Ferenc Ferdinánd alatt más világ lesz, nem ez a korhadtt dualizmus, melyhez az „öregúr” annyira ragaszkodik. Az új uralkodó nem ígért semmit, nincs lekötve semmiben és a programja már kész, hogy mi jöjjön a dualizmus helyébe? Erősebb központosítás. Alkotmányosság, hogyne. A statisztika igazsága. A számok beszélnek. Szövetséges tartományok nemzetiségek szerint; egyetlen közös birodalmi tanácsban képviselve. Oda tartozna minden, ami fontos: az egész pénzügy és a hadsereg meg a haditengerészet. Vagy trialista megoldás a katolikus és déli szlávokkal mint harmadik féllel. Ez is lehetséges. De bizonyos, hogy ez a mai, ez eltűnik. Most egészen jó, ha Tisza végez azzal a nagyszájú magyar ellenzékkal, kell hitel és kell újonc, most fő a hadsereg kiépítése! És majd ezzel a serreggel a „Hoheit” rendet csinál a többi kérdésekben mind [...]. Akkor nagystílusú politikát lehet majd csinálni. Úr lenni a Balkánon, esetleg hűbéres királyságokkal, hová a dinasztia másodszülötteit helyeznénk el. Valódi nagyhatalommá lenni, nem pedig mint ma, Európa második „beteg emberé”-ként szerepelni. *„Hanem parancsolni, igen! - parancsolni! - le a Márvány-tengerig!”* A Slawata által vázolt „szép”

⁴² BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál.* 37.

⁴³ BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál.* 107-108.

⁴⁴ BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál.* 108.

jövőt részben elsöpörte, részben valóra váltotta az első világháború, igen utána más jött, nem ez a „korhadt dualizmus”.⁴⁵

Bánffy a regényben részletesen foglalkozik a fontosabb bel és külpolitikai eseményekkel, válságokkal: Apponyi-féle iskolatörvény⁴⁶, a választójogi tervezetről „szállingózó” hírek⁴⁷, az angol-orosz „entente cordiale” létrejötte⁴⁸, Conrad vezérkari főnök preventív háborús tervei, melyről Slawata Ferenc Ferdinánd bizalmasa informálja Abádyt,⁴⁹ úgy mint a boszniai annexiós válságról⁵⁰. Bánffy szerint Aehrenthal azzal, hogy a berlini szerződéssel szemben és előtárgyalásokat mellőzve bevezetett tény elé állította Európát, tudtán kívül iskolát teremtett. Ugyanaznap midőn az annexiót proklamálják a bolgár önálló királyságot, bizonyára a Ballplatzcal egyetértve, de azonos nyomon halad Itália, midőn 1911-ben Tripoliszban hadüzenet nélkül megtámadja Törökországot, aki erre előzőleg semmi okot sem szolgáltat, és egy évre reá ugyanígy indul meg a balkáni háború. Az a nemzetközi jogsértés, mely Bosznia, sőt a bolgár önállóság kihirdetésében is csupán formai, hamarosan precedensül szolgál cinikusan erőszakos tettekre és megszünteti azt az erkölcsi korlátot, mely idáig az adott szó erejében lakott. A világháború legvégzetesebb tette: Belgium megtámadása a végső állomás ezen a vonalon.⁵¹ Bánffy helyesen látta, hogy Bosznia problémájának a megoldása a Monarchia érdeke volt. Diószegi István szerint Aehrenthal külügyminiszter, aki 1906 őszétől állt a Ballhausplatz élén, a dinasztikus érdekszféra-politika meggyőződéses hívének számított. Terve, hogy a Monarchia a balkáni érdekszférák elhatárolása alapján egyezzen ki Oroszországgal. A Balkán nyugati részének fejében (Bosznia és Szerbia) a Monarchia kész volt hozzájárulni a tengerszorosok és Konstantinápoly orosz uralmához. Az új szerzemények a magyar korona részét alkották volna, és a birodalmon belüli pozíciónyereség megerősítette volna a magyar politikai vezető réteg gyengülő birodalomtudatát, és új erővel töltötte volna fel a hanyatló dualista struktúrát. „Mint egy öregember, akinek ereje fogytán, a Habsburg Monarchia a férfiasságának fitogtatásával próbálta visszahozni fiatalosságát.”⁵² A Monarchia délszláv jellegének erősítése egyben azt is megakadályozta volna, hogy a Száva menti királyság eljátszhassa a délszlávok Piemontjának szerepét. Az ausztriai szlávok problémáját nem lehetett

⁴⁵ BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál*. 126-127.

⁴⁶ BÁNFFY Miklós: *És hijjával találtattál*. 39-44.

⁴⁷ BÁNFFY Miklós: *És hijjával találtattál*. 240-247.

⁴⁸ BÁNFFY Miklós: *És hijjával találtattál*. 140-144.

⁴⁹ BÁNFFY Miklós: *És hijjával találtattál*. 151-154.

⁵⁰ BÁNFFY Miklós: *És hijjával találtattál*. 252-255.

⁵¹ BÁNFFY Miklós: *És hijjával találtattál*. 253.

⁵² A. J. P. TAYLOR: *A Habsburg Monarchia 1809-1918*. Scolar Kiadó, Budapest, 1998. 254.

leválasztani a balkáni politikáról, 1878 után, amikor Boszniát a Monarchia elfoglalta, még kevésbé lehetett.⁵³ A Monarchiának, tehát előbb vagy utóbb cselekednie kellett. Aehrenthal felismeri, hogy Törökország napjai megvannak számlálva, Oroszországnak pedig aktív balkáni politikát kell folytatnia, ha a Távol-Keleten elszenvedet kudarcát ellensúlyozni akarja. Aehrenthal az Oroszországgal való szembeszállás helyett, azonban inkább az együttműködést választotta.⁵⁴ Aehrenthal azonban nem járt el kellő körültekintéssel, bár Izvolszkij Buchlauban hozzájárult Bosznia és Hercegovina tervezett osztrák-magyar annektálásához, Aehrenthal cserébe pedig diplomáciai segítséget ígért a tengerszorosok státusának végrehajtandó revíziójához. A terv megvalósulása mindkét hatalom számára jelentős pozíciónyereséget jelentett volna, azonban a megvalósítás módja súlyos és elhúzódó válságot eredményezett. Ferenc József 1908 októberében proklamálta Bosznia-Hercegovina annektálását, Izvolszkij azonban erről csak utólag és nem is diplomáciai úton szerzett tudomást. Az orosz külügyminiszter ekkor Londonban és Párizsban tárgyalta, hogy a nyugati hatalmak hozzájárulását is megszerezze a tengerszorosok státusának tervezett revíziójához, de Londonban határozott elutasításba ütközött. Olyan helyzet állt elő, amelyben Oroszország az annexiót követően nem nyert semmit, ha a Monarchia támogatja igényét a tengerszorosokra, éppen ezért nem tarthatta magát előzetes ígéretéhez a Boszniai annexiót illetően. Az „annexiós válság” azonban Oroszország figyelmét Szerbiára irányítja („a balkáni szláv népek sorsa miatti aggodalom”), és bebizonyítja, hogy az Osztrák Magyar Monarchia csak a Német Császárság hathatós támogatásával „potens” nagyhatalom.⁵⁵ A súlyos és háborúval fenyegető válságnak végül az vetett véget, hogy a távol-keleti háború után három évvel Oroszország még szövetségesekkel is nehezen kockáztathatott volna meg egy háborút. Anglia és Franciaország ekkor balkáni „ügyek” miatt nem akart háborút vívni.⁵⁶ Más volt azonban a helyzet 1914-ben. Anglia a szarajevói válság idején, egészen az osztrák hadüzenet nyilvánosságra kerüléséig, rendkívül tartózkodó volt. Angliának a status quo fenntartása állt érdekében, Párizs és Pétervár ezért semmi bátorítást nem kapott Londonból. A brit diplomácia felismerte, hogy tartózkodásával Németországot belelovalja a háborúba, az angol kormány háborús döntését pedig a németek belgiumi betörése a közvélemény szemében is igazolja. Anglia és az angol társadalom számára, mint száz évvel korábban, most is a brit szigetek biztonságával volt

⁵³ Eric HOBBSBAWM: *A birodalmak kora*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2004. 327-328.

⁵⁴ A. J. P. TAYLOR: *i.m.* 255.

⁵⁵ A. J. P. TAYLOR: *i.m.* 257-258.

⁵⁶ Ld. DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789-1939*. História. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994. 220-222.

egyértelmű Belgium sérthetlensége.⁵⁷ Hasonlóan vélekedik Henry Kissinger is, szerinte a Bosznia és Szerbia feletti vita Belgium megszállásához vezetett – Európa másik végében –, s ez elkerülhetetlenné tette, hogy Nagy-Britannia hadba lépjen Németország és a Monarchia ellen.⁵⁸ E. J. Hobsbawm szerint is Belgium német megszállása, amely a Schlieffen-tervből következett, Londonnak megfelelő erkölcsi ürügyet adott, amellyel elleplezhette diplomáciai és katonai szükségleteit.⁵⁹ Nyugodtan kijelenthetjük, hogy túlzó Bánffy azon állítása, amely szerint a Bosznia annexió az első világháború legfontosabb előzménye, mivel „felhatalmazást” adott más nagyhatalmak számára is, hogy meggondolatlanul kész tények elő próbálják állítani szövetségeseiket és ellenfeleiket. Ugyanakkor Bosznia-Hercegovina anektálása egy fontos állomás volt azon az úton, amely végül az első világháború kirobbanásához vezetett.⁶⁰

A második kötet végén Bánffy lezárta egy korszakot és levonta annak „tanulságait”. Az 1903 és 1910 közötti időszakkal kapcsolatban lesújtó volt a véleménye: *„Így záródik le a kör. Az obstrukcióval kezdődött a koalíciós mozgalom. A kisebbség sorra buktatta vele a kormányokat, míg végül minden nagyhangú szólam és nemzeti színű korteszelszóval többségre nem jut. Ekkor szembetalálja magát az államérdek valóságaival. Itt kapitulálnia kell, amit eltitkol. Így jut hatalomhoz. Vállalja a választójogi reformot, de nem csinálja meg. Negyed-félévi kormányzásuk alatt a szövetkezett pártok egymással tusakodnak, egymást gyűlölik meg, és mivel államügyben alkudozniuk kell egymással, hol nem a közérdek, de a pártszempont a döntő, oda jutnak végül, hogy maguk rántják le annak az országgyűlésnek a tekintélyét, amit mindenek fölé akartak állítani [...] Itt végződik ez a korszak. A mérlege csupa negatívum. Abból áll, amit elmulasztott. A legfontosabb ezekből, amit honvédelmi téren hanyagolt el. Négy esztendő veszített így az ország. Vissza nem hozható négy évet. Ekkor már Itália is, Szerbia is jobban föl van készülve háborúra, mint a kettős monarchia.”*⁶¹ Mert Bánffy szerint, ama hosszú békekorszak, melyben Európa 1878 óta élt, 1911 nyarán véget ért. Montenegrót királyságnak kiáltják ki, Albániában zavargások kezdődnek, Hollandia Vissingen kikötő körül erődöket akar építeni, amiben a párizsi és londoni sajtó német tervet lát. Szerencsére azonban, *„Ez a viharocskas is elült hát, ahogy most két éve a*

⁵⁷ DIÓSZEGI István: *i.m.* 249-250.

⁵⁸ Henry KISSINGER: *Diplomácia*. Panem-Mcgraw-Hill-Grafo, Budapest, 1996. 212.

⁵⁹ Eric HOBBSBAWM: *i.m.* 329.

⁶⁰ E. J. Hobsbawm szerint az 1904-1905-ös orosz-japán háború és az orosz forradalom, mivel destabilizálta a nemzetközi helyzetet olyan válságok kialakulásához vezetett, mint a két marokkói válság és az annexiós válság és e három jelentős nemzetközi válság szinte megérlelte az első világháború kirobbanását. Eric HOBBSBAWM: *i.m.* 325-326.

⁶¹ BÁNFFY Miklós: *És hijjával találtattál*. 400.

*boszniai annexió sokkal nagyobb vihara. Természetes tehát, hogy az egész világ közvéleménye azt hitte: minden kérdés elintéződik nyugodtan, békésen, zöldasztal mellett vagy a kabinetek többé-kevésbé barátságos levélváltása útján. Még a diplomaták zöme is így gondolkozott, annál inkább a nagyközönség minálunk.*⁶² A politikusok és az emberek ilyenén meggyőződését tovább erősítik az egymást érő újabb és újabb válságok. A „párducugrás” veszélyét leszereli Bethmann Hollweg német kancellár, okosan kiegyezve a franciákkal, még Kongóban egy darabocská sárgalázás gyarmatszeletet is szerez, sovány eredmény igaz és talán a német birodalom tekintélye is csorbult, de nem tört ki a világháború legalább. Csak Tripoliszra szemet vetett Olaszország támadja meg szép csendben a törököket.⁶³ A magyar politikai vezetőréteget ezek az események a legkevésbé sem érdeklik. El vannak foglalva szokásos játékaikkal, a katonai javaslatokkal, a technikai obstrukcióval, a választójog kiterjesztéséről folyó meddő és pártalan vitákkal, személyi kérdésekkel és Tisza elleni közös gyűlöletükkel.⁶⁴ A magyar politikusokat és a magyar politikát a két balkán háború sem téríti jobb belátásra. A balkáni háborúk voltak Bánffy szerint azok a nemzetközi események, ahol a Monarchia nagyhatalmi tekintélye jelentős csorbát szenvedet.⁶⁵ A kirobbant világháborút így akár szükségszerűnek is tarthatjuk, a magyar politikusok hibájából pedig mindez váratlanul és felkészületlenül éri az országot. Ez a nemzedék letért a nagy elődök – Deák, Eötvös, Mikó, Andrássy – útjáról. *„Lassacskán csupa fikció lép a valóságok helyébe, önámítás és nagyizolás. Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege. Maga előtt látta a birtokos osztályt, aki uraskodásában leromolva gazdasági pályára nem megy, hanem csak hivatalnok akar lenni vagy ügyvéd [...]. Maga előtt látta a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, hát sutba dobják európai látóköriüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mindazt a maszlagot, melyben legtöbbször valójában nem is hisz, de ami [...] mindjobban megmérgezi a politikai életet [...]. Most elpusztul az ország és vele ez a nemzedék, aki mindent fontosnak tartott, ami formula, paragrafus vagy frázis. Aki az államélet valóságát el tudta felejteni és délibábok után futott, akár a gyermek. Aki tudatlanságban élt mindannak, ami a nemzetek talpköve, erő, önbírálat és összetartás. Egyetlen erénye maradt: a harci készsége. Ez is hiába*

⁶² BÁNFFY Miklós: *Darabokra szagattatol.* 76-77.

⁶³ Ld. BÁNFFY Miklós: *Darabokra szagattatol.* 134-135.

⁶⁴ Ld. BÁNFFY Miklós: *Darabokra szagattatol.* 150-151.

⁶⁵ Ld. BÁNFFY Miklós: *Darabokra szagattatol.* 177-178. illetve 220-222. Bánffyhoz hasonlóan vélekedik Taylor is, aki a balkáni háborúkban egyenesen a Monarchia nagyhatalmi pozíciójának a végét véli felfedezni. Ld. A. J. P. TAYLOR: *i.m.* 273-274.

való lesz.”⁶⁶ A dualizmus belpolitikájával kapcsolatban is Abády Bálint mondja ki Bánffy Miklós konklúzióját, mégpedig, hogy a magyar uralkodó osztály politikailag éretlen, gyakorlatilag cselekvésképtelen; „a kormányzás hazugságon alapszik”, egyedül az obstrukcióhoz ért, nem képes megmondani, mit akar, csak azt, hogy mit nem; a hadsereg magyar vezényleti nyelvén kívül semmiféle érve nincs, a munkásság érdekeit mellőzi, a nemzetiségeket maga ellen vadítja, és a forradalmi mozgolódások ellen csakis a kivándorlást tudja orvossággul: „Ahelyett, hogy a kivándorlás okait kutatták volna ki, és szüntették volna meg, magát a kivándorlást szervezték.”⁶⁷

A hatvanas éveit taposó író az erdélyi Bonchidán, 1940. május 20-án kezte művének utolsó sorait, ezzel is felhívva az olvasó figyelmét, hogy az évtizedekkel korábbi események leírása nagyon is a mának szóló figyelmeztetés. Ekkor három hónappal vagyunk a második bécsi döntés előtt, és három nappal azután, hogy a német hadsereg száz kilométer szélességben áttörve a franciák erődvonalát (1940. május 17.), Párizs felé száguldott. Látszólag tehát minden a magyar kormány politikáját igazolta ezen a napon; de Bánffy mégis így fejezte be művét: „Sötétedett. Csak a nyugati égbolt lángolt. Hosszú felhőfoslányok úsznak rajta. Hamuszín sávok tündöklő bojtozással söprik a látóhatárt. Alattuk tűz, tűz, csupa tűz. Az egész világ gyúlt meg ott hátul [...]. A karmazsin égbolt alján lomha, lila, sötét hegyek [...]. Hosszú oromgerincek lecsapott oldalakkal. Óriási koporsók, népek koporsói.”⁶⁸ Aki e sorokat akkor, a negyvenes évek elején olvasta, lehetetlen, hogy ne gondolt volna a maga korára, a második világháború Magyarországra. Az Erdélyi Trilógia kimondatlanul is kimondott végkövetkeztetése, hogy semmit sem tanultunk, és ez rendkívül szomorú ránk illetve a kortársakra nézve. „Az Erdélyi Történet regény-trilógiámat már tudatosan is belső parancsból kellett megírnom. Kellett, mert mind növekvő aggodalommal láttam, hogy dacára annak a katasztrófának, ami népünket lesújtotta, senki sem akarta látni azokat a bűnöket, amik odavezettek. Senki sem foglalta össze egyetlen ábrázolásban azt, amit a politikai vezetőosztályok elmulasztottak a múlt világháborút megelőző évtizedekben. Senki sem akarta ennek a tanulságát levonni. Senki sem világított rá arra a tömérdek hazugságra, amivel a közvéleményünket megmérgezték és melyek minden realitás iránt érzéketlenné tették az 1914 előtti közvéleményt. Senki sem mondta – ezen az úton, többé ne járj!”⁶⁹

⁶⁶ BÁNFFY Miklós: *Darabokra szagattatol*. 274-275.

⁶⁷ BÁNFFY Miklós: *És hijjával találtattál*. 155.

⁶⁸ BÁNFFY Miklós: *Darabokra szagattatol*. 275.

⁶⁹ R. L. BÁNFFY Miklós: *A Magyar politika kritikája*. IV/5d. 3.

Bánffy úgy vélte, hogy az összeomlás utáni első évtized feladata volt a romok eltakarítása és helyreállítani azt a gazdasági és társadalmi bázist, mely alapul szolgálhat az erkölcsi újjáépítés folyamatának. Ennek a magyar kormány meg is felelt a húszas években sikeresen végbement Bethlen-i konszolidáció által. De a gazdasági és társadalmi rend csak föltétele és eszköze egy nemzet újjászületésének, a cél, hogy új célok felé vezesse a nemzetet. De ilyennek még a kísérlete sem látszott Bánffy szerint. Vagy legalábbis a valóságos erőviszonyoktól és lehetőségektől irracionálisan elrugaszkodott célok léteztek a magyar politikai és közgondolkodásban. Sőt, azt kellett látni, hogy a magyar elit minden önkritikától eltávolodva, minden bajt és hibát csakis magán kívül keresett, így veszítve el minden való látását. Ez a hiányosság Bánffy szerint mostanra (Bánffy itt a harmincas, negyvenes évek Magyarországra gondolt) végzetessé vált, mivel 1914 előtt egy nagy birodalomba tartozván hihette a politikai elit, hogy a monarchia elég erős arra, hogy a magyarság érdekeit és létét megvédelmezze. A trianoni Magyarország azonban már úgy szólva csupaszon, páncél nélkül áll, természetes szövetséges nélkül, ezért le kellett volna vonni e helyzet tanulságait, és össze kellett volna fogni egy nemes cél érdekében. De nem ez történt, sőt a fejlődés visszafordult: valódi földreform elmaradása következtében újra megindult a kivándorlás, a nagybirtokosság kettészakadt, az arisztokrácia visszavonult a politikától, helyét a kevés világlátottsággal és szociális érzékkel rendelkező dzsentri foglalta el.⁷⁰ Bár a regény a múltból szól de a harmincas évek jelenének íródott. *„Azt hittem, mikor ezeket megírtam, hogy a magyar közvélemény és ennek szócsöve a kritika föleszmél erre. [...] ha nem is sokan, de a szellemi élet elitje észreveszi, hogy a trianoni Magyarország, mit sem okulva a tragikus múlton, visszajutott ismét ugyanoda, abba a szellemi mocsárba, amiben a világháború előtt élt. [...] a Trianon utáni politika mozgalmi: a 'mindent vissza' és a 'nem nem soha' valamint a legitimista és szabad-királyválasztó jelszavak helyettesítik most a századforduló közjogi csatakiáltásait, ugyanúgy elkendőzik a magyar közvélemény előtt a valóságot, ugyanúgy csak személyi tusakodások foglalják el a politikusok figyelmét, – egykor Tisza és Andrássy, most Bethlen és Gömbös csatározása [...]. Talán az első bécsi döntés mámora vakított az emberek szemébe, amikor 1940 tavaszán a trilógiám harmadik műve a Darabokra szaggattatol megjelent. Talán azért nem figyelt reá senki. Igaz, hogy akkor már megindultunk azon a végzetes lejtőn, ami végül a katasztrófához vitt és csakis oda vihetett. Aztán jöttek a hadüzenetek és végül a háború. Mind mind vészfordóbb lett a minket környező világ. Így*

⁷⁰ Bánffy ez irányú gondolataira Ld. R. L. BÁNFFY Miklós: *A magyar politika kritikája*. IV/5d. 4-6.

jutottunk el az utolsó stációig addig a végzetes napig midőn a németek erőszakkal szállták meg Magyarországot.”⁷¹

E gondolatok miatt tarthatjuk számon Bánffy Miklós *Erdély Történetét* a harmincas évek magyar kritikai társadalom és korszakai között.⁷²

Imre László Szabó

**Age and Society as Depicted in Miklós Bánffy's Erdélyi Trilógia
[Transylvania Trilogy]**

In *History of Transylvania* (1940), a novel trilogy (*Megszámláltattál* [Been Counted] 1934, *És hijjával találtattál* [Found Lacking] 1937, *Darabokra szaggattattál* [Torn to Pieces] 1940) Transylvania-born Count Miklós Bánffy, writer, politician, director wished to illustrate the political events in the last decade of the Austro-Hungarian Empire, the socio-political processes leading to the collapse of the Empire, through the every-day life of Hungarian aristocrats. How talented a writer Bánffy was still remains debated, the overall reaction to the appearance of the novel trilogy was also very limited, possibly due to the outbreak of the Second World War, and eventually the post-1945 communist cultural policy pushed the novel, very much problematic for the regime, into the background, into total oblivion. Nevertheless, the Transylvania trilogy is Bánffy's best work, maybe of the highest literary quality, and the author, having aristocratic roots himself, managed to give an extraordinarily exciting and authentic depiction of the lifestyle of Hungarian aristocrats, of their irresponsible political behavior and negligence in the era of Dualism.

⁷¹ R. L. BÁNFFY Miklós: *A Magyar politika kritikája*. IV/5d. 7.

⁷² Bánffy Erdély történet trilógiájára Ld. még. TAKÁCS Péter: *i.m.* 167-190.

Orbán Marianna

A Kárpátaljai Református Egyház története 1944-1949 között

Kárpátalja – Ukrajna legnyugatibb, s második legkisebb megyéje: területe 12,8 ezer km². A terület nagyjából Magyarország Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros megyéit ölelte fel 1920 előtt, s ha illették is valamilyen megkülönböztető jelzővel, akkor Északkeleti Felvidéknek nevezték.¹ Balla Gyula megállapítása szerint a *Kárpátalja* név az ukrán-ruszin „Podkarpattyja” tükörfordítása, és csak Trianon után terjedt el geopolitikai fogalomként. Igaz, hogy a 19. század végén már használták egy kis táj megnevezéseként és egy munkácsi lap címeként.² A szovjet és a jelenlegi hivatalos megnevezés is „Zakarpattya”/„Zakarpatszka oblaszty” („Kárpátontúl”/„Kárpátontúli terület”), de a magyar lakosság egymás közt a cseh éra óta Kárpátaljának nevezi a területet. Lakosainak száma a 2001-es népszámlálási adatok szerint 1 254 614 fő.³ A megyében élő magyar kisebbség száma 150-160 ezer között mozog. Ebből, szintén 2001-es, egyházi statisztikai adatok alapján⁴ több, mint 50%, azaz hozzávetőleg 80 ezer fő⁵ tagja a Kárpátaljai Református

¹ MÓRICZ Kálmán: *Kárpátalja sorsfordulói*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2001. 11.

² MÓRICZ K., 2001. 11.

³ MOLNÁR József – MOLNÁR D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, 2005. 84.

⁴ BALOGH J. – LÁSZLÓ K. – KOPASZ GY.: Esperesi beszámolók a 2001. évről. *Küldetés. A Kárpátaljai Református Egyház Lapja* 8, 2002, 1. sz. 5-10.

⁵ A három esperesei jelentés adatait összeadva 78 886 főt számlált a Kárpátaljai Református Egyház. De a Máramaros-Ugocsai Egyházmegye jelentéséből kimaradt négy olyan, jelentős reformátussággal rendelkező település, mint Salánk, Tiszakeresztúr, Akli és Aklihegy. Ezek összmagyarsága 4637 fő, melyből legkevesebb 2600-2700 személy református vallású. A másik probléma pedig az, hogy némely település esetében az figyelhető meg, hogy magasabb a helyi reformátusság száma a település magyar lakosainak számától. Ha az adott település jelentős cigány kisebbséggel rendelkezik, akkor ez érthető, de ha nem, akkor különös, mert a református hit a szláv népeknél nincs elterjedve. Ezért beszélhetünk csak hozzávetőleges adatról a reformátusok számát illetően, figyelembe véve e két hibátényezőt.

tus Egyháznak. Jelenleg 72 lelkész⁶ végez szolgálatot az egyházkerület három egyházmegyéjének (Ung, Bereg és Máramaros-Ugocsa) 100, illetve 104 gyülekezetében.⁷

A Kárpátaljai Református Egyházkerületnek az I. világháború befejezéséig nincs külön történelme. Három egyházmegyéje a reformáció kezdete óta a Magyar Református Egyház Tiszáninneri, valamint Tiszántúli Egyházkerületének része volt. Azonban az I. világháború után a trianoni békeszerződés folytán sok magyarlakta terület, így a mai Kárpátalja és vele együtt nagyszámú református gyülekezet is idegen fennhatóság alá került.⁸ A Csehszlovák Köztársaság részeként, elszakadva az anyaországtól és az anyaegyházától, a helyi református gyülekezeteknek, az életben maradás érdekében, létre kellett hozniuk egy saját egyházkerületet.⁹ Mivel azonban az egyház és az állam kapcsolata sokáig tisztázatlan kérdés volt, így csak 1923. június 7-én kerülhetett sor a Kárpátaljai Református Egyházkerület megalakulására, amit három egyházmegye, Ung, Bereg, és a már 1821-ben egyesült Máramaros-Ugocsa alkotott.¹⁰ A három egyházmegye megtartotta eredeti nevét. Az újonnan létrejövő egyházkerület első püspöke Bertók Béla munkácsi lelkipásztor, a beregi egyházmegye esperese lett. Bertók püspök 1923. évi statisztikai jelentése alapján a három egyházmegye összesen 77 gyülekezetet, három filiál és három missziói gyülekezetet számlált, 65 ezer gyülekezeti taggal, 76 lelkész és 5 segédlelkész vezetésével. A 38 állami iskola mellett ekkor 51 református felekezeti iskola működött Kárpátalján.¹¹ A terület, Podkarpatská Rus, az 1921. évi csehszlovák népszámlálás adatai szerint 619 ezer lakost számlált, ebből 111 ezer magyart,¹² akiknek száma az 1910-es népszámláláshoz képest (600 ezer főből 185 ezer) meglehetősen lecsökkent, ami a csehszlovák állam népességpolitikájával hozható összefüggésbe.

A Kárpátaljai Református Egyház lehetőség szerint szervezni kezdte a fennmaradás feltételeit. Újraindult Losonc központtal a teológiai képzés, iskolák, szeretetintézmények (árvaház, aggok háza) megszervezése, fenntartása, tehát az

⁶ TARACKÖZI Marianna: Lelkészgyűlés a Béthelben. *Küldetés. A Kárpátaljai Református Egyház Lapja* 15, 2007, 7. sz. 6.

⁷ A szórványgyülekezetekkel együtt.

⁸ PEYER – MÜLLER, F.: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi osztálya, Budapest, 1994. 20.

⁹ HORKAY Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*. Kom Over En Help Alapítvány, 1998, 34.

¹⁰ PEYER-MÜLLER, F., 1994, 20.

¹¹ PEYER-MÜLLER, F., 1994, 21.

¹² MÓRICZ K., 2001, 38.

egyház élénk belmissziós tevékenységet folytatott. Mindez amellettt történt, hogy a prágai kormány csak 1932-ben ismerte el Bertók Bélát püspöknek, ami az anyagi támogatás rendezését is jelentette.¹³

A csehszlovák éra alatt, 1936 őszén alakult meg Kárpátalján a „Napkeleti/Keleti Baráti Kör” ébredési mozgalom, melynek célja az öntudatos református nevelés volt. Alapítói között meg kell említeni Szabó Bélát, Tóth Kálmánt és Simon Zsigmondot, központja pedig Huszt volt. A kör tagjai minden hónap első szerdáján gyűltek össze, mindig más-más helyen. A mozgalom fogadtatása el-lentmondásos volt, egyesek ellenezték, mások támogatták, egy csoport pedig közömbös volt iránta. Sok helyen ellenállásba ütközött a saját egykori vezetői, lelkipásztorai részéről. Voltak, akik úgy állították be a hívek előtt, mint egy új vallást, nem mint az egyházon belüli megújító mozgalmat. Így jött el az 1938-as év az I. bécsi döntéssel, majd 1939. március 15-e, mikor az egész Kárpátalja visszakerült Magyarországhoz.

Öt év telt el az új/régi körülmények között: a gyülekezeteket ismét a korábbi magyar egyházkerületek vették át.¹⁴ Bereget és Ugocsát a Tiszántúli Egyházke-
rületnek ítélték oda, a harmadik egyházmegye, Ung pedig a Tiszáninneni Egy-
házkerület része lett.¹⁵ Közben tombolt a II. világháború, aminek kitörése meg-
akadályozta a visszacsatolt területek teljes újjárendezését. A háború vége felé
egyre erősödött a bizonytalanság érzése a helyi lakosság körében. A sokat emle-
getett szovjet és ateista uralom közeledte szinte megbénította az egyházi életet
is, a félelem és a kétségbeesés pánikszerűen terjedt. Gulácsy Lajos visszaemlé-
kezése szerint, miután a szovjet csapatok megérkeztek, és egyre világosabbá
vált, hogy jelenlétükkel tartósan számolni kell, a Kárpátalja területén működő
100 lelkészből már csak 60 volt a helyén:¹⁶ a szovjet csapatok megérkezése előtt
ugyanis nagyon sokan elmenekültek, köztük református lelkészek is. Azonban a
Kárpátaljai Állami Levéltár azon iratai, melyben a Kárpátalján működő lelké-
szek névsorát, illetve születési adatait készítették el a hatóságok számára az es-
peresek, mégis arról tanúskodnak, hogy 1946 nyarán Kárpátalján 85 református
lelkész végzett szolgálatot.¹⁷ A tiszaujlaki presbitérium 1947. október 26-án kelt

¹³ PEYER-MÜLLER, F., 1994, 21.

¹⁴ GULÁCSY Lajos: *Mélységből a magasba. Bizonyágtételek az elmúlt időkről*. Patent Kiadó, Ungvár, 2000. 54.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Gulácsy Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház történelme 1944-1990 közt. In.: *Kárpátaljai Református Templomok*. Szerk.: RADVÁNSZKY Ferenc, Ungvár – Beregszász, 2000, 11.

¹⁷ Kárpátaljai Állami Területi Levéltár (KTÁL), Ungvár – Державний Архів Закарпатської області, Ужгород. P-1420 fond, I. opisz (=egység, tétel, csomó).

jegyzőkönyve pedig egy előrehozott konfirmációról szóló kérelem kapcsán megemlíti, hogy a kérelmet teljesíthetőnek tartja, s a teljesítés mellett felhozott indokokat kiegészíti azzal, hogy ha a vízumkiadás megkezdődik, erről a területről sok lelkész elköltözik, úgyhogy egy-egy itt maradó lelképásztornak megnövekszik a munkaköre. A kérelem teljesítésével könnyíteni szeretné a lelképásztor jövőbeni munkáját (t.i., ha most lekonfirmáltatja azokat is, akik még nem töltötték be a 14. életévüket, a jövőben ennyivel kevesebb fiatalot kell majd káté-oktatásban részesíteni).¹⁸ A kérdéssel kapcsolatban meg kell említeni a tivadarfalvai gyülekezet esetét, miszerint 1944. szeptemberében még Murányi Árpád töltötte be a lelkészi posztot, de az 1945. évi első presbiteri gyűlésen már nem volt jelen. Helyette Pázsit József missziói lelkész végzett szolgálatot ideiglenesen. A jegyzőkönyv Murányi Árpádról azt írja, hogy elmenekült, de tartózkodási helyéről nem esik szó.¹⁹ Az állam részére készült 1946. évi fent említett kimutatás már Pázsit Józsefet említi tivadarfalvai lelkésznek (mint helyettest), Murányi Árpád pedig nem található a névsorban. Hasonló eset áll fenn Tiszaújlakkal kapcsolatban, ahol 1944 márciusában még Kiss István a lelképásztor, de a legközelebbi, 1945. január 14-i presbitériumi gyűlésen már Kovács Zoltán helyettes lelkész elnököl, s a lelkészlistán is már ő szerepel, ha csak helyettesként is. A lelkészváltás körülményeiről viszont a jegyzőkönyvek hallgatnak.²⁰ A források tehát azt mutatják, hogy az 1944 folyamán elmenekült lelkészek nincsenek benne az említett 85 főben. De még ha figyelembe vesszük is azt a tényt, hogy 1946 őszén az előző rendszerben folytatott politikai tevékenységük miatt a szovjet szervek letartóztattak és elítéltek két református lelkészt, név szerint Narancsik Imrét és Balogh Sándort,²¹ akik a júliusban összeállított névjegyzékben ott szerepelnek, még így is 80 fő fölött kellett volna maradnia a lelkészek számának. Valamint, ha figyelembe vesszük is az esetleges öregkori elhalálózásokat, amire pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, a szám akkor is nyolcvan körül járhatott. Érdekes azonban, hogy Horkay Barna visszaemlékezése szerint 1947-ben 64 lelkész szolgált 82 gyülekezetben,²² ami közelít a Gulácsy Lajos által említett 60 főhöz, annak ellenére, hogy utóbbi nem említi évet az adatra vonatkozóan. Arra a kérdésre ugyan, hogy a fent említett vízum-

¹⁸ Tiszaújlaki Református Egyház Presbiteri Jegyzőkönyve (REPJkv), 1947. október 26.

¹⁹ Tivadarfalvai Református Egyház Presbiteri Jegyzőkönyve (REPJkv), 1945. március 25., április 8. és június 24.

²⁰ Tiszaújlaki REPJkv, 1945. január 14.

²¹ Balogh Sándor eszenyi lelkészt 1946. október 16-án börtönözték be, és 1948. február 25-én halt meg a lágerben, v. ö. BALOGH László: Emléktábla-avatás Eszenyben. *Reformátusok Lapja* 35, 1991. 5.

²² HORKAY B., 1998, 211.

kiadás ténylegesen megtörtént-e, illetve kikre vonatkozott, nem találhatók adatok, de így is reálisnak tartjuk azt, hogy 1947-re a Kárpátalján működő lelkészek száma 60-70 fő között volt.

A szovjet csapatok 1944 októbere folyamán megszállták Kárpátalja területét. Már közvetlenül a bevonulásuk után beigazolódott az emberek félelme az új renddel kapcsolatban: 1944. november 18-án a magyarok lakta településeken három napi munkára, úgynevezett „málenyikij robotra” kellett gyülekezniük a 18-50 év közötti férfiaknak.²³ Mint később kiderült, többről volt szó: hónapokig elhúzódó, embertelen körülmények között való sínylődés a szolyvai gyűjtőtáborban, majd pedig ingyenmunka valamelyik sztálini láger egyikében.²⁴ A lelkészek ugyan itthon maradhattak, és kezdetben az egyházzal szemben semmilyen megszorítás még nem figyelhető meg (kivétel talán az a két lelkész, akiket a magyar fennhatóság alatt végzett politikai tevékenységük miatt letartóztattak és elítéltek).²⁵ Az egyház működése azonban így is számos nehézségbe ütközött. A gyülekezetek lélekszáma lecsökkent, a családfenntartók távolléte miatt az egyházi járulékok kifizetése nehézségekbe ütközött, s gyakran a presbitérium határozatképessége is megingott, mivel számos presbiter a szolyvai gyűjtőlágerben sínylődött, tehát önhibáján kívül nem tudott megjelenni a presbiteri gyűléseken.²⁶ Mindezeket leszámítva is a helyzet elég bizonytalan volt: aláírt békeszerződés hiányában Kárpátalja sorsa hivatalosan még nem dőlt el, s az emberekben élt a remény, hogy a szovjet megszállás talán nem lesz tartós. 1944-45-ben a lakosság még egyszerre használta fizetőeszközüket a cseh koronát és a magyar pengőt, jóllehet a pénzromlás óriási mértékű volt.²⁷ 1945. november 15-én bevezették ugyan a szovjet fizetőeszközt, a rubelt,²⁸ de az sem bizonyult túl értékállóknak: egy éven belül újabb pénzváltás történt.

A Zakarpatszka-Ukrajnai Kommunista Párt 1944. november 19-i határozata értelmében november 26-án Munkácson, a városi moziban összeült a népi bi-

²³ A felhívás nem csak a magyar férfiakat érintette, hanem a németeket, románokat, stb. is.

²⁴ MÓRICZ K., 2001, 127. és BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. 1939-45*. Nyíregyháza, 2005. 250.

²⁵ Gulácsy Lajos: *A Kárpátaljai Református Egyház történelme 1944-1990 közt*. In: *Kárpátaljai Református Templomok*. Szerk.: RADVÁNSZKY Ferenc, Ungvár – Beregszász, 2000, 11. és PEYER – MÜLLER, F., 1995, 388.

²⁶ Tiszakeresztúri Református Egyház Presbiteri Jegyzőkönyve (REPJkv), 1945. július 1. és a Tiszaújlaki REPJkv, 1945. január 14.

²⁷ Tiszakeresztúri REPJkv, 1945. július 1. és a Tiszaújlaki REPJkv, 1945. január 14., február 18.

²⁸ BOTLIK J., 2005, II. k., 274.

zottságok városi és falusi küldötteinek első kongresszusa, mely bizottságok az előző napokban lettek – meglehetősen sietséggel – megszervezve.²⁹ A küldöttek a kongresszuson – NKVD fegyveresekkel a hátuk mögött – egyhangúan elfogadták azt a manifesztumot, amely kimondta a terület, azaz Kárpátontúli Ukrajna „újraegyesülését” Szovjet-Ukrajnával.³⁰ A kongresszuson a magyar nemzetiségű lakosság nem képviseltette magát – épp a szolvyai gyűjtőláger borzalmait élte át. Az „újraegyesülés óhaja” ellenére Kárpátalja még 14 hónapon át, 1946. január 22-ig jogilag a Szovjetunió egyik szövetséges tanácsköztársasága volt. Ugyanis az 1944. november 26-i kongresszuson megválasztott 17 tagú legfelső államhatalmi szerv, a Народна Рада³¹ (továbbiakban Néptanács) másnap megalakította Zakarpatszka Ukrajna kormányát, élén Ivan Turjanicával.³²

Az említett Néptanács 1945. március 24-én egy dekrétumot adott közre „A vallás megváltoztatásának szabadságáról” címmel. Ez a határozat minden nagykorú állampolgárnak lehetővé tette, hogy szabad akaratából megváltoztathassa vallását, vagy felekezeten kívülivé válhasson. A kiskorúak vallásáról szüleik, gyámjaik dönthettek.³³ A rendelet ugyan a görög katolikus vallásúakat célozta, mintegy lehetőséget biztosítva számukra, hogy térjenek át a pravoszláv hitre, de híven tükrözi a szovjet vezetés lelki élethez való ateista hozzáállását is.

1946. január 22-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 218. számú rendelete létrehozta a Kárpátontúli területet (Закарпатська область), ami Kárpátalját Ukrajna egyik megyéjévé tette. Megkezdődött a közigazgatás megszervezése, ami folytán az ukrán hatóságok tizenhárom rajont (= járást) alakítottak ki a területen.³⁴

Az egyházi ügyekkel az ungvári egyházügyi titkárság foglalkozott, amit kezdetben egy rutén, majd pedig egy ukrán állami képviselő irányított, aki a kijevei kultuszminisztériumtól kapta az utasításokat,³⁵ s akit a presbiteri jegyzőkönyvek, egyházi körlevelek a kormány képviselőjeként, meghatalmazottjaként³⁶ emlegetnek. Azonban 1946 végéig az állam részéről nem volt semmilyen hivatalos intézkedés az egyházi élet tekintetében. Az egyház működése nem volt még az új hatalmi berendezkedés törvényei szerint szabályozva.³⁷

²⁹ BOTLIK J., 2005, II. k., 254.

³⁰ Uo., 257.

³¹ Narodna Rada = Népi Tanács, Néptanács

³² BOTLIK J., 2005, II. k., 261.

³³ Uo., 275.

³⁴ BOTLIK J., 2005, II. k., 280.

³⁵ PEYER – MÜLLER, F., 1995, 391.

³⁶ Kárpátaljai Református Egyházi Levéltár (KREL), Búcsú. I. fond, 10. C.

³⁷ HORKAY B., 1998, 118.

Az egyház belső irányítását tekintve a kezdeti tanácstalanság és bénultság után ismét sor került a csehszlovák éra idején már fennálló egyházkerületi beosztás bevezetésére, miszerint a Kárpátaljai Református Egyházkerület három esperességre (Ungi, Beregi, Máramaros-Ugocsa) oszlott. Az egyház élén azonban már nem volt vezető személy. Ráadásul a három töredék (azaz szovjet megszállás alatt álló) egyházmegyéből kettőnek az esperesi hivatala és esperese a határ másik oldalán maradt, egyedül a Beregi egyházmegye hivatala és esperese, Bary Gyula maradt Kárpátalja területén, amire egy általa íródott, 1947-es keltezésű egyházkerületi körlevél utal.³⁸ Ezekben a rendkívüli időkben, 1945. január 18-i keltezéssel Révész Imre, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke is körlevelet intézett a Máramaros-Ugocsa egyházmegye lelkészeihez, melyben felhívította a helyettes esperest, hogy „*az egyházmegyének az esperes úr által el nem érhető részén, amely feltehetőleg az ugocsa rész, az esperes úr törvényes helyettese átvegye az igazgatást*”.³⁹ Ez meg is történt, mivel Papp József esperes hatásköre tényleg nem terjedt ki az elszakadt részekre, így helyettese, Lajos Sándor fencsikai lelkész töltötte be 1945 márciusától⁴⁰ a vezetői tisztséget a csonkán maradt egyházmegyében.⁴¹ 1946-ból származó dokumentumok szerint pedig az Ungi egyházmegye élén Gencsy Béla állt, mint esperes.⁴² E három személy közül Bary Gyula volt a rangidős, ezért az államhatalom őt tekintette leginkább potenciális tárgyalópartnernek.⁴³ Mivel azonban nem volt vezető személye, azaz püspöke az egyházmegyének, ezért általában mindhárom esperessel folytattak tárgyalásokat. Megállapodásokat kötöttek, melyben lefektették a református egyház működési területeit, illetve az államnak az egyház felé vállalandó kötelezettségeit. Ezek a megállapodások, utasítások Gulácsy Lajos szerint főleg szóban történtek az állam vallásügyi megbízottja részéről. Amit írásban is rögzítettek az egyház és állam viszonyát illetően, az csak kis részben valósult meg, inkább csak propagandacélokat szolgált.⁴⁴ Mögötte az a szándék húzódott meg, hogy az egyházi élet mértékét immár egyértelműen az államhatalom hatá-

³⁸ Területi megbízott körlevele, KREL, Búcsú. I. fond, 10. C és Horkay Barna, 1998, 122-128.

³⁹ HORKAY B., 1998, 103-105.

⁴⁰ Esperesi Körlevél, KREL, Búcsú. I. fond, 10. C.

⁴¹ Tiszakeresztúri REPJkv, 1946. május 7., Lajos Sándor esperesi látogatása.

⁴² KREL, Búcsú. I. fond, 10. C. és GULÁCSY L., 2000, 56.

⁴³ KREL, Búcsú. I. fond, 10. C.

⁴⁴ Gulácsy Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház történelme 1944-1990 közt. In.: *Kárpátaljai Református Templomok*. Szerk.: RADVÁNSZKY Ferenc, Ungvár – Beregszász, 2000, 11.

rozza meg.⁴⁵ Jó példa erre Lajos Sándor 1946. május 7-én Tiszakeresztúrtban tett esperesi látogatása során elmondott beszámolója, miszerint a három esperes nem sokkal azelőtt látogatást tett „*az Ungvári Szovjetunió Kormányához, ill. a Kárpátaljai Terület Kormányához. Nem csak a magok nevében, hanem 80 ezer magyar református nevében szóltak. Mi itt békében akarunk élni. A Kormány Képviselői válaszukban kijelentették, hogy az Egyházi Törvényeket tiszteletben fogják tartani. A lelkészeket nem bántják, az egyházi földekhez nem nyúlnak. De a felekezeti iskola oszlopa kidőlt*”.⁴⁶ Kezdetben tehát az állami vezetés képviselői arra tették ígéretet, hogy megelégednek az egyházi iskolák államosításával, amire 1945 őszén már sor is került.⁴⁷ Ennek közvetlen hatásaként sok egyházi iskola tanítója munkanélkülivé vált.⁴⁸ S a „kidőlt oszlop” kifejezésből már következtetni lehetett arra, hogy ez az állapot tartós marad: az egyházi iskolák visszaállításában aligha lehet reménykedni.

Az állam következő lépésként egyfajta felmérésbe, információgyűjtésbe kezdett. 1946 júliusában utasítást kapott a három esperes, hogy készítsenek kimutatást az állami hatóságok részére az egyházmegyékben tevékenykedő lelképásztorokról. Ez a kimutatás tartalmazta a lelképásztor nevét, apja nevét, születési helyét és idejét, nemzetiségét, iskolai végzettségét, lak-, illetve szolgálati helyét. A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlegén ezek az adatok megtalálhatók magyar nyelven, de mindegyikről készült egy ukrán nyelvű, már Ungváron keltezett változat is.⁴⁹

Bary Gyula már említett körleveléből az is kiderül, hogy mindkét fél, az állam és az egyház is fontosnak tartotta a KRE egyházfőjének megválasztását,⁵⁰ ha talán más-más cél is vezérelte őket. A kormány meghatalmazottja szorgalmazta, hogy szabályszerűen megválasztott területi megbízott, sztársi kerüljön az egyházkerület élére. Ezért 1947 januárjában egyházi részről meg is tették ez ügyben a szükséges lépéseket, és lelkeszi értekezletet hívtak össze a felmerülő kérdések megbeszélésével kapcsolatban. Ennek eredményeként 1947. január 22-én a gyülekezetek számára az esperesek körlevelet küldtek a választások elrendeléséről. A választások, amit sok helyütt püspökválasztásként értelmeztek – habár ekkor még nem volt tisztázva, hogy a területi megbízotti tisztség alatt ugyanazt lehet-e érteni –, január vége, február eleje folyamán lezajlottak. A február 12-én eszközölt szavazatbontás eredményeként az esperesek által is ajánlott Györke István

⁴⁵ PEYER – MÜLLER, F., 1995, 389.

⁴⁶ Tiszakeresztúri REPJkv, 1946. május 7.

⁴⁷ HORKAY B., 1998, 105. és Tivadarfalvai REPJkv, 1945. szeptember 9.

⁴⁸ Tivadarfalvai REPJkv, 1945. október 28.

⁴⁹ KTÁL, Ungvár, P-1420 fond, I. opisz.

⁵⁰ KREL, Búcsú. I. fond, 10. C.

beregújfalui lelkipásztor, egyházmegyei főjegyző-tanácsbíró lett megválasztva területi megbízottá, Pázsit József tivadarfalvai helyettes-lelkész pedig titkárrá. Az azonban még mindig nem volt tisztázva, hogy a területi megbízott rendelkezik-e a teljes püspöki jogkörrel, vagy csak a KRE képviselője az állammal folytatott tárgyalásokon. Bary Gyula szerint Györke István így nem volt hajlandó elvállalni ezt a tisztséget, s ez az állam számára is kedvező volt, mivel nem láttak benne számukra kedvező tárgyalópartnert.⁵¹ Ebből kifolyólag jelezték a Bary Gyulával való tárgyalási szándékukat, s e célból Ungvárra rendelték. A találkozó május 6-án történt, ahol felajánlották neki a területi megbízotti, azaz a sztársi tisztséget. Ő nem akarta ugyan vállalni, de hosszas győzködés után, az egyház érdekeire való tekintettel végül mégis megtette. Így tehát az oly sokat említett körlevelét, amit 1947. június 7-én írt, már mint területi megbízott küldte az egész kárpátaljai reformátussághoz. Ő lett az egyház hivatalos képviselője az állammal való tárgyalásokon, habár nem az egyházi törvények szerint kapta meg ezt a tisztséget, hiszen az ő kinevezéséről az állam anélkül döntött, hogy arról előzetesen megkérdezte volna a lelkészeket vagy a híveket.

Az egyházi vagyont illetően a szovjetek fokozatosan rendezkedtek be a területen: kezdetben csak adót vetettek ki az egyházi földekre,⁵² a lelkészi lakásokat nem vették el, legfeljebb elszállásoltak benne egy-egy orosz kapitányt.⁵³ Az 1946. év közepén kelt jegyzőkönyvek viszont már arról szólnak, hogy az egyház tulajdonában levő földeket a hatóságok kisajátították, és szétosztották a helybeli szegények között.⁵⁴ Ez felvetette azt a problémát, hogy mivel ezeknek a földeknek a használata benne volt általában a lelkészek díjlevelében, ezután más forrást kellett találni a lelkészi fizetés ezen részének pótlására. A következő lépcsőfok az egyházi iskolák épületeinek és a használaton kívül levő parókiáknak az állam részéről történő kisajátítása volt,⁵⁵ majd pedig az egyházi ingatlanok teljes körű eltulajdonítása következett.⁵⁶ Néhol azért kisebb engedményt is tettek: a lelkész a kisajátítás ellenére tovább lakhatott családjával a parókián havi bér fizetése ellenében. Ez a sors várt a többi egyházi épületre is (imaház, gyülekezeti terem, stb.). Ezzel kapcsolatban fennmaradt a Kárpátaljai Református Egyházi Levéltárban egy 1948. október 1-én kelt, a Bányai Egyházközség vezetői és a Beregszászi Végrehajtó Bizottság képviselője, bizonyos Fábán I. B. között

⁵¹ KREL, Búcsú. I. fond, 10. C., Bary Gyula körlevele

⁵² Tiszaújlaki REPJk, 1946. szeptember 8.

⁵³ Tiszaújlaki REPJk., 1946. szeptember 29. – A jegyzőkönyv azt említi, hogy a beszállásolt orosz kapitány már nem lakik a parókián, elköltözött.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Tivadarfalvai REPJkv, 1947. július 27.

⁵⁶ Tiszaújlaki REPJk, 1947. augusztus 24.

megkötött típusszerződés,⁵⁷ ami híven tükrözi az akkori viszonyokat. Ennek értelmében a Bányai Egyházközség meghatározatlan időre, ingyenes használatra átvesz az említett állami szervtől egy, a községben lévő egyemeletes kőépületet,⁵⁸ vagyontárgyaival együtt. A szerződés a létesítményt imaházként említi. Az épület használói garantálják, hogy azt kizárólag megállapodás szerinti rendeltetésére, azaz egyházi célra fogják használni. Kötelezettséget vállalnak az épületet érintő bármilyen probléma orvoslására: vállalják annak eredeti állapotában való megőrzését, ha szükséges, akkor felújítását, esetleges adósság-terhelés esetén annak kifizetését, a fűtés biztosítását és az adó rendezését. Továbbá biztosítják, hogy az állam részéről történő vagyonellenőrzésre a szóban forgó épületet bármikor rendelkezésre bocsátják. Az imaházhoz tartozó vagyontárgyak elvesztéséért vagy megrongálódásáért szintén az egyházközség vállalja az anyagi visszatérítést és felelősséget az állam felé. Szavatolják azt is, hogy abban az esetben, ha vissza akarnak adni az épületet az államnak, az ugyanabban a formában és állapotban lesz, mint ahogy átvették. A szerződést húsz személy írta alá az egyházközség részéről, valószínűleg a Húszas Tanács tagjai, s három példány készült belőle.⁵⁹ E szerződés tehát tisztán mutatja: az állam saját tulajdonának tekintette az egyházi épületeket, amit az egyház ugyan bérbe vehetett, bizonyos kikötések mellett. Bérleti díjat nem fizettek érte, azonban adózni kellett utána az állam irányába, s bármilyen munkálatot az épületen csak az állam jóváhagyásával lehetett végezni.

1947 nyaráig szinte semmilyen hatósági intézkedés nem történt a gyülekezeti élet menetét illetően. Ekkor azonban mindegyik gyülekezet esperesi körlevélben⁶⁰ értesült arról, hogy végre kell hajtani az egyházközségek orosz/szovjet törvények szerinti regisztrálását, ugyanis csak az az egyházközség nyer szabad vallásgyakorlásra engedélyt, amelyet államilag elismernek. Utóbbinak két feltétele volt: az egyháztagoknak sajátkezű aláírással kellett kérniük a regisztrálást, illetve helyi közgyűlésen egy 20 tagból álló bizottságot kellett választaniuk. Tehát össze kellett állítani egy ívet, s felkeresni minden, magát reformátusnak valló 18 éven felüli személyt, megkérdezni, kívánja-e a református egyház regisztrálását, kíván-e a református egyház tagja lenni, illetve önként részt vállal-e a gyülekezet fenntartásának költségeiben? Ha mindezekre igenlő válasz érkezett, az összeállított íven saját kezűleg alá kellett írniuk. Miután elkészült a regisztrá-

⁵⁷ Типовой договор

⁵⁸ Az orosz és ukrán nép az épületek szintjeinek meghatározásakor, a magyarokkal ellentétben a legalsó szintet nem földszintnek, hanem első emeletnek nevezik, tehát a szóban forgó épület földszintes.

⁵⁹ Типовой договор. 1948. KREL, Búcsú. I. fond, 10. C.

⁶⁰ KREL, Búcsú. I. fond, 10. C.

lást kérelmező ív, közgyűlést kellett összehívni. A közgyűlést megelőzően a presbitériumnak és a lelkésznek le kellett mondania tisztségéről. A közgyűlés elején választottak egy rangidős személyt, aki a közgyűlést levezeti, s egyben a későbbiekben megválasztandó húsz tagú tanács elnöke lesz. A közgyűlés tagjai kinyilvánítják a gyülekezet regisztrálására vonatkozó óhajukat, majd megválasztják a lelkipásztort (a gyakorlatban többnyire ugyanazt, aki lemondott, tehát az eljárás inkább csak formális volt). Ezután a lelkész előterjeszti a húsz tagú bizottság megválasztását, akik majd a gyülekezet vezetőségét képezik. Ennek a 20 főnek a következő módon kell megoszlania: elnök, pénztárnok, titkár, három ellenőr és egy 14 tagú bizottság. Függetlenül a gyülekezeti tagok számától, mindenütt 20 fős bizottságot kellett választani. Az esperesi körlevél szövegét idézve: „Ez a 20 /húsz/ ember képezi az egyházköztség magvát. Ők írják alá az állammal kötendő szerződést és egyéb iratokat: általában felelősek az egyházköztségben mindenért.”⁶¹ Peyer-Müller szerint ezt a Húszas Tanácsot a gyülekezeti tagjai nem szabadon, hanem a települések politikai hatóságának beleszólásával választották meg.⁶²

Úgy a közgyűlés jegyzőkönyvéről, mint a nyilatkozási ívről 3 példányt kellett készíteni.

A gyülekezetek 1947 szeptemberében megtartották az említett közgyűléseket, mivel nem szerettek volna a regisztrálásról lemaradni, de ezt utóbb még az állami kiküldötteknek is jóvá kellett volna hagyniuk. Viszont 1947 folyamán hiába várták a kiküldötteket, azok nem jöttek, így az egyházközségek regisztrációja elmaradt. A folyamat azért szakadt félbe, mert tárgyalások zajlottak ugyanebben az időben a Moszkvai Baptista Egyház, a Református Egyház és az állam között. Ugyanis dr. Ravasz László, akkori dunamelléki püspök levéllel fordult az amerikai baptista szövetség vezetőjéhez, dr. Newtonhoz, melyben közbenjárását kérte, hogy az oroszországi baptisták nyújtsanak erkölcsi és lelki támogatást a Kárpát-aljára szakadt magyar református egyháznak. Dr. Newton Ravasz püspök levelét Moszkvába küldte. Az oroszországi baptista szövetség a kormány jóváhagyásával az előzetes megbeszélések végett kiküldte Ivanov főpresbitert, hogy a regisztrálást a baptista szövetség keretein belül elősegítse. Össze is hívták a református lelkészeket 1947 nyarán Bányára egy megbeszélésre. A református lelkészek szószólója Gencsy Béla volt, a baptistáké Mocsarko lelkész, aki a tolmács szerepét is vállalta. A moszkvai baptistákat két személy, Ivanov és Andrejev képviselte.⁶³ A lelkészkonferencián kiderült: a Moszkvai Baptista Egyház való-

⁶¹ KREL, Búcsú. I. fond, 10. C.

⁶² PEYER – MÜLLER, F., 1995, 401.

⁶³ PEYER – MÜLLER, F., 1995, 400.

jában magába kívánja olvasztani a helyi reformátusokat, méghozzá hatósági támogatással. A református lelkészek többsége, a Baráti Kör tagjai egyöntetűen úgy vélték, hogy ez káros lenne a reformátusság részére, ugyanis az Unión belüli baptisták, az ortodox tengerhez viszonyított kis létszámuk miatt, bárkit befogadtak maguk közé, így fennállt az a veszély, hogy a reformátusok nem csak önállóságukat veszítik el az egyesüléssel, hanem előbb-utóbb tanaik tisztaságát is.⁶⁴ Emiatt lemondtak az egyesülésről, vállalva, hogy egyedül birkóznak meg a regisztrálással, ami 1948 folyamán meg is történt.⁶⁵ Ennek bizonyítékául szolgál a visszaemlékezéseken és jegyzőkönyveken kívül az a szerződés is, ami 1969-ben kötött a Bányai Egyházközség és a Beregszászi Járási Végrehajtó Bizottság között, szintén a kultikus/egyházi épületek használatára vonatkozóan.⁶⁶ Ez okirat tartalmazza azt, hogy a fent nevezett egyházközség 1948. július 12-én lett beregisztrálva, amit az említett államhatalmi szerv is tanúsít.⁶⁷ Tehát a Kárpátaljai Református Egyház gyülekezetei immár hivatalosan, a szovjet állam által elismerve (és korlátozva) folytathatták működésüket.

Közben az egyházon belül folytatta tevékenységét a már említett Keleti Baráti Kör ébredési mozgalom, amit ebben az időben kb. a lelkészek fele támogatott, vagy annak tagja volt, jóllehet a csoportosulást a hivatalos egyházi vezetőség határozottan elutasította.⁶⁸ A Máramaros-Ugocsi Egyházmegyei Tanács például 1947. március 28-án hozott határozatában elítélte a Baráti Kör tevékenységét, s azt bomlasztónak minősítette.⁶⁹ Történt mindez annak dacára, hogy a „baráti körös” lelkészek voltak azok, akik felvállalták e zavaros időkben a belmisszió szolgálatát, valamint szorgalmazták a hivatalos egyházi vezetőség megválasztását és az egyházközségek regisztrálását. Többek között ők voltak azok, akik leszavazták, hogy a Kárpátaljai Református Egyházat beolvasszák a Moszkvai Baptista Egyházba. A Baráti Kör tagja volt Györke István is, akinek területi megbízotti tisztségéről való lemondása valószínűleg kapóra jött az államnak. Bary Gyula szerint az állami vezetés kifejezetten kritikusan viszonyult a Baráti Körhöz: „...az úgynevezett Baráti Kör eddigi sokrétű incselkedései az államkormány által nem honoráltattak, sőt, megfelelő megbízás, felhatalmazás nélkül, a zavarosban való halászás jellegét magán viselő akciói nyilvánvalóan elejtés

⁶⁴ GULÁCSY L., 2000, 57.

⁶⁵ Tiszaújlaki RPJkv, 1948. július 30. és Gulácsy Lajos visszaemlékezése alapján.

⁶⁶ Az okmány ukrán nyelven íródott „Умова” címmel, aminek tükörfordításban „Feltétel” a megnevezése, de értelemszerű fordítása „Szerződés”.

⁶⁷ УМОВА. 1969. Kárpátaljai Református Egyházi Levéltár, Búcsú. I. fond, 10. C.

⁶⁸ HORKAY B., 1998, 127.

⁶⁹ Esperesi Körlevél, 1947, KREL, Búcsú. I. fond, 10. C.

tárgyai lettek...”.⁷⁰ Érdeemes megemlíteni, hogy egy alkalommal, mikor négy „baráti körös” lelkész egy lelkésztársukat látogatta meg az egyik ugocsai faluban szekéren, hazafelé jövet egy szám nélküli teherautó szánt szándékkal beléjük ütközött. Lehúzódtak, de a szekér hátsó tengelyét elkapta az autó olyannyira, hogy az elgömbült. Az autó tovább ment. Senki nem sérült meg.⁷¹ Máig sem tudni, ki állt vagy kik álltak a különös baleset mögött, de furcsa mód Romzsa Tódor görög katolikus püspök is hasonló módon szenvedett halálos balesetet.

Szintén a Keleti Baráti Kör tagjai voltak azok a lelkészek, akik 1947 márciusában beadványt intéztek Sztálinhoz azzal a céllal, hogy az államhatalom előtt is vallást tegyenek hitükről. A beadvány szövege, az egyik megfogalmazója, Horkay Barna szerint hozzátéve⁷² ez volt: „*Hatalmas Sztálin! – Isten a német fasizmust sok orosz és más nép fiainak vérével törte le. Te a győzelem dicsőségét is magadnak tulajdonítottad. Mindenben Isten helyére helyezted magad. Hatalmas búzamezők mellett nagy táblákon hirdette a dicsekvő felírás: Isten nélkül és imádság nélkül, de műtrágyával és traktorral! Ezért az Úr meg fog alázni, mint Nabukodonozort. Saját fiaid fognak megvetni téged. – Amíg időd van, szállj magadba, adj dicsőséget a felséges Istennek! Ez népednek is javára lesz. A gőgös Belsazar egy éjszaka birodalmával elveszett. – Zimányi József, Horkay Barna*”.⁷³ Hosszú ideig nem történt semmiféle válaszlépés a kezdeményezésre. Arra, hogy a levél meddig jutott el, csak találgatások vannak. Majd 1947 szeptemberében az ungvári területi vallási meghatalmazott hívatta Simon Zsigmondot Ungvárra, s közölte vele, hogy megszüntette, betiltotta a Baráti Kört.⁷⁴ De ezzel nem ért véget a történet: október 17-én letartóztatták Horkay Barnát és Zimányi Józsefet, s a következő két év folyamán még nyolc lelkészt: Simon Zsigmondot, Fekete Gyulát, Pázsit Józsefet, Györke Istvánt, Asszonyi Istvánt, Huszti Bélát, Kovács Zoltánt és Gulácsy Lajost.⁷⁵ A vád ellenük: szovjetellenes propaganda, a haladó tudomány gátlása, az ifjúság félrevezetése és egyéb koholt vádak.⁷⁶ Mindegyik lelkész Szibériába, a sztálini légerek valamelyikébe került, s csak a Sztálin halála után meghirdetett amnesztia idején, 1956-ban térhetett haza a fogásból.⁷⁷

⁷⁰ Területi megbízotti Körlevél, 1947, KREL, Búcsú. I. fond, 10. C.

⁷¹ HORKAY B., 1998, 110.

⁷² Már ő sem emlékezett rá pontosan, mivel előbb szóban közölték a beregszászi állami hatóságokkal, akik ott helyben leírták velük.

⁷³ HORKAY B., 1998, 117.

⁷⁴ Uo.: 152.

⁷⁵ GULÁCSY L., 2000, 59.

⁷⁶ GULÁCSY L., 2000, 14.

⁷⁷ HORKAY B., 1998, 192-196. és GULÁCSY L., 2000, 60.

Végezetül tehát elmondható, hogy az 1944-es év sorsfordító volt a kárpátaljai reformátusság számára. A szovjet csapatok bevonulását követően egy olyan új rend vette kezdetét, amire az ateista politika volt jellemző. Ez a tény előrevetítette a helyi felekezetek, köztük a KRE és az állam kapcsolatának későbbi alakulását. Már 1945 folyamán bekövetkezett az egyházi földek és iskolák államosítása, a lelkészlakások, gyülekezeti termek kisajátítása, tehát az egyházellenes intézkedések nem sokat vártak magukra. Ezt követően az államhatalom egyre fokozottabban törekedett arra, hogy egyházon belül is a szovjet vezetés akarata érvényesüljön: adatokat gyűjtött a lelkészekről, meghatározta, hogy ki álljon a KRE élére (minden egyházi törvényt figyelmen kívül hagyva), majd megtörtént az egyházközösségek szovjet szabályok szerint regisztrálása is. Ez utóbbi lépéssel tulajdonképpen rendeződött a KRE addig bizonytalan, állammal való kapcsolata. Befejeződött mindez az 1949-es évben, amikor azon lelkészeknek már mind-egyikét, akik fel merték emelni szavukat a szovjet ateista politika ellen, szibériai lágerfogságra ítélték.

Marianna Orbán

The History of the Carpathian Ruthenian Reformed Church (1944-1949)

This paper seeks to investigate the history of the Carpathian Ruthenian Reformed Church between 1944 and 1949. Its major sources were the circulars of the bishops and deans, the records of the elder in the archives of the Carpathian Ruthenian Reformed Church, the material concerning the reformed Church in the State District Archives of Carpathia Ruthenia, the recollections of clergyman Barna Horkay and retired bishop Lajos Gulácsy, and the secondary literature about the general history of Carpathia Ruthenia.

Contentwise this study can be divided into two major parts: as an introduction it gives an overview of the circumstances of the establishment and working of the Carpathian Ruthenian Reformed Church in the Czech Era in the counties of Ung, Bereg, Ugocsa and Máramaros, detached from Hungary by the Peace Treaty of Trianon.

The second part discusses the period between 1944 and 1949, from the intrusion of the Soviet troops to Carpathia Ruthenia up to the end of the building of the New Order, which was predominantly characterized by atheism on the part of the State. As a result of this, 1945 brought the nationalization of the lands

and schools of the Church, the appropriation of the flats of the clergymen and the congregation halls. The Soviet leaders' dominance grew and grew within the Church: the State was gathering information about the clergymen, and disregarding all Church laws determined who would lead the the Carpathian Ruthenian Reformed Church. What followed then was the registration of the Church communities according to Soviet rules, which practically normalized the so-far rather insecure relationship of the Carpathian Ruthenian Reformed Church with the state.

Szerzőinkhez

Kérjük szerzőinket, hogy tanulmányaikat *.rtf – formátumban adják le. A főszövegben csak az alábbi formázásokat kérjük: alcímek, kurziválás, kövérítés és jegyzetszámemelés. A szöveghez kérjük mellékeljék a különleges betűkészleteket. A tanulmány lábjegyzeteit az alábbi jegyzetelési rendszerrel lássák el.

1. Hivatkozás egy szerző munkájára

SZERZŐ neve [vezetéknév kiskapitális]: *A mű címe* [kurzív]. Alcím. Kiadó, kiadás helye, kiadás éve. (*Sorozatszám* [kurzív], sorozati szám)

Pl. ifj. BARTA János: Cím: *Napkirályok tündöklése*. Európa a XVI-XVIII. században. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996. (*Történelmi kézikönyvtár*)

2. Hivatkozás egy szerkesztő által összeállított könyvben, vagy tanulmánykötetben megjelent tanulmányra

Tanulmány SZERZŐje [vezetéknév kiskapitális]: tanulmány címe. In: *A mű címe* [kurzív] SZERKESZTŐ neve [vezetéknév kiskapitális]. Kiadó, kiadás helye, kiadás éve. oldalszám(ok). (*Sorozatszám* [kurzív], sorozati szám)

Pl. Németh György: Görög történelem. In: *Bevezetés az Ókortudományba. III.* Szerk. HAVAS L. – TEGYEI I. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 9-62. (AΓΑΘΑ 4.)

3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra

SZERZŐ neve [vezetéknév kiskapitális]: Tanulmány címe. *Folyóirat címe* [kurzív] évfolyam, megjelenés éve/füzet, oldalszám(ok).

Pl. SOLYMOSI László: Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. *Turul* 72, 1999, 100-107.

4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre

SZERZŐ neve [vezetéknév kiskapitális]: A cikk címe. *Napilap címe* [kurzív] évfolyam. (megjelenés dátuma) megjelenési szám. Oldalszám.

Pl. BÁRÁNY Attila: Égi kagán. *Magyar Nemzet* 67. (2005. június 18.) 142. sz. 36. [Online:

<http://mn.mno.hu/index.mno?cikk=290647&rvt=22&rvt2=57&norel=1pass=3>]

5. Hivatkozás az Interneten található dokumentumra

SZERZŐ neve [vezetéknév kiskapitális]: *A dokumentum címe.* [kurzív]
Nyomtatott kiadás adatai [Ha van nyomtatott változat] [A honlap címe, URL-cím: *http://stb* – letöltés éve. hónap. nap.] [Ezen utóbbiak szögletes zárójelben, az URL-cím kurzív, a letöltés idejénél a honlap frissítésének gyakoriságától függően kell megadni az adatokat]

Pl. FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp., 1978. [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, *http://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm* – 2006. január.]